MemoriiJurnale

Stefan Zweig

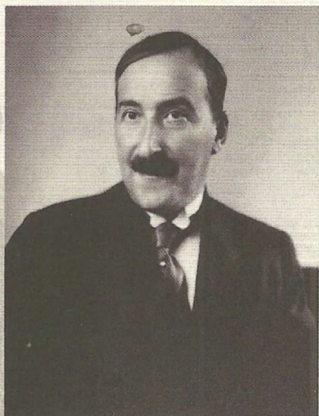
Lumea de ieri

Amintirile unui european

VINTAGE

HUMANITAS

În anii 1920–1930, perioada sa de creație cea mai fertilă, Stefan Zweig (1881–1942), scriitor și publicist austriac, s-a bucurat de o mare faimă internațională. „Poate că din zilele lui Erasmus (asupra căruia ne-a oferit o lucrare strălucită) nici un alt scriitor nu a fost atât de celebru ca Stefan Zweig", spunea Thomas Mann. Este socotit unul dintre maeștrii nuvelei, însă rămâne la fel de cunoscut pentru biografiile sale dedicate unor mari personalități istorice și culturale (*Maria Antoaneta*, *Maria Stuart*, *Erasmus din Rotterdam*, triadele *Balzac–Dickens–Dostoievski*, *Hölderlin–Kleist–Nietzsche*, *Casanova–Stendhal–Tolstoi* etc.) și pentru „miniaturile istorice" adunate în cea mai populară carte a sa, *Orele astrale ale omenirii* (în pregătire la Humanitas).

MemoriiJurnale

Stefan Zweig (1881–1942), scriitor și publicist austriac, s-a bucurat de o mare faimă internațională în anii 1920–1930, perioada sa de creație cea mai fertilă. S-a născut în familia unui înstărit industriaș evreu. Religia nu a jucat un rol important în viața lui și, deși avea să publice în *Neue Freie Presse*, al cărui prestigios „foileton“ era editat de Theodor Herzl, nu va fi atras nici de sionism. A urmat filozofia la Universitatea din Viena și la cea din Berlin. A debutat ca poet sub influența lui Hofmannsthal și a lui Rilke, primind o importantă distincție literară austriacă. Student fiind, pleacă în Belgia, la Emile Verhaeren, căruia îi va deveni bun prieten, traducător și biograf (printre marii săi prieteni se vor număra de asemenea Sigmund Freud și Arthur Schnitzler). În 1904 pleacă în Franța, unde își face mulți prieteni în lumea literară pariziană, de exemplu pe Jules Romains, și îl cunoaște pe Romain Rolland, pe care îl va admira o viață întreagă; apoi vizitează Anglia, Statele Unite, India şi alte țări, continuându-și în tot acest timp preocupările literare. În 1915 se căsătorește cu Friederike von Winternitz. În timpul Primului Război Mondial, declarându-se pacifist, la fel ca Romain Rolland, nu luptă pe front, slujindu-și patria ca funcționar la Arhivele Ministerului de Război. În 1919 părăsește Viena pentru a se stabili la Salzburg; aici, în cursul unui deceniu, scrie cele mai celebre dintre povestirile, eseurile și biografiile sale. În 1934, când Hitler vine la putere în Germania, părăsește Austria și trăiește o vreme în Anglia. Cărțile lui sunt interzise de național-socialiști, ceea ce, pe lângă traiul în exil, îi provoacă o mare suferință. În 1939 divorțează și se recăsătorește cu o tânără englezoaică, Charlotte Elisabeth Altmann, care la scurtă vreme se îmbolnăvește grav. În 1940 pleacă în Statele Unite, iar în 1941 în Brazilia, unde, peste un an, se sinucide împreună cu soția sa.

Titluri importante (multe traduse în românește la puțin timp după apariția ediției germane, autorul bucurându-se și la noi de celebritate în epocă): *Secret arzător*, *Scrisoarea unei necunoscute*, *Amoc*, *Spaima: romanul unui adulter*, *Simțuri rătăcite*, *Suflete zbuciumate*, *24 de ore din viața unei femei*, *Schachnovelle* (ficțiune); *Emil Verhaeren*; *Drei Meister. Balzac – Dickens – Dostojewski*; *Romain Rolland. Der Mann und das Werk*; *Orele astrale ale omenirii*; *Drei Dichter ihres Lebens. Casanova – Stendhal – Tolstoi*; *Maria Antoaneta*; *Maria Stuart*; *Erasmus de Rotterdam*; *Magellan* (biografii și eseuri pe teme istorice); *Jeremias* (dramaturgie); *Lumea de ieri* (memorialistică).

Stefan Zweig

Lumea de ieri

Amintirile unui european

Traducere din germană de
ION NASTASIA

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Oana Bârna
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgheru

Tipărit la Proeditură şi Tipografie

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
ZWEIG, STEFAN
Lumea de ieri: amintirile unui european / Stefan Zweig; trad.: Ion Nastasia. – Bucureşti: Humanitas, 2012
ISBN 978-973-50-3465-8
I. Nastasia, Ion (trad.)
821.112.2-94=135.1

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194

Noi timpului să-i ținem calea,
așa cum el ne caută pe noi.
SHAKESPEARE, *Cymbeline*[1]

1. În românește de Florian Nicolau. [*Toate notele de subsol aparțin editurii.*]

Cuvânt înainte

Niciodată n-am considerat că persoana mea este atât de importantă, încât să mă încerce ispita de a relata și altora povestea vieții mele. Mai înainte de a prinde curajul să scriu o carte al cărei personaj principal sau, mai bine zis, punct esențial să fie eul meu, au trebuit să se întâmple multe, mult mai multe evenimente, catastrofe și nenorociri decât îi este dat, de obicei, să sufere unei singure generații. Nimic nu este mai contrar firii mele decât a mă afișa cu asemenea lucruri, fie chiar și în postura celui ce însoțește cu explicațiile sale prezentarea unor diapozitive; timpul aduce în față imaginile, eu nu fac decât să le adaug cuvintele. De fapt, nu mă voi apleca atât asupra destinului meu, cât asupra aceluia al unei întregi generații, al generației noastre nepereche, cu încărcătura ei de destin cum n-a mai cunoscut istoria. Fiecare dintre noi, chiar și cel mai mic și mai neînsemnat, a fost răscolit în existența sa cea mai intimă de convulsiile seismice aproape neîntrerupte din viața Europei noastre. În ce mă privește, față de masa fără număr a celorlalți nu-mi recunosc alt privilegiu decât acela că în calitatea mea de austriac, de evreu, de scriitor, de umanist și pacifist m-am aflat de fiecare dată acolo unde aceste șocuri s-au resimțit în modul cel mai dureros. De trei ori mi-au fost răvășite casa și existența. Mi s-a retezat orice legătură cu trecutul. Cu o violență ieșită din comun am fost proiectat în gol,

în spațiul devenit mie familiar al lui „nu știu încotro s-o iau". Totuși nu mă plâng; de-abia cel rămas fără patrie devine, într-un alt sens, liber și numai cel care nu mai este legat de nimic nu mai are nevoie să țină seama de ceva. Așa că sper să pot satisface măcar o condiție de bază a oricărei prezentări cinstite a unei epoci: sinceritatea și nepărtinirea.

Un om desprins din rădăcinile sale și chiar de pământul care hrănea aceste rădăcini – iată ce sunt eu în realitate, soartă ce rar i-a mai fost dată cuiva. M-am născut în 1881 într-un imperiu mare și puternic, în monarhia Habsburgilor. Pe aceasta să n-o mai căutați însă pe vreo hartă: a dispărut fără urmă. Am crescut la Viena, bimilenara metropolă multinațională, pe care a trebuit s-o părăsesc ca un răufăcător înainte ca ea să devină un biet oraș de provincie germană. Opera mea literară, în limba în care am scris-o, a fost arsă pe rug în aceeași țară în care cărțile mele își făcuseră prieteni milioane de cititori. Așa că nu mai sunt acasă nicăieri, sunt peste tot un străin și, în cel mai bun caz, un musafir; chiar și patria pe care și-o alesese inima mea, Europa, este pierdută pentru mine din momentul în care, pentru a doua oară, s-a aruncat în măcelul sinucigaș al unui război fratricid. Împotriva voinței mele am devenit martorul celei mai teribile înfrângeri a rațiunii și al celui mai îngrozitor triumf al brutalității, așa cum n-au mai consemnat niciodată analele istoriei. Niciodată – și nu notez aceasta cu mândrie, ci cu sentimentul rușinii – nu i s-a întâmplat unei generații ca de la o asemenea înălțime spirituală să se precipite într-un asemenea păcat, așa cum a fost cazul generației noastre. Într-un răstimp scurt, de când a început să-mi mijească mustața și până când a început să-mi încărunțească, în această jumătate de secol au avut loc mai multe schimbări și prefaceri decât în cursul a zece generații luate la un loc. E mult prea mult, și fiecare dintre noi simte acest lucru. Situația mea de azi se deosebește așa de mult de fiecare dintre etapele prin care am trecut, realizările mele și

eșecurile mele, toate acestea fac să mi se pară uneori că n-am avut doar o existență, ci mai multe, complet deosebite una de cealaltă. Căci mi se întâmplă adesea ca, după ce am rostit într-o doară „viața mea“, să-mi pun fără să vreau întrebarea: „Care viață?“ Aceea de dinainte de Războiul Mondial, aceea de dinaintea primului sau aceea de dinaintea celui de al doilea, sau viața de azi? Și iarăși mă surprind că-mi zic „casa mea“ și nu știu atunci despre care dintre ele este vorba, despre cea din Bath sau despre cea de la Salzburg sau despre casa părintească de la Viena. Sau că-mi zic „la noi“, și deodată realizez cu groază că de multă vreme pentru oamenii din patria mea reprezint tot atât de puțin ca și pentru englezi sau pentru americani. Cu lumea de acolo nu mai am nici o legătură organică, iar în cea de aici n-am reușit a mă integra cu totul. Lumea în care am crescut și cea de azi, precum și aceea prin care am ajuns de la prima la aceasta din urmă le simt rupându-se tot mai mult una de alta. De fiecare dată când povestesc prietenilor mai tineri episoade din epoca de dinaintea Primului Război, îmi dau seama din întrebările pline de uimire cât de îndepărtate în timp și cât de incredibile au devenit pentru ei niște lucruri care pentru mine încă mai reprezintă o realitate trăită nemijlocit. Și un tainic instinct din mine le dă dreptate: între viața noastră de azi, viața noastră de ieri și cea de alaltăieri nu mai există nici o punte de legătură. Eu însumi nu mă pot sustrage unui sentiment de uimire în fața multitudinii și diversității încercărilor prin care am trecut în scurtul interval de timp al unei singure vieți, ce-i drept extrem de incomodă și plină de riscuri. Această viață, la ce s-o mai compar cu cea trăită de strămoșii mei? Căci ce necazuri au avut tatăl meu, bunicul meu? În viața lor n-a fost nimic deosebit. O aceeași viață de la început până la sfârșit, fără înălțări, fără prăbușiri, scutită de pericole și zguduiri, o viață cu scurte momente de tensiune, cu imperceptibile tranziții. Valul timpului i-a purtat în ritmul lui egal, molcom și

liniștit de la leagăn până la mormânt. Ei au trăit în aceeași țară, în același oraș și aproape toată viața în aceeași casă; cele ce se întâmplau în lumea exterioară nu coborau din paginile gazetelor și nu ajungeau să le bată la ușă. Desigur și pe vremea lor mai izbucnea pe undeva câte un război, dar, față de dimensiunile cu care ne-am obișnuit, era un războiaș oarecare, ce avea loc pe la graniță, departe, și care după o jumătate de an se potolea, era dat uitării, o filă îngălbenită din cartea istoriei, și viața își relua cursul de mai-nainte. Noi însă am trăit totul la modul ireversibil, din ce-a fost odată n-a mai rămas nimic, nu s-a mai repetat nimic; nouă ne-a fost dat să pătimim cu asupra de măsură tot ceea ce istoria, de altfel rar, face să se abată asupra unei țări întregi, asupra unui secol întreg. O generație trăia, eventual, o revoluție, alta un puci, a treia un război, a patra o perioadă de foamete, a cincea era martora prăbușirii unui stat – dar au fost și țări și generații care au avut norocul să nu cunoască nimic din toate acestea. Dar noi, cei care avem azi șaizeci de ani și care de iure *am mai avea de trăit o bucată de timp, ce n-am văzut noi, ce n-am suferit noi, ce n-am îndurat noi? Am parcurs de la un capăt la altul catalogul tuturor catastrofelor imaginabile (și încă n-am ajuns la ultima filă). Eu însumi am fost contemporan celor două războaie, cele mai mari din istoria omenirii, cunoscându-le pe fiecare din ele de pe o altă parte a baricadei, pe unul din tabăra germană, pe celălalt din cea antigermană. Am cunoscut înainte de război forma și treapta cea mai înaltă a libertății individuale, iar apoi prăbușirea ei până la punctul cel mai de jos ce a putut fi atins de sute de ani încoace. Am fost sărbătorit și proscris, liber și lipsit de libertate, bogat și sărac. Toți armăsarii dezlănțuiți ai Apocalipsului au trecut ca o vijelie prin viața mea, revoluție și foamete, devalorizare a banilor și teroare, epidemii și emigrație. Marile ideologii de masă au crescut și s-au extins sub ochii mei, fascismul în Italia, național-socialismul în Germania, bolșevismul în Rusia și, înainte*

de toate, ciuma aceea blestemată, șovinismul care a otrăvit tot ce avea mai bun cultura noastră europeană. A trebuit să fiu martorul neputincios și lipsit de apărare al inimaginabilei recrudescențe a barbariei pe care o credeam de mult depășită și care și-a făcut din neomenie o dogmă și un program. Nouă ne-a fost dat să vedem din nou, după mai multe secole, războaie fără declarații de război, lagăre de concentrare, schingiuiri, jafuri de enorme proporții și bombardamente asupra unor orașe lipsite de apărare, atrocități pe care ultimele cincizeci de generații nu le-au mai cunoscut și pe care, să sperăm, generațiile viitoare nu le vor mai avea de suportat. Dar, paradoxal, în aceeași epocă în care lumea noastră, din punct de vedere moral, a fost împinsă înapoi cu o mie de ani, am văzut aceeași omenire ridicându-se prin tehnică și creație spirituală la performanțe nebănuite, întrecând într-o clipă tot ce s-a realizat în milioane de ani: cucerirea văzduhului cu ajutorul avionului, transmiterea cuvântului omenesc la capătul pământului în aceeași secundă și, odată cu aceasta, victoria asupra întregului spațiu universal, fisiunea atomului, înfrângerea celor mai perfide boli, realizarea aproape zilnică a ceea ce până ieri încă mai părea irealizabil. Niciodată până la ceasul de față nu s-a dedat omenirea, în întregul ei, la excese mai diabolice și niciodată n-a creat ea lucruri mai divine ca acum.

A depune mărturie despre viața noastră zbuciumată, plină de surprize dramatice, mi se pare o datorie, căci – repet – fiecare dintre noi a fost martorul unor prefaceri colosale, fiecare dintre noi a fost constrâns să fie martor. Pentru generația noastră n-a existat nici o posibilitate de evadare, de retragere la loc sigur, cum le-a fost dat generațiilor anterioare; grație valorificării noilor descoperiri ale tehnicii, noi am fost atrași în permanență în vâltoarea epocii. Când casele din Shanghai erau distruse de bombe, noi, în Europa, în locuințele noastre, luam cunoștință de aceasta mai înainte ca răniții să fie scoși de sub dărâmăturile caselor lor. Ceea ce se întâmpla la mii de mile, peste mări și

țări, ne sărea în față ca o prezență materială imediată. N-a existat nici un adăpost, nici o asigurare împotriva valului care se abătea necontenit asupra noastră, ne implica. N-a existat nici o țară în care să ne putem refugia, nici o liniște pe care s-o putem cumpăra, totdeauna și peste tot ne prindea mâna destinului și ne trăgea înapoi în jocul său nesățios.

Permanent a trebuit să cedăm în fața pretențiilor statului și să ne lăsăm pradă celei mai stupide politici, să ne adaptăm la cele mai fantastice schimbări, am fost tot timpul legați cu lanțuri de tot ce este josnic, oricât de mare ne-a fost înverșunarea cu care ne-am opus. Imposibil de rezistat, ne lua pe sus. Oricine a trăit sau, mai bine zis, a fost prigonit și persecutat în acest timp a trăit mai multă istorie decât oricare dintre înaintași. Și astăzi ne aflăm din nou la o răspântie, la o încheiere și la un nou început. De aceea nu fac deloc un lucru întâmplător atunci când pun punct la o anumită dată acestei retrospective asupra vieții mele. Căci acea zi de septembrie 1939 marchează definitiv sfârșitul unei epoci care ne-a format și educat pe noi, cei care avem azi șaizeci de ani. Iar dacă mărturia noastră, cu toată șubreda ei alcătuire, va reuși să transmită generației următoare fie și numai o frântură de adevăr, înseamnă că osteneala nu ne-a fost cu totul în zadar.

Îmi dau seama cât îmi sunt de nefavorabile, dar cât de caracteristice pentru vremea noastră, împrejurările în care încerc să-mi aștern pe hârtie amintirile. Le scriu în timp de război, le scriu în străinătate, și fără nici un punct de sprijin pentru memorie. Nici un exemplar din cărțile mele, nici un fel de notițe, nici una din scrisorile de la prieteni nu le am la îndemână în camera mea de hotel. De nicăieri nu pot cere o lămurire pentru că în toată lumea legăturile poștale internaționale sunt întrerupte sau împiedicate de cenzură. Fiecare dintre noi trăiește tot atât de izolat ca în urmă cu sute de ani, când nu fuseseră inventate nici vaporul, nici trenul, nici avionul și nici poșta. Din tot trecutul meu nu mai am, așadar,

decât ceea ce port în spatele frunții. Toate celelalte sunt pentru mine în momentul de față inaccesibile sau pierdute. Dar buna deprindere de a nu plânge după cele pierdute ne-am însușit-o temeinic generația noastră, și poate că lipsa de documentație și detalii se va dovedi chiar binefăcătoare pentru această carte a mea. Căci eu văd în memoria noastră nu o facultate care reține numai accidental unele lucruri și pe altele tot accidental le pierde, ci o forță care ordonează cu știință și elimină cu înțelepciune. Tot ceea ce se uită din propria viață a fost, de fapt, cu mult înainte condamnat de un instinct interior să fie dat uitării. Numai ceea ce vrea să se păstreze pe sine are dreptul să fie păstrat și pentru alții. Așa că aveți cuvântul și alegeți voi, amintiri, în locul meu și faceți să se reaprindă măcar un reflex palid al vieții mele, mai înainte ca ea să se cufunde în întuneric.

Lumea statorniciei

Crescuți de mici în tihnă și-n caldă ocrotire,
Suntem deodat' cu toții în lume aruncați,
Ne scaldă-n ea stihia cu valuri în neștire,
Suntem de-atâtea-n viață robiți și fermecați,
Dar altele ni-s contra și-ntr-un cuprins de-o clipă
Ființa ne-o încearcă un șovăit ușor
Și toate câte-n suflet și-n cuget se-nfiripă
Pe loc le-nghite-al lumii tumult multicolor.

GOETHE[1]

Când încerc să găsesc o caracterizare succintă pentru anii dinaintea Primului Război Mondial, ani în care am devenit matur, mi se pare că formula cea mai pregnantă ce li se poate aplica este aceea de vârstă de aur a statorniciei. În aproape milenara noastră monarhie austriacă, totul părea să se sprijine pe temelii de granit, statul însuși fiind chezășia supremă a acestei trăinicii. Drepturile pe care acesta le acorda cetățenilor săi fuseseră aprobate de parlament, reprezentanța liber aleasă a poporului, iar obligațiile, precis delimitate. Valuta noastră, coroana austriacă, circula sub formă de monezi de aur curat, ceea ce îi garanta credibilitatea. Fiecare știa ce are și ce i se cuvine, ce este permis și ce nu. Toate își aveau o normă, o măsură și o pondere precisă. Cine poseda o avere putea să calculeze cu exactitate câtă dobândă îi va aduce aceasta la sfârșitul fiecărui an, funcționarul, ofițerul, fiecare la rândul lui era sigur că în anul cutare va fi avansat și că în anul cutare va ieși la pensie. Fiecare familie își avea bugetul ei, fiecare știa cât are de cheltuit pentru locuință și hrană, pentru voiajurile din timpul verii și pentru reuniunile de societate. Afară de aceasta, se îngrijeau să pună cu precauție deoparte o mică sumă

1. Din *An Lottchen* [*Către Lottchen*].

pentru cazuri neprevăzute, pentru boală și pentru medic. Pentru cine o avea, o casă reprezenta un adăpost sigur pentru copii și nepoți, gospodăria și firma se moșteneau din tată în fiu. Încă în leagăn, sugarului i se punea în pușculiță sau la casa de economii un prim obol pentru când va fi mare, o mică „rezervă“ pentru viitor. În acest vast imperiu, toate își aveau locul lor bine stabilit, nimic nu se clintea, iar sus de tot se afla, încărcat de ani, împăratul. Și de i se întâmpla ca într-o bună zi să închidă ochii, atunci – era știut (sau cel puțin așa se spunea) – venea altul și nimic nu se schimba în bine-cumpănita rânduială a lucrurilor. Nimeni nu mai credea în posibilitatea războaielor, revoluțiilor și răsturnărilor. Orice radicalism, orice fel de violență păreau ca și excluse într-o epocă a rațiunii.

Această siguranță a zilei de mâine era ținta spre care se-ndrepta râvna cea mai fierbinte a milioane de oameni, idealul de viață al tuturor. Numai cu condiția acestei siguranțe merita viața să fie trăită, și cercuri tot mai largi își reclamau partea lor din acest bun de preț. Inițial numai cei avuți beneficiau de acest avantaj, treptat însă au început să preseze masele largi; secolul siguranței zilei de mâine a fost epoca de aur a serviciilor de asigurări. Îți asigurai casa contra incendiilor și spargerilor, recolta contra grindinei și intemperiilor, viața contra accidentelor și bolilor, îți făceai rost de o rentă viageră s-o ai la bătrânețe, iar fetelor li se punea în leagăn o poliță de asigurare în contul zestrei de mai târziu. În cele din urmă s-au organizat până și muncitorii, au obținut salarii mai bune și dreptul la ajutor de boală. Servitorimea căuta să-și asigure cheltuielile de înmormântare prin economii și depuneri anticipate la casa specială pentru cazuri de deces. Numai cei care se simțeau la adăpost de surprizele viitorului puteau să se bucure, cu sufletul senin, de prezent.

În această înduioșătoare convingere că-ți poți împrejmui viața cu un zid care să nu prezinte nici o fisură în fața

atentatelor destinului, se ascundea, în ciuda unei concepții despre viață întemeiate pe soliditate și modestie, un mare și periculos orgoliu. Secolul al nouăsprezecelea fusese, în idealismul său liberalist, sincer convins că se află pe drumul drept și infailibil spre „cea mai bună dintre lumi". Se vorbea cu dispreț despre epocile anterioare bântuite de războaie, foamete și răscoale ca despre un timp când omenirea încă nu se emancipase și nu beneficiase suficient de luminile culturii. Acum însă, era o chestiune de numai câteva zeci de ani până să fie eliminate definitiv ultimele urme ale răului și violenței, iar această credință în „progresul" irezistibil, neîntrerupt, avea într-adevăr pentru acea epocă forța unei religii; lumea credea în acest „progres" mai mult decât în Biblie, și evanghelia lui părea a se adeveri, fără putință de tăgadă, prin aceea că fiecare zi dădea la iveală noi minuni ale științei și tehnicii. În fapt, la acest pașnic sfârșit de veac, o mișcare ascendentă generală devenea tot mai vizibilă, tot mai rapidă, tot mai multiformă. Noaptea, pe străzi, în locul mohorâtelor felinare, luminau becurile electrice, datorită activității comerciale reclamele luminoase ademenitoare se extindeau de la centru până la periferia orașelor, cu ajutorul telefonului oamenii începeau să-și vorbească unii altora de la distanță, zburau de-acuma în trăsuri fără cai cu viteze nemaiîntâlnite, se avântau în văzduh ca într-un vis al lui Icar devenit realitate. Confortul pătrundea din casele aristocrației în cele ale burgheziei, nu mai erai nevoit să aduci apă de la fântână sau de la cișmea, sau să te mai chinui să aprinzi focul la plită, igiena câștiga teren, murdăria se restrângea. Oamenii deveneau mai frumoși, mai viguroși, mai sănătoși de când începuseră să-și călească trupurile prin sport, tot mai rar vedeai infirmi, schilozi, gușați pe străzi, și toate aceste minuni le săvârșise știința, acest zeu al progresului. Și pe plan social se făceau pași înainte; de la an la an individul dobândea noi drepturi, justiția se administra cu mai multă

blândețe și omenie, și chiar problema problemelor, sărăcia marilor mase, nu mai părea de nerezolvat. Unor categorii tot mai largi li se acorda dreptul de vot și, odată cu acesta, posibilitatea de a-și apăra legal interesele; sociologi și profesori se întreceau care mai de care să propună proletariatului un model de viață mai sănătos și chiar mai fericit – și-atunci ce este de mirare că scolul acesta se delecta cu performanțele sale și că fiecare deceniu încheiat era considerat ca o etapă pregătitoare a unuia mai bun? În asemenea întoarceri la barbarie, cum ar fi războaiele între popoarele Europei, lumea credea tot atât de puțin ca și în vrăjitoare și stafii; tare mai erau părinții noștri pătrunși de încrederea în puterea infailibil unificatoare a toleranței și bunei înțelegeri. Ei credeau cu toată ființa lor că frontierele și divergențele dintre națiuni se vor dizolva treptat în comunitatea umană și că atunci întreaga omenire va avea parte de pace și securitate, bunurile cele mai de preț.

Nouă, celor de azi, care am alungat de mult ca pe o fantomă din vocabularul nostru cuvântul „securitate", ne vine să zâmbim la iluzia optimistă pe care și-o făcea acea generație oarbă de idealism cum că progresul tehnic al omenirii va aduce cu sine, necondiționat, un progres la fel de rapid în ordinea morală. Noi, cei care în noul secol am învățat să nu ne mai mirăm de nici o răbufnire de bestialitate colectivă, noi, cei care de la fiecare zi ce vine ne așteptăm la ticăloșii și mai mari decât cele pe care ni le-a servit ziua de ieri, am devenit mult mai sceptici cu privire la perfectibilitatea morală a oamenilor. Avea dreptate Freud când spunea că civilizația și cultura noastră reprezintă numai un strat subțire care poate fi perforat în orice clipă de forțele distructive ale subumanului. A trebuit să ne obișnuim încetul cu încetul să trăim fără pământ sub picioare, fără drepturi, fără libertate, fără siguranța zilei de mâine. Ca să putem supraviețui, a trebuit să ne lepădăm de religia părinților noștri, de

credința lor într-o ascensiune rapidă și ireversibilă a umanității; nouă, celor care ne-am instruit la școala teribilă a războiului, ni se pare frivol un anumit optimism față cu o catastrofă care, dintr-o singură lovitură, a anulat ani și ani de străduințe umane. Chiar dacă numai o iluzie, a fost cel puțin o iluzie minunată și nobilă pe care părinții noștri au cultivat-o, mai umană și mai rodnică decât cuvintele de ordine de azi. Și în ciuda tuturor surprizelor și dezamăgirilor, ceva misterios din adâncul ființei mele nu se poate desprinde cu totul de această iluzie. Ceea ce spiritul epocii ți-a insuflat încă din copilărie îți rămâne ca o părticică inseparabilă a propriei ființe. Și în ciuda a tot ceea ce fiecare zi face să-mi explodeze în urechi, în ciuda a tot ceea ce mie și tovarășilor de destin ne-a fost dat să cunoaștem din repertoriul umilințelor și suferințelor, nu pot totuși să mă lepăd cu totul de credința din tinerețe că, în ciuda tuturor opreliștilor, lucrurile se vor îndrepta din nou. Chiar din abisul groazei în care bâjbâim azi ca orbii, cu sufletul pustiit și zdrobit, privesc iarăși și iarăși acolo sus, la acele stele nemuritoare care îmi luminau copilăria și mă mângâi cu credința, primită de la părinți, că această recădere se va dovedi cândva a fi fost numai un interval în ritmul etern al devenirii.

Astăzi, când marea furtună a spulberat-o de mult, știm pentru totdeauna că acea lume a statorniciei a fost un castel făcut din același material ca visurile. Și totuși părinții mei au locuit într-însa ca într-o casă de piatră. Existența lor caldă și tihnită n-a fost niciodată tulburată nici de vreo furtună și nici măcar de vreo undă de aer rece. Ce-i drept, mai aveau ei și alt mijloc de apărare contra intemperiilor: erau oameni cu stare, care treptat au devenit bogați și chiar foarte bogați, și astfel pe vremea aceea îți capitonai strașnic pereții și ferestrele. Modul lor de viață mi se părea tipic pentru așa-zisa „bună burghezie evreiască“, încât cu prezentarea

existenței ei tihnite și discrete eu relatez, de fapt, ceva ce aparține istoriei: ca și părinții mei, în acel secol al valorilor asigurate au trăit la Viena zece mii sau douăzeci de mii de familii.

Familia tatălui meu era originară din Moravia. Acolo, în mici localități rurale, comunitățile evreiești trăiau în cea mai bună înțelegere cu țărănimea și mica burghezie; așa că nu se simțeau deloc oprimate și, pe de altă parte, nici nu erau cuprinse de nerăbdarea evreilor din Galiția răsăriteană de a se strecura, pe furiș, în rândurile din față. Tari și vânjoși, ca oameni ce trăiseră la țară, ei își arau drumul vieții cu siguranță și stăpânire de sine, așa cum țăranii de pe acele meleaguri își arau ogoarele. Emancipându-se de timpuriu de sub tutela ortodoxiei religioase, deveniseră partizani înfocați ai noii religii a „progresului" și, în era liberalismului politic, ei trimiteau în parlament deputații cei mai respectați. Când s-au mutat din locurile lor natale la Viena, s-au adaptat cu o rapiditate uimitoare la mediul cultural mai înalt, iar ascensiunea lor personală s-a încadrat organic în avântul general al epocii. Și prin această formă de transplantare, familia noastră a fost cum nu se poate mai tipică. Bunicul meu dinspre tată se ocupase cu vânzarea de mărfuri de manufactură. Apoi, în a doua jumătate a secolului, a început dezvoltarea industrială în Austria. Față de vechile procedee ale țesutului manual, războaiele mecanice și mașinile de filatură importate din Anglia, prin efectul lor raționalizator, au dus la o colosală ieftinire a produselor. Cu flerul lor comercial și cu priceperea lor în materie de piață internațională, negustorii evrei au fost primii care au sesizat necesitatea și oportunitatea trecerii la producția industrială. Cu capital foarte redus, au improvizat la repezeală acele fabrici puse în mișcare, la început, de energia apei, care apoi s-au transformat în puternica industrie textilă din Boemia care a pus treptat stăpânire pe întreaga

Austrie și pe Balcani. Așadar, în timp ce bunicul meu, ca reprezentant tipic al perioadei anterioare, slujise numai comerțului cu produse finite, tatăl meu a pășit hotărât în noua epocă întemeind în al treizecilea an al vieții sale, în Boemia de Nord, o mică țesătorie, căreia apoi, în cursul anilor, prudent și fără grabă, i-a dat dimensiunea unei impunătoare întreprinderi.

A urma o cale așa de prudentă în extinderea afacerilor, în ciuda ispitelor unei conjuncturi favorabile, era cu totul în spiritul vremii. În plus, procedeul corespundea și firii discrete și extrem de cumpătate a tatălui meu. El se pătrunsese de acel credo al epocii sale, *Safety first*[1]; pentru el era mai important să fie posesorul unei întreprinderi „solide" (alt cuvânt preferat al acelei vremi), bazată pe capital propriu, decât s-o amplifice prin credite bancare și ipoteci. Că atâta cât a trăit nu i-a văzut nimeni niciodată numele pe vreo obligațiune sau poliță și că a figurat totdeauna numai în calitate de creditor la banca sa – se înțelege, la cea mai solidă, la banca Rothschild, la Institutul de credit – a fost singura mândrie a vieții sale. Îi repugna orice câștig care ar fi comportat fie și cea mai slabă umbră de risc, și niciodată în viața lui nu s-a amestecat în afacerile altora. Dacă totuși încetul cu încetul a devenit bogat, aceasta nu s-a datorat în nici un caz unor speculații îndrăznețe și cu atât mai puțin unor operațiuni cu bătaie lungă, ci adaptării la metoda folosită pe scară largă în acea epocă prudentă, de a consuma întotdeauna numai o parte modestă a venitului și, drept consecință, de-a spori capitalul cu sume de la un an la altul tot mai importante. Ca cei mai mulți din generația sa, tatăl meu ar fi văzut un risipitor înrăit în acela care ar fi tocat fără scrupule jumătate din veniturile sale, fără – și aceasta tot o expresie mereu folosită în acea epocă a

1. Siguranța înainte de toate (engl.).

statorniciei – „să se gândească la viitor“. Datorită acestei continue tezaurizări a câștigurilor, în acea epocă de prosperitate crescândă, când nici din cele mai serioase venituri statul nu se gândea să rețină mai mult de câteva procente sub formă de impozit, și când, pe de altă parte, acțiunile statului și ale industriei aduceau mari dobânzi, pentru cei avuți a deveni tot mai bogat însemna, de fapt, ceva ce se realiza de la sine. Cel strângător încă nu era jefuit ca în vremea inflației, cine era serios nu era tras pe sfoară și cel mai mare câștig îl aveau numai cei mai perseverenți, cei care nu se ocupau cu specula. Datorită acestei adaptări la condițiile generale ale vremii sale, tatăl meu putea să treacă încă de la vârsta de cincizeci de ani, chiar raportat la standardele internaționale, drept un om foarte înstărit. Dar modul de viață al familiei noastre numai cu mare greutate ținea pasul cu creșterea tot mai rapidă a averii. Ne-am permis treptat mici înlesniri, ne-am mutat dintr-o locuință mică într-una mai mare, ne rețineam primăvara o trăsură închiriată pentru după-amieze, călătoream la casa a doua cu vagon de dormit, dar de-abia în al cincizecilea an al vieții sale și-a îngăduit tatăl meu pentru prima dată luxul să plece cu mama pentru o lună, iarna, la Nisa. În general, atitudinea noastră a rămas aceeași; bogăția o savurai având-o, și nu afișând-o; milionar fiind, tatăl meu n-a fumat niciodată țigări de import, ci, asemenea împăratului Franz Josef, care fuma numai „virginii“ ieftine, consuma trabuc simplu, inferior; iar când juca uneori cărți, o făcea de fiecare dată numai cu mize mici. Ținea cu strășnicie la modul lui de viață discret, liniștit, tihnit. Deși era net superior ca prestanță și cultură celor mai mulți dintre colegii lui – cânta excelent la pian, avea un scris clar și caligrafic, vorbea franceza și engleza –, a refuzat cu îndărătnicie onorurile și demnitățile. Cât a trăit nu și-a dorit și n-a acceptat nici un titlu, nici o distincție din câte i s-au oferit, ca mare industriaș.

Dar la faptul de a nu fi cerut niciodată nimic de la nimeni, de a nu fi fost niciodată obligat să spună cuiva „vă rog“ sau „vă mulțumesc“, la acest amor propriu ascuns în el ținea mai mult ca la orice elogiu exterior.

În viața omului vine însă negreșit vremea când fiecare își reîntâlnește tatăl în imaginea propriului eu. Această înclinare spre o viață retrasă, anonimă începe de-acum să se afirme în mine tot mai răspicat cu fiecare an ce trece, oricât de disonantă ar fi această trăsătură cu profesiunea mea, care impune întru câtva o anumită publicitate în jurul numelui și persoanei. Din același amor propriu am refuzat și eu dintotdeauna orice formă de cinstire exterioară, n-am acceptat nici un ordin, nici un titlu, nici un loc în prezidiul vreunei reuniuni, n-am făcut parte niciodată din vreo academie, din vreun comitet, din vreun juriu; chiar participarea la o masă festivă este pentru mine un chin și numai ideea de a solicita ceva cuiva – chiar dacă intervenția mea e pentru o terță persoană – mă face să nu mai pot scoate nici un cuvânt. Știu cât de nelalocul lor sunt asemenea rețineri într-o lume unde-ți poți păstra libertatea numai prin șiretenie și fugă și unde, cum bine spunea bătrânul Goethe, „ordinele și titlurile te apără de câte un ghiont în mijlocul mulțimii“. Firea tatălui meu și amorul lui propriu care sălășluiesc în mine, iată ce mă constrânge să stau în umbră; și n-am voie să mă opun, căci lui îi datorez ceea ce este, poate, unica mea avere sigură: sentimentul libertății interioare.

Mama mea, pe numele ei de fată Brettauer, avea o origine mai cosmopolită. Se născuse la Ancona, în sudul Italiei, și italiana i-a fost, ca și germana, limba copilăriei. Ori de câte ori discuta cu bunica mea sau cu sora ei un lucru despre care nu trebuiau să afle slugile, o dădea pe italienește. Rizotoul și pe atunci încă puțin cunoscutele anghinare, precum și alte specialități ale bucătăriei meridionale mi-erau

familiare din cea mai fragedă copilărie, și, mai târziu, ori de câte ori veneam în Italia, mă simțeam acasă din primul moment. Dar familia mamei mele nu era italiană, ci premeditat cosmopolită. După exemplul marilor familii evreiești de bancheri, dar firește la scară mult mai redusă, Brettauerii, care inițial avuseseră o bancă, au părăsit mica localitate de la granița elvețiană, Hohenems, și s-au răspândit de timpuriu prin lume. Unii au mers la St. Gallen, alții la Viena și Paris, bunicul în Italia, unchiul la New York, iar această luare de contact cu mediul internațional le-a conferit o mai mare urbanitate, o perspectivă mai largă și în plus un anumit orgoliu de familie. Nu mai existau în această familie mici negustori, samsari, ci numai bancheri, directori, profesori, avocați și medici, fiecare vorbea mai multe limbi, și mi-aduc aminte cu ce ușurință se trecea de la una la alta, la masă la mătușa, la Paris. Era o familie grijulie în „a-și păstra rangul" și, când o fată dintre rudele mai sărace urma să se căsătorească, puneau toți mână de la mână pentru a-i face o dotă substanțială, și aceasta numai pentru ca tânăra să nu ia de bărbat pe cineva „de jos". Tatăl meu, ca mare industriaș, era, ce-i drept, respectat, dar mama, deși făcuse cu el cea mai fericită partidă, n-ar fi acceptat niciodată ca rudele lui să fie puse pe aceeași treaptă cu ale ei. Orgoliul de a se trage dintr-o familie „bună" era irepresibil la toți membrii clanului Brettauer și când, în anii de mai târziu, vreunul dintre ei voia să-mi demonstreze deosebita lui simpatie, îmi spunea pe un ton protector: „Doar și tu ești un adevărat Brettauer", de parcă ar fi vrut să-mi spună: „Vezi doar ce noroc ai avut."

Acest fel de noblețe pe care unele familii și-o atribuiau cu de la sine putere pe mine și pe fratele meu uneori ne amuza, alteori ne irita. Tot timpul ne era dat să auzim că domnul sau doamna cutare sunt oameni „fini" și că domnul sau doamna cutare nu sunt. Despre fiecare prieten se

făceau investigații spre a se ști dacă provine sau nu dintr-o familie „bună“ și i se cercetau de-a fir a păr atât rudele, cât și averea. Această permanentă clasificare care constituia, de fapt, obiectul principal al oricărei conversații de familie sau de societate ni se părea atunci de un ridicol și un snobism extrem, pentru că, în definitiv, la mai toate familiile evreiești era vorba de o diferență de numai cincizeci sau o sută de ani de când ieșiseră din același ghetou. Doar mult mai târziu m-am lămurit eu că noțiunea de familie „bună“, care nouă, copiilor, ni se părea o farsă parodistică a unei pseudo-aristocrații de imitație, exprimă una dintre cele mai intime și mai tainice tendințe ale caracterului evreiesc. În general, se presupune că îmbogățirea reprezintă țelul suprem tipic al evreului. Nimic mai fals. Îmbogățirea înseamnă pentru el numai o treaptă intermediară, un mijloc spre adevăratul scop. Ceea ce vrea cu adevărat evreul, idealul său imanent, este desăvârșirea intelectuală, promovarea într-o categorie culturală superioară. Chiar la evreimea ortodoxă răsăriteană, la care atât slăbiciunile, cât și calitățile întregii rase se manifestă mai pregnant, își găsește o expresie plastică această supremație a voinței de spiritualitate asupra factorului material nud: cel cucernic, învățatul în ale Bibliei valorează de o mie de ori mai mult în ochii comunității decât bogatul. Chiar și cel mai înstărit își va mărita fiica mai degrabă cu un învățat sărac lipit pământului decât cu un negustor. Această întâietate dată celor spirituale se manifestă la fel de intens în toate straturile; chiar și cel mai sărac negutător ambulant, care-și târăște marfa prin ploi și zloată, va încerca cu prețul celor mai grele sacrificii să-și dea cel puțin un fecior la învățătură, și pentru întreaga familie este un titlu de onoare să aibă printre membrii ei pe cineva care a devenit un intelectual de vază, un profesor, un savant, un muzician, ca și când acesta ar înnobila-o prin performanța lui. Instinctiv, ceva din firea evreului caută să se debaraseze de ceea ce este

moralmente dubios, respingător și meschin, inerent oricărui negoț, oricărei simple afaceri și să se ridice în sfera mai pură, imaterială a valorilor spirituale, ca și când ar vrea – ca să vorbim ca Wagner – să scape, el și tot neamul lui, de blestemul banilor. Așa se face că mai totdeauna la evrei năzuința spre bogăție se stinge pe parcursul a două, cel mult trei generații, și până și cele mai puternice dinastii se trezesc că fiii lor nu mai sunt dispuși să preia băncile, fabricile, afacerile înfloritoare ale părinților lor. Nu e deloc întâmplător că un lord Rothschild a devenit ornitolog, un Warburg, istoric al artei, un Cassirer, filozof, un Sassoon, poet; ei toți au ascultat de același îndemn tainic de a se elibera de tot ce îngustează orizontul neamului, de goana meschină după câștiguri bănești. Și poate că astfel se exprimă dorința lor secretă ca prin evadare în spiritual să se lepede de umila condiție iudaică și să se dizolve în masa umanității. O familie „bună“ țintește, așadar, la mai mult decât un simplu loc în societate; ea țintește la o identitate iudaică nouă care, prin deschidere la o altă cultură și, odată cu aceasta, la universalitate, s-a eliberat sau începe să se elibereze de toate neajunsurile și servituțile pe care i le-a impus ghetoul. Că evadarea în spiritual printr-o îmbogățire masivă a profesiunilor intelectuale le-a fost evreilor tot atât de fatală ca și cantonarea de odinioară în domeniul afacerilor, aceasta ține, desigur, de veșnicul paradox al destinului evreiesc.

În nici un alt oraș din Europa n-a fost setea de cultură atât de pătimașă ca la Viena. Tocmai pentru că monarhia, pentru că Austria nu mai avea de secole nici ambiții politice, nici succese deosebit de mari pe plan militar, mândria națională își căuta cu maximă intensitate compensarea într-o supremație artistică. Din vechiul imperiu habsburgic care dominase cândva Europa, se desprinseseră de mult foarte importante și prețioase provincii germane și italiene, flamande

și valone; capitala însă, vatră a curții imperiale, păstrătoare a unei tradiții milenare, rămăsese neatinsă în vechea ei strălucire. Romanii puseseră primele pietre la temelia acestui oraș destinat să servească drept castru, drept avanpost pentru apărarea civilizației latine împotriva barbarilor, și după mai bine de o mie de ani se sfărâmase de aceste ziduri năvala otomanilor asupra Occidentului. Aici veniseră Nibelungii, aici străluciseră deasupra lumii cei șapte aștri nemuritori ai muzicii, Gluck, Haydn și Mozart, Beethoven, Schubert, Brahms și Johann Strauss, aici fusese punctul de confluență al tuturor curentelor culturii europene; la curte, în ființa nobilimii, a poporului, se aliase organic elementul german cu cel slav, ungar, spaniol, italian, francez, flamand, și ceea ce a îmbinat armonios toate aceste contraste într-o unitate nouă și originală, în unitatea culturii austriece și vieneze, a fost tocmai geniul acestui oraș al muzicii. Receptiv și înzestrat cu o deosebită capacitate de asimilare, acest oraș a atras spre sine forțele cele mai discordante, pe care le-a îmblânzit și umanizat; era o plăcere să trăiești aici, în acest climat al bunei conviețuiri spirituale, și fiecare locuitor al acestui oraș devenea, pe neobservate, un cetățean al lumii.

Această artă a adaptării, a tranzițiilor delicate și muzicale era deja vizibilă în aspectul exterior al orașului. Orașul se tot mărise de-a lungul secolelor, dezvoltându-se organic din nucleul inițial, și ajunsese destul de dens populat, cu cele două milioane ale sale, ca să poarte tot luxul și bogăția unei metropole, dar fără să fie atât de disproporționat încât să se rupă de natură, așa cum e cazul Londrei sau New Yorkului. Ultimele case i se oglindeau în apele maiestuoase ale Dunării sau priveau departe în largul șesului, sau se pierdeau printre grădini și ogoare, sau se cățărau pe colinele domoale până spre poalele împădurite ale Alpilor. Nici nu-ți dădeai seama unde se sfârșea Viena și începea natura, una se contopea cu cealaltă firesc și spontan. În

interior simțeai de fiecare dată cum crește orașul, aidoma unui copac care adaugă inel după inel; iar nucleul vital și prețios nu mai era înconjurat de vechile ziduri de cetate, ci de Ring, cu casele lui solemne. În interior vechile palate ale curții și ale nobilimii își spuneau povestea lor de piatră; aici la Lichnowsky cântase Beethoven, acolo la Esterházy fusese Haydn în vizită, când la vechea universitate răsunase pentru prima dată *Creațiunea* lui, Hofburgul văzuse generații de împărați, Schönbrunnul îl văzuse pe Napoleon, în domul Sf. Ștefan prinții reuniți ai creștinătății aduseseră în genunchi rugăciune de mulțumire pentru izbăvirea Europei de turci, universitatea adăpostise între zidurile ei nenumărați savanți. În timpul acesta se ridica mândră și somptuoasă noua arhitectură, cu bulevarde strălucitoare și magazine luxoase. Dar aici vechiul nu se disputa cu noul mai mult decât piatra cioplită cu natura virgină. Era minunat să trăiești aici, în acest oraș care primea cu ospitalitate tot ce era străin și se dăruia pe sine cu plăcere; în ambianța lui senină, inspiratoare de mari elanuri, ca aceea a Parisului, viața putea fi gustată într-un chip mai firesc. Viena era, se știe, un oraș îndrăgostit de viață, căci ce înseamnă cultura altceva decât arta de a extrage din materia grosieră a vieții ce are ea mai fin, mai delicat și mai subtil? Cu un gust rafinat în chestiuni culinare, foarte amator de un vin bun, de o bere proaspătă, de prăjituri și torturi delicioase, vienezul era pretențios și în privința unor lucruri mai subtile. A face muzică, a dansa, a juca teatru, a conversa, a avea o conduită amabilă și de bun-gust aveau aici valoarea unei arte deosebite. Ponderea cea mai mare în viața individului și în viața publică nu o aveau nici problemele militare, nici cele politice, nici cele comerciale; dimineața, când citea ziarul, vienezul de rând își arunca prima privire nu asupra dezbaterilor din parlament sau evenimentelor de pe arena internațională, ci asupra repertoriului

teatrului, care avea în viața publică o importanță greu de înțeles pentru alte orașe. Căci teatrul imperial, Burgtheaterul, era pentru vienezi, pentru austrieci, mai mult decât o simplă scenă pe care evoluau actorii, era microcosmosul care oglindea macrocosmosul, imaginea multicoloră în care societatea se contempla pe ea însăși, unicul *cortegiano* adevărat al bunului-gust. Pentru spectator artistul de la teatrul Curții era un model în privința modului de-a se îmbrăca, de-a păși într-un salon, de-a conversa, de-a alege cuvintele corespunzătoare poziției unui om de bun-gust sau de-a le evita pe cele care nu corespundeau acestei cerințe; scena nu era pur și simplu un loc de amuzament, ci ghidul vorbit și interpretat al bunelor maniere, al exprimării corecte, și un nimb de respectabilitate aureola până și lucrurile care aveau o cât de vagă legătură cu teatrul imperial. Președintele guvernului, magnatul cel mai bogat puteau să se plimbe pe străzile Vienei fără ca cineva să se întoarcă după ei; dar un actor de la curtea imperială, o cântăreață de operă erau recunoscute de orice vânzătoare, de orice birjar; noi, copiii, ne făleam ori de câte ori aveam ocazia să povestim cum am trecut pe lângă unul sau altul din ei (pozele și autografele lor le colecționa fiecare din noi), iar acest cult aproape religios mergea așa de departe, încât se extindea chiar și asupra celor din jurul persoanei în chestiune. Frizerul lui Sonnenthal, birjarul lui Josef Kainz erau persoane respectabile, pe care lumea le invidia în secret; tinerii domnișori erau mândri să-și comande haine la același croitor. Orice jubileu, orice înmormântare a unui mare actor lua proporții care eclipsau toate evenimentele politice. A-ți vedea o piesă pusă în scenă la Burgtheater era visul suprem al oricărui scriitor vienez, pentru că aceasta echivala cu un fel de înnobilare pe viață și-ți aducea o serie de avantaje și onoruri, ca bilete gratuite pentru tot restul vieții, invitații la toate ceremoniile oficiale; ajungeai să fii

invitat chiar și la unul din palatele imperiale. Mi-amintesc și-acum de modul solemn în care un asemenea tratament mi s-a aplicat chiar mie. Dimineața mă poftise la el în birou directorul Burgtheaterului pentru ca – după felicitările de rigoare – să-mi comunice că mi s-a acceptat drama; când m-am întors seara acasă, i-am găsit cartea de vizită în locuința mea. El îmi făcuse mie, un tânăr de douăzeci și șase de ani, o vizită formală de răspuns. Ca autor jucat pe scena imperială devenisem din oficiu un „gentleman" cu care un director al imperialei instituții trebuia să stea de vorbă de la egal la egal. Și ceea ce se întâmpla la teatru atingea indirect pe fiecare în parte, chiar și pe cel care nu avea nimic de-a face cu acesta. Mi-aduc aminte, de pildă, pe la începutul tinereții mele, cum într-o zi a dat buzna în cameră bucătăreasa noastră plângând pentru că tocmai auzise că Charlotte Wolter – celebra actriță a Burgtheaterului – a murit. Caraghioslâcul acestor nestăpânite hohote de plâns consta tocmai în aceea că această bătrână bucătăreasă, semianalfabetă, nu fusese în viața ei în simandicosul Burgtheater și n-o văzuse niciodată pe Wolter nici pe scenă și nici pe stradă; dar o mare actriță ținea, la Viena, atât de mult de patrimoniul comun al întregului oraș, încât și cel din urmă ignorant îi resimțea moartea ca pe o catastrofă. Orice pierdere, dispariția unui cântăreț sau artist îndrăgit, se transforma automat în doliu național. Când s-a demolat „vechiul" Burgtheater în care răsunase pentru prima dată *Nunta lui Figaro* de Mozart, întreaga societate vieneză s-a adunat acolo, copleșită și emoționată ca la o înmormântare; de-abia a căzut cortina, că au și dat năvală cu toții pe scenă, dornici să-și ia acasă, ca pe o relicvă, măcar o așchie din podeaua pe care călcaseră artiștii dragi lor, și după zeci de ani încă se mai vedeau în casele multor cetățeni aceste biete bucățele de lemn păstrate în casete prețioase, precum fragmentele din Sfânta Cruce în biserici. Noi înșine n-am

reacționat mult mai rezonabil când s-a demolat așa-zisa sală Bösendorf. În realitate, această mică sală de concert, rezervată în exclusivitate pentru muzica de cameră, era o construcție cu totul nesemnificativă și neartistică, fostă școală de călărie a prințului Liechtenstein. Fusese adaptată fără nici o pretenție noilor scopuri muzicale, numai printr-o lambrisare cu lemn a pereților. Dar avea rezonanța unei vechi viori și pentru iubitorii muzicii era loc sfânt, pentru că aici concertaseră Chopin și Brahms, Liszt și Rubinstein, pentru că multe dintre celebrele cvartete aici răsunaseră pentru prima dată. Și acum clădirea urma să primească o altă destinație, lucru de neînțeles pentru noi, cei care trăiserăm aici clipe de neuitat. Când s-au stins ultimele acorduri ale lui Beethoven, interpretate de cvartetul Rosé mai strălucit ca oricând, nimeni nu și-a părăsit locul. Am început să strigăm și să aplaudăm, câteva femei plângeau de emoție, nimeni nu voia să se împace cu ideea că era vorba de o despărțire pentru totdeauna. Au stins luminile ca să ne facă să părăsim sala. Nici unul din cei patru sau cinci sute de fanatici nu s-a mișcat de la locul lui. Am rămas acolo o jumătate de oră, o oră chiar, ca și când prin prezența noastră am fi putut forța pe cineva să cruțe acel vechi loc sfânt. Și cât ne-am luptat noi ca studenți cu petiții, cu demonstrații, cu articole în presă ca să nu se demoleze casa în care a murit Beethoven! Fiecare dintre aceste case istorice din Viena era ca o părticică de suflet ce ni se smulgea din trup.

Acest fanatism pentru artă și în special pentru arta teatrală cuprindea la Viena toate straturile societății. La drept vorbind, Viena era, prin tradiția ei seculară, un oraș precis stratificat și în același timp – cum am scris odată – minunat orchestrat. Pupitrul de comandă aparținea tot casei imperiale. Palatul imperial era centrul, nu numai în sens spațial, ci și cultural, al monarhiei multinaționale. Casele marii nobilimi austriece, poloneze, cehe, ungare formau în

jurul acestui palat un fel de al doilea val. După aceea venea „lumea bună“, formată din nobilimea mai mică, înalţii funcţionari, industriaşii şi „vechile familii“, şi sub acestea mica burghezie şi proletariatul. Toate aceste straturi trăiau fiecare în cercul său şi chiar în sectoare separate: marea nobilime în palatele ei din centrul oraşului, diplomaţii în districtul al treilea, industriaşii şi comercianţii în apropierea Ringului, mica burghezie în districtele interioare, de la al doilea până la al nouălea, proletariatul în zona exterioară; toţi se întâlneau însă la teatru şi la marile festivităţi ca, de exemplu, la bătaia cu flori din Prater, unde de trei ori câte o sută de mii de oameni îi aclamau în delir pe „cei zece mii de sus“, în echipajele lor minunat împodobite. La Viena tot ce emana culoare sau muzică devenea prilej de sărbătoare, procesiunile religioase precum cele din Joia Verde, parăzile militare, „muzica de la palat“, chiar funeraliile atrăgeau o mulţime entuziastă, şi era ambiţia oricărui vienez adevărat să aibă o „înmormântare frumoasă“, cu pompă şi mare alai; un vienez autentic îşi transforma chiar propria moarte într-un spectacol pentru ceilalţi. Întregul oraş era stăpânit de pasiunea pentru tot ce era culoare, sunet, sărbătoare, de setea de spectacol ca formă de imitaţie şi oglindire a vieţii, indiferent dacă avea loc pe scenă sau în lumea reală.

Această „teatromanie“ a vienezilor pe care îi vedeai gonind neobosiţi după cele mai neînsemnate amănunte ale vieţii artiştilor preferaţi, aluneca deseori în grotesc şi nu era deloc greu de persiflat. Şi s-ar putea prea bine ca indolenţa noastră austriacă în domeniul politic, rămânerea în urmă sub raport economic faţă de tenacele imperiu german vecin să se datoreze măcar în parte faptului că prea ne-am aservit plăcerilor. Dar acest preţ excesiv pus pe evoluţia artistică a produs în plan cultural ceva unic – un respect nemărginit faţă de orice realizare artistică şi, prin cultivarea seculară a

acestei atitudini, o creativitate extraordinară, iar datorită acesteia un nivel remarcabil în toate domeniile culturii. Totdeauna artistul se simte cel mai bine și, în același timp, cel mai stimulat acolo unde este apreciat și chiar supra-apreciat. Totdeauna arta ajunge la maximă înflorire acolo unde ea devine cauză vitală a unui întreg popor. Și așa cum Florența sau Roma din epoca Renașterii îi atrăgea pe pictori și-i făcea să aspire la măreție pentru că fiecare simțea că, aflat într-o permanentă întrecere, trebuie, în văzul concetățenilor săi, să-i depășească necontenit pe ceilalți ca și pe sine însuși, tot așa Viena îi atrăgea pe muzicienii și artiștii ei și le dădea importanța cuvenită. La Opera din Viena, la Burgtheater, nimic nu se trecea cu vederea; orice notă falsă era imediat observată, orice intrare incorectă, orice simplificare era cenzurată și acest control se exercita nu numai la premiere de către criticii de profesie, ci zi de zi de către întreaga opinie publică, cu auzul ei treaz și rafinat printr-o permanentă cântărire a valorilor. Dacă pe plan politic, administrativ, moral unele lucruri erau deseori trecute cu vederea și dacă „neseriozitatea" era privită cu o binevoitoare indiferență, iar greșelile erau tratate cu indulgență, în materie artistică nu se acorda nici un rabat; aici era în joc onoarea orașului. Fiecare cântăreț, fiecare actor, fiecare muzician trebuia să dea necontenit tot ce avea mai bun, altminteri era pierdut. Era splendid să fii un favorit al publicului la Viena, însă nu era ușor să rămâi astfel; nu se admitea nici un moment de oboseală. Și, știindu-se supus unei permanente și necruțătoare supravegheri, orice artist vienez se străduia să dea tot ce avea mai bun în el. Fiecare dintre noi a dobândit pe viață de la acești ani de tinerețe un criteriu sever și riguros de aplicat spectacolului artistic. Cine a cunoscut până în detaliile ei cele mai infime stricta disciplină de la operă pe vremea lui Gustav Mahler, sau patosul legat organic cu acribia la filarmonică, acela rar va mai fi pe deplin

satisfăcut de o punere în scenă teatrală sau muzicală. Dar cu aceasta am învățat să fim exigenți față de noi înșine cu privire la orice spectacol artistic; un nivel a fost și a rămas pentru noi obligatoriu, trăsătură care în puține orașe ale lumii s-a imprimat artistului în devenire. Dar și în straturile adânci ale poporului întâlneai această știință a măsurii și ritmului potrivit, căci până și cetățeanul de rând care lua masa la birt știa să ceară de la orchestră muzică bună tot așa de bine cum știa să ceară vin bun de la cârciumar; în Prater, poporul știa de fiecare dată cu exactitate care orchestră militară are mai mult „suflu", ungurii sau „teutonii"; cine trăia la Viena primea parcă din aer simțul ritmului. Și în timp ce la noi, scriitorii, această muzicalitate își găsea expresie într-o proză deosebit de îngrijită, la ceilalți simțul ritmului pătrundea în comportamentul social și în viața cotidiană. Un vienez fără simț artistic și fără cultul formei era de neconceput în așa-zisa societate „bună", dar chiar și cetățeanul cel mai umil, pe treptele cele mai de jos ale societății, dobândea de la peisaj, din sfera senină a omenescului, un anumit instinct al frumosului; nu exista vienez adevărat fără această dragoste de cultură, fără acest simț iscoditor și în același timp receptiv față de această bagatelă – cea mai sacră – a vieții.

Adaptarea la mediul de viață al poporului sau al țării în care trăiesc nu este pentru evrei numai o superficială măsură de apărare, ci o necesitate adânc înrădăcinată. Dorința lor fierbinte de a avea patrie, liniște, răgaz, siguranță, adăpost îi împinge să se atașeze pătimaș de cultura contextului lor uman. Și nicăieri – în afară de Spania secolului al cincisprezecelea – nu s-a realizat o asemenea legătură într-un mod mai fericit și mai rodnic decât în Austria. Așezați de mai bine de două sute de ani în orașul imperial, evreii au dat aici peste un popor vesel, conciliant din fire, căruia sub

această aparență de slăbiciune îi era propriu același instinct profund pentru valorile spirituale și estetice pe care și ei le prețuiau. În ultimul secol, arta în Austria își pierduse apărătorii și protectorii ei tradiționali: casa imperială și aristocrația. Pe când în secolul al optsprezecelea Maria Tereza își trimitea fiicele la Gluck pentru inițiere în muzică, Iosif II discuta în cunoștință de cauză cu Mozart despre operele acestuia, Leopold III compunea el însuși, împărații de mai târziu Francisc II și Ferdinand nu mai manifestau nici un fel de interes față de artă, iar împăratul nostru, Franz Josef, care până la vârsta de optzeci de ani nu citise și nici măcar nu pusese mâna pe vreo carte, afară de regulamentul militar, era chiar foarte pornit împotriva muzicii. Tot așa, marea nobilime abandonase vechea ei poziție de protector; trecuseră timpurile glorioase când familia Esterházy găzduise pe un Haydn, când familiile Lobkowitz și Kinsky și Waldstein se luau la întrecere care să aibă în palatul ei primele audiții din Beethoven, când o contesă Thun se arunca în genunchi în fața marelui geniu rugându-l să nu retragă *Fidelio* de la operă. Wagner, Brahms și Johann Strauss sau Hugo Wolf deja nu mai găseau nici cel mai mic sprijin; ca să se mențină concertele filarmonicii la înălțimea de odinioară, ca să se asigure pictorilor și sculptorilor existența, a fost nevoie ca publicul să sară în ajutor. De mult îndrăgiseră evreii acest oraș și se bucuraseră de el cu ființa lor cea mai intimă, dar numai prin atașamentul față de arta vieneză au devenit ei cu adevărat vienezi și au căpătat sentimentul că au dreptul plenar la o patrie. În viața publică influența lor era de altminteri minoră; strălucirea casei imperiale eclipsa pe oricare dintre familiile avute, funcțiile înalte din conducerea statului se transmiteau ereditar, diplomația era rezervată aristocrației, armata și slujbele importante erau pentru vechile familii, iar în ce-i privește pe evrei, ei nici măcar nu

încercau să pătrundă în aceste cercuri privilegiate. Ei respectau aceste privilegii tradiționale ca pe ceva natural; mi-aduc aminte, de pildă, că tatăl meu, cât a trăit, a evitat să ia masa la Sacher, și asta nu din spirit de economie – căci diferența față de celelalte mari hoteluri era derizorie –, ci din acel firesc sentiment al distanței: i s-ar fi părut incorect sau necuviincios să stea la o masă în vecinătatea unui prinț Schwarzenberg sau Lobkowitz. La Viena, numai în fața artei se simțeau cu toții egali, fiindcă la Viena dragostea de artă trecea drept un sentiment comun tuturor.

Sensibilitatea lor și participarea intensă la viața culturală a Vienei au propulsat personalități ca Goldmark, Gustav Mahler și Schönberg, care au dobândit un renume internațional în creația muzicală; prin Oscar Strauss, Leo Fall și Kálmán, tradiția valsului și a operetei a cunoscut o nouă înflorire; Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, Beer-Hofmann, Peter Altenberg au dat literaturii vieneze un prestigiu european cum nu mai avusese aceasta nici în vremea lui Grillparzer și Stifter; Sonnenthal, Max Reinhardt au făcut ca vestea despre orașul teatrelor să se răspândească în toată lumea; datorită lui Freud și marilor inteligențe ale științei, privirile se îndreptau spre vechea și celebra universitate. Iubirea lor pătimașă față de acest oraș, voința lor de a se identifica cu destinul celor de aici i-a ajutat să se adapteze perfect, și au fost fericiți să contribuie la gloria Austriei; ei își percepeau apartenența la Austria ca pe un titlu de noblețe în fața lumii. Căci geniul Vienei – geniu specific muzical – s-a manifestat încă de mult prin aceea că a armonizat în sine toate contrastele etnice și lingvistice, prin sintetizarea tuturor culturilor Occidentului în cultura sa; cine trăia și activa acolo se simțea liber de îngustimi și prejudecăți. Nicăieri nu era mai ușor să fii european, și știu că datorită acestui oraș, care încă în vremea lui Marc Aureliu apăra spiritul roman,

universal, am învățat de timpuriu să iubesc ideea conviețuirii ca pe bunul cel mai de preț al inimii mele.

Se trăia bine, se trăia ușor și fără griji în acea Vienă de altădată, și nemții din nord ne priveau de sus cu ciudă și dispreț pe noi, vecinii de la Dunăre, care, în loc să fim oameni „muncitori“ și să păstrăm o ordine strictă, ne abandonam plăcerilor vieții, mâncam bine, ne duceam la teatre și la petreceri și, în plus, făceam o muzică excelentă. În locul „hărniciei“ germane care, până la urmă, le-a amărât și le-a dat peste cap existența tuturor celorlalte popoare, în locul acestei pofte nemăsurate de a o lua înaintea tuturor celorlalți și a goanei după cuceriri, la Viena lumea prefera să stea la o șuetă în tête-à-tête, la o reuniune agreabilă, și cu o largă și, poate, lejeră mărinimie lăsa fiecăruia, pe drept, partea lui. „A trăi și a lăsa și pe alții să trăiască“ era o vestită maximă vieneză, o maximă care mie și astăzi mi se pare mai omenoasă decât toate imperativele categorice și care se impunea irezistibil în toate cercurile. Săraci și bogați, cehi și germani, evrei și creștini conviețuiau pașnic în ciuda unor frecușuri ocazionale, ba chiar și mișcările politice și sociale erau lipsite de acea groaznică revărsare de ură care a pătruns în circuitul vital al epocii ca reziduu otrăvitor din Primul Război Mondial. În vechea Austrie oamenii încă se combăteau la modul cavaleresc, mai polemizau prin ziare, în parlament, dar după tiradele à la Cicero aceiași deputați se așezau la o bere sau la o cafea și se tutuiau ca niște prieteni; chiar când Lueger, șeful partidului antisemit, a ajuns primar al orașului, n-a intervenit nici cea mai mică schimbare în viața de fiecare zi, și eu, ca evreu, trebuie să recunosc că n-am întâmpinat niciodată nici cea mai mică piedică sau discriminare nici la școală, nici la universitate, nici în literatură. Ura care contrapune o țară altei țări, un

popor altui popor, un grup altui grup încă nu țâșnea zilnic din gazete, nu dezbina oamenii și națiunile; acel instinct de turmă și de gloată încă nu devenise atât de monstruos cum e în viața publică de azi; libertatea de mișcare a individului trecea drept o condiție firească a existenței, lucru ce abia se mai poate concepe astăzi; toleranța nu era disprețuită, cum e astăzi, ca un semn de slăbiciune și lipsă de fermitate, ci se afla la loc de cinste ca o forță etică.

Căci n-a fost un secol pătimaș acela în care m-am născut și m-am format eu. Era o lume ordonată, cu delimitări clare și tranziții line, o lume care nu cunoștea graba. Ritmul noilor viteze nu se extinsese încă de la mașini, telefon, radio, avion la om, timpul și vârsta aveau o altă măsură. Se ducea o viață mai tihnită, și când încerc să-mi reconstitui plastic chipurile celor maturi care au vegheat asupra copilăriei mele am surpriza să constat că mulți dintre ei se îngrășau de timpuriu. Tatăl meu, unchii mei, profesorii mei, vânzătorii din prăvălii, membrii filarmonicii la pupitrele lor erau cu toții, la patruzeci de ani, oameni deja corpolenți, „respectabili". Mergeau încet, vorbeau măsurat și în timpul conversației își netezeau bărbile bine îngrijite, care în multe cazuri începuseră deja să-ncărunțească. Dar părul cărunt era numai un nou indiciu al respectabilității și un om „așezat" evita cu premeditare gesturile și exuberanța tineretului, ca pe ceva nelalocul lui. Chiar la începutul copilăriei mele, când tatăl meu încă nu împlinise patruzeci de ani, nu-mi amintesc să-l fi văzut vreodată urcând sau coborând în fugă scările sau, în general, făcând ceva în mare grabă. Graba era socotită o lipsă de eleganță, ea era de fapt inutilă, căci în această lume burgheză bine clădită, cu nenumăratele ei mici asigurări și măsuri de acoperire, nu se întâmpla niciodată ceva neașteptat; catastrofele, câte se produceau pe la periferia lumii exterioare, nu pătrundeau prin peretele bine căptușit al vieții „asigurate". Războiul cu

burii, războiul ruso-japonez, chiar războiul balcanic nu reușeau să tulbure existența părinților mei. Săreau peste reportajele de război din ziar cu aceeași indiferență cu care săreau peste rubrica sportivă. Și, într-adevăr, ce-i interesa pe ei ce se petrecea în afara Austriei, ce importanță avea asta pentru viața lor? În Austria lor, în epoca aceea cu cer senin nu existau răsturnări revoluționare, distrugeri intempestive de valori; când uneori la bursă hârtiile de valoare scădeau cu patru sau cinci procente, aceasta căpăta îndată numele de „crah“ și se vorbea cu fruntea încruntată despre „catastrofă“. Lumea se plângea mai mult din obișnuință decât din convingere de impozitele „mari“ care, la drept vorbind, în comparație cu cele de după război, reprezentau numai un fel de mic bacșiș plătit statului. Încă se mai stipula în testamente în modul cel mai precis cum să fie ajutați nepoții și strănepoții să nu-și piardă averile, ca și când printr-un invizibil titlu de creanță s-ar putea obține garanții de la puterile veșnice, și în timpul acesta oamenii își trăiau viața lor tihnită și-și mângâiau micile lor griji ca pe niște bune și ascultătoare animale domestice de care, în fond, nu se temeau. De aceea totdeauna când, din întâmplare, îmi cade în mână vreun ziar vechi din zilele acelea și când citesc articole înfierbântate despre vreo mică alegere de consiliu comunal, când încerc să-mi reamintesc piesele de teatru cu problemele lor minuscule sau tonul exagerat de vehement al discuțiilor noastre din tinerețe despre lucruri, în fond, lipsite de importanță, fără să vreau îmi vine să zâmbesc. Ce liliputane erau acele griji, ce senin era cerul acelei epoci. A nimerit-o mai bine generația părinților și bunicilor mei, ea și-a trăit viața de la un capăt la altul în liniște, cinste și armonie. Și cu toate acestea, nu știu dacă o invidiez. Ce străini au fost ei de toate adevăratele amărăciuni, de vicleniile și duritățile soartei, cât de ferită le-a fost viața de toate acele crize și probleme care-l strivesc pe om,

dar care în același timp fac din el o făptură grandioasă! Ei, care n-au cunoscut grija zilei de mâine și s-au scăldat în bogăție și confort, cât de puțin au știut ei că viața poate fi și exces și încordare, o veșnică luare pe nepregătite și o dislocare a tuturor rosturilor; în optimismul și liberalismul lor duios, aproape că nici n-au bănuit că orice zi care ne mijește-n fereastră poate să ne aducă moartea. Nici în nopțile lor cele mai pline de coșmaruri n-au putut întrezări cât de primejdios poate deveni omul, dar o tot atât de vagă idee au avut de câtă forță are el de a învinge primejdii și de-a trece cu bine peste încercări. Noi, fugăriți prin toate vâltorile vieții, noi, smulși cu rădăcini cu tot din contextul nostru, noi, nevoiți mereu s-o pornim de acolo de unde ni se pregătea un sfârșit, noi, victime, dar și slugi plecate ale unor puteri necunoscute, noi, cei pentru care tihna a devenit o legendă și siguranța zilei de mâine un vis de copil – noi am simțit până în adâncul ființei noastre încordarea care a cuprins întreg pământul și fiorul veșnicelor înnoiri. Fiecare clipă a existenței noastre s-a legat de soarta umanității. Cu necazuri și bucurii am trăit timpul și istoria, cu mult mai mult decât putea să încapă în mica noastră existență, pe când cei de dinaintea noastră și-au trăit viața lor și numai a lor. De aceea oricare dintre noi, chiar și cel mai umil din generația noastră, știe astăzi despre viață de o mie de ori mai mult decât cei mai înțelepți dintre înaintași. Dar nimic nu ni s-a dat pe gratis; pentru toate acestea am plătit cu vârf și îndesat.

Școala în secolul trecut

Că după școala primară am fost trimis la liceu, iată un lucru care nu putea să surprindă pe nimeni. Din considerente de natură socială, fiecare familie înstărită ținea morțiș să aibă copii „școliți“; li se dădeau lecții de franceză și engleză, de inițiere în muzică, li se puneau mai întâi guvernante și apoi profesori care-i învățau bunele maniere. Dar numai așa-zisa pregătire „academică“ pe care o primeai la universitate era de natură să-ți confere în acele timpuri de liberalism „luminat“ un deplin relief individual. De aceea era ambiția oricărei familii „bune“ ca măcar unul dintre copii să poarte înaintea numelui titlul de doctor. Drumul până la universitate era însă destul de lung și nicidecum presărat cu trandafiri. Trebuia să-ți freci coatele pe băncile școlii cinci ani de curs primar și opt ani de liceu, în fiecare zi câte șase ore, iar în timpul liber să-ți faci temele și, pe deasupra, ca să-ți asiguri o „cultură generală“ peste ceea ce îți dădea școala, să mai înveți și franceza, engleza, italiana, limbile „vii“ odată cu limbile clasice, greaca și latina, deci cinci limbi plus geometrie și fizică și celelalte materii. Era mult prea mult și nu-ți rămânea aproape nici un fel de răgaz ca să-ți formezi o condiție fizică, să faci sport, să te plimbi și, mai ales, să te joci și să te recreezi. Vag mi-aduc aminte cum la vârsta de șapte ani trebuia să învățăm pe de rost și

să cântăm în cor un cântec despre „vesela și fericita vreme a copilăriei". Și azi îmi mai răsună-n urechi melodia acelui cântecel simplu-simpluț, dar încă de pe-atunci nu-mi prea venea să-i rostesc cuvintele, căci sufletul meu nu se lăsa deloc convins. Întreaga perioadă a școlarizării mele, dacă e să fiu cinstit, n-a fost altceva decât un permanent chin și-o plictiseală agravată, de la un an la altul, de nerăbdarea de a scăpa odată de această corvoadă. Nu-mi amintesc să fi fost vreodată „vesel" și „fericit" cât a durat acel monoton, searbăd și rece stagiu școlar care ne-a otrăvit iremediabil ceea ce ar fi trebuit să fie perioada cea mai frumoasă și cea mai liberă a existenței, ba chiar trebuie să mărturisesc că nici astăzi nu-mi pot reprima un sentiment de invidie când văd cât de fericiți, liberi și neîngrădiți cresc copiii în acest secol. Tot nu-mi vine să-mi cred ochilor când observ cum copiii de azi stau de vorbă cu profesorii lor cu naturalețe și aproape ca de la egal la egal, cum se grăbesc voioși spre școală, nu ca noi, stăpâniți de un permanent complex de inferioritate, cum își pot mărturisi deschis dorințele și înclinațiile sufletului lor tânăr și avid de cunoaștere – ființe libere, nesupuse constrângerii și artificialului, pe când noi nici nu intram bine în acea clădire blestemată, că trebuia să ne ghemuim în noi înșine ca să nu ne izbim cu capul de jugul invizibil. Școala era pentru noi constrângere, singurătate, plictiseală, un loc unde trebuia să-ți însușești „știința a ceea ce nu merită știut" în porții exact măsurate, materii scolastice sau predate scolastic care – simțeam acest lucru – nu puteau să se intersecteze în nici un punct cu viața reală și cu preocupările noastre. Să-nveți în prostie și fără noimă lucruri care nu-ți folosesc în viață, să-nveți numai de dragul de-a învăța, iată la ce ne obliga vechea pedagogie. Și singurul moment fericit, cu adevărat înălțător pe care-l datorez școlii a fost ziua când i-am închis ușa și i-am întors spatele pentru totdeauna.

Nu vreau să spun că școlile noastre austriece ar fi fost, în sine, proaste. Dimpotrivă, așa-zisa „programă analitică“ era alcătuită cu grijă, pe baza unei experiențe de un secol și, dacă ar fi fost aplicată în mod inteligent, ar fi putut să asigure o pregătire consistentă și destul de cuprinzătoare. Dar, tocmai prin alinierea pedantă la un plan și prin schematismul ei uscat, școala noastră a devenit groaznic de seacă și inertă, o rece mașină de învățat care nu se regla niciodată după individ și care, notându-te cu „bine“, „suficient“ sau „insuficient“, nu făcea decât să indice automat în ce măsură corespundeai „exigențelor“. Dar tocmai această lipsă de căldură umană, această searbădă mediocritate și atmosfera cazonă care caracteriza mediul școlar erau lucrurile care ne revoltau cel mai mult. Trebuia să învățăm lecțiile și să dăm examen de verificare a celor învățate; însă în opt ani nici un profesor nu ne-a întrebat nici măcar o dată ce-am dori noi să-nvățăm, și ne-a lipsit cu desăvârșire tocmai acel ideal însuflețitor după care tânjește în sinea lui orice tânăr.

Această închistare emana chiar din aspectul clădirii școlii noastre, o remiză în toată regula, înjghebată cu cincizeci de ani în urmă, în grabă, cu materiale ieftine și fără un plan bine gândit. Cu coridoarele ei reci, prost văruite, cu sălile de clasă joase, fără vreun tablou și fără vreo altă podoabă care să-ți bucure privirea, cu cabinele ei de toaletă ce-și răspândeau mirosul prin toată clădirea, această cazarmă școlară avea ceva de hotel cu o mobilă veche pe care o folosiseră deja mulți înaintea ta și pe care urmau s-o folosească alții, tot așa de mulți, cu aceeași indiferență sau silă. Nici azi nu-mi iese din minte mirosul acela stătut, de mucegai, de care era impregnată această clădire, ca, de altfel, toate instituțiile de stat austriece, și pe care noi îl numeam miros „oficial“, acel miros de camere aglomerate, supraîncălzite, niciodată bine aerisite, care îți pătrundea mai întâi în haine și apoi în suflet. Precum osândiții la galere, așa ședeam noi doi câte doi

în niște bănci de lemn scunde, care-ți strâmbau șira spinării, ședeam acolo până ce ne durea și ultimul oscior. Iarna, deasupra cărților noastre pâlpâia lumina albăstrie a flăcărilor cu gaz, pe când vara, dimpotrivă, se trăgeau cu grijă perdelele la ferestre, ca nu cumva privirea să ni se îndrepte visătoare spre un mic pătrat de cer albastru. Încă nu se descoperise în acel secol că niște trupuri tinere, în formare, au nevoie de aer și de mișcare. Se considera că zece minute de pauză pe coridorul rece și îngust sunt suficiente la patru sau cinci ore de stat ghemuit în bancă; de două ori pe săptămână eram conduși la sala de gimnastică, pentru ca acolo, cu ferestrele închise etanș, să tropăim fără rost pe dușumeaua de scânduri din care la fiecare pas țâșneau nori de praf. Și astfel se chema că ne conformăm regulilor de igienă și că statul și-a făcut „datoria" față de noi și ne-a asigurat acel *mens sana in corpore sano*[1]. După ani și ani, trecând prin fața acelei clădiri triste și mohorâte, încă mai încercam un sentiment de ușurare la gândul că nu mai eram nevoit să intru în acea închisoare a tinereții noastre; și când la a cincizecea aniversare a prealuminatului așezământ s-a organizat o festivitate, iar eu, premiantul de altădată, am fost solicitat să țin discursul de rigoare în fața ministrului și primarului, am refuzat politicos. N-aveam de ce să-i fiu recunoscător acestei școli și orice cuvânt pe care l-aș fi rostit într-o asemenea împrejurare ar fi fost o minciună.

Cât îi privește pe profesorii noștri, nici ei n-aveau nici o vină pentru acel nefericit program. Ei nu erau nici buni, nici răi, nu erau tirani, dar nici camarazi amabili; erau niște bieți slujbași care, robi ai unei scheme, ai unei programe analitice impuse de sus, trebuiau și ei, ca și noi, să-și facă „lecția", și erau tot așa de fericiți ca și noi – simțeam clar acest lucru – când la amiază suna clopoțelul școlii,

1. Minte sănătoasă în trup sănătos (Iuvenal, lat.).

vestindu-le și lor, și nouă că suntem liberi. Nu ne iubeau și nu ne urau, și cum să fi fost altfel când ei nu știau nimic despre noi; pe foarte puțini ne știau după nume, și asta numai după câțiva ani, căci, în spiritul metodei de predare de atunci, nu-i preocupa altceva decât să constate greșelile făcute de „școlar“ în ultima lucrare scrisă. Ei ședeau sus la catedră, iar noi jos, ei puneau întrebări și noi trebuia să răspundem, altă comunicare între noi nu exista. Căci între profesor și elev, între catedră și banca elevului, între vizibila treaptă de sus și vizibila treaptă de jos se afla invizibila barieră a „autorității“ care împiedica orice contact. Profesorii ar fi trebuit să vadă în elev o individualitate, ceea ce ar fi reclamat o aplecare atentă asupra trăsăturilor lui caracteristice, sau chiar să redacteze, ceea ce azi se face în mod curent, *reports*, adică descrieri bazate pe observații, dar pe atunci așa ceva ar fi fost peste putința lor. Pe de altă parte, un dialog de la om la om le-ar fi diminuat iarăși autoritatea, fiindcă în felul acesta noi, „școlarii“, prea ne-am fi plasat la același nivel cu ei, „superiorii“. Nimic nu mi se pare mai ilustrativ pentru ruptura totală care exista din punct de vedere spiritual și afectiv între noi și profesorii noștri ca faptul că am uitat și cum îi chema, și cum arătau. Memoria mea încă mai păstrează cu precizie fotografică imaginea catedrei și a catalogului clasei în care căutam mereu să tragem cu coada ochiului, pentru că acolo se aflau notele noastre. Văd și acum carnețelul roșu în care profesorii făceau primele adnotări și creionul negru și scurt cu care treceau notele. Îmi amintesc de caietele mele presărate cu corecturi făcute cu cerneală roșie, dar nu pot să reconstitui chipul nici unuia din ei – poate din cauză că în fața lor am stat întotdeauna umiliți sau indiferenți.

Această silă de școală nu era numai o componentă a atitudinii mele. Nu-mi amitesc ca vreunul din colegi să nu

fi simțit cu aceeași oroare că năzuințele și visurile lui cele mai frumoase și-au găsit mormântul în această robie. Dar abia mult mai târziu mi-am dat seama că această metodă rece și inumană, care stătea la baza educației noastre, nu se datora delăsării autorităților, ci era, dimpotrivă, expresia unei politici prestabilite și ascunse cu grijă de ochii publicului. Lumea care ne-nconjura și care-și făcuse o obsesie din fetișul statorniciei nu iubea tineretul sau, mai bine zis, îl suspecta în permanență. Preocupată numai de „progresul" sistemului ei, de ordinea ei, societatea burgheză proclama în toate sferele vieții cuminţenia și supușenia ca singure virtuți folositoare omului; trebuia evitată orice grabă în a promova tineretul. Austria era un stat bătrân ascultând de un împărat moșneag, guvernat de miniștri bătrâni, un stat care, fără altă ambiție, mai spera un singur lucru, și anume, ca prin împotrivire la orice schimbări radicale în spațiul european, să se mențină neatins; tinerii care din instinct vor mereu schimbări radicale și rapide treceau, de aceea, drept elemente nesigure care trebuiau ținute cât mai la distanță. Așa că nu exista nici un motiv să ne facă să îndrăgim anii de școală; ci trebuia să fim lăsați să așteptăm mult și bine până să facem un pas înainte în cariera noastră. Prin această performantă punere în inferioritate, ierarhia vârstelor avea o cu totul altă semnificație decât azi. Un licean de optsprezece ani era tratat ca un copil, era pedepsit când se găsea asupra lui o țigară, trebuia să ridice smerit mâna când voia să iasă din bancă pentru niscaiva necesități naturale. Dar și un bărbat de treizeci de ani era considerat tot crud la minte, ba chiar unul de patruzeci era socotit încă imatur pentru o funcție de răspundere. Când la un moment dat s-a făcut totuși o uimitoare excepție de la regulă și Gustav Mahler a fost numit, la vârsta de treizeci și opt de ani, director al Operei imperiale, o rumoare și o stupoare a străbătut întreaga Vienă cum că s-a încredințat „unui om așa

de tânăr“ primul institut de artă (se uitase complet că Mozart la treizeci și șase, Schubert la treizeci și unu de ani își încheiaseră opera vieții lor). Părerea că nici un tânăr nu prezintă „garanții depline“ avea pe atunci valabilitate în toate sectoarele vieții sociale. Tatăl meu n-ar fi primit niciodată un tânăr în întreprinderea lui și cine avea ghinionul să arate foarte tânăr se izbea pretutindeni de zidul neîncrederii. Așa a fost posibil, lucru azi aproape de neînțeles, ca tinerețea să te împiedice în carieră și numai bătrânețea să te avantajeze. Pe când astăzi, în condițiile noastre complet schimbate, cei de patruzeci de ani fac totul ca să arate la fel cu cei de treizeci de ani, și cei de șaizeci de ani la fel cu cei de patruzeci. Pe când astăzi tinerețea, energia, elanul și îndrăzneala te recomandă și te impun, în epoca aceea a statorniciei oricine voia să se afirme trebuia să recurgă la toate deghizările imaginabile ca să pară mai bătrân. Ziarele recomandau mijloace apte să accelereze creșterea bărbii, tineri medici de douăzeci și patru sau douăzeci și cinci de ani, care de-abia dăduseră examenul de absolvire a facultății, purtau niște bărbi respectabile și-și puneau, chiar dacă ochii lor n-aveau nevoie de așa ceva, ochelari cu rame de aur numai ca să apară ca „oameni cu experiență“ în fața primilor lor pacienți. Se purtau lungi redingote negre și se prefera mersul tacticos și, pe cât posibil, o ușoară corpolență, în scopul dobândirii acelui prestigiu pentru care merita să te zbați, și cine era ambițios se străduia ca măcar în aparență să se disocieze de vârsta suspectă de neseriozitate a tinereții. Încă din clasa a șasea și a șaptea refuzam să mai purtăm ghiozdane spre a nu mai fi luați drept liceeni și în locul lor ne foloseam de serviete. Tot ceea ce azi ne apare ca o zestre demnă de invidiat, prospețimea, sentimentul propriei valori, cutezanța, curiozitatea, dragostea de viață a tinereții, era pus sub semnul întrebării în epoca aceea care nu prețuia decât „seriozitatea“.

Din această stranie atitudine, se poate vedea că statul transformase școala într-un instrument al autorității sale. Înainte de toate, trebuia să fim educați în așa fel încât în toate împrejurările să ne apropiem de ordinea existentă ca de ceva perfect, părerea profesorului s-o luăm ca infailibilă, cuvântul părinților ca inatacabil, instituțiile statului ca valabile la modul absolut și pentru eternitate. Un al doilea principiu cardinal al acestei pedagogii, care se aplica și în interiorul familiei, cerea ca tinerilor să li se reteze pofta de independență. Înainte de a li se acorda unele drepturi, ei trebuiau să învețe că au obligații, și înainte de toate obligația de a fi supuși și ascultători. Din capul locului era cazul să ne intre în cap că noi, cei care nu făcuserăm încă nimic în viață și n-aveam experiență, trebuia să avem numai cuvinte de recunoștință pentru tot ce ni s-a asigurat și să nu venim cu pretenția de a pune întrebări sau de a cere ceva. În vremea mea, această stupidă metodă de intimidare se aplica din cea mai fragedă copilărie. Servitoare și mămici neghioabe speriau copiii de trei și patru ani, spunându-le că o să vină „polițistul“ să-i ia dacă nu încetează pe loc a mai fi răi. Încă liceeni fiind, când veneam acasă cu o notă proastă la vreun obiect secundar, eram amenințați că vom fi luați de la școală și dați la meserie – cea mai gravă amenințare care exista în lumea burgheză: să te trezești din nou în rândurile proletariatului – și, când tinerii animați de dorința cea mai sinceră de a se instrui cereau lămuriri de la cei mai în vârstă în legătură cu probleme serioase de actualitate, erau expediați cu replica arogantă „mai e până să înțelegi tu lucrurile astea“. Pretutindeni se recurgea la această tehnică, acasă, la școală, la birou. Nu se precupețea nici un efort pentru a-i băga tânărului în cap că este încă „necopt“, că nu înțelege nimic, că nu are decât să asculte orbește și că n-are voie să-și dea cu părerea sau să contrazică. Din acest motiv trebuia ca și bietul profesor, care

ședea acolo sus la catedră, să rămână inaccesibil și să interzică zborul sensibilității și minții noastre dincolo de orizontul „planului de învățământ“. Nu interesa pe nimeni dacă ne simțim bine sau rău la școală. Adevărata misiune a școlii, conform spiritului vremii, era mai degrabă să ne facă să batem pasul pe loc decât să ne stimuleze. În loc să ne modeleze sufletul, trebuia să ne încadreze ca pe niște piese cât mai docile în mecanismul prestabilit; în loc să ne stimuleze energia – să ne-o disciplineze și s-o plafoneze.

O asemenea presiune psihologică sau, mai bine zis, nepsihologică asupra tineretului poate avea numai două efecte: să paralizeze sau să stimuleze. La câte „complexe de inferioritate“ poate să conducă această absurdă metodă de educație se poate vedea din lucrările psihanaliștilor. Poate că nu este o întâmplare faptul că acest complex a fost descoperit tocmai de oameni care au trecut ei înșiși prin școlile din vechea Austrie. Eu personal datorez acestei presiuni o de timpuriu manifestată dorință de a fi liber, dorință pe care tineretul de astăzi nu și-o mai manifestă atât de aprins, și, în plus, ceva ce nu m-a părăsit toată viața: pornirea împotriva oricărei autorități, împotriva celor care-ți vorbesc „de sus“. Ani și ani, această aversiune împotriva a tot ce este apodictic și dogmatic a fost la mine numai instinct, și am uitat de unde mi se trage aceasta. Iar când, cu prilejul unei conferințe, mi s-a pus la dispoziție marele amfiteatru al universității și mi-am dat seama că urma să vorbesc de la înălțimea unei catedre, în timp ce ascultătorii trebuiau să stea jos, în bănci, drepți și neclintiți, așa cum stăteam noi când eram elevi, dintr-odată mi-a pierit orice chef. Mi-am adus aminte cât am suferit în tot timpul școlii din cauza acestui rece, autoritar și doctrinar mod de a vorbi de sus și m-a cuprins teama că, vorbind de la înălțimea unei catedre, voi face și eu aceeași impresie de om fără suflet ca și profesorii noștri de odinioară. M-am inhibat atât de mult, încât

conferința respectivă a fost cea mai proastă pe care am ținut-o vreodată.

Până la paisprezece sau cincisprezece ani încă ne mai descurcam cât de cât cu școala. Glumeam pe seama profesorilor, ne făceam lecțiile cu o rece corectitudine. A venit apoi momentul când școala nu mai făcea decât să ne plictisească și să ne deranjeze. Pe neobservate se produsese un fenomen straniu: noi, care intraserăm la liceu ca băieți de zece ani, după primele patru clase lăsaserăm deja în urmă școala din punct de vedere spiritual. Simțeam instinctiv că nu mai aveam nimic esențial de învățat și la unele dintre materiile care ne interesau știam chiar mai mult decât bieții noștri profesori, care de când terminaseră școala nu mai puseseră mâna pe-o carte. De asemenea, cu fiecare zi ce trecea, se făcea tot mai simțit un alt contrast: în băncile în care de fapt eram prezenți mai mult cu hainele și încălțările decât cu mintea, nu ne mai parvenea nimic nou sau aproape nimic demn de a fi însușit, iar afară era un oraș plin de mii de îndemnuri, un oraș cu teatre, muzee, librării, universitate, muzică, în care fiecare zi aducea alte surprize. Astfel nesatisfăcuta noastră sete de știință, curiozitatea față de cele ale spiritului, artei și vieții, curiozitate care nu găsea nici un fel de hrană în mediul școlii, se arunca pătimaș asupra a tot ce se petrecea în afara școlii. La început au fost numai doi sau trei dintre noi care și-au descoperit asemenea interese artistice, literare, muzicale, apoi vreo doisprezece și în cele din urmă aproape toți.

Căci pasiunea este la tineri un fel de boală molipsitoare care se transmite într-o clasă de la unul la altul ca pojarul sau scarlatina. Însuflețiți cum sunt de ambiție copilărească, vanitoasă și încercând să ajungă pe culmile științei cât mai repede cu putință, neofiții se împing unii pe alții mai departe. De aceea, faptul că această pasiune ia o direcție sau

alta este, la drept vorbind, mai mult sau mai puțin o întâmplare. Dacă într-o clasă se află un colecționar de timbre, acesta va reuși în curând să mai facă din vreo doisprezece inși niște nebuni ca și el. Dacă trei se dau în vânt după dansatoare, și ceilalți se vor posta zilnic în fața intrării la operă. După noi a venit, trei ani mai târziu, o clasă care era complet nebună după fotbal, iar înaintea noastră a fost una care se entuziasma de socialism și de Tolstoi. Că eu am nimerit întâmplător într-o clasă cu elevi pasionați de artă a fost, poate, hotărâtor pentru tot cursul vieții mele.

La drept vorbind, acest entuziasm pentru teatru, literatură și artă era un lucru absolut firesc la Viena. Ziarele rezervau aici un spațiu aparte tuturor evenimentelor culturale și oriunde te duceai îi auzeai pe cei maturi discutând despre operă sau despre Burgtheater. În vitrinele tuturor librăriilor se aflau pozele marilor actori; sportul trecea încă drept o îndeletnicire brutală de care un licean trebuia mai degrabă să se rușineze, iar cinematograful, cu idealurile sale pentru uzul maselor, nu fusese încă inventat. Nici acasă n-aveam a ne teme de vreo restricție; teatrul și literatura contau printre pasiunile „nevinovate", în contrast cu jocul de cărți sau prietenia cu fetele. În sfârșit, tatăl meu, ca toți tații din Viena, în tinerețea lui se îndrăgostise tot de teatru și, la punerea în scenă de către Richard Wagner a lui *Lohengrin*, fusese același spectator entuziast ca și noi la premierele lui Richard Strauss și Gerhart Hauptmann. Căci nu era deloc surprinzător ca noi, liceenii, să alergăm la fiecare premieră; ce ne-am mai fi rușinat în fața colegilor mai norocoși dacă în dimineața următoare, la școală, n-am fi fost în stare să relatăm fiecare amănunt! Dacă profesorii noștri n-ar fi fost cu totul indiferenți, ar fi trebuit să observe că în fiecare după-amiază, înaintea unei mari premiere – pentru care trebuia să ne înființăm încă de la ora trei ca să obținem locuri în picioare, singurele accesibile nouă –, ca un făcut,

două treimi din elevi se îmbolnăveau. Dacă ar fi fost mai atenți, ar fi trebuit de asemenea să constate că printre copertile manualelor noastre de gramatică latină se ascundeau poeziile lui Rilke și că ne foloseam caietele de matematică pentru a ne copia cele mai frumoase poezii din cărțile luate cu împrumut. Zilnic puneam la punct noi tehnici ca să putem face lectură în timpul plictisitoarelor ore de clasă. În timp ce profesorul își ținea anosta lui lecție despre „Poezia naivă și sentimentală" a lui Schiller, noi îi citeam pe sub bancă pe Nietzsche și Strindberg, de numele cărora bătrânul cumsecade nu auzise niciodată. Ne cuprinsese un fel de febră de-a ști totul, de-a cunoaște tot ce se întâmplă în toate domeniile artei, științei; ne îmbulzeam după-amiaza printre studenții universității ca să audiem prelegeri, mergeam la toate expozițiile de artă, intram în sălile de anatomie ca să asistăm la disecții. Pe toate la un loc și pe fiecare în parte le adulmecam, cu nările mărite de pofta de a ști. Ne strecuram la repetițiile orchestrelor, scotoceam prin anticariate, treceam zilnic pe lângă vitrinele librăriilor ca să aflăm imediat ce a apărut nou de ieri încoace. Și, înainte de toate, citeam tot ce ne cădea în mână. Luam cărți de la orice bibliotecă publică, ni le împrumutam unii altora pe cele procurate. Dar cel mai bun locaș de cultură pentru noi rămânea cafeneaua.

Pentru a înțelege una ca asta, trebuie să se știe că la Viena cafeneaua reprezintă o instituție cu totul deosebită, ce nu-și găsește echivalent nicăieri în lume. Este vorba, de fapt, de un fel de club democratic, accesibil oricui contra unei cești ieftine de cafea, unde, pentru acest mic obol, fiecare oaspete poate să stea ore-n șir, să discute, să scrie, să joace cărți, să-și primească poșta și, mai ales, să citească un număr nelimitat de ziare și reviste. Într-o cafenea vieneză mai de soi găseai toate ziarele din Viena și nu numai din Viena, ci și din tot imperiul german, precum și ziarele din

Franța, Anglia, Italia și America, plus toate revistele literare și artistice importante din lume, *Mercure de France*, ca și *Neue Rundschau*, *Studio* și *Burlington Magazine*. În felul acesta, primeam știri de prima mână în legătură cu tot ce se întâmpla în lume, aflam despre orice carte care se publica, despre orice spectacol, indiferent unde avea loc, și comparam între ele comentariile din ziare. Poate că la mobilitatea intelectuală și priceperea în materie de politică internațională a austriacului nimic nu a contribuit așa de mult ca posibilitatea pe care i-a oferit-o cafeneaua de a se informa atât de cuprinzător asupra tuturor evenimentelor internaționale și de a le discuta în cercul prietenilor. Zilnic ședeam acolo ore-n șir și nimic nu ne scăpa. Căci datorită coincidenței intereselor noastre urmăream acel *orbis pictus*[1] al evenimentelor artistice nu cu doi, ci cu douăzeci și patru de ochi; ceea ce-i scăpa unuia observa pentru el celălalt și, deoarece în orgoliul nostru copilăresc aveam ambiția aproape sportivă să ne luăm neîncetat la întrecere cine știe mai multe lucruri noi și foarte noi, ne găseam de fapt într-un fel de permanentă goană după senzațional. Când, de pildă, discutând despre Nietzsche, care pe atunci încă mai era pus la index, s-a ridicat deodată unul dintre noi spunând cu teatrală superioritate: „Dar în ideea egotismului Kierkegaard îi este totuși superior“, o neliniște a pus imediat stăpânire pe noi: „Cine este Kierkegaard despre care X știe, și noi nu?“ În ziua următoare am luat cu asalt biblioteca în căutarea cărților acestui filozof danez uitat, căci necunoașterea unui nume, care altuia îi era familiar, o resimțeam ca pe o umilință. Tocmai ultimul strigăt, noutatea cea mai imediată, partea cea mai extravagantă a lucrurilor, neobișnuitul pe care încă nimeni – nici chiar critica literară oficială din respectabilele noastre cotidiene – nu le abordase, descoperirea

1. Lume ilustrată (lat.).

și întâietatea, aceasta era pasiunea noastră (în robia căreia, de altfel, eu personal m-am aflat încă mulți ani). A cunoaște tocmai lucrurile asupra cărora lumea încă nu s-a oprit, cele greu accesibile și riscante, cele noi și tulburătoare în felul lor, iată ce stimula interesul nostru deosebit. De aceea, nimic nu era atât de ascuns, sau atât de întortocheat, încât să nu poată fi denișat de râvna noastră colectivă, aprig supralicitându-se pe ea însăși. Pe vremea când noi eram liceeni, Stefan George sau Rilke, de exemplu, apăruseră în tiraje de două sute sau trei sute de exemplare, din care cel mult trei sau patru își făcuseră drum spre Viena; nici un librar nu le ținea în depozit, nici unul dintre criticii oficiali nu pomenise vreodată numele lui Rilke. Dar, printr-un miracol de voință, ceata noastră cunoștea fiecare strofă și fiecare vers. Noi, băiețandrii imberbi și necopți care ziua trebuia să ne cocoșăm în băncile școlii, formam cu adevărat publicul avid de lucruri noi, cu spirit critic, receptiv și capabil să se entuziasmeze. Capacitatea noastră de a ne entuziasma era, într-adevăr, nelimitată; în orele de clasă, pe drumul spre și de la școală, la cafenea, la teatru, în timpul plimbărilor, noi adolescenții n-am făcut, ani de zile, altceva decât să discutăm despre cărți, tablouri, muzică, filozofie; cine se afirma în viața publică fie ca actor, fie ca dirijor, cine publicase o carte sau scria la un ziar era ca o stea pe firmamentul nostru. Aproape că nu mi-a venit să cred când ani mai târziu am găsit la Balzac următoarea frază cu care-și caracteriza tinerețea: *Les gens célèbres étaient pour moi comme des dieux qui ne parlaient pas, ne marchaient pas, ne mangeaient pas comme les autres hommes.*[1] Pentru că exact la fel simțeam și noi. O întâlnire cu Gustav Mahler pe stradă era un eveniment despre care povesteai în dimineața următoare colegilor ca

1. Oamenii celebri erau pentru mine un fel de zei care nu vorbeau, nu mergeau, nu mâncau ca ceilalți oameni (fr.).

despre un triumf personal, și când, la un moment dat, copil fiind, am fost prezentat lui Johannes Brahms, care m-a bătut prietenește pe umăr, câteva zile am fost beat de fericire pentru colosala ocazie. E drept că la cei doisprezece ani ai mei știam doar foarte vag ce a realizat Brahms, dar simpla realitate a gloriei lui, aura creativității exercita o putere răscolitoare. Cu multe săptămâni înainte de începerea repetițiilor, o premieră de Gerhart Hauptmann la Burgtheater făcea să fiarbă întreaga clasă; ne dădeam bine pe lângă actori și micii figuranți ca să aflăm primii – înaintea celorlalți! – subiectul și distribuția; ne duceam să ne tundem (nu mă jenez să relatez și prostiile pe care le făceam) la frizerul Burgtheaterului numai ca să prindem ceva din zbor despre Wolter sau Sonnenthal, iar un elev dintr-o clasă mai mică era cu deosebire curtat de noi, mai vârstnicii, și copleșit cu tot felul de atenții numai pentru că era nepotul unui maistru de lumini de la Operă și prin el, de multe ori, eram introduși pe furiș la repetiții, pe scenă – acea scenă care, când o atingeam cu piciorul, ne făcea să ne-nfiorăm mai ceva ca Vergiliu când a urcat în cercurile sacre ale Paradisului. Era așa de puternică pentru noi raza gloriei, încât, chiar refractată printr-un mediu cu șapte straturi, tot ne forța admirația; o biată bătrânică, pentru că era strănepoata lui Franz Schubert, ne părea o ființă supranaturală, și chiar după cameristul lui Joseph Kainz ne uitam pe stradă cu mult respect, pentru că el avusese norocul să fie în apropierea acestui foarte îndrăgit și talentat actor.

Astăzi știu, firește, exact câtă naivitate se ascundea în acel entuziasm lipsit de criterii, câtă maimuțăreală numai de circumstanță, cât spirit de competiție pur sportivă, câtă vanitate copilărească – să ai impresia că prin contactul cu arta te înalți mândru și sublim deasupra cercului meschin al rubedeniilor și profesorilor. Dar și astăzi sunt uimit când

mă gândesc cât de multe știam noi pe-atunci, niște băiețandri căzuți în patima literaturii; cât de timpuriu am dobândit capacitatea selecției critice prin acele nenumărate discuții și fire despicate-n patru. La șaptesprezece ani cunoșteam nu numai fiecare poezie a lui Baudelaire sau Walt Whitman, ci le știam pe dinafară pe cele mai importante dintre ele și cred că niciodată în viața mea de mai târziu n-am mai citit cu atâta spor ca în acești ani de școală și de universitate. Nume pe care lumea a început să le prețuiască de-abia peste un deceniu nouă ne erau deja familiare. Pentru că le-am recepționat cu atâta zel, chiar și efemeridele ne-au rămas în memorie. Povesteam odată stimatului meu prieten Paul Valéry cât de veche este, de fapt, cunoștința mea literară cu el; îi spuneam că i-am citit și îndrăgit versurile încă în urmă cu treizeci de ani. Valéry mi-a zâmbit îngăduitor: „Nu le încurca, dragă prietene! Poeziile mele au apărut abia în 1916." Dar apoi a rămas surprins când i-am descris de-a fir-a-păr culoarea și formatul micii reviste literare în care am găsit primele sale versuri în 1898 la Viena. „Dar pe aceea n-o știa nimeni, nici măcar la Paris, spuse el uimit, cum de-ai putut dumneata să ți-o procuri la Viena?" – „Exact la fel cum dumneata ți-ai procurat în orașul dumitale de provincie poeziile lui Mallarmé pe care literatura oficială le cunoștea tot așa de puțin", i-am răspuns. Și a fost de acord cu mine: „Tinerii își descoperă poeții lor fiindcă vor ei să și-i descopere." În realitate, adulmecam adierile mai înainte ca ele să fi trecut granița, fiindcă eram tot timpul cu nările la pândă încordată. Noi găseam noul fiindcă voiam noul, fiindcă jinduiam după ceva care să ne aparțină nouă și numai nouă – nu după lumea părinților noștri, nu după subiectele conversației cotidiene. Tineretul, la fel ca anumite animale, posedă un simț foarte fin pentru schimbările din atmosferă. Așa a simțit și generația noastră, înainte de a se fi sesizat profesorii noștri și universitatea, că odată cu

vechiul secol se schimba ceva și în privința concepțiilor despre artă, că era pe cale de a se produce o revoluție sau, cel puțin, o reașezare a valorilor. Bunii și respectabilii maeștri din vremea părinților noștri – Gottfred Keller în literatură, Ibsen în dramaturgie, Johannes Brahms în muzică, Leibl în pictură, Eduard von Hartmann în filozofie – întruchipau pentru noi toată cumințenia și prudența lumii statorniciei; în ciuda măiestriei lor tehnice, spirituale, ei nu mai prezentau interes pentru noi. Simțeam instinctiv că ritmul lor rece, bine strunit nu se împacă defel cu cel al sângelui nostru neliniștit și nu mai consună cu cadența accelerată a timpului. Acum trăia chiar la Viena spiritul cel mai treaz al generației germane mai tinere, Hermann Bahr, care cu furia temperamentului său bătăios se lua la harță pentru tot ce era pe cale de devenire și afirmare; cu ajutorul lui s-a deschis la Viena „Secesiunea", unde, spre groaza vechii școli de la Paris, au fost expuși impresioniști și pointiliști, Munch din Norvegia, Rops din Belgia și toți extremiștii imaginabili; cu aceasta s-a deschis în același timp calea pentru predecesorii lor disprețuiți, Grünewald, Greco și Goya. Se descoperea dintr-odată că există un nou mod de a vedea, iar în muzică noi ritmuri și tonalități prin Musorgski, Debussy, Strauss și Schönberg; în literatură a erupt cu Zola și Strindberg și Hauptmann realismul, cu Dostoievski, demonia slavă, cu Verlaine, Rimbaud, Mallarmé, o sublimare și rafinare a artei lirice a cuvântului necunoscute până atunci. Nietzsche revoluționa filozofia; o arhitectură mai îndrăzneață, mai liberă proclama, în locul excesului clasicist de podoabe, construcția sobră, lipsită de ornamente. Vechea, idilica ordine se vedea brusc periclitată, normele ei până atunci infailibile, referitoare la „frumosul estetic" (Hanslick) se vedeau puse sub semnul întrebării, și în timp ce criticii oficiali de la ziarele noastre burgheze „serioase" se îngrozeau de experimentele adesea hazardate și căutau să

descurajeze irezistibilul curent cu anateme ca „decadent“ sau „anarhic“, noi, tinerii, ne aruncam fanatici acolo unde vâltoarea spumega mai cu furie. Aveam sentimentul că a venit o epocă pentru noi, epoca noastră, în care în sfârșit tineretul și-a dobândit drepturile. Astfel, căutările noastre înfrigurate, pasiunea noastră exploratoare căpăta dintr-odată un sens: puteam și noi, tinerii de pe băncile școlii, să luăm parte la luptele acestea înverșunate și adesea disperate pentru noua artă. Unde se punea la cale un experiment, se monta vreo piesă a lui Wedekind, se ținea o conferință despre noua lirică, eram și noi indefectibil prezenți cu toată forța nu numai a sufletului nostru, ci și a mâinilor noastre; am fost martor cum la premiera uneia dintre lucrările atonale din tinerețe ale lui Arnord Schönberg un domn a început să fluiere și să strige cu putere, iar prietenul meu Buschbeck i-a tras o palmă la fel de puternică. Peste tot eram echipa de șoc și avangarda oricărei arte noi, numai pentru că era nouă, numai pentru că voia să schimbe lumea pentru noi, cei cărora le venise rândul să-și trăiască viața. Pentru că simțeam că *nostra res agitur*[1].

Dar mai era și altceva care ne interesa și ne fascina nespus de mult la această artă nouă: faptul că era aproape în exclusivitate o artă a tinerilor. În generația părinților noștri, un poet, un compozitor ajungea să fie luat în considerare abia după ce fusese „pus la încercare“, după ce se aliniase la tabieturile și gusturile societății burgheze. Toți bărbații pe care fuseserăm învățați să-i respectăm se prezentau și se purtau respectabil. Ei își purtau frumoasele lor bărbi argintii – Wilbrandt, Ebers, Felix Dahn, Paul Heyse, Lenbach, favoriții acelei epoci, azi uitați de multă vreme – peste poeticele jachete de catifea. Luau un aer visător când se foto-

1. Este şi treaba noastră (trad. liberă), trimitere la un vers din Horațiu: *Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet* (lat.).

grafiau, totdeauna într-o ținută „demnă“ și „poetică“, se comportau ca niște consilieri aulici și ca niște excelențe și erau, ca și aceștia, împodobiți cu ordine. Un poet sau un pictor sau un compozitor tânăr era însă în cel mai bun caz cotat drept „un talent plin de perspective“, acordarea unei recunoașteri adevărate fiindu-i amânată și trecută, deocamdată, pe planul al doilea; nu era pe placul acelei lumi circumspecte să-ți acorde pretimpuriu o favoare, înainte de a te fi afirmat pe termen lung prin realizări „serioase“. Noii poeți, compozitori, pictori erau însă cu toții tineri: Gerhart Hauptmann, țâșnit instantaneu din cel mai deplin anonimat, stăpânea la treizeci de ani scena germană, Stefan George, Rainer Maria Rilke aveau la douăzeci și trei de ani – așadar, mai devreme decât prevedea legea austriacă a majoratului – glorie literară și adepți fanatici. În propriul nostru oraș apăruse peste noapte gruparea „Tânăra Vienă“ cu Arthur Schnitzler, Hermann Bahr, Richard Beer-Hofmann, Peter Altenberg, prin care cultura specific austriacă, după ce-și rafinase toate mijloacele artistice, găsea pentru prima dată o expresie europeană. Dar înainte de toate a existat un personaj care ne-a fascinat, ne-a sedus, ne-a vrăjit și ne-a entuziasmat, fenomenul miraculos și unic numit Hugo von Hofmannsthal, în care tineretul nostru își vedea întruchipate nu numai ambițiile lui cele mai înalte, ci și împlinirea poetică absolută în persoana unuia care avea aproape aceeași vârstă.

Apariția tânărului Hofmannsthal este și rămâne memorabilă, fiind unul din marile miracole ale unei împliniri timpurii; în literatura universală nu cunosc la o vârstă așa de tânără ca a lui, afară de Keats și Rimbaud, alt exemplu de o asemenea infailibilitate în stăpânirea limbii, de o asemenea amplitudine a zborului intelectual, de o asemenea intensitate a îmbibării cu substanță poetică până în fibrele cele mai periferice ale operei ca acest geniu impunător care, încă de la șaisprezece și șaptesprezece ani, s-a înscris în analele eterne ale limbii germanice cu versuri nepieritoare și cu

o proză neîntrecută nici până azi. Cariera lui, cantonată din capul locului pe culmile desăvârșirii, a fost un fenomen cum nu există de două ori în viața unei generații. De aceea, șocul apariției sale i-a uluit ca un eveniment aproape supranatural pe toți cei care au avut de-a face cu el printre primii. Hermann Bahr îmi povestea adesea despre uimirea pe care i-a produs-o un articol pentru revista lui, trimis chiar din Viena, de către un necunoscut pe nume „Loris“ (în timpul liceului nu aveai voie să publici ceva sub nume propriu); niciodată nu primise o lucrare în care cineva să fi risipit cu atâta nonșalanță o asemenea bogăție de idei într-o limbă de o noblețe rară. Cine este „Loris“, cine este acest necunoscut, se întreba el. Desigur, un bătrân care ani și ani și-a sublimat știința și în sihăstria lui tainică a supus unei magii aproape voluptoase cele mai ascunse esențe ale limbii. Și un asemenea înțelept, un poet atât de înzestrat trăia în același oraș, și el, Bahr, nu auzise niciodată de acest om! Bahr i-a scris imediat necunoscutului și și-au dat întâlnire la o cafenea – la celebra cafenea Griensteidl, cartierul general al literaturii tinere. Și iată că într-o zi se apropie de masa lui, cu pași ușori și iuți, un licean zvelt, încă imberb, cu niște pantaloni scurți, băiețești, se înclină și spune scurt și hotărât, cu o voce subțire, în schimbare: „Hofmannsthal! Eu sunt Loris.“ Chiar după ani și ani, povestind cât de uimit a fost, Bahr încă se mai simțea tulburat. La început nu i-a venit să creadă. Un licean care să posede o asemenea artă, o viziune atât de întinsă și profundă asupra lucrurilor, o cunoaștere atât de uimitoare a vieții înainte de a fi trăit-o! Și aproape același lucru mi-a relatat și Arthur Schnitzler. Pe atunci el era încă medic, deoarece primele lui succese literare nu păreau deloc să-i asigure existența; dar era deja considerat capul „Tinerei Viene“, și mai tinerii i se adresau cu plăcere pentru un sfat, o sugestie. La niște cunoștințe întâmplătoare îl întâlnise pe tânărul și lunganul licean care-l

impresionase cu vioiciunea inteligenței lui și, când acest licean a cerut favoarea să-i citească o mică piesă de teatru în versuri, Schnitzler l-a invitat cu plăcere la locuința lui de burlac, desigur fără să-și facă mari iluzii – o piesă, colea, de licean, sentimentală sau pseudoclasică, își zicea el în gând. A invitat câțiva prieteni; Hofmannsthal a apărut în pantalonii lui scurți, băiețești, puțin cam nervos, puțin cam sfios, și a început să citească. „După câteva minute, îmi povestea Schnitzler, ne-am încordat deodată auzul și am început să schimbăm între noi priviri uimite, aproape înfricoșate. Versuri de o asemenea măiestrie, de o asemenea plasticitate fără greș, de un asemenea fior muzical nu mai auziserăm niciodată de la vreun poet în viață, ba nici nu mai credeam ca de la Goethe încoace să mai fie cu putință așa ceva. Dar și mai uimitoare decât această nemaiîntâlnită măiestrie a formei (pe care de-atunci n-a mai atins-o nimeni în limba germană) era acea știință a vieții care la un băiat care-și petrecea ziua pe băncile școlii nu putea să vină decât dintr-o intuiție magică." Când Hofmannsthal a terminat, au rămas toți muți. „Aveam sentimentul, îmi spunea Schnitzler, că pentru prima dată în viață am întâlnit un geniu înnăscut, sentiment pe care niciodată în viața mea nu l-am mai încercat cu atâta intensitate." Cel care la șaisprezece ani a debutat în felul acesta – sau mai bine zis n-a debutat, căci s-a aflat de la început pe culmile desăvârșirii – trebuia să devină un frate al lui Goethe și Shakespeare. Și, într-adevăr, desăvârșirea părea să devină tot mai desăvârșită: după această primă piesă în versuri, *Ieri*, a venit minunatul fragment al *Morții lui Tițian*, în care limba germană a atins muzicalitatea celei italiene, au venit poeziile (fiecare din ele a fost pentru noi un eveniment) pe care și azi, după atâtea decenii, le știu pe dinafară, vers cu vers; au venit micile drame și acele articole care concentrau vrăjitorește în spațiul minunat gândit al câtorva duzini de pagini bogăție de informații,

orientare fără greș în problemele artei, lărgime de orizont: tot ce scria acest licean, acest student la universitate era precum cristalul, luminat dinăuntru în afară, întunecat și incandescent în același timp. În mâinile lui, versul și proza se mlădiau precum ceara plăcut mirositoare de pe muntele Hymettos. Printr-o minune nerepetabilă, fiecare poezie își găsea întotdeauna măsura exactă, niciodată prea puțin, niciodată prea mult; întotdeauna bănuiai o forță necunoscută, un demon nevăzut care-l călăuzea tainic pe tărâmuri până atunci neumblate.

Este puțin probabil să pot reda exact cât de fascinați am fost de un asemenea fenomen noi, care fuseserăm educați să detectăm valori. Căci ce dar mai încântător îi poate reveni unei generații tinere decât acela de a-l ști prezent trupește, alături de ea, în rândurile ei, pe poetul înnăscut, pur, sublim, pe cel pe care și l-a imaginat întotdeauna numai sub înfățișarea unui Hölderlin, a unui Keats sau a unui Leopardi, inaccesibil, pe jumătate vis și miraj? De aceea mi-amintesc și eu așa de clar ziua când l-am văzut prima dată pe Hofmannsthal în persoană. Aveam șaisprezece ani și urmăream cu nesaț tot ce făcea acest mentor ideal al nostru, de aceea am și fost extraordinar de emoționat citind o mică știre prizărită într-un ziar cum că el urma să țină la „Clubul științific“ o conferință despre Goethe (de neînchipuit pentru noi ca un asemenea geniu să vorbească într-o sală așa de modestă; în adorația noastră tinerească, ne-am fi așteptat ca și cea mai mare sală să fie plină de lume atunci când își anunța apariția în public un Hofmannsthal). Dar cu acest prilej am observat din nou în ce măsură noi, micii liceeni, o luaserăm înaintea marelui public și a criticii oficiale în judecata noastră, în instinctul nostru, dovedit – nu numai aici – just, pentru valorile perene. În sala îngustă s-au adunat, în total, vreo sută și ceva de ascultători, așa că degeaba pornisem în nerăbdarea

mea cu o jumătate de oră mai devreme ca să mă asigur de un loc. După ce așteptarăm câteva minute, trecu ca o săgeată printre rânduri un tânăr zvelt, defel bătător la ochi, care, îndreptându-se spre pupitru, începu atât de intempestiv, încât abia putui să mă dumiresc asupra lui. Cu mustăcioara moale, mai mult niște tuleie, și cu silueta lui suplă, Hofmannsthal arăta și mai tânăr decât mi-l închipuisem. Fața lui decis conturată, cam de italian brunet, părea cuprinsă de o încordare nervoasă, impresie pe care o întărea și neastâmpărul ochilor săi foarte negri, catifelați, dar atinși de o miopie înaintată; s-a aruncat parcă dintr-un salt în subiect, ca un înotător în mijlocul valurilor în care se simțea ca acasă, și cu cât mergea mai departe pe firul expunerii, cu atât mai degajate îi deveneau gesturile, cu atât mai sigură ținuta; odată intrat în elementul său spiritual, trecea deîndată (lucru pe care l-am constatat adesea și mai târziu în discuțiile dintre noi) de la timiditatea inițială la o uimitoare mobilitate și dezinvoltură, așa cum se întâmplă întotdeauna cu omul inspirat. Dacă la primele fraze mai apucai să constat că n-are o voce frumoasă, ci una frizând uneori falsetul și cam împiedicată, expunerea sa ne purtă în sfere așa de înalte și de senine, încât nu-i mai observam nici vocea și nici chipul. Vorbea liber, fără notițe, poate chiar fără o pregătire prealabilă, dar simțul lui magic pentru formă dădea fiecărei fraze o rotunjime perfectă. Era o desfășurare fastuoasă a celor mai îndrăznețe antiteze care apoi se cristalizau în formulări clare și totuși surprinzătoare. Aveai sentimentul irepresibil că această ofertă de idei reprezintă numai niște firimituri căzute întâmplător de la o masă nespus de îmbelșugată, că el, înaripat cum era și plutind în sferele de sus, ar mai putea vorbi încă ore în șir, fără să-și diminueze bogăția și fără să piardă din altitudinea lui intelectuală. Chiar și în discuțiile pe care le-am avut cu el în anii de mai târziu am simțit puterea magică a acestui

„inventator al cântecului unduitor și al dialogurilor scăpărătoare“, cum l-a glorificat Stefan George; era neliniștit, împrăștiat, sensibil, de o umoare nestatornică, adesea ursuz și nervos în relațiile cu cei din jur, și nu era ușor abordabil. Însă în clipa în care îl interesa o problemă se aprindea ca o torță; apoi, dintr-o singură fulgerare a zborului său meteoric-incandescent, proiecta orice discuție în sfera proprie lui și numai lui accesibilă pe de-a-ntregul. Convorbiri de un asemenea nivel spiritual ca acelea avute cu el n-am mai purtat decât uneori cu Valéry, care avea o gândire mai măsurată, mai cristalină, și cu impetuosul Keyserling. În acele clipe cu adevărat inspirate, totul avea prezența lucrurilor tangibile în memoria lui de o vioiciune demonică, orice carte pe care-o citise, orice tablou pe care-l văzuse, orice peisaj; o metaforă se prindea de alta tot atât de firesc precum o mână de cealaltă, perspectivele apăreau ca niște deschideri neașteptate dincolo de orizontul ce părea deja blocat – pentru prima dată la acea conferință și mai târziu la întâlnirile noastre, am simțit cu adevărat la el acel *flatus*, suflul dătător de viață și elan al genialității, al adevărului care nu poate fi pe deplin atins cu rațiunea.

Într-un anumit sens, Hofmannsthal n-a mai depășit niciodată miracolul unic pe care l-a întruchipat începând de la șaisprezece ani și până la vreo douăzeci și patru de ani. Nu mai puțin admir unele dintre operele sale de mai târziu, splendidele articole, fragmentele lui *Andreas*, acest tors de roman, probabil cel mai frumos care s-a scris vreodată în limba germană, și unele părți din dramele sale; dar odată cu legarea lui mai strânsă de teatrul real și de interesele epocii, odată cu excesul de calcul și ambiție al planurilor sale, s-a pierdut ceva din avântul fanteziei slobode, din elevația pură a acelor prime poezii juvenile, și cu aceasta și din ceea ce încălzea și înflăcăra propria noastră tinerețe. Cu intuiția magică, proprie adolescenților, am anticipat că

acest miracol al tinereții noastre este unic și nu se produce de două ori în cursul unei vieți.

Balzac a arătat cu talent incomparabil cum exemplul lui Napoleon a electrizat o întreagă generație în Franța. Ascensiunea vertiginoasă a unui mărunt locotenent Bonaparte până la rangul de împărat al lumii n-a însemnat pentru Balzac numai triumful unei persoane, ci și o victorie a ideii de tinerețe. Că nu trebuie să te fi născut prinț sau nobil ca să cucerești de timpuriu puterea, că poți să te tragi dintr-o familie oarecare sau chiar dintr-una săracă și totuși s-ajungi la douăzeci de ani general, la treizeci de ani conducător al Franței și puțin după aceea al lumii întregi, acest succes nemaipomenit i-a făcut pe sute de inși să-și părăsească micile lor ateliere și orașe de provincie. Locotenentul Bonaparte a înfierbântat mințile unui întreg tineret. El l-a făcut mai ambițios; el a creat generalii marii armate și eroii și arviștii comediei umane. Un om tânăr care realizează indiferent în ce domeniu, din primul elan, ceea ce părea până la el irealizabil determină, prin simplul exemplu al succesului său, pe toți ceilalți tineri să se strângă în jurul său și să-l urmeze. În acest sens, Hofmannsthal și Rilke au însemnat pentru noi, mai tinerii, un imbold neobișnuit pentru energiile noastre încă necheltuite. Fără să ne facem iluzii că vreunul dintre noi ar putea să reediteze fenomenul Hofmannsthal, ne-am simțit totuși întăriți prin simpla lui prezență fizică. Aceasta ne-a demonstrat pe viu că și în vremea noastră, în orașul nostru, în mediul nostru este posibilă apariția unui poet. Tatăl său, un director de bancă, provenea în definitiv, ca și noi ceilalți, din același strat burghezo-evreiesc, geniul crescuse într-o casă asemănătoare cu a noastră, cu aceeași mobilă și aceeași morală de castă, frecventase un liceu tot așa de steril, învățase din aceleași manuale și petrecuse opt ani pe aceleași bănci de lemn ale

școlii, la fel de nerăbdător ca și noi, la fel de pasionat de toate valorile spiritului; și iată că, prin această decolare în infinit, a reușit, încă de pe vremea când mai trebuia să-și frece coatele de băncile școlii și să tropăie prin sala de gimnastică, să depășească spațiul și mărginirea acestuia, orașul și cadrul familial. Prin Hofmannsthal ni s-a demonstrat *ad oculos*[1] că există posibilitatea ca și în anii noștri și chiar în acea atmosferă de temniță a unui liceu austriac să se creeze poezie, ba chiar poezie perfectă. A fost chiar posibil – ce extraordinară ispită pentru un suflet de copil! – ca cineva să fie tipărit, slăvit și vestit, în timp ce acasă și la școală mai trecea drept o minte necoaptă, încă în formare.

Rilke, de asemenea, a însemnat pentru noi un îndemn, dar de un fel deosebit, care întregea și tempera pe acela venit prin Hofmannsthal. Căci a rivaliza cu Hofmannsthal i-ar fi părut o nebunie chiar și celui mai năstrușnic dintre noi. Ne dădeam seama că el este un miracol unic de împlinire timpurie care nu se poate repeta, și când noi, băieți de șaisprezece ani, ne comparam versurile cu cele pline de glorie pe care el le scrisese la vârsta noastră ne făceam mici de rușine; la fel de umiliți ne simțeam și în știința noastră comparând-o cu zborul de vultur cu care el, încă licean, măsura universul spiritului. Ce-i drept, Rilke începuse și el devreme, de la șaptesprezece sau optsprezece ani, să scrie și să publice versuri. Dar aceste versuri de începător ale lui Rilke erau, în comparație cu cele ale lui Hofmannsthal și chiar luate în sens absolut, niște versuri imature, puerile și naive, în care numai cu indulgență puteai detecta câteva urme slab aurifere de talent. Numai încetul cu încetul, la douăzeci și doi de ani, a început să-și contureze personalitatea acest poet minunat pe care l-am iubit nespus de mult. Aceasta a însemnat pentru noi o consolare imensă. Nu tre-

1. Pentru cine avea ochi [să vadă] (trad. liberă, lat.).

buia, așadar, să te realizezi ca Hofmannsthal încă din liceu, puteai tatona, încerca, puteai să te formezi și să evoluezi ca Rilke. Nu trebuia să abandonezi imediat pentru că ai scris deocamdată niște lucruri imperfecte, imature, neserioase, și puteai eventual ca în loc de miracolul Hofmannsthal să reproduci prin tine performanța mai potolită, mai normală a lui Rilke.

Căci era în afară de orice îndoială faptul că noi toți începuserăm de mult să scriem sau să ne încercăm puterile în poezie, să compunem sau să recităm; orice atitudine de pasivitate este, desigur, în sine nefirească pentru o generație tânără, pentru că este în firea ei nu numai să recepționeze impresii, ci și să le dea o replică productivă. A iubi teatrul înseamnă, pentru tineri cel puțin, a dori și a visa să faci ceva chiar în teatru sau pentru teatru. Extazierea în fața talentului în toate formele lui îi determină în mod irezistibil să scruteze în ei înșiși pentru a vedea dacă nu cumva s-ar putea descoperi în propriul lor trup necunoscut sau în semiîntunericul încă existent în sufletul lor o urmă sau o promisiune a acestei foarte subtile esențe. Astfel, sub influența atmosferei de la Viena și a circumstanțelor particulare ale acelei vremi, dorința de creație artistică se răspândise în clasa noastră ca o molimă. Fiecare căuta în sine un talent și încerca să-l exteriorizeze. Patru sau cinci dintre noi voiau să se facă actori. Îi imitau pe actorii noștri de la Burgtheater, recitau și declamau fără încetare, luau pe ascuns lecții de actorie și improvizau în pauze, cu rolurile precis distribuite, scene întregi din clasici, pentru care noi ceilalți formam un public curios, dar extrem de critic. Doi sau trei aveau o pregătire muzicală excelentă, dar încă nu se hotărâseră ce să se facă: compozitori, interpreți sau dirijori; lor le datorez prima mea cunoștință cu muzica nouă, care era încă exclusă cu desăvârșire din concertele oficiale ale filarmonicii – aceștia, pe de altă parte, de la noi își luau textele pentru

cântece și coruri. Un altul, fiul unui pictor de societate în mare vogă pe-atunci, ne umplea în timpul orelor de școală caietele cu desene și portrete ale tuturor geniilor viitoare ale clasei. Dar mult mai puternice erau aspirațiile literare. Prin emulația reciprocă pentru o împlinire cât mai rapidă și prin critica pe care o exercitam unii la adresa celorlalți în legătură cu fiecare poezie în parte, nivelul pe care-l atinseserăm la șaptesprezece ani se ridica mult deasupra diletantismului și, în unele cazuri, se apropia de creația cu adevărat valabilă, ceea ce se învedera prin însuși faptul că producțiile noastre erau acceptate, tipărite și – iată cel mai convingător argument – chiar onorate nu numai de obscure foi provinciale, ci și de revistele de frunte ale noii generații. Unul dintre colegii mei, Ph. A., pe care-l divinizam ca pe un geniu, strălucea pe prima pagină a lui *Pan*, splendida revistă de lux, alături de Dehmel și Rilke, un altul, A.M., își făcuse intrarea, sub pseudonimul „August Oehler", în cea mai inaccesibilă, cea mai eclectică dintre toate revistele germane, în *Blätter für die Kunst*, pe care Stefan George o destina în exclusivitate cercului său de inițiați trecuți prin cele șapte site ale selecției. Un al treilea compunea, încurajat de Hofmannsthal, o dramă despre Napoleon, un al patrulea o teorie estetică nouă și sonete pline de miez; eu însumi îmi făcusem intrarea la *Gesellschaft*, foaia numărul unu a curentului modernist, și la *Zukunft* a lui Maximilian Harden, acest hebdomadar hotărâtor pentru istoria culturală și politică a noii Germanii. Dacă astăzi mă uit în urmă, trebuie să recunosc în mod obiectiv că suma cunoștințelor noastre, rafinamentul tehnicii noastre literare, nivelul artistic atins erau pentru niște băieți de șaptesprezece ani într-adevăr uimitoare și nu se explicau decât prin exemplul incitant al acelei nemaipomenite maturități timpurii a lui Hofmannsthal care ne-a constrâns să țintim pătimaș spre cea mai înaltă treaptă. Noi cunoșteam toate subtilitățile

și extravaganțele și întorsăturile limbii, făcuserăm nenumărate exerciții în tehnica oricărei forme de versificație, în toate stilurile patosului pindaric până la simpla desfășurare a cântecului popular; în confruntarea zilnică a producțiunilor noastre ne arătam reciproc cele mai neînsemnate inadvertențe și discutam fiecare detaliu de metrică. În timp ce bravii noștri profesori nici idee n-aveau de ce se petrece în jurul lor și continuau să ne semnaleze cu cerneală roșie absența virgulelor din compunerile noastre școlare, noi între noi făceam oficiul criticii cu o rigoare, cu o cunoaștere a artei și o acribie așa cum nici unul dintre papii literari de la marile noastre cotidiene nu o făcuse cu capodoperele clasice; prin fanatismul nostru din ultimii ani de școală, prin competența judecății și prin pecetea expresivității stilistice, noi îi depășisem de departe chiar și pe criticii deja reputați și înscăunați.

Această poveste realmente adevărată despre timpuria noastră maturitate literară ar putea, cine știe, să creeze impresia falsă că, în ce ne privește, am fi fost o clasă minune. Dar nici vorbă de așa ceva. Fenomenul aceluiași fanatism și al aceleiași înzestrări timpurii se putea observa atunci și în alte vreo zece-douăsprezece școli din Viena. Or, toate acestea nu puteau fi întâmplătoare. Trăiam într-o atmosferă deosebit de propice, condiționată de humusul artistic al orașului, de acel timp apolitic, de constelația în ascensiune a noii orientări literare și spirituale de la sfârșitul secolului care se alia în noi organic cu voința imanentă de-a produce ceva, lucru care, de altfel, ține aproape cu necesitate de această etapă a vieții. La vârsta pubertății, de fapt, orice om tânăr este pus în mișcare de suflul poetic sau de aspirația spre poezie care, desigur, în cele mai multe cazuri, se manifestă ca o stihie trecătoare și rar se întâmplă ca această înclinație să supraviețuiască tinereții, deoarece este ea însăși numai o emanație a tinereții. Din cei cinci actori ai

noștri de pe băncile școlii nici unul n-a ajuns mai târziu actor pe scena adevărată, iar poeții de la *Pan* și de la *Blätter für die Kunst* s-au resemnat, după această uimitoare primă zvâcnire, să fie niște avocați sau funcționari cumsecade care astăzi, poate, aruncă o zâmbitoare privire melancolică sau ironică spre ambițiile lor de altădată – dintre ei toți, eu sunt singurul la care a rămas vie pasiunea creației și pentru care aceasta a devenit sensul și miezul întregii vieți. Dar cu câtă recunoștință mă gândesc și astăzi la acel climat de colegialitate! Cât de mult m-a ajutat! Cât de timpuriu mi-am format mâna și mi-am ascuțit mintea datorită acelor discuții aprinse, acelor cuvinte de admirație sau de critică pe care ni le adresam reciproc, ce orizont și ce perspectivă ne-au deschis ele spre universul spiritual, ce aripi ne-au dat ele ca să ne ridicăm deasupra pustiului și cenușiului școlii! „Tu, artă dragă-n câte clipe triste…“, totdeauna când aud liedul nemuritor al lui Schubert, mă văd pe mine și pe colegii mei, ca într-o retrospectivă plastică, stând cu umerii lăsați în băncile jalnice ale școlii și apoi în drum spre casă cu privirea aprinsă, dogoritoare, comentând și recitând poezii, uitând, ca niște împătimiți, de orice legătură cu spațiul și timpul, cu adevărat „transportați într-o lume mai bună“.

O asemenea monomanie a fanatismului pentru artă, o astfel de prețuire exagerată până la absurd pe care o acordam laturii estetice nu puteau, desigur, să existe decât cu sacrificiul intereselor firești ale vârstei noastre. Dacă mă întreb azi unde găseam noi timpul să citim toate aceste cărți, cu ziua noastră supraîncărcată cu ore de școală și particulare, atunci îmi devine clar că în bună parte acesta se plătea cu nesomnul și paloarea din obrajii noștri. Nu s-a întâmplat niciodată să las cartea din mână înainte de ora unu sau două noaptea, deși trebuia să mă scol la ora șapte

dimineața – obiceiul meu prost, pe care, de altfel, atunci l-am contractat pentru totdeauna, de a mai citi o oră sau două până după miezul nopții. Așa că nu-mi amintesc să fi mers vreodată la școală altfel decât împins în ultimul minut, nedormit și spălat foarte superficial, înghițindu-mi sandviciul din mers; nu-i de mirare că în ciuda bagajului nostru intelectual eram cu toții deșirați și verzi la față ca niște poame necoapte și, pe deasupra, cam neîngrijit îmbrăcați. Căci fiecare bănuț din fondurile noastre de buzunar se ducea pe bilete la teatre, concerte sau pe cărți, și, pe de altă parte, puțin ne interesa dacă plăceam fetelor sau nu, noi care totuși aveam de gând să facem impresie în fața unor instanțe mai sus-puse. A merge la plimbare cu fetele ni se părea o pierdere de timp, deoarece în aroganța noastră de intelectuali consideram celălalt sex ca fiind din capul locului inferior din punct de vedere spiritual și nu voiam să ne irosim orele noastre prețioase ascultând banalități. Se pare că nu-i ușor să-l faci pe un tânăr de azi să priceapă cât de mare era ignoranța noastră și chiar disprețul față de tot ce ținea de sport. Însă în secolul trecut mareea sportului care venea din Anglia încă nu ajunsese pe continentul nostru. Nu exista încă nici un stadion unde o sută de mii de oameni să urle de entuziasm când un boxer îi repede celuilalt pumnul în maxilar; ziarele încă nu trimiteau reporteri ca să relateze cu elan homeric, pe coloane întregi, despre un meci de hochei. Luptele, atletismul, recordurile la ridicarea greutății încă mai treceau la vremea noastră drept o preocupare a celor de la periferia orașului, publicul propriu-zis al acestor întâlniri sportive fiind format din măcelari și hamali; cel mult cursele de cai, mai nobile, mai aristocratice, aduceau la hipodrom de două ori pe an așa-zisa „lume bună", nu însă pe noi, cărora orice activitate fizică ni se părea o pură pierdere de timp. La treisprezece ani, când a început maladia mea intelectual-literară, am abandonat

patinajul, banii primiți de la părinți pentru lecțiile de dans se duceau pe cărți, la optsprezece ani nu știam nici să înot, nici să dansez, nici să joc tenis; nici astăzi nu știu nici să merg cu bicicleta, nici să conduc mașina, iar în probleme de sport orice copil de zece ani mă poate pune în inferioritate. Și azi, în anul 1941, îmi este foarte neclară deosebirea dintre baseball și fotbal, dintre hochei și polo, iar pagina sportivă a unui ziar cu cifrele ei încâlcite îmi pare a fi scrisă în chinezește. În ce privește recordurile de viteză și îndemânare sportivă, rămân neclintit la părerea șahului Persiei, care, invitat să asiste la un derbi, a răspuns cu înțelepciunea lui orientală: „Pentru ce? Doar știu și eu că un cal poate să fugă mai repede decât altul. Care? Mi-este indiferent." A ne cheltui timpul cu jocurile ni se părea tot atât de meprizabil ca a ne căli trupurile; numai jocul de șah se bucura de oarecare bunăvoință din partea noastră, fiindcă acesta impunea concentrare intelectuală; și – lucru și mai absurd –, deși ne simțeam ca niște poeți în devenire sau oricum în stare potențială, natura ne interesa puțin. În primii mei douăzeci de ani de viață n-am văzut mai nimic din împrejurimile minunate ale Vienei; cele mai frumoase și cele mai fierbinți zile de vară, când orașul era pustiu, aveau pentru noi chiar un farmec mai mare, deoarece atunci la cafeneaua noastră ziarele și revistele ne parveneau mai repede și mai din abundență. Mi-au trebuit ani și decenii ca să regăsesc o contrapondere la această supraîncordare de o aviditate puerilă și să-mi compensez întru câtva inevitabila stângăcie în mișcări. Dar, în ansamblu, n-am regretat niciodată acest fanatism, această viață trăită numai cu ochii, numai cu nervii, pe vremea când eram licean. Această viață a făcut să-mi intre în sânge o pornire pătimașă spre cele spirituale pe care n-aș vrea s-o pierd niciodată, și tot ce am citit și învățat de-atunci încoace stă pe fundamentul solid al acelor ani. Pierderile în materie de forță musculară încă se pot

recupera mai târziu; năzuința spre cele spirituale, forța sufletească de captare interioară, dimpotrivă, se afirmă numai în acei ani hotărâtori ai formării, și numai cine a învățat de timpuriu să-și deschidă larg sufletul e în stare mai târziu să-i facă loc lumii întregi în inima lui.

Faptul că se pregătea ceva nou în artă, ceva care era mai înflăcărat, mai răscolitor, mai ademenitor decât ceea ce plăcuse părinților noștri și lumii din care veneam, a fost marele eveniment al anilor noștri de tinerețe. Dar fascinați de această singură latură a vieții nu ne-am dat seama că prefacerile pe tărâmul estetic erau numai niște frisoane și simptome ce prevesteau schimbări cu bătaie mult mai lungă, schimbări ce aveau să zguduie și, în cele din urmă, să nimicească lumea părinților noștri, lumea statorniciei. O stranie reașezare de straturi începea să se contureze în vechea și adormita noastră Austrie. Masele care, tăcute și supuse, lăsaseră timp de decenii frânele conducerii în mâinile burgheziei liberale, s-au pus deodată în mișcare, au început să se organizeze și să-și ceară drepturile. Tocmai în ultimul deceniu, erupția bruscă a politicii cu rafalele ei violente a dislocat calmul vieții confortabil clădite. Noul secol cerea o ordine nouă, o așezare nouă.

Prima dintre aceste mari mișcări de mase în Austria a fost cea socialistă. Până atunci, la noi așa-numitul drept de vot „universal" fusese acordat numai celor înstăriți care trebuiau să facă dovada că plătesc un anumit impozit. Avocații și moșierii aleși de această clasă credeau însă, sincer și onest, că ei sunt purtătorii de cuvânt și reprezentanții „poporului" în parlament. Erau foarte mândri de a avea pregătire intelectuală, chiar universitară, țineau la demnitate, prestanță și exprimare corectă; de aceea, în ședințele parlamentului lucrurile se petreceau ca la serile de dezbateri de la cluburile selecte. Datorită credinței lor liberale într-o lume care prin

toleranță și rațiune se îndreaptă categoric spre progres, acești democrați burghezi erau sinceri în părerea lor că pe calea unor mici concesii și îmbunătățiri treptate se promovează de maniera cea mai bună interesele tuturor cetățenilor. Dar ei uitaseră cu desăvârșire că îi reprezentau numai pe cei cincizeci de mii sau o sută de mii de cetățeni bine situați din orașele mari, și nu sutele de mii și milioanele din întreaga țară. Între timp, mașina își îndeplinise misiunea și adunase în întreprinderi muncitorii care mai-înainte erau dispersați; sub conducerea unui bărbat eminent, dr. Victor Adler, s-a format în Austria un partid socialist pentru satisfacerea revendicărilor proletariatului care cerea drept de vot cu adevărat universal și egal; îndată după ce a fost acordat sau, mai bine zis, smuls, s-a observat ce subțire, deși de mare importanță, fusese liberalismul. Cu el dispărea liniștea din viața publică și politică, începeau să apară ciocniri violente de interese, începea lupta.

Încă îmi amintesc, din copilăria mea cea mai fragedă, de ziua care a adus cotitura hotărâtoare în ascensiunea partidului socialist din Austria; muncitorii, pentru a-și arăta pentru prima dată în văzul lumii forța și coeziunea lor, lansaseră cuvântul de ordine ca Întâi Mai să fie declarată zi de sărbătoare a poporului muncitor și hotărâseră să meargă în masă compactă în Prater, și anume pe aleea principală, unde, de obicei, în acea zi defilau numai trăsurile și echipajele aristocrației și ale burgheziei bogate. La această veste, buna burghezie liberală fu paralizată de groază. Socialist era un cuvânt care avea pe-atunci în Germania și Austria ceva ca un iz terorist și sângeros, așa cum se întâmplase înainte cu cuvântul „iacobin“ și mai târziu cu cuvântul „bolșevic“; în primul moment părea cu desăvârșire exclus ca marșul acestei cete roșii de la periferia orașului să se desfășoare fără incendieri de case, fără devastări de magazine și fără toate brutalitățile câte se pot închipui. Un fel de panică

prinsese a se răspândi. Poliția din tot orașul și din împrejurimi fusese postată pe strada Praterului, armata, gata să tragă, era plasată și ea prin apropiere. Nici un echipaj, nici o trăsură nu mai îndrăznea să se apropie de Prater, negustorii trăseseră obloanele de fier la prăvălii și mi-amintesc că părinții ne interziseseră strict nouă, copiilor, să ieșim pe stradă în ziua aceea de groază când Viena ar fi putut fi cuprinsă de flăcări. Dar nu s-a întâmplat nimic. Muncitorii au defilat prin Prater cu nevestele și copiii lor în rânduri strânse de câte patru și într-o ordine exemplară, fiecare cu garoafa roșie, emblema partidului, la butonieră. În timpul marșului au cântat *Internaționala*, dar copiii odată ajunși printre frumoasele tufișuri ale „aleii nobile", pe care pășeau pentru prima dată, au început să cânte inocentele lor cântece de școală. Nimeni n-a fost insultat, nimeni lovit, nimeni n-a făcut uz de pumni; polițiștii și soldații le zâmbeau camaraderește. Datorită acestei atitudini ireproșabile, burgheziei nu i-a mai fost după aceea multă vreme cu putință să stigmatizeze muncitorimea cu epitetul de „ceată revoluționară", s-a recurs – ca întotdeauna în bătrâna și înțeleapta Austrie – la concesii reciproce; încă nu se inventase sistemul de azi al ciomăgelii și exterminării, idealul de umanitate (care, desigur, începuse deja să pălească) mai subzista chiar și la conducătorii partidelor.

De-abia apăruse garoafa roșie ca emblemă de partid, că se și ivi pe neașteptate o altă floare la butonieră, garoafa albă, semnul de apartenență la partidul creștin-social (nu este mișcător faptul că pe-atunci încă se mai alegeau flori ca embleme de partid în loc de cizme răsfrânte, pumnale și capete de mort?). Partidul creștin-social, ca partid sută la sută mic-burghez, era de fapt numai contramișcarea organică a celei proletare și, în esență, la fel ca și aceasta, un produs al triumfului mașinii asupra mâinii. Căci, dând muncitorilor, prin concentrarea marilor mase de fabrici,

putere și prilej de afirmare socială, mașina îi amenința în același timp și pe micii meseriași. Marile magazine, producția de masă au dus la ruină categoriile mijlocii și micii meșteșugari cu atelierele lor manuale. Purtător de cuvânt al acestei nemulțumiri și îngrijorări s-a făcut un conducător abil și popular, dr. Karl Lueger, care, cu lozinca „Să ajutăm omul de rând“, a acaparat întreaga mică burghezie și categoriile mijlocii dezavantajate care-i invidiau pe cei avuți mult mai puțin decât se temeau să nu decadă de la condiția lor burgheză la cea a proletariatului. Era exact aceeași categorie timorată pe care a strâns-o mai târziu Adolf Hitler în jurul său, ca primă masă de proporții, și Karl Lueger i-a fost și în alt sens model prin aceea că l-a învățat mânuirea lozincilor antisemite, care arătau cercurilor nemulțumite ale micii burghezii un adversar în carne și oase și, în același timp, dădeau pe neobservate o altă direcție urii împotriva marilor moșieri și bogătași feudali. Dar întreaga vulgaritate și brutalitate din politica de azi, decăderea groaznică a lumii noastre reiese tocmai din comparația celor două personaje; Karl Lueger, o apariție impunătoare cu bogata lui barbă blondă și moale – „frumosul Karl“, cum i se spunea în limbaj popular vienez –, avea pregătire universitară și nu mersese degeaba la școală într-un secol care punea cultura spirituală mai presus de orice. El știa să vorbească popular, era vehement și spiritual, dar chiar în discursurile cele mai violente – sau în cele care pe vremea aceea erau considerate ca atare – nu depășea niciodată buna cuviință, iar pe ciracul său, un oarecare mecanic Schneider, care opera cu basme despre omoruri rituale și alte asemenea vulgarități, îl strunea cu grijă. Față de adversari păstra – serios și modest în viața particulară – totdeauna o anumită noblețe, iar antisemitismul său oficial nu l-a împiedicat niciodată să rămână binevoitor și amabil cu mai vechii săi prieteni evrei. Când, în cele din urmă, mișcarea sa a cucerit consiliul municipal

al Vienei, și el – după ce împăratul Franz Josef care detesta tendința antisemită îi refuzase de două ori confirmarea – a fost numit primar, administrația orașului a continuat să lucreze într-un ireproșabil spirit de justiție și chiar de democratism exemplar; evreii, care tremuraseră în fața acestui triumf al partidului antisemit, s-au bucurat în continuare de aceleași drepturi și de aceeași considerație. Încă nu pătrunseseră în circulația sangvină a epocii otrava urii și voința de exterminare.

Dar iată că își făcea apariția o a treia floare, albăstreaua, floarea preferată a lui Bismarck și însemnul partidului național german, care – numai că lucrul acesta nu se înțelegea atunci – acționa cu o brutală forță de șoc în vederea distrugerii monarhiei austriece și în favoarea unei Germanii mari – un vis anterior lui Hitler – sub conducere prusacă și protestantă. În timp ce partidul creștin-social era ancorat la Viena și la țară, iar cel socialist în centrele industriale, cel național-german își avea adepți aproape în exclusivitate în ținuturile limitrofe din Boemia și de la poalele Alpilor; slab numericește, acesta căuta să-și compenseze lipsa de identitate prin agresivitate feroce și brutalitate fără măsură. Cei câțiva deputați ai săi deveniseră teroarea și (în vechiul înțeles) rușinea parlamentului austriac; în ideile lor, în tehnica lor, își are Hitler, tot un austriac de la marginea imperiului, originea. De la Georg Schönerer a preluat el îndemnul „Să ne separăm de Roma!“, îndemn care, urmat cu râvna alinierii nemțești, a făcut atunci ca mii de naționali germani să treacă, spre iritarea împăratului și a clerului, de la catolicism la protestantism; de la Schönerer a preluat el teoria rasistă antisemită – „În rasă, acolo-i porcăria“, spunea ilustrul său model –, de la el, înainte de toate, ideea unor trupe de asalt, dezumanizate, oarbe în sălbăticia lor, și de aici metoda prin care un grup mic terorizează majoritatea cu pondere numerică mult mai mare, dar mai slabă prin pasivitatea oamenilor

ce-o compun. Ceea ce au făcut pentru național-socialism cei din SA, care împrăștiau întrunirile cu ajutorul bastoanelor de cauciuc, intrau noaptea peste adversari și-i băteau de-i lăsau lați la pământ, au avut grijă să facă pentru naționalii germani acei *Corpsstudenten*, care, la adăpostul imunității universitare, au instaurat o neegalată teroare a bâtei și care la orice acțiune politică, la semnalul ordonat și fluierat, porneau în marș, organizați milităreste. Grupați în așa-zisele *Burschenschaffen*, cu fețele desfigurate, băuți și brutali, ei stăpâneau aula, fiindcă ei nu purtau ca ceilalți numai panglici și căciuli, ci erau înarmați cu bastoane grele, dure; provocând fără încetare, ei se năpusteau când asupra studenților slavi, când asupra celor evrei, catolici, italieni și-i alungau din universitate pe cei lipsiți de apărare. La fiecare „escapadă" (așa se numea acea sâmbătă a paradei studențești) curgea sânge. Datorită unui vechi privilegiu al universității, poliția n-avea voie să intre în aulă. Nu putea să intervină. Privea de-afară cum își făceau de cap acești scandalagii lași, și singurul ei aport era să ridice răniții plini de sânge pe care huliganii naționaliști îi aruncau de pe scări în stradă. Oriunde minusculul, dar gălăgiosul partid național-german din Austria voia să smulgă ceva, trimitea înainte această trupă de asalt; când contele Badeni a purces, cu încuviințarea împăratului și a parlamentului, la o reglementare a folosirii limbilor care urma să aducă pacea între naționalitățile Austriei și să prelungească, probabil, cu câteva decenii existența monarhiei, această mână de tineri studenți exaltați a ocupat Ringul. A trebuit să intervină cavaleria, s-a făcut uz de sabie și s-a tras. Dar în era aceea liberală tragic de slabă și mișcător de umană aversiunea față de orice încăierare brutală și față de orice vărsare de sânge era atât de mare, că guvernul a dat înapoi în fața terorii național-germane. Președintele guvernului a demisionat, iar absolut loiala reglementare privind limbile a fost anulată. Năvala brutalității în politică

repurta primul ei succes. Toate crăpăturile și fisurile subterane dintre rase și clase pe care secolul armoniei le acoperise cu atâta trudă au izbucnit la suprafață și s-au prefăcut în hăuri și prăpăstii. În realitate, în acel ultim deceniu dinaintea noului secol, în Austria începuse deja războiul tuturor împotriva tuturor.

Noi însă, tinerii, prinși cu totul în mrejele ambițiilor literare, nu prea sesizam aceste schimbări grele de consecințe din patria noastră: pe noi ne interesau numai cărțile și tablourile. Nu acordam nici cea mai mică atenție problemelor politice și sociale: ce importanță aveau pentru noi aceste certuri meschine? Orașul era cuprins de febra alegerilor, iar noi mergeam la bibliotecă. Masele se puneau în mișcare, iar noi scriam și comentam poezii. Noi nu vedeam semnele de foc pe ziduri și, nepăsători ca odinioară regele Baltazar, ne înfruptam din toate produsele de soi ale artei, fără să ne temem de viitor. Și numai peste câteva decenii, când peste noi s-au prăbușit zidurile și acoperișurile, ne-am dat seama că fundamentele se măcinaseră de mult și că, odată cu noul secol, începuse apusul libertății individuale în Europa.

Eros matutinus

În acești opt ani de liceu fiecare dintre noi a parcurs un traseu de viață extrem de specific: din niște copii de zece ani am devenit treptat tineri adolescenți de șaisprezece, șaptesprezece, optsprezece ani, și natura a început să-și ceară drepturile. Această trezire a pubertății pare a fi o problemă strict personală, pe care fiecare om în curs de maturizare are a o rezolva în felul lui propriu și care, la prima vedere, nu poate fi nicicum subiect de dezbatere publică. Pentru generația noastră însă, această criză și-a depășit cadrul obișnuit. Ea a adus cu sine și o trezire în alt sens, pentru că a fost prima care ne-a învățat să privim cu spirit critic acea societate în care am crescut și convențiile ei. Copiii și chiar tinerii sunt, în general, înclinați să se conformeze respectuos legilor mediului lor. Dar ei se supun convențiilor ce le sunt recomandate numai în măsura în care văd că acestea sunt respectate ad litteram și de toți ceilalți. O singură abdicare de la adevăr a profesorilor sau părinților îi determină în mod inevitabil să-și scruteze întregul lor mediu social cu priviri neîncrezătoare și totodată mai pătrunzătoare. Și nu ne-a trebuit mult timp ca să descoperim că toate acele autorități cărora le acordasem încredere, familia și morala publică, aveau, în această singură privință, a sexualității, o comportare ciudat de nesinceră – ba mai mult decât atât:

ne împingeau și pe noi să fim din acest punct de vedere ascunși și perfizi.

Căci cu treizeci de ani sau patruzeci de ani în urmă aceste lucruri erau altfel privite decât în lumea noastră de azi. Poate că în nici un domeniu al vieții publice nu s-a produs în cursul unei singure vieți de om, printr-o serie de factori ca emanciparea femeii, psihanaliza lui Freud, sportul și cultura fizică, autoafirmarea tineretului, o transformare atât de totală ca în acela al relațiilor dintre sexe. Când încercăm să definim deosebirea dintre morala burgheză a secolului al nouăsprezecelea, care, în esență, era victoriană, și mai liberele și mai fireștile concepții azi în vigoare, poate că cel mai aproape de adevăr suntem atunci când spunem că, dintr-un sentiment al nesiguranței interioare, acea epocă a ocolit cu teamă problema sexualității. Epocile mai vechi, încă sincer religioase, în special cele strict puritane, au rezolvat problema mai simplu. Pătrunse de convingerea nestrămutată că poftele simțurilor sunt zgândărite de ghimpele satanei și că plăcerile trupești înseamnă desfrâu și păcat, autoritățile Evului Mediu au abordat problema direct și, cu ajutorul unor interdicții categorice și – mai ales în Geneva calvină – al unor pedepse cumplite, și-au impus morala lor austeră. Secolul nostru, dimpotrivă, ca unul care este tolerant și care nu mai crede de mult în diavol și de-abia mai crede în Dumnezeu, n-a avut curajul să recurgă la o măsură atât de drastică, dar a considerat sexualitatea ca un element anarhic și deci turbulent, care nu se putea pune în concordanță cu etica sa și pe care nu se cădea să-l lași să-și facă de cap la lumina zilei, pentru că orice formă de dragoste liberă, extraconjugală, contravenea „decenței“ burgheze. Din această dilemă s-a găsit o ieșire curioasă. Ce-i drept, morala s-a resemnat să nu-i interzică tânărului să-și trăiască viața sexuală, dar îi cerea să-și satisfacă această penibilă necesitate cumva mai cu fereală. Dacă sexualitatea

nu mai putea fi exclusă, ea trebuia cel puțin să rămână invizibilă. S-a ajuns astfel la înțelegerea tacită să nu se dezbată acest dosar supărător nici în școală, nici în familie, nici în viața publică și să se suprime tot ceea ce ar putea să amintească de existența lui.

Noi, cei care de la Freud încoace știm că, încercând să alungi instinctele naturale din conștiință, nu faci decât să le împingi, pe riscul tău, în subconștient, ironizăm prea lesne azi primitivismul acelei naive tehnici a tăinuirii. Dar secolul al nouăsprezecelea trăia cu iluzia sinceră că prin recursul la luminile rațiunii se pot rezolva toate conflictele, că ascunzând cât mai mult cele naturale se temperează forțele lor anarhice; iar dacă tinerii erau ținuți în întuneric, ei aveau să uite de propria lor sexualitate. În iluzia că a uita înseamnă a tempera, toată suprastructura s-a unit într-o acțiune comună de boicotare printr-o totală trecere sub tăcere. Școala și biserica în calitatea lor de păstor sufletesc, saloanele și justiția, ziarul și cartea, moda și morala, toate evitau din principiu orice menționare a problemei și, spre rușinea ei, acestui *naturalia sunt turpia*[1] i s-a alăturat până și știința, a cărei datorie primordială este să abordeze fără prejudecăți toate problemele. Chiar și ea a capitulat sub cuvânt că ar fi sub demnitatea ei să se ocupe de teme așa de scabroase. Orice carte din vremea aceea ai răsfoi, fie ea filozofică, juridică sau chiar medicală, peste tot vei constata invariabil că evita cu grijă orice dezbatere. Dacă penaliștii discutau la congrese metodele de educație în închisori și daunele morale ale vieții de detenție, în schimb problema cu adevărat centrală era ocolită cu pudoare. Tot atât de puțin se încumetau doctorii de boli nervoase să dezvăluie adevărul, deși în multe cazuri lor le era perfect clară etiologia unor

1. Cele naturale sunt rușinoase (lat.), *cf. Naturalia non (sunt) turpia*, cunoscutul principiu al şcolii cinice din Antichitatea greacă.

îmbolnăviri isterice și din scrierile lui Freud se poate vedea cum însuși veneratul său profesor Charcot i-a mărturisit în particular că, de fapt, îi era bine cunoscută cauza cauzelor, dar că n-a divulgat-o niciodată în public. Cel mai puțin i se permitea așa-numitei literaturi „frumoase“ de atunci o abordare deschisă, pentru că ei i se repartizase în exclusivitate domeniul frumosului estetic. Pe când în secolele anterioare scriitorul nu se sfia să dea un tablou literar veridic și cuprinzător al vremii sale, pe când la Defoe, la abatele Prévost, la Fielding și Rétif de la Bretonne mai întâlnim imagini nefalsificate ale realităților, epoca aceea era de părere că trebuie prezentat numai „sentimentul“ și „sublimul“, nu însă adevărul dureros. De aceea, despre rătăcirile, bâjbâielile și confuziile tineretului din marele oraș abia dacă găsești în literatura secolului al nouăsprezecelea un slab ecou. Chiar și când un scriitor avea curajul să pomenească de prostituție, el se credea obligat să o înnobileze și făcea din eroină o parfumată „damă cu camelii“. Ne aflăm, așadar, în situația stranie când un tânăr de astăzi, deschizând chiar romanele celor mai mari maeștri ai timpului, operele lui Dickens și Thackeray, Gottfried Keller și Björnson, pentru a afla cum a răzbătut prin viață tineretul generațiilor anterioare, nu va găsi în cărțile acestora – cu excepția celor ale lui Tolstoi și Dostoievski care, ca ruși, se plasează dincolo de pseudoidealismul european – decât imagini sublimate și temperate, fiindcă libertatea de creație a acestei generații de scriitori s-a văzut stânjenită prin presiunea epocii. Și nimic nu arată mai limpede hipersenzitivitatea aproape isterică a acestei morale a străbunicilor și reacțiile ei, aproape de neînchipuit azi, ca faptul că înseși aceste precauții literare erau considerate insuficiente. Căci se mai poate oare concepe ca un roman atât de obiectiv ca *Madame Bovary* să fie condamnat de un tribunal francez ca imoral? Sau că pe vremea tinereții mele romanele lui Zola erau socotite pornografice, sau că un

povestitor clasicist atât de cumpătat ca Thomas Hardy a stârnit valuri de indignare în Anglia și America? Oricâte restricții și-ar fi impus, cărțile acestea făcuseră prea multe dezvăluiri asupra realității.

În această atmosferă sufocantă, în care duhorile se amestecau cu parfumurile, am crescut noi. Această morală nesinceră și nepsihologică a tăinuirii și trecerii sub tăcere a fost cea care ne-a apăsat ca un coșmar tinerețea și, cum datorită acestei tehnici ireproșabile a tăinuirii lipsesc adevăratele documente literare și de istorie culturală, nu este deloc ușor să reconstitui ceea ce a și devenit incredibil. Există însă un anumit punct de reper; nu ai decât să-ți arunci privirea asupra modei, căci, exprimând gustul epocii, moda îi trădează, fără să vrea, și morala. Și, într-adevăr, nu poate fi numit întâmplare faptul că astăzi, în 1940, când la cinematograf apar pe ecrane femei și bărbați ai societății de la 1900 în costumele lor de-atunci, publicul din orice oraș, din orice sat din Europa sau America izbucnește în irepresibile hohote de râs. Și cei mai simpli oameni de azi râd ca de niște caricaturi de aceste chipuri ciudate de ieri, costumate caraghios, nefiresc, greoi, neigienic, nepractic; până și noi, cei care le-am mai văzut pe mamele și mătușile și prietenele noastre în aceste veșminte caraghioase, și care, în copilăria noastră, am umblat noi înșine la fel de ridicol costumați, nu mai putem crede că o întreagă generație a fost în stare să se îmbrace atât de stupid. Chiar moda bărbătească a gulerelor tari și înalte, a așa-ziselor *Vatermörder*, care anulau firescul mișcărilor, a surtucurilor negre, fluturătoare din coadă și a jobenelor care aminteau de burlanele de sobă ne stârnește râsul, ca să nu mai vorbim de „doamna“ de odinioară în vestimentația ei greoaie și exagerată, care brusca natura prin fiece detaliu! Cu mijlocul ca de viespe, strâns în corsetul cu balene tari, cu fusta, în schimb, umflată ca un clopot uriaș, cu gâtul ascuns până sub bărbie, cu picioarele acoperite

până foarte aproape de degete, cu părul cu nenumărate buclișoare și cocuri și cosițe îngrămădite sub bolta maiestuos legată a pălăriei, cu mâinile în mănuși chiar și în verile cele mai fierbinți, „doamna“, această ființă aparținând de mult trecutului, face impresia unei ființe nefericite, de o jalnică neputință, în ciuda norului de parfum în care plutea, în ciuda podoabelor cu care era încărcată, și a horbotelor, și a volănașelor, și a bijuteriilor de preț. De la prima privire îți dai seama că o femeie în platoșa unei asemenea toalete, ca un cavaler în armură, nu se mai putea mișca liber, cu grație și elan, că orice mișcare, orice gest și în cele din urmă întreaga ei înfățișare căpăta într-un asemenea costum un aer artificial, nefiresc. Chiar și echiparea în costum de „doamnă“ – ca să nu mai vorbim de educația socială –, îmbrăcarea și dezbrăcarea acestor veșminte însemna o treabă migăloasă, ce nu putea fi dusă la capăt fără ajutorul cuiva. Mai întâi trebuiau încheiați nenumărați nasturi și capse la spate, de la mijloc până la ceafă, corsetul trebuia strâns cu toată forța cameristei, iar coafeza chemată zilnic se ocupa de părul lung – amintesc tinerilor că acum treizeci de ani, în afară de vreo câteva zeci de studente rusoaice, orice femeie din Europa își lăsa părul să-i crească până la șolduri – ce trebuia să fie ondulat, așezat, periat, netezit, strâns cu o mulțime de ace de păr, agrafe și piepteni, plus fierul de ondulat și bigudiurile. Și toate acestea trebuiau făcute înainte de a o înfășura și înveșmânta ca în niște foi de ceapă cu jupoane, camizole, jachete și jachețele până când se acoperea și ultimul rest de formă feminină. Dar această absurditate își avea sensul său ascuns. Prin aceste intervenții, silueta unei femei se ascundea atât de bine, încât nici mirele, la masa nunții, nu putea să-și dea seama nici pe departe dacă viitoarea lui tovarășă de viață este dreaptă sau strâmbă, plinuță sau slabă, dacă are picioarele scurte, strâmbe sau lungi; această epocă „morală“ considera că e foarte normal ca, în scopul amăgirii și alinierii la

idealul general de frumusețe, să se procedeze la amplificarea artificială a părului, a sânilor sau a altor părți ale corpului. Cu cât o femeie trebuia să pară mai „doamnă“, cu atât mai puțin avea dreptul să-și pună în valoare formele naturale; în fond, cu această preocupare de fațadă, moda nu făcea decât să se supună fără murmur tendinței morale generale a epocii, a cărei grijă de căpetenie era acoperirea și tăinuirea.

Dar această înțeleaptă morală uita complet că, dacă-l dai afară pe ușa din față, de cele mai multe ori diavolul se întoarce în casă pe horn sau pe ușa din spate. Ceea ce ne frapează pe noi, cei de astăzi, mai liberi de prejudecăți, la aceste vestimentații care căutau cu disperare să acopere orice urmă de goliciune trupească și de talie omenească nu este deloc moralitatea lor, ci, dimpotrivă, felul provocator și dureros în care acea modă consacra polaritatea sexelor. Pe când bărbatul tânăr și femeia tânără din vremea noastră, amândoi înalți și zvelți, amândoi cu părul scurt, se completează ca niște parteneri chiar ca înfățișare exterioară, în acea epocă sexele se distanțau cât puteau de mult. Bărbații se afișau cu bărbile lor lungi sau, cel puțin, cu o mustață răsucită în sus, ca un atribut de departe vizibil al bărbăției, pe când la femeie corsetul punea în evidență la modul ostentativ conturul esențialmente feminin al sânilor. Și în privința ținutei pe care trebuia s-o afișeze, așa-zisul sex tare era supracotat în comparație cu sexul slab: bărbatul trebuia să fie viguros, milităros și agresiv, femeia trebuia să fie sfioasă, timidă și în defensivă, vânător și pradă, iar nu parteneri egali. Prin această nefirească exacerbare a diferențelor de habitus exterior trebuia să se întărească și tensiunea internă dintre poli, erosul, și în felul acesta, grație metodei nepsihologice a voalării și trecerii sub tăcere, societatea de-atunci ajungea la rezultatul diametral opus. Căci, pentru a preveni orice ispită, societatea, cu pudicitatea și teama ei permanentă, se afla mereu în urmărirea imoralității în toate aspectele

vieții, literaturii, artei, îmbrăcămintei; ba era de-a dreptul nevoită să se preocupe în permanență de imoralitate. Cum se afla într-o vânătoare neîntreruptă după ceea ce ar putea fi necuviincios, ea se găsea în situația celui care permanent trebuie să fie cu ochii-n patru; lumii de-atunci i se părea că „decența“ este grav periclitată cu fiecare gest, cu fiecare cuvânt. Poate că azi mai suntem încă în stare să înțelegem că în vremea aceea era o crimă ca o femeie să-și pună un pantalon la sport sau la joc. Dar cum să motivezi isterica pudibonderie care făcea ca pe-atunci o femeie să nu îndrăznească să pronunțe măcar cuvântul „pantalon“? Dacă vreodată trebuia totuși să se refere la existența unui obiect atât de derutant ca pantalonul bărbătesc, ea trebuia să găsească pentru acesta un echivalent nevinovat sau să recurgă la denumirea evazivă, special creată, de „inexprimabili“. Era cu totul de neconceput sau, mai bine zis, primul gând care le venea în minte celor din jur era că s-ar putea „întâmpla“ ceva în caz că doi tineri de aceeași condiție, dar de sexe diferite ar face o excursie nesupravegheați. O asemenea întâlnire era admisibilă doar în prezența unor supraveghetori, mămici sau guvernante, care i-ar fi însoțit pe tineri pas cu pas. Ar fi fost scandalos ca niște tinere fete să joace tenis, fie și pe timp de vară fierbinte, în șorturi sau cu brațele descoperite, iar dacă o femeie de societate ar fi stat pe scaun picior peste picior „opinia publică“ ar fi fost îngrozitor de șocată, fiindcă în felul acesta respectiva și-ar fi putut dezgoli gleznele. Nici elementelor naturii, nici soarelui, apei, aerului nu le era îngăduit să vină-n contact cu pielea unei femei. La mare, în costume grele care le-mbrăcau de la gât până-n călcâie, se chinuiau ca vai de lume să facă un pas, doi înainte prin apă. În pensioane și mânăstiri, ca să uite că au și ele un trup, tinerele fete trebuiau până și baia cea de toate zilele s-o facă în lungi cămăși albe. Nu este legendă și nici exagerare că femeile mureau, dar nimeni, în afară de mamoș, de soț și de

persoana care le spăla în vederea înmormântării, nu le văzuse, din trup, nici măcar linia umerilor și genunchii. Toate acestea par astăzi, după patruzeci de ani, basme sau șarje umoristice. De fapt, această teamă de tot ce ține de trup și de natură se răspândise cu vehemența unei nevroze în întreaga societate, de la clasele cele mai de sus până în straturile cele mai adânci ale poporului. Căci altminteri cum ar fi fost posibil ca, atunci când primele femei s-au urcat pe biciclete sau în șaua rezervată bărbaților, țăranii să arunce cu pietre în aceste zvăpăiate? Ca, într-o vreme când eu încă mai mergeam la școală, ziarele vieneze să discute pe coloane întregi propunerea înfiorător de imorală ca balerinele de la opera imperială să danseze fără ciorapi de tricot? Și să se stârnească o vâlvă fără egal atunci când Isadora Duncan, în dansurile ei totuși foarte clasice, și-a arătat pentru prima dată tălpile goale de sub tunica albă tălăzuindu-se, din fericire, până jos, în loc să evolueze în obișnuiții pantofiori de mătase? Și acum să ne închipuim niște tineri care au crescut într-o asemenea epocă vigilentă: cât de ridicole trebuie să li se fi părut lor aceste temeri pentru veșnic amenințata decență îndată ce au observat că drăguțul de mantou moral pus ca un văl misterios în jurul tuturor acestor lucruri era totuși foarte ponosit și plin de rupturi și de găuri. În sfârșit, nu se putea totuși ca vreunul din cei cincizeci de liceeni să nu-și întâlnească profesorul pe una din acele străzi întunecoase sau să nu tragă cu urechea la discuțiile din familie cu privire la diferite căderi în păcat ale unuia sau altuia dintre cei pentru care noi aveam o considerație deosebită. În realitate, nimic nu ne sporea și nu ne zgândărea curiozitatea mai mult ca acea tehnică nedibace a disimulării; și cum natura nu era lăsată să-și urmeze cursul, curiozitatea într-un mare oraș și-a creat răsuflătorile ei subterane și de cele mai multe ori nu tocmai curate. Datorită acestei opresiuni se simțea la tineretul de toate condițiile sociale un clocot subteran care se

manifesta prin izbucniri puerile, lipsite de forță. Cu greu se mai găsea un gard sau vreun loc mai retras care să nu fie mâzgălit cu cuvinte și desene pornografice, cu greu dădeai peste vreun bazin de înot la care pereții de lemn din partea rezervată femeilor să nu fie găuriți de *voyeurs*. Industrii întregi care azi, când moravurile au devenit mai naturale, au dispărut de mult, înfloreau ilicit, mai ales acelea ale fotografiilor cu scene sexuale și trupuri goale pe care în orice birt negustorii de ocazie le ofereau pe sub masă tinerilor. Sau aceea a literaturii pornografice *sous le manteau*[1] – deoarece literatura serioasă trebuia în mod obligatoriu să fie idealistă și reținută –, cărți de calitatea cea mai rea, tipărite pe hârtie proastă, scrise într-o limbă execrabilă și care totuși se vindeau ca pâinea caldă, precum și reviste „picante“, de un gen respingător și lasciv care azi nu se mai întâlnește. Alături de teatrul curții, care trebuia să slujească idealului epocii întemeiat pe cultivarea sentimentului de noblețe și a purității imaculate, existau teatre și cabarete care ofereau în exclusivitate cele mai ordinare distracții; funcția oprimată își crea peste tot căi de ieșire, de răbufnire și de ocolire. Așa că, în intimitatea ei, acea generație căreia i se interzicea cu ipocrizie orice abordare și orice apropiere fără prejudecăți între sexe era de o mie de ori mai preocupată de problema erotică decât tineretul de azi, care are la dispoziție un spațiu mai larg pentru amorul liber. Căci numai ceea ce ți se refuză devine țintă a poftelor, numai lucrul interzis răscolește dorințele și, cu cât li se dădea ochilor să vadă mai puțin și urechilor să audă mai puțin, cu atât mai mult visau gândurile. Cu cât se îngrădea mai tare contactul trupului cu aerul, lumina și soarele, cu atât mai mult se învolburau simțurile. În loc să producă o moralitate mai înaltă, acea presiune socială asupra tinereții noastre n-a făcut, așadar, decât să ne umple de

1. Pe dedesubt, pe sub mână (fr.).

neîncredere și înverșunare împotriva tuturor acestor instituții. Din prima zi a trezirii noastre am simțit instinctiv că această morală ipocrită a tăinuirii și acoperirii voia să ne ia ceva care aparținea de drept vârstei noastre și să subordoneze unei convenții devenite de mult inactuale atașamentul nostru pentru valorile cinstei și onoarei.

Această „morală socială“ care, pe de o parte, admitea *privatim* existența sexualității și manifestările ei naturale, iar, pe de altă parte, se încăpățâna să n-o recunoască în mod public era însă de două ori falsă. Căci în timp ce față de bărbații tineri își închidea cu șiretenie un ochi și cu celălalt le clipea încurajator ca „să-și întindă antenele“, cum se spunea în binevoitor-ironicul jargon familial al acelui timp, față de femei închidea cu teamă amândoi ochii și făcea pe surda. Că un bărbat are și e normal să aibă instincte, iată un lucru pe care trebuie să-l recunoască până și instituția socială. Dar a recunoaște deschis că și o femeie e supusă acestora, că însăși creația, pentru atingerea scopurilor ei eterne, are nevoie de polul feminin, ar fi însemnat să contravii concepției care făcea din femeie o sfântă. Se impusese, așadar, în epoca dinainte de Freud consensul cu putere de axiomă că o persoană de gen feminin n-are nici un fel de dorințe trupești atâta timp cât nu este zgândărită de un bărbat, lucru care, evident, oficial era permis numai în căsnicie. Dar cum atmosfera – în special la Viena – era și în vremurile acelea austere plină de microbii periculoși ai erosului, o fată de familie bună trebuia, de la naștere și până în ziua când se întorcea cu soțul ei de la altar, să trăiască într-un mediu complet sterilizat. Pentru a fi ferite de ispite, fetele nu erau nici o clipă lăsate singure. Li se punea o guvernantă care le purta de grijă ca nu cumva – doamne ferește! – să facă vreun pas nesupravegheat dincolo

de pragul casei, erau duse și tot așa aduse de la școală, de la ora de dans, de la ora de muzică. Se controla orice carte pe care-o citeau și, mai ales, li se dădea tot timpul de făcut câte ceva, pentru a le abate de la niște eventuale gânduri periculoase. Ele trebuiau să exerseze la pian și să învețe să cânte și să danseze, să învețe limbi străine și istoria artei și istoria literaturii, erau cultivate și supra- cultivate. Dar, în timp ce li se dădea educația și cultura cea mai aleasă cu putință, se păstra totodată vie preocuparea îngrijorată de-a le ține, în ce privește lucrurile naturale, într-o ignoranță pe care noi azi nici cu gândul n-o putem gândi. O fată de familie bună n-avea voie să aibă nici un fel de idee despre forma corpului bărbătesc, nici să știe cum sunt aduși copiii pe lume, căci „îngerul“ trebuia să rămână pur, trupește cât și sufletește, în vederea căsătoriei. „Bine educată“ echivala pe-atunci întru totul cu a fi străină de viață; și această inaderență la viață le-a rămas uneori femeilor acelui timp până la sfârșitul zilelor. Și astăzi mă mai amuză povestea grotescă a unei mătuși de-a mea care în noaptea nunții, pe la ora unu, a reapărut intempestiv în locuința părinților ei, susținând că ea nu mai vrea să-l vadă niciodată pe omul acela îngrozitor căruia i-a fost dată de soție, că e un dement și un monstru, pentru că a încercat cu tot dinadinsul s-o dezbrace. Și că numai cu mare greutate a putut să se salveze din brațele unui om cu porniri din acelea, vizibil patologice.

Acum nici nu pot să trec sub tăcere faptul că, pe de altă parte, această lipsă de experiență le dădea tinerelor de-atunci un farmec tainic. Aceste făpturi juvenile bănuiau că alături și dincolo de propria lor lume exista o alta, de care ele nu știau nimic și n-aveau voie să știe ceva, și acest lucru le făcea curioase, dornice, visătoare. Erau ispititoare prin felul lor de-a fi cu capu-n nori. Când le salutai pe stradă, roșeau – mai există oare azi fete care să roșească? Când erau numai

ele între ele, chicoteau și șopteau și râdeau necontenit, de parcă erau cuprinse de-o ușoară beție. Pline de speranțe în așteptarea necunoscutului de care erau ținute la distanță, ele își făureau viața din vise romantice, dar în același timp se rușinau tare mult la gândul că cineva ar putea descoperi cât de mult le tânjește trupul după tandrețea despre care nu știau nimic clar. Un fel de vagă tulburare le răscolea neîncetat întreaga conduită. Ele mergeau altfel decât fetele de astăzi, ale căror trupuri sunt călite prin sport, care se mișcă ușor și dezinvolt printre bărbați tineri ca printre egalii lor; atunci puteai și de la o mie de pași să distingi, după mers și aparență, o fată de o femeie care cunoscuse deja un bărbat. Ele erau mai fete decât sunt fetele astăzi și mai puțin femei, având în țesătura lor intimă ceva din delicatețea exotică a plantelor de seră care sunt crescute sub sticlă, într-o atmosferă artificial încălzită, și ferite de orice adiere de vânt înghețat: produsul alambicat al unei anumite educații și culturi.

Dar așa o voia societatea de atunci pe tânăra fată, prostuță și neinițiată, bine educată și naivă, curioasă și sfioasă, nesigură și nepractică și, prin această educație străină de cerințele vieții, sortită din capul locului ca în căsnicie să fie condusă de bărbat și să se supună cu resemnare acțiunii lui modelatoare. Opinia publică părea a o ocroti ca pe icoana idealului ei celui mai scump, ca pe simbolul moralității feminine, al virginității, al purității. Dar ce tragedie atunci când uneia dintre aceste tinere îi trecuse timpul, când la douăzeci și cinci, la treizeci de ani încă nu se căsătorise! Căci instituția socială era neîndurătoare și pretindea și fetei de treizeci de ani ca, în interesul „familiei“ și al „moralei“, să se păstreze neatinsă în inocența, neprihănirea și naivitatea care nu se mai potriveau de mult cu vârsta ei. Dar apoi imaginea gingașă se transforma într-o caricatură groaznică. Fata nemăritată se ofilea și devenea fata bătrână asupra căreia se

exersa necontenit gluma nesărată a foilor umoristice. Cine deschide astăzi o colecție veche a lui *Fliegende Blätter* sau a uneia dintre celelalte publicații umoristice ale acelui timp va găsi, îngrozit, cele mai stupide înțepături la adresa fetelor bătrâne care, în dereglarea lor nervoasă, nu știau să-și ascundă dorul lor totuși firesc de iubire. În loc să manifeste înțelegere față de tragedia ce se petrecea cu aceste existențe sacrificate care, de hatârul familiei și al renumelui ei, trebuiseră să-și reprime cerințele legitime ale naturii, dorul de dragoste și maternitate, lumea le ironiza cu o ușurință care astăzi ne scandalizează. Dar societatea acționează totdeauna cu cea mai mare cruzime împotriva celor care-i trădează secretul și-i dau în vileag locul unde aceasta, falsificând natura, săvârșește o nelegiuire.

Dacă morala burgheză încerca pe-atunci din răsputeri să mențină ficțiunea potrivit căreia o femeie din „lumea bună“ nu posedă și n-are voie să posede sexualitate atâta timp cât nu s-a căsătorit – situația contrară ar fi redus-o la condiția de „persoană imorală“, de proscris al familiei –, ea era totuși nevoită să admită existența unor asemenea instincte la bărbatul tânăr. Deoarece se știa din experiență că nu puteai să-i împiedici pe tinerii ajunși la vârsta bărbăției să-și trăiască viața sexuală, te mărgineai la cerința modestă ca aceștia să-și satisfacă plăcerile lor nedemne dincolo de zidurile sfintei moralități. Așa cum orașele ascund pe sub străzile curat măturate, cu frumoasele lor magazine de lux și elegante promenade, canale prin care se scurge murdăria haznalelor, tot așa și viața sexuală a tineretului trebuia să se ascundă și să se desfășoare sub suprafața morală a „societății“. La ce riscuri se expunea în felul acesta tânărul și în ce medii nimerea nu interesa pe nimeni, iar școala, ca și familia evitau cu teamă să-l îndrume în această privință. Numai ici și colo existau în ultimii ani unii părinți grijulii sau, cum se spunea pe-atunci,

„luminați la minte“, care, îndată ce fiul lor dădea primele semne de mijire a pubertății, căutau să-l ajute în a-și găsi calea cea bună. Era chemat medicul familiei; acesta îl invita pe tânăr într-o cameră separată, își ștergea tacticos ochelarii, apoi îi ținea o prelegere despre gravitatea bolilor sexuale și îi recomanda tânărului, care, de obicei, până la acest moment se lămurise de mult, să fie moderat și să nu uite să-și ia anumite măsuri de precauție. Alți părinți recurgeau la o soluție și mai curioasă: aduceau în casă o servitoare drăguță care avea menirea să dea băiatului lecții practice. Căci li se părea mai convenabil ca tânărul să-și rezolve această penibilă problemă sub propriul lor acoperiș, soluție prin care se salvau aparențele și în plus se înlătura riscul ca el să încapă pe mâinile vreunei „persoane versate“. O metodă de rezolvare rămânea însă categoric interzisă în orice situație și în orice împrejurare: cea deschisă și sinceră.

Ce posibilități existau, așadar, pentru un tânăr din lumea burgheză? În așa-zisele clase de jos, problema nu era o problemă. La țară, de la șaptesprezece ani argatul dormea cu servitoarea și, de se întâmpla ca aceste legături să aibă urmări, faptul n-avea nici o importanță; în cele mai multe din satele noastre din ținutul Alpilor, numărul copiilor din flori depășea cu mult pe al celor rezultați din căsătorie. Cât privește proletariatul, muncitorul trăia înainte de a se căsători în „concubinaj“ cu câte o muncitoare. La evreii ortodocși din Galiția, tânărului de șaptesprezece ani, așadar tânărului de-abia ajuns la maturitate, i se aducea mireasa acasă, și la patruzeci de ani putea să fie și bunic. Numai în societatea noastră burgheză nu era admisă adevărata rezolvare a problemei, căsătoria timpurie, fiindcă nici un tată de familie nu și-ar fi încredințat fiica unui tânăr de douăzeci sau de douăzeci și doi de ani, căci se considera că un bărbat

așa de „tânăr“ nu e destul de copt la minte. Și aici se vădea tot o ipocrizie, căci calendarul burghez nu se suprapunea nicicum cu cel al naturii. În timp ce pentru natură un tânăr era deja matur la șaisprezece sau șaptesprezece ani, pentru societate îndeplinea această condiție abia după ce-și crease o „poziție socială“, deci nu înainte de a fi atins vârsta de douăzeci și cinci sau douăzeci și șase de ani. Așa s-a format un interval artificial de șase, opt sau zece ani între maturitatea reală și aceea recunoscută de societate, în timpul căruia bărbatul tânăr trebuia să-și regleze pe cont propriu „ocaziile“ sau „aventurile“.

Pentru aceasta, epoca de-atunci nu-i oferea prea multe posibilități. Numai foarte puțini tineri, deosebit de bogați, puteau să-și permită luxul să „întrețină“ o amantă, adică s-o instaleze într-o locuință și să-i asigure pâinea cea de toate zilele. De asemenea, numai câțiva deosebit de norocoși își vedeau împlinit idealul literar de-atunci în ce privește dragostea – singurul care avea permisiunea să fie zugrăvit în romane –, de-a avea o legătură cu o femeie căsătorită. Ceilalți se descurcau de cele mai multe ori cu fete de prăvălie și chelnerițe, ceea ce producea puține satisfacții sufletești. Căci în vremea aceea de dinainte de emanciparea femeii și de participarea ei activă la viața publică, numai fetele de cea mai umilă extracție aveau, pe de o parte, în suficientă măsură mentalitatea lui ce-am avut și ce-am pierdut și, pe de altă parte, suficientă disponibilitate pentru asemenea relații trecătoare, fără intenții serioase de căsătorie. Prost îmbrăcate, extenuate după o zi de muncă de douăsprezece ore, plătite ca vai de lume, neîngrijite (baia încă mai era în timpul acela privilegiul familiilor bogate) și crescute în strâmtorare și promiscuitate, aceste biete ființe se aflau așa de mult sub nivelul amanților lor, încât aceștia, de cele mai multe ori, se fereau să fie văzuți cu ele. E drept, prevăzătoarea convenție socială găsise o rezolvare și pentru

aceste situații jenante, așa-zisele *chambres séparées*[1] unde puteai să iei masa seara cu o fată fără să te expui privirilor indiscrete, iar toate celelalte treburi ți le aranjai pe întunecatele străzi lăturalnice, în micile hoteluri care erau profilate exclusiv pe acest fel de activități. Dar toate aceste întâlniri erau lipsite de ecou și de frumusețe adevărată, mai mult sexualitate decât eros, pentru că se consumau totdeauna în grabă și pe ascuns, ca un lucru interzis. Apoi mai exista, în cel mai bun caz, și posibilitatea relațiilor cu una din acele ființe amfibii care trăiau pe jumătate în afara, pe jumătate înăuntrul societății, actrițe, dansatoare, artiste, singurele femei „emancipate" din vremea aceea. Dar, în general, fundamentul vieții erotice de dincolo de hotarul căsniciei era prostituția; aceasta reprezenta oarecum bolta de subsol întunecos deasupra căreia se înălța cu strălucirea lui imaculată edificiul somptuos al societății burgheze.

Despre proliferarea nemaipomenită a prostituției în Europa până la Războiul Mondial generația actuală nici nu are idee. În timp ce azi, pe străzile marilor orașe, prostituatele sunt tot atât de rare ca tramvaiele cu cai, pe-atunci trotuarele erau așa de înțesate cu dame de consumație, încât era greu să le ocolești. La acestea se adăugau numeroasele „case închise", localurile de noapte, cabaretele, ringurile de dans cu dansatoarele și cântărețele lor, barurile cu animatoarele lor. La orice tarif și la orice oră, se oferea spre vânzare marfă feminină și, ca să-și procure o femeie pentru un sfert de oră, o oră sau o noapte, un bărbat avea nevoie de tot atâta timp și atâția bani cât pentru a-și cumpăra un pachet de țigări sau un ziar. Nimic nu scoate mai bine în evidență decența și naturalețea modurilor actuale de-a trăi și de-a iubi ca faptul că pentru tineretul de azi a devenit

1. (Aici) separeuri (fr.).

posibil și chiar natural să se dispenseze de această instituție cândva indispensabilă și că nu poliția și nici legile au fost acelea care au alungat prostituția din viața societății noastre, ci restrângerea cererii, care a făcut ca acest tragic produs al unei pseudomorale să se autoelimine aproape în totalitate.

Poziția oficială a statului și a moralei sale față de această tenebroasă afacere n-a fost, de fapt, niciodată foarte comodă. Din punct de vedere moral, nu se manifesta curajul să i se recunoască unei femei în mod deschis dreptul de a se autoexpune spre vânzare, din punct de vedere igienic însă nu se putea renunța la prostituție deoarece aceasta canaliza agasanta sexualitate extra-matrimonială. Autoritățile căutau astfel să se descurce cu ajutorul unui echivoc, făcând o distincție între prostituția ascunsă, pe care statul o combătea ca imorală și periculoasă, și o prostituție tolerată, înzestrată cu un fel de permis de exercitare a profesiei și care plătea impozit statului. O fată care se hotăra să devină prostituată primea de la poliție un permis special și o autorizație. Supunându-se controlului poliției și îndeplinindu-și obligația de-a merge la controlul medical de două ori pe săptămână, ea dobândea dreptul profesional să-și închirieze trupul la orice preț care i se părea convenabil. Prostituția era recunoscută ca profesiune printre celelalte profesiuni; dar – și aici se vedea perfidia moralei – nu era totuși complet recunoscută. De pildă, dacă vânzându-și marfa, adică trupul ei, unui bărbat acesta refuza să plătească prețul cuvenit, o prostituată nu putea să-l dea în judecată. Astfel cererea ei devenea dintr-odată – *ob turpem causam*[1], cum motiva legea – imorală și se vedea lipsită de protecția justiției.

Chiar în asemenea amănunte se simțea duplicitatea unei concepții care, pe de o parte, le încadra pe aceste femei într-o profesiune legalmente permisă, dar, pe de altă parte,

1. Fiind o cauză ilicită (lat., jur.).

le plasa, ca pe niște persoane proscrise, în afara legii. Dar ipocrizia propriu-zisă consta în prezumția că toate aceste îngrădiri erau aplicabile numai claselor mai sărace. O balerină pe care la Viena orice bărbat putea s-o aibă la orice oră contra două sute de coroane, precum fata de pe stradă contra două coroane, n-avea nevoie, se-nțelege, de nici un permis de exercitare a profesiei; numele marilor demimondene erau menționate până și în reportajul de ziar printre cele ale persoanelor proeminente care asistau la alergările de cai și derbiuri, pentru că și ele aparțineau „societății". Tot așa unele dintre cele mai simandicoase mijlocitoare, care aprovizionau curtea, aristocrația și clasele avute cu marfă de lux, dar se aflau la adăpost de legea care prevedea grele pedepse cu închisoarea pentru proxenetism. Disciplina strictă, supravegherea nemiloasă și oprobriul public acționau numai în cazul armatei de mii și mii de ființe care trebuiau să susțină cu trupul și sufletul lor umilit o veche și de mult depășită concepție morală împotriva formelor libere și firești ale iubirii.

Această armată uriașă a prostituției era împărțită în diferite categorii, așa cum armata adevărată se divide în cavalerie, artilerie, infanterie, artilerie de asediu. Artileriei de asediu îi corespundea în materie de prostituție în primul rând acea grupă care ținea sub ocupație exclusivă anumite străzi ale orașului devenite tabăra ei. Era vorba de cele mai multe ori de acele cartiere unde în Evul Mediu fusese ridicată spânzurătoarea sau unde fusese o leprozerie sau un cimitir, unde se aciuau gâzii, călăii și ceilalți proscriși ai societății, așadar, cartiere în care lumea evita de secole să-și stabilească domiciliul. Acolo erau câteva străduțe cărora autoritățile le dăduseră dezlegare să funcționeze ca obor al dragostei; în secolul douăzeci încă mai ședeau la vedere, la ferestrele locuințelor lor de la parter, una lângă alta, două sute sau cinci sute de femei, ca în Joshiwara Japoniei sau în piața de pește din Cairo, marfă ieftină care lucra în două schimburi, de zi și de noapte.

Cavaleriei sau infanteriei îi corespundea prostituția ambulantă, nenumăratele fete care-și căutau pe stradă clienți care să le cumpere trupul. Despre ele se spunea că „fac trotuarul“, fiindcă poliția le delimitase cu linii invizibile locul pe care aveau voie să se miște în interesul meseriei lor; zi și noapte, până târziu în zori, fie ploaie, fie ninsoare, își plimbau pe străzi o falsă și trudnic dobândită eleganță și îndreptau spre orice trecător fața deja obosită, prost fardată, pe care se tot sileau să facă loc unui zâmbet ademenitor. Astăzi toate orașele mi se par mai frumoase și mai umane de când nu le mai populează cârdurile acelea de femei înfometate, lipsite de raza bucuriei, care vindeau, fără plăcere, plăceri și care, cu toate peregrinările lor nesfârșite dintr-un loc într-altul, până la urmă pășeau toate pe același drum inevitabil la capătul căruia se afla un pat de spital.

Dar nici această gloată nu satisfăcea cerințele permanente ale consumului. Unii voiau o rezolvare mai comodă și mai discretă, iar nu să alerge pe stradă după acești lilieci fâlfâitori sau după aceste triste păsări ale paradisului. Ei voiau dragoste într-o ambianță mai tihnită: cu lumină și căldură, cu muzică și dans și cu o aparență de lux. Pentru acești clienți existau „casele închise“, bordelurile. Acolo, într-un așa-zis „salon“ cu mobilier de un gust îndoielnic, se adunau fetele, parțial în toalete de damă, parțial în neglijeuri fără echivoc. Un pianist avea în grijă fundalul muzical, se consumau băuturi, se dansa și se purtau conversații înainte ca perechea să se retragă discret într-un dormitor; în unele dintre casele mai simandicoase în special de la Paris și de la Milano, care aveau o anumită reputație internațională, o fire mai naivă putea să cadă pradă iluziei că se află într-o casă particulară cu niște femei de societate cam exuberante. Fetele din aceste case arătau mai bine în comparație cu cele care practicau forma ambulantă a meseriei. Ele nu erau nevoite să înoate pe vânt și ploaie, prin noroiul străzilor,

ședeau în camere încălzite, primeau îmbrăcăminte bună, mâncare din abundență și mai ales băutură din abundență. Pentru aceasta ele erau însă prizoniere ale patroanelor, care le obligau să-și plătească hainele la preț de speculă și care, în ce privește prețul pensiunii, recurgeau la asemenea tertipuri contabilicești, că și cea mai harnică și mai muncitoare fată rămânea într-un fel de arest pentru plata datoriei și nu putea niciodată să părăsească respectiva casă la libera ei alegere.

A scrie istoria secretă a unora dintre aceste case ar fi captivant și chiar semnificativ, din punct de vedere documentar, pentru cultura acelei epoci, pentru că acestea ascundeau tainele cele mai stranii, evident, bine-cunoscute autorităților care erau altminteri așa de severe. Existau uși secrete și o scară specială pe unde puteau veni în vizită membri ai protipendadei și, după cum se șoptea, chiar ai curții imperiale, fără să fie văzuți de ceilalți muritori. Existau camere acoperite cu oglinzi și altele cu fereastră secretă prin care puteai privi în camerele vecine în care perechile, sigure că nu le vede nimeni, își făceau toate poftele. Pentru anumiți adoratori de fetișuri se păstrau încuiate în dulapuri și sipete cele mai stranii costumații, de la veșmântul de călugăriță până la rochia de balerină. Și același oraș, aceeași societate, aceeași morală care se indignau când fete tinere mergeau pe biciclete vedeau o înjosire a demnității științei în niște adevăruri pe care Freud le stabilea în felul lui calm, limpede și pătrunzător, adevăruri pe care refuzau să le recunoască. Aceeași lume care apăra cu atâta patos puritatea femeii tolera această oribilă vânzare a trupului, o organiza și chiar profita de pe urma ei.

Să nu ne lăsăm, așadar, induși în eroare de nuvelele și romanele sentimentale ale acelui timp; pentru tineret a fost o epocă rea, cu fete tinere ermetic izolate de viață, puse sub

controlul familiei, îngrădite în libera lor dezvoltare corporală și spirituală, cu tineri de asemenea împinși la șiretenii și perfidii de o morală în care, de fapt, nu credea și pe care n-o urma nimeni. Relații cinstite, spontane, așadar, tocmai ceea ce, potrivit legilor naturii, ar fi trebuit să-i aducă tineretului fericirea și împlinirea, erau îngăduite numai unui număr foarte restrâns. Și cel din generația respectivă care vrea neapărat să-și aducă aminte de cele mai timpurii întâlniri ale sale cu femeile va găsi puține episoade pe care să și le rememoreze cu o plăcere într-adevăr neumbrită. Căci în afară de constrângerile sociale care împingeau permanent la prudență și disimulare, mai exista atunci și un alt element care oprima sufletul după și chiar în momentele de cea mai mare tandrețe: teama de îmbolnăvire. Și în privința aceasta, tineretul de-atunci era dezavantajat în comparație cu cel de azi, căci să nu se uite că acum patruzeci de ani maladiile sexuale erau de o sută de ori mai răspândite decât azi și, mai ales, aveau urmări de o sută de ori mai periculoase și mai grave, fiindcă practica medicală de atunci încă nu era în măsură să intervină clinic. Încă nu exista nici o posibilitate științifică pentru o înlăturare a lor atât de rapidă și de radicală ca azi, când acestea de-abia dacă mai constituie un episod de viață. În timp ce azi, la clinicile universităților mici și mijlocii, datorită terapiei lui Paul Ehrlich, adesea trec săptămâni până ce profesorul ajunge să aibă prilejul să semnaleze studenților săi un caz nou de sifilis, pe-atunci statistica arăta, la armată și în marile orașe, că din zece tineri cel puțin unul sau doi căzuseră victime îmbolnăvirii. Necontenit se atrăgea tineretului atenția asupra pericolului; dacă mergeai pe străzile Vienei, la fiecare a șasea sau a șaptea casă puteai vedea o tăbliță pe care scria „Medic specialist pentru boli venerice și de piele“, și la frica de îmbolnăvire se adăuga oroarea de forma nesuferită și degradantă a tratamentului de-atunci, despre care, de asemenea,

lumea de azi nu mai știe nimic. Săptămâni întregi cel bolnav de sifilis era frecționat pe tot corpul cu alifie de mercur, ceea ce iarăși avea drept consecință căderea dinților și alte neajunsuri cauzate sănătății; nefericita victimă a unei întâmplări potrivnice se simțea deci pângărită nu numai sufletește, ci și fizic, și chiar după un asemenea tratament îngrozitor cel afectat trăia tot restul zilelor lui cu teama că în orice clipă virusul perfid se poate trezi din nou, ieșind din ascunzătoarea lui din măduva spinării și paralizând membrele, sau din spatele frunții – și alterând funcțiile creierului. Nu e de mirare că pe-atunci mulți tineri puneau mâna pe revolver îndată ce li se preciza diagnosticul, deoarece pentru ei era insuportabil sentimentul de a fi – în propriii ochi și în fața rudelor apropiate – suspecți de o boală incurabilă. La acestea se adăugau și celelalte griji ale unei *vita sexualis* exercitate numai pe furiș. Dacă mi-aduc bine aminte, n-a existat prieten al tinereții mele care să nu fi venit măcar o dată palid și dezorientat, unul pentru că se îmbolnăvise sau se temea de o îmbolnăvire, al doilea pentru că era șantajat din cauza unui avort, al treilea pentru că n-avea bani să urmeze un tratament fără știrea familiei, al patrulea pentru că nu știa cum să plătească alimentele pentru un copil pe care i-l băgase pe gât o chelneriță, al cincilea pentru că i se furase geanta într-un bordel și n-avea curaj să dea un anunț. Așadar, viața tineretului în acea epocă pseudo-morală era mai dramatică și, pe de altă parte, mai tulbure, mult mai zbuciumată și în același timp mai apăsătoare decât o zugrăvesc romanele și piesele de teatru ale scriitorilor de curte. Precum la școală și acasă, tot așa și în sfera erosului, tineretului nu i s-a acordat niciodată libertatea și fericirea la care-l îndreptățea vârsta lui.

Toate acestea trebuiau cu necesitate puse-n evidență într-o prezentare obiectivă a epocii. Căci adesea, când stau de vorbă cu prieteni mai tineri din generația postbelică,

sunt nevoit să-i conving cu forța că tinerețea noastră, în comparație cu a lor, n-a fost nicidecum una privilegiată. Desigur, noi am beneficiat de mai multă libertate în sensul civic decât generația de azi, am putut să ne dedicăm netulburați artei noastre, înclinațiilor noastre spirituale, să ne modelăm existența într-un mod mai original, mai personal. Noi am putut să ducem o viață mai cosmopolită, lumea ne aștepta cu porțile deschise. Noi puteam călători fără pașaport și permis oriunde pofteam, nimeni nu se interesa de concepția, originea, rasa sau religia noastră. Noi am avut de fapt – nu neg câtuși de puțin acest lucru – nemăsurat mai multă libertate individuală pe care nu numai că am iubit-o, ci am și folosit-o. Dar, cum spune așa de frumos Friedrich Hebbel: „Nouă ne lipsește când vinul, când paharul." Rar i-au fost date amândouă uneia și aceleiași generații; dacă morala îi lasă omului libertate, vine statul cu îngrădirile lui. Dacă statul îi lasă libertate, atunci morala încearcă să-l subjuge. Noi ne-am trăit viața mai bine și mai intens, tineretul de astăzi însă își trăiește mai intens și mai conștient propria tinerețe. Când mă uit azi la tinerii care vin de la școlile și liceele lor cu fruntea sus, cu fețele radioase, când îi văd împreună, băieți și fete, colegi de promoție, liberi și necomplexați, fără pudori și false rețineri, la învățătură, sport și joc, zburând ca vântul pe schiuri, întrecându-se în voie, ca-n sporturile antice, în bazinele de înot, străbătând ca vijelia șoselele țării, perechi-perechi în automobilele lor, când îi văd înfrățiți fără nici o restricție dinăuntru sau din afară în toate manifestările de viață sănătoasă, neștiutoare de griji, am de fiecare dată impresia că sunt nu patruzeci, ci o mie de ani între ei și noi, care, ca să ne dăruim dragostea, să primim dragostea, a trebuit să căutăm întotdeauna umbra și ascunzătoarea. Sunt foarte bucuros să observ ce uriașă revoluție a moravurilor s-a săvârșit în favoarea tineretului, câtă libertate în dragoste

și-n viață și-a recâștigat și la ce însănătoșire a trupului și sufletului a ajuns prin această nouă libertate; femeile mi se par mai frumoase de când li se permite să-și arate formele, mersul lor mai drept, privirile lor mai senine, vorba lor mai neafectată. De ce independență se bucură acest nou tineret care n-are a da socoteală despre faptele și omisiunile lui decât lui însuși și forului lui interior, care s-a smuls de sub controlul mămicilor și tăticilor și mătușilor și dascălilor și care de mult nu mai are nici măcar idee despre toate piedicile, temerile și emoțiile care au împovărat și marcat drumul vieții noastre; care nu mai știe nimic despre ocolișurile pe care trebuia să ne strecurăm și despre subterfugiile prin care trebuia să obținem, ca și când ar fi fost ceva interzis, lucrurile pe care acest tineret le simte, pe drept, ca fiind ale lui. Fericit, se bucură de tinerețea lui cu elanul, prospețimea, dezinvoltura și zburdălnicia proprie acestei vârste. Dar partea cea mai frumoasă a acestei situații fericite este că nu trebuie să mintă față de ceilalți, că poate fi cinstit cu sine însuși, cu cerințele firești ale sensibilității și temperamentului său. Poate că, din cauza nepăsării cu care trec prin viață, tinerilor de azi le lipsește ceva din pasiunea aceea pentru lucrurile spirituale care însuflețea tinerețea noastră. Poate că, datorită înlesnirii și deschiderii de largi posibilități de a lua și a da, lor le scapă în materie de dragoste unele lucruri care nouă ni se păreau deosebit de prețioase și pline de farmec, o anumită tulburare tainică ivită din sfială și reținere, o anumită undă de tandrețe. Poate că ei nici nu bănuiesc cum fiorul pe care ți-l dă ceea ce ți se interzice și ți se refuză lucrează tainic și potențează plăcerea. Dar toate acestea îmi par neînsemnate în comparație cu această unică și mântuitoare primenire, cu faptul că tineretul de azi nu mai cunoaște teama și apăsarea și încearcă din plin ceea ce nouă ni s-a refuzat în acei ani: sentimentul eliberării de constrângeri și al siguranței de sine.

Universitas vitae

În sfârșit, sosise clipa mult așteptată când, în ultimul an al bătrânului secol, am putut părăsi și liceul nesuferit, trântind ușa în urma noastră. După un examen de absolvire susținut cu trudă – căci habar n-aveam de matematică, fizică și de celelalte materii școlare –, directorul școlii ne-a onorat cu un discurs vibrant pe noi cei care, cu acest prilej, a trebuit să ne punem straie negre de sărbătoare. Noi cei care eram de-acuma mari și trebuia să facem cinste patriei noastre prin hărnicie și destoinicie. Cu aceasta se risipea în cele patru zări o camaraderie de opt ani. Pe puțini dintre tovarășii mei de galere i-am mai revăzut de-atunci. Cei mai mulți dintre noi s-au înscris la universitate, iar cei care trebuiseră să se mulțumească cu alte meserii și îndeletniciri se uitau cu invidie la noi.

Căci în acele vremuri de demult universitatea mai avea în Austria un nimb romantic, aparte; a fi student era o situație care conferea anumite privilegii ce-l plasau pe tânărul în chestiune mult deasupra tovarășilor săi de vârstă; această vetustă ciudățenie pare a fi puțin cunoscută în afara lumii germanice și de aceea, în aspectul ei absurd și desuet, are nevoie de o explicație. Universitățile noastre au apărut în majoritatea cazurilor încă în Evul Mediu, așadar într-o vreme când îndeletnicirea cu științele predate de la catedră

era considerată drept ceva extraordinar și când se acordau tinerilor anumite privilegii sociale pentru a-i atrage la învățătură. Învățăceii din Evul Mediu nu se supuneau justiției obișnuite, aprozii n-aveau voie să-i urmărească în colegii sau să le aducă vreun afront. Aveau un strai deosebit, aveau dreptul să se dueleze nepedepsiți și erau recunoscuți ca o breaslă închisă, cu propriile ei moravuri și năravuri. Cu trecerea timpului și cu democratizarea crescândă a vieții publice, când toate celelalte bresle și corporații medievale s-au dezvoltat, această poziție privilegiată a studenților a dispărut din toată Europa; numai în Germania și în Austria germană, unde conștiința de clasă a fost totdeauna mai puternică decât cea democratică, studenții țineau cu dinții de aceste privilegii care de mult deveniseră lipsite de sens, dar pe care ei chiar le sistematizaseră într-un cod studențesc propriu. În primul rând, studentul german își însușise un fel de „onoare" studențească alături de cea burgheză și cetățenească. Cine îl jignea trebuia să-i dea „satisfacție", adică să se prezinte la duelul cu arma, în măsura în care se dovedea „capabil să dea satisfacție". „Capabil a da satisfacție", potrivit tot acestor criterii arbitrare, nu era, la o adică, un negustor sau un bancher, ci numai cel cu pregătire superioară și un absolvent sau un ofițer – nici unul din restul de milioane nu putea să se împărtășească din deosebita „onoare" de-a încrucișa spada cu un asemenea neghiob de tânăr imberb. Pe de altă parte, pentru a trece drept student „în toată regula", trebuia să-ți fi dovedit bărbăția, adică să fi participat la cât mai multe dueluri și chiar să porți pe față cicatrici, semne vizibile ale unor fapte eroice; niște obraji netezi și un nas necrestat erau nedemni de un student german autentic. În felul acesta, pentru a-și prilejui mereu alte „partide", studenții unei culori, adică aceia care aparțineau unei asociații ce-și alesese ca emblemă o culoare, se vedeau nevoiți să se dedea necontenit la provocări, unii contra altora,

și contra unor studenți și ofițeri cu totul pașnici. În „asociații“, fiecare nou student era „instruit“ în sala de scrimă pentru această activitate de primă importanță și inițiat în modul de viață al corporației. Fiecare „boboc“, adică fiecare nou-venit, era repartizat unui frate de breaslă căruia îi datora supunere oarbă și care, pentru aceasta, îl introducea în științele nobile ale „codului“: să bea până dă pe dinafară, dintr-o sorbitură să golească o stacană mare de bere ca să aducă astfel dovada strălucită că nu e un „molâu“, sau să răcnească în cor cu ceilalți cântece studențești și să sfideze poliția cu scandalurile și defilările în pas de gâscă, noaptea pe străzi. Toate acestea treceau drept fapte „bărbătești“, „studențești“, „nemțești“, și când corporațiile cu steagurile în vânt, cu găitanele și capele lor pestrițe o porneau sâmbăta la „chef“, tinerii aceștia simpluți, pe care propria lor agitație îi făcea să se umfle prostește în pene, se credeau adevărații reprezentanți ai tineretului intelectual. Ei priveau cu dispreț la „plebea“ care nu știa să le aprecieze așa cum se cuvine cultura academică și bărbăția germană.

Pentru un mărunt licean de provincie care venea la Viena la începutul tinereții, acest senin și „vesel timp al studenției“ ajungea să reprezinte o sumă a întregului romantism, și chiar peste decenii bătrânii notari și medici de țară, deveniți nostalgici la un pahar de vin, încă își mai ridicau ochii spre spadele prinse-n cruce în odaia lor și spre atrapele pestrițe, și își purtau cu mândrie cicatricile ca însemne ale rangului lor „academic“. Nouă, dimpotrivă, această tevatură prostească și brutală ne repugna pur și simplu, iar când întâlneam vreuna dintre aceste hoarde împodobite cu panglici o luam cuminte pe după colț; căci noi, pentru care libertatea individuală însemna bunul suprem, ne dădeam prea bine seama că această pornire spre agresivitate împerecheată cu instinctul de servitute al hoardei reprezintă componenta cea mai rea și cea mai periculoasă

a spiritului german. În plus, mai știam că în spatele acestui romantism mumificat și artificial se ascundeau niște interese practice calculate cu foarte multă șiretenie, căci apartenența la una din aceste bresle „bătăioase“ asigura fiecărui membru protecția „domnilor seniori“, foști membri ai asociației, și-i înlesnea ascensiunea în cariera de mai târziu. De la „Borușii“ din Bonn pornea singurul drum care ducea sigur în diplomația germană, de la asociațiile catolice din Austria se ajungea la o sinecură grasă în partidul creștin-social aflat la putere, și cei mai mulți dintre acești „eroi“ știau precis că mâine-poimâine panglicile lor colorate trebuiau să-i compenseze pentru ceea ce pierduseră prin neglijarea studiilor și că, la ocuparea unui post, două-trei cicatrici pe frunte erau un atu mai puternic decât ceea ce aveai în dosul frunții. Chiar numai uitându-mă la aceste cete militarizate, grosolane, la aceste fețe crestate și insolent provocatoare, îmi trecea pofta de a mai frecventa amfiteatrele universității; la fel și ceilalți studenți cu adevărat dornici de învățătură, când mergeau la biblioteca universității, ocoleau aula și preferau modesta ușă din dos, pentru a evita orice întâlnire cu acești penibili eroi.

În consiliul de familie se hotărâse de mult ca eu să-mi fac studiile la universitate. Dar la ce facultate să merg? Părinții îmi lăsaseră libertatea deplină a alegerii. Fratele meu mai mare intrase deja în întreprinderea tatei, drept care nu mai era nici o grabă în privința celui de-al doilea fiu. În definitiv, era vorba numai de-a onora familia cu un titlu de doctor, indiferent care. Și, în mod ciudat, alegerea era pentru mine tot așa de indiferentă. În fond, pe mine, cu sufletul meu de multă vreme dăruit literaturii, nu mă interesa nici una dintre științele care făceau obiectul prelegerilor de specialitate, ba chiar aveam față de orice ocupație academică o neîncredere ascunsă, de care nu m-am dezbărat nici până

azi. Pentru mine a rămas neclintită în valabilitatea ei axioma lui Emerson, după care niște cărți bune înlocuiesc cea mai bună universitate, și sunt și azi convins că poți deveni un excelent filozof, istoric, filolog, jurist și orice altceva fără să fi frecventat vreodată o universitate sau chiar un liceu. Viața practică mi-a confirmat de nenumărate ori că anticarii dețin adesea mai multe informații despre cărți decât profesorii de meserie, că negustorii de obiecte de artă sunt mai pricepuți în această materie decât specialiștii în istoria artei, că o mare parte din impulsurile și descoperirile esențiale în toate domeniile emană de la nespecialiști. Pe cât este de practică, utilă și bine-venită frecventarea unei facultăți pentru indivizii cu înzestrare medie, pe atât de puțin obligatorie mi se pare a fi pentru firile creator-productive, asupra cărora poate avea chiar o acțiune inhibitoare. În special la o universitate ca a noastră de la Viena, cu cei șase sau șapte mii de studenți ai ei, unde, din cauza acestui aflux, atât de fructuoasele contacte personale dintre profesori și studenți erau din capul locului condamnate și, pe deasupra, rămânerea în urmă era tot mai mare, n-am întâlnit un singur om care să mă fi fascinat și câștigat pentru știința lui. Astfel, scopul alegerii mele nu era să stabilesc ce specialitate mi-ar da cea mai mare satisfacție, ci, dimpotrivă, care anume m-ar putea greva cel mai puțin și mi-ar lăsa cât mai mult timp și libertate pentru pasiunea mea propriu-zisă. M-am hotărât în cele din urmă pentru filozofie – sau mai bine zis pentru filozofia „exactă“, cum se spunea la noi după vechea schemă – dar, ce-i drept, nu îndemnat de vreo vocație, căci aptitudinile mele pentru gândirea pur abstractă sunt insignifiante. Ideile se formează la mine, fără excepție, în conexiune cu obiectele, fenomenele și imaginile, tot ce este pur teoretic și metafizic nu-mi intră-n cap. Oricum, aici era cea mai puțină materie de învățat, de la cursurile sau seminarele de filozofie „exactă“ era cel mai ușor să te

eschivezi. Tot ce aveai de făcut era să prezinți o disertație la sfârșitul semestrului opt și să dai un examen. Astfel mi-am făcut de la-nceput o planificare a timpului: trei ani să nu merg deloc la cursuri! Apoi, în ultimul an, cu prețul unui efort intens, să învăț toată materia și să dau și eu gata, la repezeală, vreo disertație! Astfel universitatea mi-a dat singurul lucru pe care-l voiam de la ea: câțiva ani de deplină libertate în folosul vieții mele și al ostenelii pe tărâmul artei: *universitas vitae*.

Recapitulându-mi viața, nu-mi aduc aminte să fi avut clipe mai fericite decât acelea din primii ani ai studenției fără responsabilități de student. Eram tânăr și de aceea nu aveam încă sentimentul că am obligația să realizez ceva. Eram destul de independent, ziua avea douăzeci și patru de ore – și toate îmi aparțineau. Puteam citi și lucra după pofta inimii, fără să trebuiască să dau socoteală cuiva, norul examenului academic încă nu tulbura seninul orizontului, căci ce lungi sunt trei ani măsurați cu măsura vârstei de nouăsprezece ani, ce bogați, ce îndestulați, cât de bine pot fi făcuți să rodească surprize și daruri!

Primul lucru pe care mi l-am propus a fost să fac o selecție – după cum credeam eu, riguroasă – a poeziilor mele și să le strâng într-un volum. Nu mi-e rușine să recunosc că pe vremea aceea, ca proaspăt absolvent la nouăsprezece ani al liceului, mi se părea că cel mai dulce parfum de pe pământ, mai dulce decât uleiul trandafirilor din Șiraz, este cel al cernelii tipografice; orice poezie care mi-era acceptată de vreun ziar îmi dădea aripi noi, deși eram destul de neîncrezător din fire. Nu venise oare timpul să fac pasul hotărâtor și să încerc publicarea unui volum?

Încurajarea ce-mi venea din partea colegilor care aveau mai multă încredere în mine decât aveam eu însumi a fost hotărâtoare. Am trimis manuscrisul – câtă îndrăzneală din

partea mea! – tocmai la editura care pe-atunci era cea mai reprezentativă pentru lirica germană, Schuster Löffler, la care fuseseră publicați Liliencron, Dehmel, Bierbaum, Mombert, toată acea generație care împreună cu Rilke și Hofmannsthal crease noua lirică germană. Și – minunea minunilor! – au venit una după alta acele clipe fericite de neuitat care în viața unui scriitor nu se mai repetă nici după cele mai mari succese: a venit o scrisoare cu antetul editurii. O țineam cu emoție în mână și n-aveam curajul s-o deschid. A venit și secunda când, cu răsuflarea tăiată, am citit că editura a hotărât să publice cartea și că, mai mult decât atât, își rezervă dreptul asupra celor ce vor urma. A venit pachetul cu primele corecturi pe care l-am desfăcut cu nemăsurată emoție ca să văd literele, punerea în pagină, forma embrionară a cărții și apoi, după câteva săptămâni, cartea însăși, primele exemplare pe care nu mă mai săturam să le privesc, să le pipăi, să le compar, o dată și încă o dată și încă o dată. Și apoi hoinăreala copilărească prin librării ca să văd dacă au expus cartea și dacă i-au rezervat locul de onoare din mijloc, sau e undeva prin vreun ungher modest. Și apoi așteptarea scrisorilor, a primelor critici, a primei reacții din zona necunoscutului, a imprevizibilului – toate aceste tensiuni, emoții, elanuri pentru care invidiez în secret pe orice tânăr ce-și trimite-n lume prima carte. Dar acest entuziasm al meu era doar înflăcărarea celui ce se-ndrăgostește în primul moment, și nicidecum o stare de automulțumire. Care a fost părerea mea curând după aceea despre aceste versuri de început se vede din simplul fapt că nu numai n-am mai retipărit niciodată aceste *Coarde de argint* (acesta era titlul cărții îndepărtatului meu debut), ci n-am preluat nici o poezie dintre acestea în *Poezii complete*. Erau versuri confuze, de pastișare mecanică, neizvorâte din experiența mea de viață, ci din pasiunea mânuirii cuvintelor. Totuși dovedeau o anumită muzicalitate și destul simț al

formei ca să se impună atenției cercurilor interesate și n-aș putea să mă plâng că mi-a lipsit încurajarea. Liliencron și Dehmel, poeții de prim-plan pe atunci, au acordat tânărului de nouăsprezece ani o atenție cordială și chiar amicală; Rilke, cel pe care-l divinizam atât, a ținut să se revanșeze pentru „cartea așa de frumos oferită“ trimițându-mi un exemplar cu dedicație de „recunoștință“ din poeziile sale cele mai recente, pe care l-am mai putut salva din ruinele Austriei aducându-l cu mine în Anglia, ca pe una din cele mai scumpe amintiri ale tinereții mele (pe unde s-o fi găsind astăzi?). Ce-i drept, în ultimul timp începusem să mă-nfior la gândul că acest prim dar prietenesc – primul dintre multele de acest fel – îl primisem din partea lui Rilke cu patruzeci de ani în urmă și aveam impresia că scrisul cunoscut îmi face semn de dincolo de mormânt. Dintre toate, cea mai mare surpriză a fost însă faptul că Max Reger, alături de Richard Strauss, cel mai mare compozitor în viață pe-atunci, mi-a solicitat permisiunea să pună pe muzică șase poezii din acest volum; de câte ori de-atunci încoace, pe la concerte, nu mi-a fost dat să ascult unele sau altele dintre propriile mele versuri, pe care eu de mult le uitasem și le abandonasem, versuri cărora arta fraternă a unui maestru le-a dat puterea să dăinuie în timp.

Aceste nesperate ecouri favorabile, însoțite și de observațiile critice amicale, făcute în public, au contribuit oarecum la a mă determina să fac un pas pe care, altminteri, cu neîncrederea mea incurabilă, nu l-aș fi făcut niciodată, sau cel puțin nu așa de timpuriu. Încă din vremea liceului, publicasem, în afară de poezii, mici nuvele și eseuri în revistele literare ale curentului „modern“, dar niciodată nu cutezasem să ofer vreuna din aceste încercări unei gazete influente și de largă răspândire. La Viena, la drept vorbind, exista numai un singur organ de presă de nivel înalt, și

anume *Neue Freie Presse*, care prin ținuta sa aleasă, prin aportul cultural și prin prestigiul său politic avea pentru întreaga monarhie austro-ungară cam aceeași pondere ca *Times* pentru englezi și *Temps* pentru francezi; nici una dintre gazetele imperiului german nu se străduia așa de mult să-și mențină un nivel cultural reprezentativ. Editorul, Moritz Benedikt, un om neobosit și de un talent organizatoric fenomenal, își folosea întreaga energie, de-a dreptul demonică, pentru ca pe tărâmul literaturii și culturii să lase în urmă toate gazetele germane. Dacă avea nevoie de ceva de la un autor de renume, nu se dădea în lături de la nici o cheltuială, îi trimitea zece-douăzeci de telegrame una după alta, aproba plata cu anticipație a oricărui onorar; numerele festive de Crăciun și Anul Nou reprezentau, cu suplimentele lor literare, tomuri întregi ce cuprindeau cele mai mari nume ale epocii: Anatole France, Gerhart Hauptmann, Ibsen, Zola, Strindberg și Shaw – iată autori pe care îi găseai cu acest prilej reuniți în paginile acestei publicații care a făcut nemăsurat de mult pentru orientarea literară a întregului oraș, a întregii țări. Neechivoc „progresistă" și liberală în programul ei, serioasă și prudentă în atitudine, această publicație reprezenta în mod exemplar înaltul standard cultural al vechii Austrii.

Acest templu al „progresului" mai adăpostea un lucru deosebit de prețios, așa-zisul „foileton" care, la fel ca marile cotidiene pariziene *Temps* și *Journal des Débats*, publica cele mai serioase și mai reușite articole despre poezie, teatru, muzică și artă, separate printr-o strictă linie de demarcație de problemele efemere ale politicii și faptului divers. Aici puteau să ia cuvântul numai autoritățile, cei deja consacrați. Numai precizia judecății, experiența îndelungată a asocierilor și disocierilor și o desăvârșită formă artistică îl puteau recomanda pe un autor, după ani de verificare, pentru acest loc sacru. Ludwig Speidel sau Eduard Hanslick aveau pentru

teatru și muzică aceeași autoritate pontificală pe care o avea Sainte-Beuve la Paris cu ale sale „Lundis“; un da sau un nu din partea lor determina la Viena succesul unei opere, al unei piese de teatru, al unei cărți și, astfel, al unui om. Oricare dintre aceste articole era de fiecare dată subiectul de conversație al zilei în cercurile culte; articolele erau discutate, criticate, admirate sau combătute și, dacă la un moment dat apărea un nume nou printre „foiletoniștii“ de îndelungată și respectuoasă recunoaștere, aceasta avea semnificația unui eveniment. Din rândurile generației mai tinere numai Hofmannsthal, cu câteva din splendidele sale articole, fusese primit acolo de câteva ori; în rest, autorii mai tineri, care intraseră pe ușa din dos în foaia literară, trebuiau să se resemneze la situația celui ce se furișează fără bilet în sala de spectacol. La Viena, cine scria pe prima pagină își grava numele în marmură.

Cum de am avut temeritatea să mă prezint cu o mică lucrare poetică la *Neue Freie Presse*, oracolul părinților mei, este un lucru pe care nu-l mai înțeleg azi. Dar, în definitiv, cel mai rău lucru ce mi se putea întâmpla era un refuz. Redactorul foiletonului primea acolo numai o dată pe săptămână, între orele două și trei, deoarece, prin rânduirea stabilită a colaboratorilor reputați și permanenți, numai foarte rar rămânea spațiu pentru lucrarea vreunuia din afară. Nu fără emoție am urcat mica scară de fier care te ducea în spirală la birou și am rugat să fiu anunțat. După câteva minute, omul de serviciu a revenit spunându-mi că domnul redactor de foiletoane mă poftește înăuntru. Am intrat în camera îngustă și sărăcăcioasă.

Redactorul de foiletoane de la *Neue Freie Presse* se numea Theodor Herzl. El a fost primul om de reputație internațională cu care viața mi-a dat prilejul să stau față-n față – ce-i drept, fără să știu ce întorsătură uriașă era chemată să

producă persoana sa în viața poporului evreu și în istoria epocii noastre. Poziția sa era atunci încă incoerentă și imprevizibilă. Începuse cu niște încercări poetice, dovedise de timpuriu o strălucită înzestrare pentru ziaristică și devenise, la început în calitate de corespondent la Paris și apoi ca foiletonist al lui *Neue Freie Presse*, favoritul publicului vienez. Articolele sale, care și azi cuceresc prin bogăția de observații ascuțite și adesea înțelepte, prin eleganța stilistică, prin farmecul lor deosebit, care-și păstrau noblețea înnăscută și când lăudau, și când criticau, au fost scrierile cele mai elevate ce s-au putut compune în materie de ziaristică și au fost încântarea unui oraș ce-și cultivase simțul subtilității. Și la Burgtheater repurtase un succes cu o piesă, iar acum era un om de prestigiu, divinizat de tineret, stimat de părinții noștri, până când într-o zi i s-a întâmplat ceva cutremurător. Destinul știe totdeauna să găsească mijlocul prin care să-și apropie omul de care are nevoie pentru atingerea scopurilor sale ascunse, chiar dacă acesta încearcă să se eschiveze.

Theodor Herzl trăise la Paris o experiență care-i zguduise sufletul, unul din acele momente care modifică o întreagă existență: în calitate de corespondent asistase la degradarea în public a lui Alfred Dreyfus, văzuse cum i se smulg epoleții omului cu fața palidă în timp ce acesta striga în gura mare: „Nu sunt vinovat!“ Și în secunda aceea s-a pătruns până în adâncul ființei de convingerea că Dreyfus este nevinovat și că și-a atras suspiciunea groaznică de trădare numai și numai pentru că era evreu. În mândria lui de om integru, Theodor Herzl suferise încă de student povara destinului evreiesc într-o vreme când toate acestea nu păreau să se constituie într-o soartă plină de vitregii. Cu sentimentul că s-a născut ca să fie conducător, situație la care deosebit de impunătoarea sa înfățișare exterioară îl îndreptățea nu mai puțin decât amploarea viziunii și a experienței sale de viață, el concepuse pe atunci planul

fantastic de-a pune capăt problemei evreiești o dată pentru totdeauna, și anume prin împăcarea evreilor cu creștinii pe calea trecerii de bunăvoie la botezul în masă. Concepând în permanență istoria ca pe ceva spectaculos, își imaginase cum o să conducă el în lung alai miile și zecile de mii de evrei din Austria la biserica Sfântul Ștefan, pentru ca acolo, printr-un act de înaltă valoare simbolică, să-și elibereze pentru totdeauna poporul de înstrăinare și ură.

Își dădu seama de caracterul irealizabil al acestui plan în momentul degradării lui Dreyfus. Dacă suferim că n-avem o patrie, și-a spus el, atunci să ne făurim noi înșine o patrie a noastră. Astfel își publică broșura intitulată *Statul evreiesc*. Deși mai eram încă la liceu când a apărut această broșură subțire, dar înzestrată cu forța de penetrație a unei săgeți de oțel, mi-amintesc totuși bine de consternarea și iritarea cercurilor burghezo-evreiești din Viena. Ce i-a venit, se întrebau cu enervare, acestui scriitor, altminteri așa de inteligent, spiritual și cultivat? Ce tâmpenii spune și propune el? De ce să plecăm în Palestina? Limba noastră este germana, și nu ebraica, patria noastră este Frumoasa Austrie. Nu o ducem noi minunat sub bunul Franz Josef? N-avem noi o viață demnă, o situație asigurată? Nu ne acordă nouă statul aceleași drepturi ca și celorlalți, nu suntem noi cetățeni credincioși, din tată-n fiu, ai acestei Viene dragi? Și oare nu trăim noi într-o epocă de progres care va înlătura în câteva decenii toate prejudecățile confesionale? De ce el, care vorbește totuși ca evreu și vrea s-ajute neamul evreiesc, pune argumente la dispoziția celor mai înverșunați dușmani ai noștri și încearcă să ne rupă de ceilalți, când totuși fiecare zi ne leagă mai strâns și mai intim de lumea germană? Rabinii tunau și fulgerau de la amvoane, directorul de la *Neue Freie Presse* interzicea până și simpla menționare a cuvântului sionism în gazeta lui „progresistă". Iar acel Tersit al literaturii vieneze, maestrul zeflemelei veninoase,

Karl Kraus, a scris o broșură intitulată *O coroană pentru Sion*, și când Theodor Herzl pășea în sala teatrului se auzeau murmure batjocoritoare printre rânduri: „A sosit maiestatea sa!“

În primul moment, Herzl crezuse că e neînțeles; Viena, orașul în care se simțea cel mai acasă, prin popularitatea sa de ani în șir, se lepăda de el, ba-l lua chiar în derâdere. Dar apoi s-a produs replica, atât de neașteptat și cu atâta vuiet năucitor, încât el aproape s-a speriat de talazul puternic care-i trecea de-acum cu mult deasupra capului și pe care el îl declanșase cu cele câteva zeci de pagini ale sale. Replica a venit, ce-i drept, nu de la camarazii bine situați, evreii burghezi din Occident, ci de la masele uriașe ale proletariatului de ghetou din Galiția, Polonia, Rusia. Fără să prevadă acest lucru, Herzl, cu broșura lui, făcuse să izbucnească vâlvătaia de sub cenușa străinătății, din milenarul vis mesianic, întreținut de cărțile sfinte, al întoarcerii pe pământul făgăduinței – această speranță și în același timp religioasă certitudine care ea singură mai dădea un sens vieții acelor milioane de asupriți și împilați. Totdeauna când cineva – profet sau impostor –, în cei două mii de ani de diasporă, atinsese această coardă, întregul suflet al poporului intrase în rezonanță, dar niciodată cu atâta forță ca de data aceasta, niciodată cu asemenea freamăt și vibrație. Cu câteva zeci de pagini, un om reușise să transforme o masă de oameni risipiți și dezbinați într-o singură forță.

Această primă clipă, răstimpul cât ideea încă mai avea forme fantomatic incerte, era menită să fie cea mai fericită din scurta viață a lui Herzl. Îndată ce a început să fixeze țeluri în spațiul real, să lege forțele, a trebuit să constate cât de eterogen devenise acest popor al său prin diversitatea popoarelor și destinelor cu care se confruntase, ici evreii religioși, colo cei liber-cugetători, ici socialiștii, colo capitaliștii, războindu-se între ei în toate limbile și împotrivindu-se cu

toții ideii de a se supune unei unice autorități. În acel an 1901, când l-am văzut pentru prima dată, el se afla în miezul luptei și poate că era în luptă și cu sine însuși; încă nu avea destulă credință în reușită ca să renunțe la poziția care-i hrănea pe el și pe familia lui. Încă mai trebuia să se împartă între micul serviciu gazetăresc și misiunea care era adevărata lui viață. Cel care m-a primit atunci încă mai era redactorul rubricii de foiletoane Theodor Herzl.

Theodor Herzl s-a ridicat ca să mă salute și, în clipa aceea, am avut impresia că porecla spusă în bătaie de joc „regele Sionului“ conținea ceva adevăr: avea realmente o înfățișare regească cu fruntea lui înaltă, neacoperită, cu trăsăturile clare, cu barba de preot, lungă, neagră cu reflexe albăstrii și cu melancolicii săi ochi accentuat căprui. Gesturile lui largi, cam teatrale, nu păreau căutate, pentru că erau marcate de o noblețe naturală, și nici n-ar fi fost nevoie de această ocazie specială ca să-mi dau seama că era o persoană impunătoare. Chiar la biroul lui uzat, supraaglomerat de hârtii, în această cameră de redacție, jalnic de îngustă și primind lumină de la o singură fereastră, el părea un șeic al beduinilor deșertului; un burnus alb, înfoiat, l-ar fi îmbrăcat tot așa de firesc ca și neagra sa redingotă, cu croială fină, vizibil pariziană. După o scurtă pauză, intenționat intercalată – după cum am remarcat mai târziu, îi plăceau aceste mici efecte pe care, probabil, le studiase la Burgtheater –, mi-a întins mâna cu superioritate și totuși cu deosebită prietenie. Invitându-mă să iau loc în fotoliul de lângă el, mă întrebă: „Cred că am auzit sau am citit undeva numele dumneavoastră. Poezii, nu-i așa?“ A trebuit să confirm. „Ei“, zise el și se lăsă pe spate. „Ce mi-ați adus?“

I-am spus că mi-ar plăcea să-i prezint o mică lucrare în proză, și i-am întins manuscrisul. S-a uitat la foaia de titlu, a răsfoit până la ultima pagină ca să vadă cât de mare e,

apoi s-a înfundat și mai adânc în fotoliu. Și spre mirarea mea (nu mă așteptasem la așa ceva), am observat că și începuse să citească. Citea încet, punând tot timpul deoparte câte o filă, fără să-și ridice privirile. După ce-a citit ultima filă, a împăturit încet manuscrisul și, fără să se uite la mine, l-a băgat ceremonios într-un plic pe care a făcut o adnotare cu creion albastru. Apoi, dar numai după ce m-a ținut destul timp cu sufletul la gură cu aceste mașinațiuni misterioase, și-a ridicat spre mine privirea întunecată, apăsătoare și mi-a spus cu o premeditată și domoală solemnitate: „Mă bucur că am prilejul să vă spun că frumoasa dumneavoastră lucrare se acceptă pentru foiletonul nostru." Era ca și când Napoleon pe câmpul de luptă ar fi prins în pieptul unui tânăr sergent crucea de cavaler al legiunii de onoare.

Pare în sine un mic episod, fără importanță. Dar trebuie să fii vienez, și vienez al acelor ani, ca să înțelegi ce salt înainte a însemnat pentru mine această promovare. Cu aceasta, la vârsta de nouăsprezece ani, mă vedeam ajuns peste noapte în primele rânduri, și Theodor Herzl, care din acel moment a devenit foarte binevoitor, s-a folosit de primul prilej ce s-a ivit pentru a scrie într-unul din articolele sale că nu e cazul să se vorbească la Viena de o decadență a artei și că, dimpotrivă, există acum, alături de Hofmannsthal, o serie de tinere talente de la care se pot aștepta lucruri mari, și menționa pe primul loc numele meu. Am considerat întotdeauna ca o șansă deosebită faptul că un om de talia lui Theodor Herzl a fost cel care, primul, s-a pronunțat public în favoarea mea, și aceasta de pe o poziție de departe vizibilă și cu atât mai încărcată de răspundere; de aceea, a fost pentru mine o hotărâre grea – aparent o ingratitudine – cea de a nu mă alătura așa cum ar fi dorit el, activ și chiar cu rol de conducere, la mișcarea lui sionistă.

Adevărul este că nu m-am putut niciodată lega cu adevărat de sioniști; îmi era străin, înainte de toate, modul

ireverențios, pe care azi cu greu ni-l mai putem imagina, cu care tocmai tovarășii de partid propriu-ziși tratau persoana lui Herzl. Cei din răsărit îi imputau că nu pricepe nimic din problema evreilor, că nu le cunoaște nici măcar obiceiurile, specialiștii în științe economice vedeau în el un foiletonist, toți aveau a-i reproșa ceva și n-o făceau totdeauna în modul cel mai reverențios. Eu știam cum tocmai atunci oameni perfect devotați, și în special tineri, ar fi putut să-l ajute mult pe Herzl și nu l-au ajutat, iar împotrivirea permanentă a celor îngâmfați și puși pe gâlceavă, lipsa de disciplină adevărată, liber consimțită, ce se manifesta în acest cerc m-a făcut să mă simt străin de mișcarea de care mă apropiasem cu sufletul deschis numai de hatârul lui Herzl. Când am vorbit odată despre această temă, i-am mărturisit deschis nemulțumirea mea în legătură cu lipsa de coeziune din rândurile mișcării. La care a schițat un zâmbet cam amar și a spus: „Nu uitați că de secole ne-am tot obișnuit să ne jucăm cu problemele, să duelăm cu ideile. Istoricește vorbind, noi, evreii, de două mii de ani încoace, am pierdut cu totul deprinderea de a construi ceva pozitiv. Trebuie să învățăm mai întâi devotamentul necondiționat, și eu însumi nu mi l-am însușit nici până azi, căci tot continui să scriu, printre picături, foiletoane și să fiu redactor de foiletoane la *Neue Freie Presse*, pe când datoria mea ar fi să nu am nici o idee afară de una singură, să nu aștern pe hârtie nici un rând care să nu fie dedicat cauzei. Dar sunt deja pe cale de-a mă îndrepta, vreau ca devotamentul necondiționat să-l învăț mai întâi eu și, poate că după aceea, îl vor învăța și ceilalți.“ Îmi amintesc și-acum că aceste cuvinte mi-au făcut o impresie profundă, căci nimeni nu înțelegea de ce de atâta vreme Herzl nu se putea hotărî să renunțe la poziția lui de la *Neue Freie Presse* – noi credeam că din cauza familiei. Că nu era așa și că el își sacrificase pentru cauză chiar averea proprie a aflat lumea

abia mult mai târziu. Și cât de mult a suferit el însuși din cauza acestei dileme am înțeles nu numai din această convorbire, ci și din însemnările pe care le conțin jurnalele lui.

L-am mai văzut și după aceea de mai multe ori, dar din toate întâlnirile una a rămas pentru mine de neșters, poate din cauză că a fost ultima. Fusesem în străinătate, timp în care cu Viena nu mai țineam legătura decât prin scrisori; în sfârșit, îl întâlnesc într-o zi în parcul orașului. Venea, evident, de la redacție, mergea foarte încet și puțin cocoșat; nu mai avea pasul vioi de altădată. L-am salutat respectuos și am vrut să trec mai departe, dar el a venit spre mine întins și mi-a dat mâna: „De ce vă ascundeți? N-aveți dumneavoastră nevoie de-așa ceva." El punea mare preț pe faptul că mă refugiam așa de des în străinătate. „E singura noastră cale", spunea. „Tot ce știu am învățat în străinătate. Numai acolo te deprinzi să gândești în perspectivă. Sunt convins că aici n-aș fi avut niciodată curajul să elaborez acea primă versiune, orice încercare în direcția aceasta ar fi fost înăbușită în fașă. Dar, slavă Domnului, când am adus-o aici era deja gata, și ei n-au mai putut să facă altceva decât să-mi pună bețe-n roate." A vorbit apoi plin de amărăciune despre Viena, cum că aici a dat peste cele mai mari obstacole și că, dacă n-ar veni noi impulsuri din afară, din răsărit în special și acum și din America, s-ar lăsa păgubaș. „În general, spunea el, greșeala mea a fost că am început prea târziu. Viktor Adler, la treizeci de ani, era conducător al social-democrației, în anii săi de luptă, prin definiție cei mai buni, ca să nu mai vorbesc despre personalitățile mari ale istoriei. Dacă ați ști cât sufăr când mă gândesc la anii pierduți, la faptul că nu m-am apucat mai din timp de treabă. Dacă și sănătatea mi-ar fi tot așa de bună ca voința, atunci totul ar fi în ordine, dar anii nu-i mai poți răscumpăra." L-am însoțit încă mult, până acasă la el. Acolo s-a oprit și mi-a dat mâna spunându-mi: „De ce nu treceți niciodată pe la mine? Niciodată nu mi-ați

făcut o vizită acasă. Telefonați-mi dinainte și-mi fac timp.“ I-am promis, ferm hotărât să nu-mi țin promisiunea, deoarece cu cât iubesc un om mai mult, cu atât mai mult îi respect timpul.

Cu toate acestea m-am dus la el, și anume peste câteva luni. Boala care începuse să-l frângă l-a doborât dintr-odată, și numai la cimitir am mai avut prilejul să-l conduc. O zi nemaiîntâlnită a fost aceea, o zi de iulie, de neuitat pentru oricine a apucat-o. Căci, deodată, în gările orașului au început să vină, ziua și noaptea, trenuri încărcate cu oameni din toate colțurile lumii, deodată și-au făcut apariția valuri de evrei din răsărit și apus, din Rusia, Turcia, din toate provinciile și orășelele, cu groaza de ce se întâmplase încă întipărită pe fețele lor; niciodată nu s-a simțit mai clar – acum, când erau date uitării interminabilele discuții și certuri – că cel care era dus la groapă era conducătorul unei mari mișcări. Era un cortegiu nesfârșit. Dintr-odată, Viena își dădea seama că aici a murit nu un scriitor sau un poet minor, ci unul din făuritorii de idei care se ridică triumfători într-o țară, din rândurile unui popor, numai la uriașe intervale de timp. La cimitir s-a produs o mare învălmășeală; prea mulți au dat năvală spre sicriul lui plângând, bocind, țipând, într-o explozie oarbă de disperare, s-a ajuns la busculadă, la vacarm chiar; printr-un fel de dezlănțuire a stihiilor durerii și extazului, întreaga ordine a fost dată peste cap, așa cum n-am mai văzut niciodată nici înainte și nici după aceea la o înmormântare. Și prin această durere uriașă, răbufnind din profunzimea unui popor de milioane, am putut pentru prima dată să-mi fac o idee de câte patimi și speranțe a răspândit în lume, prin forța cugetului său, acest om unic.

Efectul propriu-zis al admiterii mele în mod solemn la rubrica de foiletoane de la *Neue Freie Presse* s-a făcut simțit

și în viața mea particulară. Prin aceasta, dobândeam o neașteptată independență față de familie. Părinții mei studiau prea puțin literatura și n-aveau nici un fel de părere în privința acesteia; pentru ei, ca pentru întreaga burghezie vieneză, era important ceea ce era lăudat în *Neue Freie Presse* și indiferent ceea ce aceasta ignora sau cenzura. Ceea ce se scria în „foileton" părea pentru ei garantat de către o autoritate supremă, căci cel care formula acolo păreri și concluzii își atrăgea respectul numai prin simplul fapt că lua cuvântul. Și acum, închipuiți-vă o asemenea familie care-și îndreaptă zilnic, cu teamă și speranță, privirea spre această primă filă a ziarului ei, și într-o dimineață descoperă uluită că destul de dezordonatul tânăr de nouăsprezece ani care stă la masa ei, care nu excelează prin nimic la școală și ale cărui mâzgăleli ea le tratează cu indulgență ca pe o joacă „nevinovată" (mai bună oricum decât jocul de cărți sau flirtul cu fete ușuratice), poate să ia cuvântul în acest loc de mare răspundere, alături de oameni cu reputație și experiență și să-și susțină opiniile (de care acasă până în prezent nu s-a făcut foarte mare caz). Dacă aș fi scris cele mai frumoase poezii ale lui Keats, Hölderlin sau Shelley, lucrul acesta n-ar fi produs o răsturnare așa de totală în cercul familiei și cunoscuților; când mergeam la teatru, lumea arăta cu degetul spre enigmaticul beniamin care pătrunsese într-un chip misterios în rezervația sacră a vârstnicilor și merituoșilor. Și cum publicam des și aproape cu regularitate în foileton, m-am confruntat în curând cu riscul de-a deveni o persoană purtătoare de aureolă și respectabilitate locală; însă, din fericire, am scăpat la timp de acest pericol, uluindu-mi părinții într-o dimineață cu declarația că vreau să studiez semestrul următor la Berlin. Iar familia mă respecta prea mult pe mine, sau mai bine zis pe *Neue Freie Presse* în a cărei umbră aurie ședeam, ca să nu-mi satisfacă dorința.

Se înțelege de la sine că n-aveam de gând să „studiez“ la Berlin. Acolo am mers la universitate, ca și la Viena, numai de două ori într-un semestru, o dată ca să mă înscriu la cursuri și a doua oară ca să fac, chipurile, dovada că am frecventat-o. Ceea ce căutam eu la Berlin nu erau nici colegiile, nici profesorii, ci un tip mai înalt și mai desăvârșit de libertate. La Viena mă simțeam, oricum, încă legat de mediu. Tovarășii de activitate literară cu care aveam de-a face proveneau aproape toți din aceeași lume ca mine; în strâmtul oraș în care fiecare îl știa pe fiecare, rămâneam veșnic fiul care se trage dintr-o familie „bună“, și mă săturasem de așa-zisa societate „bună“; voiam măcar o dată o societate pronunțat „rea“, o formă de existență liberă de constrângere și control. Nu căutasem nici măcar în catalog ca să aflu cine predă filozofia la universitatea din Berlin; mi-era de-ajuns să știu că literatura „nouă“ se afirmă acolo mai activ, mai impulsiv decât la noi, că acolo îi poți întâlni pe Dehmel și alți poeți din generația tânără, că acolo se întemeiază necontenit reviste, cabarete, teatre, pe scurt, că acolo „ceva se clintește“, cum se spunea în limbaj vienez.

Într-adevăr, sosisem la Berlin într-un moment istoric foarte interesant. Din 1870, când Berlinul, din cam prozaica, mărunta și sărăcuța capitală a regatului Prusiei devenise orașul de reședință al împăratului german, neînsemnata așezare de pe Spree luase un puternic avânt. Dar Berlinul încă nu preluase conducerea în chestiunile de artă și cultură; Münchenul trecea, cu pictorii și poeții săi, drept adevăratul centru artistic, opera din Dresda domina în muzică, micile orașe de reședință atrăgeau elemente valoroase; dar, înainte de orice, Viena, cu tradiția ei seculară, cu concentrarea ei de forțe, cu talentul ei natural, se situase până acum cu mult deasupra Berlinului. În schimb, în ultimii ani, odată cu ascensiunea economică rapidă a Germaniei, începuse să se întoarcă foaia. Marile concerne, familiile

avute se mutau la Berlin, și noua bogăție, asociată cu o viguroasă cutezanță, deschidea aici arhitecturii, teatrului, posibilități mai mari decât într-un alt mare oraș german. Muzeele se măreau sub patronajul împăratului Wilhelm, teatrul își găsea conducătorul ideal în persoana lui Otto Brahm și tocmai faptul că nu exista o tradiție adevărată, o cultură veche de secole, îndemna tineretul să încerce. Căci tradiția înseamnă totdeauna și opreliște. Viena, legată de cele vechi, divinizându-și propriul trecut, se arăta circumspectă și neîncrezătoare față de tineri și de experimentele îndrăznețe. Însă la Berlin, orașul care voia să evolueze rapid și într-o manieră originală, se căuta noutatea. Așa că era prea firesc ca tinerii din întregul imperiu și chiar din Austria să se precipite spre Berlin, și succesele au adus celor mai înzestrați dintre ei consacrarea; vienezul Max Reinhardt trebuise să aștepte două decenii la Viena ca să dobândească o poziție pe care la Berlin a cucerit-o în doi ani.

Era tocmai acest moment, al trecerii de la stadiul de simplu oraș național la cel de oraș internațional, când am sosit eu la Berlin. După frumusețea saturată a Vienei pe care aceasta o moștenise de la niște mari strămoși, primul contact cu Berlinul a fost mai degrabă decepționant; de-abia începuse semnificativa orientare spre noua arhitectură, care avea să ia locul celei cam pretențioase a cartierelor elegante; strada Friedrich cu arhitectura ei monotonă și strada Leipzig cu fastul ei greoi încă mai formau centrul orașului. În suburbii ca Wilmersdorf, Nikolassee, Steglitz de abia ajungeai, și numai cu tramvaiul, iar a te duce să vezi lacurile din jur, cu frumusețea lor sălbatică, încă mai era, la vremea aceea, o aventură. În afară de vechea „Unter den Linden“, nu exista un centru propriu-zis, un „corso“, ca la noi „Am Graben“, și datorită vechii parcimonii prusace lipsea cu desăvârșire orice adiere de eleganță. Femeile mergeau la teatru în rochii lipsite de gust pe care și le coseau

singure, peste tot se simțea lipsa acelei mâini ușoare, pricepute și risipitoare care, la Viena ca și la Paris, știa să facă din te miri ce o bagatelă fermecătoare. În orice amănunt se simțea intervenția aceea de mână strânsă, drămuitoare, à la Friedrich cel Mare; cafeaua era apătoasă și proastă, fiindcă se ținea socoteală la fiecare boabă, mâncarea era fără gust, n-avea sare, nici piper. Curățenia și o ordine strictă domneau pretutindeni, în locul elanului muzical de la noi. Pentru mine nimic nu era mai frapant decât contrastul dintre gazda mea de la Viena și cea de la Berlin. Cea de la Viena era o femeie veselă, guralivă, care nu prea se omora cu curățenia, uita de la mână pân' la gură ba una, ba alta, dar care-ți făcea cu dragă inimă orice serviciu. Cea de la Berlin era corectă și ținea totul într-o ordine fără cusur, dar în prima ei notă de plată lunară am găsit trecut, cu un scris curat, abrupt, fiecare mic serviciu pe care mi-l făcuse: trei pfenigi pentru cusutul unui nasture la pantaloni, douăzeci de pfenigi pentru scosul unei pete de cerneală de pe fața de masă și așa mai departe, până la o apăsată linie de adunare sub care apărea ridicola sumă de 67 pfenigi pe care i-o datoram pentru câte făcuse pentru mine. La început am râs de asta; interesant este însă faptul că și eu, după câteva zile, m-am molipsit de această penibilă manie prusacă a ordinii și, pentru prima și ultima dată în viața mea, mi-am întocmit o evidență exactă a cheltuielilor.

De la prietenii din Viena adusesem cu mine o serie întreagă de recomandări. Dar nu m-am folosit de absolut nici una. Doar de aceea plecasem, ca să evit orice confort burghez și, în schimb, să trăiesc slobod și numai pe picioarele mele. Voiam să cunosc în exclusivitate oamenii spre care-mi tăiasem drum prin propriile mele realizări literare – și oameni cât mai interesanți; doar nu degeaba citisem *La Bohème*, iar ca tânăr de douăzeci de ani doream să cunosc și eu ceva asemănător.

De fapt, nici nu mi-a trebuit prea mult până să găsesc un asemenea cerc gălăgios, înjghebat fără criterii și la voia întâmplării. Încă de la Viena colaborasem la foaia numărul unu a curentului „modern“ de la Berlin, care se numea aproape ironic *Societatea* și era condusă de Ludwig Jacobowski. Acest tânăr poet întemeiase, cu puțin înainte de moartea lui timpurie, o asociație cu numele seducător pentru tineret de „Cei care vin“, ale cărei întruniri aveau loc o dată pe săptămână la etajul întâi al unei cafenele din piața Nollendorf. În această rotondă uriașă, concepută după modelul „Closeriei des Lilas“ de la Paris, se strângeau elementele cele mai eterogene, poeți și arhitecți, snobi și ziariști, fete tinere care se dădeau drept specialiste în arta decorativă sau sculptorițe, studenți ruși și fete cu părul blond-auriu din Scandinavia care voiau să-și perfecționeze limba germană. Germania însăși avea de față reprezentanți din toate provinciile sale, westfalieni osoși, bavarezi cumsecade, evrei silezieni: toți aceștia se aruncau în discuții aprinse și o făceau cu totală dezinvoltură. Din când în când se citeau poezii sau drame, dar scopul principal al tuturor era cunoașterea reciprocă. În mijlocul acestor tineri, care se comportau intenționat ca niște boemi, ședea, impresionant ca un Moș Crăciun, un bătrân cu barba căruntă, respectat și iubit de toți, pentru că era un poet adevărat și un boem adevărat: Peter Hille. Septuagenarul acesta, cu ochii lui albaștri de câine, veșnic înfofolit în raglanul lui cenușiu care acoperea un costum din cale-afară de jerpelit și o lenjerie de corp foarte murdară, privea blajin și împăcat la ciudatul cârd de copii din jur; de fiecare dată, ceda cu plăcere insistențelor noastre de a scoate dintr-unul din buzunarele hainei niște manuscrise groaznic de mototolite și de a ne citi poeziile sale. Erau poezii neomogene, de fapt improvizații ale unui geniu liric, numai că aveau o formă prea dezlânată, prea nefinisată. Le scria cu creionul în tramvai

sau la cafenea, după aceea le uita și, când voia să le citească-n public, cu greu le regăsea printre hârtiile șterse și pătate. Bani n-avea niciodată, dar nu se sinchisea de bani, dormea când la unul, când la altul dintre cunoscuți, iar în condiția sa de om uitat de lume și lipsit de absolut orice ambiție avea ceva mișcător de autentic. De fapt, nu știa nimeni când și cum ajunsese acest faun blând în marele oraș Berlin și ce căuta el aici. Dar el nu voia nimic, nu voia să fie lăudat și nici sărbătorit, și datorită firii sale de rătăcitor pe tărâmurile reveriei poetice era un om cu totul lipsit de griji, așa cum nu mi-a mai fost dat să întâlnesc. În jurul lui se agitau și se opinteau polemiști ambițioși; el asculta îngăduitor, nu se contrazicea cu nimeni, cu o expresie prietenească te întâmpina uneori cu paharul ridicat, dar nu se amesteca niciodată în discuție. Aveai impresia că, până și-n timpul celei mai aprige încăierări, în capul său zbârlit și cam obosit versurile și cuvintele se căutau fără să se atingă și să se găsească cu adevărat.

Simplitatea și inocența care emanau de la acest poet naiv – care astăzi chiar în Germania este aproape uitat – mi-au abătut, poate, într-un fel atenția de la cel ce fusese ales conducător al asociației „Cei care vin“, deși era vorba despre un om ale cărui idei și cuvinte au intervenit mai târziu hotărâtor în evoluția și devenirea a nenumărați oameni. În el, în Rudolf Steiner, căruia ca întemeietor al antropozofiei i s-au construit mai târziu, de către adepții săi, cele mai strălucite școli și academii, am întâlnit, după Theodor Herzl, din nou un om căruia destinul avea să-i încredințeze misiunea de a fi călăuzitorul a milioane de oameni. Ca persoană, el n-avea prestanța de conducător a lui Herzl, dar era mai seducător. În ochii săi negri își avea sediul o forță hipnotică, și îl evaluam mai bine și mai critic dacă nu mă uitam la el, căci fața sa ascetic-uscățivă, marcată de pasiune spirituală, era probabil făcută să acționeze convingător nu

numai asupra femeilor. În vremea aceea, Rudolf Steiner încă nu-și elaborase învățătura, el însuși aflându-se încă în postura celui care caută și învață; ocazional, ne făcea comentarii pe marginea teoriei culorilor a lui Goethe, a cărui imagine, în expunerea lui, devenea faustică, paracelsiană. Era un deliciu să-l asculți, deoarece cultura lui era extraordinară și, în comparație cu a noastră, care se mărginea numai la literatură, uimitor de multilaterală; de la conferințele lui și de la unele frumoase convorbiri în cerc restrâns, mă întorceam acasă mereu entuziasmat și totodată cam abătut. Cu toate acestea, stând să mă întreb astăzi dacă aș fi fost în stare să-i prezic tânărului de atunci o asemenea influență filozofică și etică asupra maselor, trebuie, spre rușinea mea, să spun că nu. De la spiritul lui iscoditor așteptam performanțe grandioase în știință, și nu m-ar fi mirat deloc să aud de o mare descoperire în biologie făcută de spiritul său intuitiv; dar când, ani și ani mai târziu, am văzut la Dornach mărețul Goetheanum, acea „școală a înțelepciunii" pe care i-au întemeiat-o discipolii săi, ca academie platonică de „antropozofie", am fost mai degrabă deziluzionat de faptul că influența sa a pătruns atât de mult în domeniul larg al cotidianului și pe alocuri chiar al banalului. Nu-mi permit nici o judecată asupra antropozofiei, căci până astăzi mie nu mi-este absolut clar ce vrea și ce înseamnă aceasta; ba înclin să cred că, în fond, acțiunea ei seducătoare n-a fost legată de o idee, ci de persoana fascinantă a lui Rudolf Steiner. Oricum, faptul că am întâlnit un om de o asemenea forță magnetică tocmai în faza aceea timpurie, când el încă mai putea comunica la modul prietenesc, nedogmatic, cu cei care erau mai tineri, a fost pentru mine un câștig inestimabil. În contact cu cultura lui fantastică și în același timp profundă, mi-am dat seama că adevărata universalitate, pe care noi, cu trufia noastră de liceeni, credeam că am și cucerit-o, se poate dobândi nu

prin discuții și lecturi pripite, ci numai prin eforturi pasionate de ani și ani.

Dar în acel timp al receptării, când e mai ușor de legat prietenii și când diferențele sociale sau politice încă nu s-au accentuat prea tare, un tânăr, la drept vorbind, învață esențialul mai bine de la tovarășii de aspirații decât de la cei superiori prin cultură. Din nou simțeam – de data aceasta însă dintr-o perspectivă mai înaltă și mai cuprinzătoare decât în liceu – cât de fecund este entuziasmul colectiv. În timp ce prietenii mei vienezi proveneau aproape toți din burghezie, ba în proporție de nouă zecimi din burghezia evreiască, în timp ce noi, așadar, numai ne împăunam și făceam caz de înclinațiile noastre, tinerii acestei noi lumi veneau din zone diametral opuse, de sus, de jos, aristocrat prusac unul, fiu de armator din Hamburg celălalt, al treilea din neam de țărani westfalici; m-am trezit dintr-odată într-un cerc unde exista și mizerie adevărată, cu zdrențe în loc de haine, cu ghete scâlciate, o sferă deci cu care la Viena nu intrasem niciodată în contact. Ședeam la aceeași masă cu băutori înrăiți, cu homosexuali și cu morfinomani, îi strângeam mâna – foarte mândru – unui escroc certat cu legea (care și-a publicat mai târziu memoriile și în felul acesta a intrat în rândurile noastre, ale scriitorilor). Toate lucrurile din romanele realiste cărora cu greu le-aș fi dat crezare se busculau și se-nghesuiau în micile bombe și cafenele în care eram introdus și, cu cât era mai proastă reputația unui om, cu atât mai mare era interesul meu de a-l cunoaște personal. Această simpatie aparte sau curiozitate față de oameni cu destin precar m-a însoțit, de altfel, toată viața; chiar în anii când de-acum s-ar fi cuvenit să fac selecții mai riguroase, prietenii mei mă certau pentru oamenii atât de imorali, neserioși și cu adevărat compromițători pe care-i frecventam. Poate tocmai mediul de sobrietate din care veneam și faptul că eu însumi mă simțeam într-o

anumită măsură împovărat cu complexul „siguranței“ m-au făcut să văd niște ființe fascinante în toți aceia care erau risipitori și aproape disprețuitori cu viața lor, timpul lor, banii lor, sănătatea lor, reputația lor, în acești împătimiți, în acești maniaci ai existenței pentru existență, și poate că se observă în romanele și nuvelele mele această preferință pentru firile aprinse și exuberante. La acestea se adaugă și farmecul exoticului, al străinătății; aproape fiecare din ei aducea un dar din altă lume pentru curiozitatea mea. În desenatorul E.N. Lilien, fiul unui biet tâmplar ortodox din Drohobycz, am întâlnit pentru prima dată un adevărat evreu răsăritean și totodată un caracter evreiesc a cărui forță și al cărui fanatism tenace îmi rămăseseră necunoscute până atunci. Un tânăr rus îmi traducea paginile cele mai frumoase din romanul lui Dostoievski *Frații Karamazov*, încă necunoscut pe-atunci în Germania, o tânără suedeză îmi arăta pentru prima dată tablourile lui Munch; mă învârteam prin atelierele pictorilor (însă ale celor slabi) ca să le observ tehnica, un credincios m-a introdus într-un cerc spiritist – în mii de forme și înfățișări percepeam viața și tot nu mă săturam de ea. Energia care în timpul liceului se cheltuise numai în formele nude, în rimă și vers și cuvânt, se descărca acum asupra oamenilor; la Berlin, din zori și până-n noapte, îmi petreceam timpul mereu cu alții și alții care mă entuziasmau, mă decepționau, ba chiar mă pungășeau. Cred că în zece ani n-am participat la atâtea întruniri ale spiritului ca în acest scurt semestru la Berlin, primul de libertate deplină.

Ar fi fost absolut logic ca această neobișnuită multitudine de imbolduri să se traducă printr-o extraordinară stimulare a poftei mele de creație. În realitate s-a întâmplat exact contrariul; elanul meu, care în atmosfera de exaltare reciprocă de la liceu se ridicase brusc la o cotă înaltă, se răci în

mod îngrijorător. Patru luni după publicare, nu mai înțelegeam cum de am avut curajul să scot acel volum de versuri puerile; versurile încă mi se păreau a da dovadă de oarecare măiestrie, izvorâtă dintr-o arzătoare pasiune a jocului cu formele, dar erau total false în sentimentalismul lor. Tot așa, de la venirea în contact cu realitatea, primele mele nuvele îmi păreau a fi pătrunse de un miros de hârtie parfumată; scrise în totală necunoaștere a realităților, ele utilizau, fiecare la momentul ei, o tehnică de mâna a doua, prost însușită. Un roman pe care-l adusesem la Berlin gata până la ultimul capitol, ca să-mi fericesc editorul, ajunse în curând material de-ncălzit soba, căci credința mea în competența colegilor de liceu primise o grea lovitură cu această primă luare de contact cu viața reală. Aveam senzația că la școală am fost dat înapoi cu câțiva ani. De fapt, între primul meu volum de versuri și cel de-al doilea, am făcut o pauză de șase ani, și numai după trei sau patru ani am publicat prima carte de proză; dând curs sfatului lui Dehmel, căruia-i sunt și azi recunoscător, îmi foloseam timpul ca să traduc din limbi străine, ceea ce și astăzi socotesc a fi modalitatea cea mai bună pentru un poet tânăr, dornic să înțeleagă mai profund și mai creator spiritul propriei limbi. Am tradus poeziile lui Baudelaire, câteva de-ale lui Verlaine, Keats, William Morris, o mică dramă de Charles van Lerberghe, un roman de Camille Lemonnier, *pour me faire la main*[1]. Tocmai faptul că orice limbă străină, cu întorsăturile ei cele mai specifice, creează obstacole în calea traducerii mobilizează rezerve de expresivitate care altminteri nu-și găsesc valorificarea, și această luptă aprigă de a-i smulge limbii străine specificul ei cel mai propriu și de a-l forța să se încorporeze la fel de plastic în propria limbă a însemnat totdeauna pentru mine o plăcere artistică. Pentru că cerea

1. Ca să-mi fac mâna (fr.).

răbdare și perseverență, virtuți pe care la liceu, din superficialitate și nechibzuință, le-am nesocotit, această îndeletnicire discretă și în fond nerăsplătită mi-a devenit nespus de dragă; căci în această activitate modestă de mijlocire a unor valori artistice de excepție am avut pentru prima dată certitudinea că fac ceva cu adevărat inteligent, o justificare a existenței mele.

În sinea mea, mă clarificasem de-acum asupra drumului de urmat în anii următori; să văd mult, să învăț mult și abia după aceea să încep! Să nu mă pripesc să ies în lume cu cărți publicate, ci mai întâi să-i aflu lumii ce are ea esențial! Berlinul, cu tăria pe care mi-o dădea să beau, nu făcea decât să-mi ațâțe setea și mai mult. Și mă tot întrebam în ce țară să-mi fac voiajul de vară. Alegerea mea a căzut asupra Belgiei. Această țară luase la sfârșitul secolului un neobișnuit avânt artistic și într-un anumit sens întrecuse în intensitate chiar Franța. Khnopff, Rops în pictură, Constantin Meunier și Minne în plastică, van der Velde în arta decorativă, Maeterlinck, Eckhoud, Lemonnier în poezie dădeau măsura strălucită a noului spirit european. Mai presus de toți însă, Emile Verhaeren era acela care mă fascina pentru că el deschidea liricii o perspectivă cu totul nouă; îl descoperisem oarecum *privatim*, pe el, care în Germania era încă absolut necunoscut – literatura oficială l-a confundat multă vreme cu Verlaine, așa cum pe Rolland îl lua drept Rostand. Și a iubi în exclusivitate pe cineva înseamnă întotdeauna a iubi la puterea a doua.

Poate că aici este nevoie să fac o mică paranteză. Lumea noastră trăiește prea iute și prea intens ca să-și mai poată păstra o memorie proaspătă și nu știu dacă numele lui Emil Verhaeren îi mai spune astăzi ceva. Verhaeren a fost primul dintre toți poeții francezi care a încercat să dea Europei ceea ce Walt Whitman dăduse Americii: credința în

epocă, credința în viitor. El începuse să iubească lumea modernă și voia s-o cucerească pentru poezie. În timp ce pentru alții mașina întruchipa răul, orașele, abjectul, prezentul, nepoeticul, el se entuziasma la fiecare nouă invenție, la fiecare realizare tehnică, și se entuziasma de propriul său entuziasm, se entuziasma cu bună știință, ca să se simtă mai tare în această pasiune. După micile poezii ale începutului au venit imnurile puternice, năvalnice. *Admirez-vous les uns les autres*[1] era îndemnul său către popoarele Europei. Tot optimismul generației noastre, acest optimism care în condițiile de azi, ale recidivei noastre celei mai îngrozitoare, a devenit de mult de neînțeles, și-a găsit la el prima expresie poetică, iar unele dintre poeziile sale cele mai bune vor depune multă vreme mărturie despre Europa și omenirea pe care le visam noi atunci.

De fapt, eu venisem la Bruxelles ca să-l cunosc pe Verhaeren. Dar Camille Lemonnier, acest poet viguros din grupul „Mâle", pe nedrept dat azi uitării, căruia i-am tradus eu însumi în germană un roman, mi-a spus, cu părere de rău că Verhaeren vine doar rareori din sătucul lui la Bruxelles și că acum este absent. Ca să mă despăgubească pentru dezamăgirea mea, mi-a dat cele mai cordiale recomandări la ceilalți artiști belgieni. Astfel l-am întâlnit pe căruntul maestru Constantin Meunier, acest muncitor eroic și excepțional sculptor al muncii, și după el pe van der Stappen, al cărui nume este astăzi destul de rar amintit în manualele de istoria artei. Și totuși ce om cumsecade era acest flamand mărunt, bucălat și cu câtă căldură m-au primit el și soția sa, o olandeză voinică, durdulie și veselă. Mi-a arătat lucrările lui, ne-am întreținut îndelung în acea dimineață senină despre artă și literatură, și bunătatea aces-

1. Să vă admirați unii pe alții (fr.), aluzie la „Să vă iubiți unul pe altul" (Ioan 13:34).

tor doi oameni mi-a alungat în curând orice sfială. Le-am spus direct cât de mult regretam că n-am întâlnit la Bruxelles tocmai persoana pentru care venisem: Verhaeren.

Spusesem prea mult? Spusesem vreo neghiobie? În orice caz, observai că atât van der Stappen, cât și soția sa au început să zâmbească discret și să-și arunce priviri pe furiș. Simții că vorbele mele le înlesniseră o secretă punere de acord. Mă simțeam încurcat și vrui să-mi iau rămas-bun, dar amândoi se opuseră spunându-mi că trebuie neapărat să rămân la masă. Văzui din nou ciudatul zâmbet furișându-se de la o pereche de ochi la cealaltă. Simțeam că era vorba aici de un secret, dar nu putea fi decât unul prietenesc, așa că renunțai cu plăcere la ideea de-a face o călătorie la Waterloo.

Veni repede și prânzul, luaserăm deja loc în sufragerie – aceasta se afla la nivelul solului, ca în toate casele belgiene – și din încăpere ne uitam prin geamurile colorate în stradă, când o umbră se opri brusc în fața ferestrei. Se auzi o bătaie în geamul colorat și deodată sună clopoțelul. *Le voilà!* spuse doamna van der Stappen și se ridică de pe scaun. N-am știut ce să spun, dar ușa se și deschise și-și făcu apariția, cu pasul greu, apăsat, Verhaeren. Am recunoscut din primul moment chipul ce-mi devenise de mult familiar din fotografii. Ca în atâtea rânduri, și de data aceasta Verhaeren venea în vizită la ei și, când auziseră că l-am căutat zadarnic prin tot ținutul, se înțeleseseră dintr-un rapid schimb de priviri să nu-mi spună nimic despre aceasta, ci să-mi facă o surpriză cu prezența lui. Și acum iată-l în fața mea, zâmbind de festa reușită ce mi se făcuse. Pentru prima dată i-am simțit strângerea mâinii vânjoase, pentru prima dată i-am surprins privirea clară și blândă. Venea în casă – ca întotdeauna – parcă încărcat cu roadele vieții și plin de entuziasm. Povestea chiar și în timp ce mânca. Fusese la prieteni și la o galerie de artă, și ora petrecută acolo încă îl

mai făcea să radieze. Așa se întorcea totdeauna de peste tot, îmbogățit prin trăiri și atingeri ocazionale, și acest entuziasm devenise modul sacru al existenței sale – ca o flacără mereu repetată ce-i țâșnea de pe buze. Și cât de minunat știa el să sublinieze cu gesturi precise cele rostite. De la primul cuvânt stabilea legătura cu oamenii, fiindcă era cu toate ferestrele sufletului deschise, receptiv la tot ce e nou, nu respingea nimic. Se arunca, aș zice cu toată ființa, în întâmpinarea celuilalt și, ca în această primă oră, tot așa, de sute și sute de ori am fost norocosul martor al copleșitoarei, furtunoasei coliziuni dintre ființa sa și alți oameni. Nu știa nimic despre mine, dar mi-a acordat încredere numai pentru că aflase că sunt familiarizat cu opera lui.

După masa de prânz, la prima plăcută surpriză s-a adăugat a doua. Van der Stappen, care de mult voia să-și satisfacă o veche dorință a lui și a lui Verhaeren, lucra de câteva zile la un bust al acestuia; astăzi, urma să fie ultima ședință. Prezența mea era, după cum spunea van der Stappen, un dar prietenesc al destinului, căci el avea nevoie tocmai de cineva care să-l întrețină pe neastâmpăratul poet în timp ce poza. Așa se face că timp de două ore am contemplat chipul acela cu fruntea cea înaltă și de neuitat, deja brăzdată de șapte ori de plugul unor ani grei, cu cascada ruginie a părului castaniu, cu trăsături dure și cu pielea maronie tăbăcită de vânt, cu bărbia proeminentă ca un colț de stâncă și cu mustața de Vercingetorix atârnându-i, mare și puternică, deasupra buzelor subțiri. Nervozitatea se simțea în mâini, în acele mâini subțiri, îndemânatice, delicate și totuși puternice sub a căror piele fină pulsau insistent venele. Întreaga tărie a voinței sale se exterioriza în umerii largi, rustici, pentru care capul vioi, osos, părea aproape prea mic; abia când făcea câțiva pași îți dădeai seama de forța lui. Când mă uit azi la bustul lui – niciodată nu i-a reușit lui van der Stappen o lucrare ca aceea de

atunci –, îmi dau seama cât e de veridic și cât de perfect i-a prins esența. Este imaginea unui geniu poetic, monumentul unei forțe nepieritoare.

În aceste trei ore am învățat să-l îndrăgesc cu o pasiune care de-a lungul vieții mele nu m-a mai părăsit niciodată. În ființa lui era o siguranță de sine care nu degenera nici un moment în aroganță. Era mai presus de bani, prefera să ducă o existență de sătean decât să scrie vreun rând care să servească numai clipei trecătoare. Era mai presus de succese pe care nu căuta să le multiplice prin concesii, amabilități și relații – el se declara mulțumit cu prietenii săi și cu credința lor de oameni integri. A rămas mai presus până și de nefasta ispită a celebrității, a gloriei, când aceasta a venit în sfârșit la cel ce se afla pe culmea cea mai înaltă a vieții. A rămas deschis în toate sensurile, neîmpovărat de complexe, cu sufletul nealterat de vreo vanitate, un om liber, exuberant, gata să se aprindă la flacăra oricărui entuziasm; când erai cu el, te simțeai întărit în voința de a trăi.

Acum se afla, în carne și oase, în fața tânărului care eram, el, poetul, așa cum îl voisem, așa cum îl visasem. Și chiar din primul moment al întâlnirii noastre, m-am hotărât să slujesc acestui om și operei sale. Era o hotărâre cu adevărat temerară, pentru că acest rapsod al Europei era pe-atunci încă puțin cunoscut și știam dinainte că tălmăcirea monumentalei sale opere poetice și a celor trei drame ale sale în versuri îmi va răpi doi sau trei ani de creație proprie. Dar hotărându-mă să-mi pun timpul și întreaga energie și pasiune în serviciul unei opere străine, mi-am asumat eu însumi cea mai frumoasă obligație: aceea de a duce la îndeplinire o sarcină morală. Șovăitoarele mele căutări și încercări aveau acum un sens. Și, dacă ar fi să dau azi un sfat unui scriitor tânăr care încă nu și-a găsit drumul, aș căuta să-l determin ca mai întâi să se apuce de interpretarea sau

tălmăcirea unei opere mari. Orice întreprindere care comportă un asemenea sacrificiu aduce începătorului mai mult folos decât propria lui creație, și nimic din ce s-a făcut vreodată cu uitare de sine nu s-a făcut în zadar.

În cei doi ani pe care i-am folosit aproape în exclusivitate pentru a pregăti o biografie a lui Verhaeren și pentru a-i traduce operele poetice am făcut, printre altele, și multe călătorii, parțial și pentru a ține conferințe. De altfel n-a trecut mult timp până când am primit un semn de recunoștință pentru aparent ingrata osteneală cu opera lui Verhaeren; prietenii lui din străinătate își îndreptară atenția asupra mea, oferindu-mi și mie prietenia lor. Astfel am cunoscut-o pe Ellen Key, acea suedeză minunată, care în vremurile acelea potrivnice lupta cu un curaj fără egal pentru emanciparea femeilor și care în cartea ei *Secolul copilului* a avertizat, cu mult înaintea lui Freud, asupra vulnerabilității sufletești a tineretului; prin ea am fost introdus în Italia la Giovanni Gena și în cercul lui de poezie și am câștigat în norvegianul Johan Bojer un prieten de valoare. Georg Brandes, cunoscutul istoric literar, s-a aplecat cu interes asupra activității mele, și curând, datorită publicității făcute de mine, numele de Verhaeren a început să fie mai cunoscut în Germania decât în patria lui. Kainz, cel mai mare actor, și Moissi recitau în public poeziile lui în traducerea mea, Max Reinhardt prezenta pe scena germană *Mânăstirea* lui Verhaeren: aveam dreptul să fiu mulțumit.

Dar acum era, la drept vorbind, timpul să-mi aduc aminte că-mi asumasem și alte obligații în afară de cele față de Verhaeren. Trebuia, în sfârșit, să-mi închei cariera de student și să revin acasă cu pălăria de doctor. Acum se punea problema ca în câteva luni să parcurg întreaga materie școlară cu care studenții mai conștiincioși își bătuseră capul aproape patru ani; îmi petreceam nopțile tocind

împreună cu Erwin Guido Kolbenheyer, un prieten de tinerețe în ale literaturii, care astăzi nu-și mai amintește poate cu plăcere de acele vremuri deoarece a devenit unul dintre poeții și academicienii oficiali în Germania lui Hitler. Dar examenul n-a fost greu. Pentru că știa prea multe despre mine, din activitatea mea literară publică, bunul profesor nu m-a mai sâcâit cu mărunțișuri și mi-a spus, zâmbind, într-o preliminară convorbire în particular: „Presupun că la logica exactă preferați totuși să nu fiți examinat“, și apoi m-a condus ușurel spre domeniile în care mă știa mai stăpân pe materie. Era prima dată când luam un examen cu nota maximă și, după cum speram, și ultima. Acum mă eliberasem de orice obligație exterioară și toți anii de atunci încoace i-am consacrat luptei – care devine în timpurile noastre tot mai dură – ca și din punct de vedere spiritual să fiu la fel de liber.

Paris, orașul eternei tinereți

Cadoul pe care mi-l promisesem pentru primul an după cucerirea libertății era Parisul. Cunoșteam acest oraș inepuizabil numai din fuga a două călătorii anterioare și știam că orice tânăr care apucă să trăiască un an acolo îi păstrează toată viața o amintire fericită. Nicăieri simțurile proaspăt trezite nu se identifică atât de bine cu tinerețea ca în acest oraș care se dăruiește oricui și a cărui realitate profundă nu poate fi totuși cunoscută de nimeni în întregime.

Știu bine, Parisul tinereții mele, acel oraș exaltat și exaltant la modul euforic, nu mai există; poate că nu-și va mai redobândi niciodată spontaneitatea aceea minunată, de când pumnul cel mai brutal de pe pământ l-a stigmatizat trufaș cu fierul încins al războiului. La ora când am început să scriu aceste rânduri, se apropia tăvălugul armatelor germane, al tancurilor germane care înaintau ca o hoardă de termite cenușii ca să distrugă din rădăcini coloritul divin, luminozitatea euforică, emailul și podoaba florală a acestei alcătuiri armonice. Iar acum faptul e consumat: steagul cu crucea încârligată flutură pe Turnul Eiffel, întunecatele trupe de asalt mărșăluiesc sfidător pe Champs-Elysées-ele lui Napoleon, și simt și eu, de departe, cum se stă în cămine cu inima strânsă, cât de umiliți privesc cetățenii așa de blajini odinioară spre cizma răsfrântă a cotropitorului

care tropăie prin intimitatea bistrourilor și cafenelelor lor. Niciodată o nenorocire proprie nu m-a afectat așa de mult, nu m-a zguduit așa de mult, nu m-a aruncat cu atâta putere în brațele disperării ca înjosirea acestui oraș care, ca nici un altul, fusese înzestrat cu harul de a face fericit pe oricine se apropia de el. Va mai fi el vreodată în stare să dea generațiilor ceea ce ne-a dat nouă: învățătura cea mai înțeleaptă, exemplul cel mai minunat de-a fi liber și creator în același timp, deschis oricui și devenind tot mai bogat prin această frumoasă risipă?

Știu, știu, astăzi nu suferă numai Parisul; decenii de acum încolo nici restul Europei nu va mai fi ceea ce a fost înainte de Primul Război Mondial. De-atunci, de pe orizontul cândva așa de senin al Europei, nu s-a mai risipit complet o anumită pâclă; răceala și neîncrederea între țări și între oameni a rămas ca o otravă ce-și continuă opera în trupul mutilat. Oricât progres în domeniul social și tehnic a adus acest sfert de secol dintre un război mondial și altul, practic nu există națiune în mica noastră lume a Occidentului care să nu fi pierdut nemăsurat de mult din pofta de viață și spontaneitatea de altădată. Zile-ntregi mi-ar trebui ca să povestesc cât de prietenoși, cât de veseli și copilăroși erau înainte, chiar și-n cea mai neagră mizerie, italienii, cum râdeau și cântau ei în tratoriile lor și cum trimiteau înțepături la adresa unui rău *governo*, iar acum trebuie să mărșăluiască sumbri, cu bărbia aruncată-n sus și cu mâhnirea-n inimă. Ne mai putem oare imagina o Austrie așa de laxă și slobodă în blândețea ei, așa de cuvios-creștinește punându-și nădejdea în împărat și-n Dumnezeu, care îi făcuseră viața așa de plăcută? Toate popoarele simt că o umbră străină, lată și grea, atârnă deasupra capului lor. Noi însă, cei care-am cunoscut lumea libertății individuale, noi știm și putem depune mărturie că Europa era fericită și fără griji cândva, în caleidoscopica ei diversitate multicoloră.

Și ne îngrozim când vedem câtă umbră, cât întuneric, câtă robie apasă pe lumea noastră din cauza furiei sinucigașe de care a fost cuprinsă.

Or, nicăieri, dar absolut nicăieri, n-aveai un prilej mai bun de-a simți naiva și în același timp miraculos de înțeleapta nevinovăție a existenței ca la Paris, unde frumusețea formelor, blândețea climei, bogăția și tradiția o confirmau la tot pasul. Noi, tinerii, împărtășeam această ușurătate și-i adăugam fiecare în parte câte ceva; chinezi și scandinavi, spanioli și greci, brazilieni și canadieni, fiecare se simțea pe malurile Senei ca acasă. Nu exista nici o restricție, puteai vorbi, gândi, râde, înjura după pofta inimii, fiecare trăia cum îi plăcea, în anturaj sau singur, era risipitor sau calculat, luxos sau boem, exista loc pentru orice capriciu și toate posibilitățile îți stăteau la îndemână. Existau excelentele restaurante cu toate seducțiile culinare și soiurile de vin de două sute sau trei sute de franci, cu coniacuri diabolic de scumpe din zilele de la Marengo și Waterloo; dar puteai să mănânci și să te cinstești tot așa de împărătește și la primul *Marchand de vin*[1] din colțul străzii. În supraaglomeratele restaurante studențești din Quartier Latin, pentru câteva centime ți se serveau cele mai delicioase gustări, înainte și după un biftec suculent și stropit cu vin roșu sau alb și însoțit de un baton respectabil de franzelă gustoasă. Puteai să te-mbraci cum ți-era voia; studenții ieșeau la promenadă pe Boulevard Saint-Michel cu beretele lor cochete, iar pictorii, acei *rapins*[2], își făceau plimbările zilnice cu pălăriile lor mari în formă de ciupercă și cu romantice jachete de velur negru; muncitorii umblau nepăsători pe cele mai elegante bulevarde în bluze albastre sau în cămăși, doicile

1. Negustor de vinuri (fr.).

2. Aici, numele dat pictorilor cu înfățișare excentrică, boemă, din Parisul anilor 1900–1920 (fr.).

cu bonetele lor bretone cu largi pliseuri, ospătarii în șorțurile lor albastre. Nu trebuia neapărat să fie 14 Iulie ca după miezul nopții câteva perechi tinere să-nceapă să danseze pe stradă, iar polițistul să nu facă altceva decât să râdă: strada aparținea doar tuturor! Nimeni nu se jena de nimeni; fetele cele mai drăguțe nu se sfiau să intre în primul *petit hôtel* braț la braț cu un negru tuciuriu sau cu un chinez cu ochii oblici – cine se interesa la Paris de asemenea povești cu căpcăuni care au început să se vânture mai târziu pe tema rasei, clasei și originii? Fiecare mergea, vorbea, dormea cu cel sau cu cea care-i plăcea, și nici că avea habar de ce zic ceilalți. Ah, trebuia să fi trăit înainte la Berlin ca să iubești cum se cuvine Parisul, trebuia să fi venit în atingere cu servilismul înnăscut al nemților, cu aspra și dureros de precis fasonata lor conștiință a stărilor sociale; la ei, soția de ofițer privea de sus la soția de învățător și aceasta la madama negustorului, iar ultima, la rândul ei, nici nu concepea să aibă de-a face cu o soție de muncitor. La Paris însă, moștenirea Revoluției era încă vie; muncitorul proletar se simțea și el, ca și patronul lui, cetățean liber și neatârnat, ospătarul la cafenea strângea mâna colegial generalului cu galoane și eghileți, harnicele, serioasele, curatele doamne din mica burghezie nu strâmbau din nas la prostituata care locuia pe același coridor, ci stăteau la șuetă cu ea pe scări, iar copiii lor îi ofereau flori. Odată am văzut cum niște țărani bogați din Normandia care veneau de la un botez s-au oprit la un restaurant de lux – Larue, lângă Madeleine; îmbrăcați ca la ei în sat, au intrat pocnind din cizmele lor grele ca din niște copite, cu părul dat cu o pomadă așa de groasă, încât i se simțea mirosul până-n bucătărie. Vorbeau tare și, pe măsură ce dădeau dușcă pahar după pahar, deveneau tot mai gălăgioși și, râzând fără jenă, își ciupeau de coapse nevestele grase. Nu-i deranja câtuși de puțin să stea, ei, niște țărani get-beget, la masă printre

fracuri și toalete strălucitoare, și nici chelnerul ras și spilcuit n-a strâmbat din nas, așa cum s-ar fi întâmplat în Germania sau Anglia cu niște oaspeți așa de rustici, ci i-a servit la fel de politicos și ireproșabil ca pe miniștri sau excelențe, iar *maître d'hôtel* a fost chiar încântat să-i întâmpine cu deosebită cordialitate pe oaspeții aceștia cam cheflii. Parisul cunoștea numai armonia contrastelor, nu diferențierea dintre sus și jos; între străzile de lux și pasajele murdare nu trecea nici o graniță vizibilă și peste tot era aceeași atmosferă veselă și însuflețită. În curțile de la periferie se produceau muzicanții ambulanți, de la ferestre se auzeau midinetele cântând în timp ce lucrau; totdeauna parcă cineva din văzduh îți râdea sau îți adresa o chemare blajină și prietenească. Când ici-colo doi birjari *s'engueulaient*[1], puțin după aceea își dădeau mâna, se omeneau cu un pahar de vin și-și ofereau și câteva stridii, care erau derizoriu de ieftine. Nimic nu era greoi sau rigid. Relațiile cu femeile se înnodau ușor și se rupeau ușor, fiecare oală își găsea capacul, fiecare tânăr o prietenă veselă și fără false pudori. Ah, ce ușor era de trăit, ce dulce era viața la Paris, mai ales dacă erai tânăr! Chiar simpla hoinăreală era o plăcere și în același timp o lecție permanentă, pentru că totul era deschis în fața oricui – și puteai să intri într-un anticariat și să răsfoiești prin cărți un sfert de oră fără bombăneli și mârâieli din partea negustorului. Puteai să cutreieri micile galerii și să savurezi pe îndelete priveliștea obiectelor de artă, puteai să te strecori în hotelul Drouot la licitații și să stai la taifas, în grădini, cu guvernantele; odată intrat în horă, nu era ușor să te abții, strada te atrăgea cu forța unui magnet și-ți arăta de fiecare dată, ca-ntr-un caleidoscop, ceva nou. Dacă erai obosit puteai să iei loc pe terasa uneia din cele zece mii de cafenele și să scrii scrisori pe hârtia oferită gratuit și, pe lângă asta, să

1. Se înjurau (fr.).

privești la negustorii ambulanți etalându-și întregul lor inventar de bagatele și extravaganțe. Un singur lucru era greu: să rămâi acasă sau să mergi acasă, mai ales când se desprimăvăra, când lumina deasupra Senei avea ceva argintiu și moale, când începea expansiunea-n verde a arborilor de pe bulevarde și când tinerele fete își cumpărau cu o centimă buchețelul de viorele pe care și-l prindeau în piept; dar nu trebuia să fie neapărat primăvară ca să fii binedispus la Paris.

Orașul, la vremea când l-am cunoscut eu, nu era încă o entitate complet sudată cum e azi datorită metroului și automobilelor; circulația se mai făcea încă în majoritatea cazurilor cu masivele omnibuze trase de cai zdraveni, asudați. Însă de nicăieri nu era mai ușor de descoperit Parisul ca din „imperială“, de la primul etaj al acelor trăsuri încăpătoare, sau din birjele deschise care nici ele nu mergeau cu viteză amețitoare. Dar din Montmartre până în Montparnasse era pe-atunci, oricum, o distanță și, având în vedere zgârcenia mic-burghezilor parizieni, mi se părea absolut credibilă legenda că existau încă parizieni de pe *rive droite*[1] care nu fuseseră niciodată pe *rive gauche*, și copii care se jucau numai în grădina Luxembourg și care nu văzuseră niciodată grădina Tuileries sau parcul Monceau. Parizianul cum scrie la carte prefera să rămână *chez soi*[2], în cartierul lui; el își crea în interiorul marelui Paris micul său Paris și de aceea fiecare dintre aceste arondismente încă își mai avea caracterul său bine definit și chiar provincial. Astfel că pentru un străin alegerea locului în care să-și pună cortul avea semnificația unei anumite opțiuni. Cartierul Latin nu mă mai atrăgea. În timpul unei scurte vizite, ca tânăr de douăzeci

---

1. „Malul drept“, iar mai jos în text „malul stâng“ [al Senei], în sensul de cartiere ale Parisului aflate de o parte și de alta a Senei în raport cu un observator care privește în aval (fr.).
2. Acasă (fr.).

de ani acolo mă repezisem în primul rând, direct de la gară; în prima seară mă și înființasem la Café Vachette și rugasem politicos să mi se arate locul lui Verlaine și masa de marmură în care, atunci când era beat, bătea mânios cu bastonul lui greu ca să i se acorde respectul cuvenit. În cinstea lui, eu, abstinentul, golisem un pahar de absint, deși băutura aceea verzuie nu era pe gustul meu, dar, ca tânăr respectuos, mă simțeam obligat ca în Cartierul Latin să mă țin de ritualul poeților lirici ai Franței; cel mai mult mi-ar fi plăcut atunci, din considerente de stil, să locuiesc într-o mansardă la Sorbona, ca să mă transpun mai deplin în atmosfera adevărată și necontrafăcută a Cartierului Latin, așa cum o știam eu din cărți. La douăzeci și cinci de ani, dimpotrivă, nu mai aveam aceste porniri naiv-romantice, cartierul studențesc îmi părea prea cosmopolit, prea neparizian. Și mai ales nu mai voiam să-mi aleg sediul permanent în funcție de reminiscențe literare, ci în așa fel încât să-mi desfășor cât mai bine propria mea activitate. Mă uitam cu luare aminte în jurul meu. Parisul elegant, Champs-Elysées, nu oferea în acest sens nici cea mai mică posibilitate, și cu atât mai puțin cartierul din jurul lui Café de la Paix, unde își dădeau randevu toți străinii bogați din Balcani și unde, în afară de chelneri, nimeni nu vorbea franceza. Farmec pentru mine avea mai degrabă zona Saint-Sulpice umbrită de biserici și mânăstiri, unde Rilke și Suarèsz locuiseră și ei cu plăcere; cel mai mult mi-ar fi plăcut să-mi găsesc adăpost în Île Saint-Louis, pentru ca să am aceeași legătură cu ambele părți ale Parisului, *rive droite* și *rive gauche*. Dar, plimbându-mă, am reușit chiar din prima săptămână să găsesc ceva și mai frumos. Hoinărind prin galeriile lui Palais Royal, am descoperit că printre casele acestui careu uriaș, construite simetric de „Prince Egalité“ în secolul al optsprezecelea, un palat unic, mândru cândva, decăzuse acum la condiția unui mic hotel cam primitiv. Am

rugat să mi se arate una din camere și am observat cu încântare că de la fereastra acesteia vedeai în grădina lui Palais Royal, care se închidea odată cu lăsarea întunericului. Se auzea numai zgomotul înfundat al orașului, vag și cadențat, ca veșnica înfruntare a valurilor cu un țărm îndepărtat, în lumina lunii se vedeau statuile și în primele ore ale dimineții vântul aducea uneori din apropiatele Hale un miros de legume proaspete. În acest pătrat istoric al lui Palais Royal locuiseră poeții, oamenii de stat ai secolului al optsprezecelea, al nouăsprezecelea, vizavi era casa unde Balzac și Hugo urcaseră de atâtea ori cele o sută de trepte înguste până la mansarda poetesei, atât de dragă mie, Marceline Desbordes-Valmore; acolo se afla, marmorean, locul de unde Camille Desmoulins chemase poporul la asaltul Bastiliei, acolo era pasajul acoperit pe unde micuțul locotenent Bonaparte își căutase o favorită printre doamnele la promenadă, nu foarte virtuoase. Istoria Franței vorbea aici din fiecare piatră; iar Biblioteca Națională, unde îmi petreceam diminețile, și Muzeul Luvru cu tablourile sale, și bulevardele cu afluența lor umană se aflau toate în apropiere; eram, în sfârșit, acolo unde îmi dorisem, acolo unde de secole bătea, fierbinte și ritmic, inima Franței, în miezul Parisului. Mi-aduc aminte că la un moment dat, vizitându-mă, André Gide mi-a spus, minunându-se de liniștea aceasta din inima Parisului: „Noi trebuie să-i chemăm pe străini să ne arate locurile cele mai frumoase ale propriului nostru oraș.“ Și într-adevăr, n-aș fi putut găsi ceva mai parizian și în același timp mai retras decât această odaie romantică în interiorul cercului vrăjit al celui mai viu oraș din lume.

Ce mai cutreieram străzile, ce mai scrutam în toate direcțiile, ce mă mai împingea nerăbdarea să caut, să tot caut! Căci nu voiam să cunosc numai Parisul anului 1904; căutam cu simțurile, cu inima și Parisul lui Henri IV și al

lui Ludovic XIV și al lui Napoleon și al Revoluției, Parisul lui Rétif de la Bretonne și Balzac, al lui Zola și Charles Louis Philippe, cu toate străzile, chipurile și întâmplările sale. Ca totdeauna în Franța, vedeam acum pe viu câtă forță de-a dăinui prin veacuri dă poporului său o mare literatură preocupată de adevăr, căci, prin arta evocatoare a poeților, romancierilor, istoricilor, moraliștilor, la Paris toate mi-erau, la drept vorbind, familiare cu anticipație, înainte de-a le fi văzut cu ochii proprii. Era suficient să le întâlnești că toate reînviau, contemplarea devenea, de fapt, reîntâlnire, acea plăcere a grecescului *anagnosis*[1] pe care Aristotel o lăuda ca pe cea mai importantă și cea mai misterioasă componentă a receptării artistice. Și totuși: în ce are el mai intim și mai ascuns, un popor sau un oraș nu poate fi cunoscut niciodată prin cărți și nici chiar bătându-i străzile și drumurile cu simțurile gata să recepteze orice amănunt, ci numai prin cei mai buni oameni ai săi. Numai prietenia cu oameni în carne și oase îți deschide o fereastră spre configurația reală a unei țări și a unui popor; orice observare din exterior îți dă o idee neveridică și superficială.

Asemenea prietenii mi-au fost date mie, și cea mai bună a fost aceea cu Léon Bazalgette. Datorită legăturii mele strânse cu Verhaeren, pe care-l vizitam de două ori pe săptămână la St. Cloud, n-am nimerit, ca cei mai mulți străini, în cercul pictorilor și literaților cosmopoliți care populau Café du Dôme și care, în fond, erau aceiași pretutindeni, la München, Roma și Berlin. Cu Verhaeren, dimpotrivă, mergeam la pictori, poeți care în mijlocul acestui oraș exuberant și plin de temperament trăiau, fiecare în liniștea sa creatoare, ca pe o singuratică insulă a muncii; am văzut și atelierul lui Renoir și pe cei mai buni dintre elevii săi. Din afară, existența acestor impresioniști, ale căror lucrări se

---

1. Recunoaștere (gr.).

plătesc astăzi cu zeci de mii de dolari, nu se deosebea cu nimic de aceea a unui mic-burghez sau pensionar; o oarecare căsuță cu construcția adăugată a unui atelier, nici un fel de decor ca la vilele luxoase cu stilul lor imitat pompeian cu care se afișau la München Lenbach și celelalte celebrități. Tot așa de simplu ca și pictorii, trăiau poeții cu care am făcut în curând cunoștință. Ei dețineau, de cele mai multe ori, mici funcții în aparatul de stat în care n-aveau de fapt o muncă precisă; marele respect pentru activitatea spirituală, care în Franța se cultivă de la treptele cele mai de jos până la cele mai de sus, dusese deja de ani și ani la metoda inteligentă de-a acorda sinecure modeste poeților și scriitorilor care n-aveau mari venituri din munca lor; erau numiți, de exemplu, ca bibliotecari la Ministerul Marinei sau la Senat. Aceasta însemna un mic salariu și muncă puțină, căci senatorii cereau extrem de rar o carte, și în felul acesta fericitul beneficiar al unui asemenea venit, instalat în vechiul palat al Senatului de unde privea direct spre grădina Luxembourg, putea să-și scrie versurile, în liniște și pace, în orele de serviciu. Or, această asigurare modestă le era suficientă. Alții erau medici, cum a fost mai târziu cazul lui Duhamel și Durtain, aveau un mic magazin de tablouri ca Charles Vildrac, sau erau profesori de liceu ca Romains și Jean Richard Bloch, sau își făceau orele la agenția Havas ca Paul Valéry, sau îi ajutau pe editori. Dar spre deosebire de urmașii lor, răsfățați de filme și de tirajele mari, nici unul nu se încumeta ca, pe baza unei prime afirmări artistice, să-ncerce să-și întemeieze imediat o existență de liber-profesionist. Ceea ce voiau acești poeți de la aceste mici funcții alese fără pretenții nu era altceva decât stropul de siguranță pentru traiul de toate zilele care să le dea independența creatoare. Datorită acestei asigurări puteau trece, fără să se uite, pe lângă marile ziare pariziene corupte, puteau să scrie fără onorariu pentru micile lor reviste,

menținute tot timpul numai cu sacrificii personale, și să se resemneze cu calm ca piesele lor să fie jucate numai în mici teatre literare, ca pentru început numele lor să rămână cunoscute numai în cercul propriu: timp de decenii, Claudel, Péguy, Rolland, Suarèsz, Valéry au fost cunoscuți numai de o infimă elită. În mijlocul orașului grăbit și aferat, ei erau singurii care nu se grăbeau. Preferau să trăiască liniștit, să lucreze liniștit pentru un cerc liniștit dincolo de *foire sur la place*[1], nu alergau după notorietate și nu le era rușine să ducă o viață strâmtorată, de simplu muritor, pentru ca, în schimb, să aibă curajul și libertatea gândirii pe terenul artei. Soțiile lor găteau și se ocupau de gospodărie; aveau o notă de naturalețe și, de aceea, de mai mare cordialitate serile petrecute între prieteni. Se ședea pe taburete ieftine, din paie, în jurul unei mese acoperite cu un postav moale, în carouri, nu mai fin decât cel de la instalatorul de pe același etaj, dar te simțeai liber și nestânjenit. N-aveau telefoane, n-aveau nici mașină de scris, nici secretară, evitau orice instrumentar tehnic, ca și aparatul intelectual al propagandei, își scriau cărțile ca și acum o mie de ani, cu mâna. Nimic nu se cheltuia pentru lucruri exterioare, pentru prestigiu și reprezentare; toți acești tineri poeți francezi trăiau ca și întregul popor pentru bucuria de-a trăi, desigur, în forma ei cea mai sublimă, bucuria creatoare a muncii. Cât de mult m-au ajutat prietenii acelor ani cu disciplina lor umană să-mi reconsider imaginea poetului francez, ce diferit era modul lor de viață de acela pe care-l zugrăveau Bourget și alți celebri romancieri ai timpului, pentru care „salonul“ era identic cu realitatea! Și cât de mult m-au ajutat soțiile lor să-mi dau seama de condamnabila

1. Aluzie la titlul vol. 5 al ciclului *Jean-Christophe* de Romain Rolland, *La Foire sur la Place* (în românește *Bâlciul*, trad. Oscar Lemnaru).

falsitate a imaginii franțuzoaicei pe care ne-o formaserăm noi acasă din lectura cărților, care o înfățișau ca pe o mondenă preocupată în exclusivitate de aventură, lux și risipă! Niciodată n-am întâlnit gospodine mai bune, mai liniștite ca acolo, în cercul acela fratern, chibzuite, modeste și binedispuse chiar și în situațiile cele mai grele, vrăjitoare în ale bucătăriei, unde pe o minusculă plită făceau adevărate minuni, grijulii cu copiii și, pe lângă toate acestea, foarte devotate muncii de creație a soților lor. Numai cel care a trecut prin aceste cercuri ca prieten, ca bun camarad, numai acela are idee despre adevărata Franță.

În ce-l privește pe Léon Bazalgette, acest prieten al prietenilor mei, al cărui nume este pe nedrept omis în cele mai multe lucrări despre literatura franceză modernă, ceea ce avea el extraordinar în mijlocul acestei generații de poeți era faptul că-și consacra forța creatoare exclusiv pentru operele altora și-și rezerva în întregime minunata lui energie pentru oamenii care-i erau dragi. În el am cunoscut „camaradul" înnăscut, întruchiparea absolută a omului cu spirit de sacrificiu, omul cu adevărată dăruire de sine, pentru care unica rațiune a vieții constă în a înlesni afirmarea valorilor esențiale ale epocii lui și căruia îi este străină până și pretenția îndreptățită de a fi socotit descoperitorul sau promotorul lor. Entuziasmul lui activ nu era altceva decât o funcție naturală a conștiinței morale. Cu o înfățișare cam cazonă, deși anti-militarist înfocat, în relațiile cu cei din jur avea cordialitatea unui camarad autentic. Oricând gata să ajute, să dea un sfat, neclintit în corectitudinea lui, punctual ca un ceasornic, îl preocupa binele celuilalt, dar niciodată avantajul personal. Timpul n-avea nici o importanță pentru el, banii nici o importanță când era-n joc situația unui prieten, și avea prieteni în toată lumea, o echipă mică, dar formată din oameni unul și unul. Zece ani muncise ca să-l împământenească pe Walt Whitman în Franța prin

traducerea tuturor poeziilor și redactarea unei biografii monumentale a acestuia. Scopul vieții lui a fost ca prin exemplul unui om liber și iubitor de umanitate să deschidă spiritualității franceze o fereastră spre cele de dincolo de granițele naționale, să facă din compatrioții săi oameni mai energici și buni camarazi.

Ne-am legat în curând printr-o prietenie de suflet, fraternă, pentru că gândirea nici unuia din noi nu suferea de șovinism, pentru că amândurora ne plăcea să ne dedicăm cu abnegație operelor altora, fără vreun avantaj exterior, și pentru că prețuiam independența spirituală ca *primum* și *ultimum* al vieții. În el am făcut pentru prima dată cunoștință cu acea Franță „subterană"; iar când mai târziu am citit la Rolland cum Olivier îl întâmpină pe neamțul Johann Christof, mi s-a părut că văd, transfigurată, o întâmplare a propriei noastre vieți. Dar lucrul cel mai frumos în prietenia noastră, lucrul cel mai memorabil, a rămas faptul că aceasta era permanent confruntată cu un punct delicat a cărui rezistență îndârjită ar fi trebuit, în condiții normale, să împiedice intimitatea, altfel sinceră și cordială, dintre doi scriitori. Acest punct delicat consta în aceea că Bazalgette, cu sinceritatea lui cuceritoare, respingea categoric tot ceea ce scriam eu atunci. El, personal, mă iubea, avea considerația cea mai profundă pentru atașamentul meu față de opera lui Verhaeren. Ori de câte ori veneam la Paris, mă aștepta credincios la gară, era primul care mă întâmpina; era prezent oriunde avea posibilitatea să-mi dea o mână de ajutor, în toate problemele importante ne înțelegeam mai bine ca frații. Dar propriilor mele lucrări le opunea un nu hotărât. Cunoștea proză și poezii de-ale mele în traducerea lui Henri Guilbeaux (care ulterior a jucat un rol important în Războiul Mondial și ca prieten al lui Lenin) și le respingea franc și tăios. Toate astea n-au nici o legătură cu realitatea, mă dojenea el cu asprime, asta este literatură ezoterică

(pe care o detesta din toată inima). Se supăra că tocmai eu scriam așa ceva. Absolut sincer cu sine însuși, el nu aplica nici un rabat în privința acestui punct, nici măcar din politețe. Când, de exemplu, a luat conducerea unei reviste, mi-a solicitat ajutorul – adică m-a rugat să-i fac rost de colaboratori serioși din Germania, deci de contribuții care să fie mai bune decât ale mele proprii; de la mine însumi, prietenul lui cel mai apropiat, n-a cerut și n-a publicat, consecvent, nici un rând, deși în același timp, din pură prietenie, mi-a revăzut, cu sacrificiu de sine și fără nici un onorariu, traducerea franceză a uneia din cărțile mele pentru o editură. Faptul că prin această ciudată împrejurare camaraderia noastră frățească n-a cunoscut, timp de zece ani, nici măcar o oră de răceală m-a făcut s-o prețuiesc și mai mult. Și nici o reacție de aprobare nu m-a bucurat vreodată mai mult ca aceea venită chiar de la Bazalgette atunci când, în timpul Războiului Mondial, am ajuns, în sfârșit, la o formă de rostire personală. Căci știam că acel da al lui la noile mele lucrări era tot așa de sincer cât și acel aspru nu pe care-l opusese timp de zece ani.

Dacă pe fila consacrată zilelor petrecute la Paris consemnez numele scump al lui Rainer Maria Rilke, deși el era poet german, aceasta se întâmplă deoarece la Paris am fost cel mai adesea împreună cu el și cel mai apropiat de el, iar chipul lui îl văd, ca într-un vechi tablou, detașându-se pe fundalul acestui oraș pe care l-a iubit mai mult ca pe oricare altul. Când mi-amintesc azi de el și de ceilalți maeștri ai cuvântului cizelat ca de mâna unui bijutier sublim, când mi-amintesc de aceste nume venerate care străluceau în tinerețea mea ca niște constelații inaccesibile, pe dată mă asaltează irezistibil întrebarea plină de amărăciune: e cu putință să mai apară asemenea poeți puri, slujitori în exclusivitate ai plăsmuirii lirice, într-o vreme de dezmăț și rătăcire generală

cum este cea de azi? Cei pe care eu îi plâng cu lacrimile iubirii nu sunt ei o generație de mult apusă, o generație fără urmași direcți în zilele noastre bântuite de toate uraganele destinului – acești poeți care nu cereau nimic de la viața exterioară, nu cereau respect de la gloata amorfă, nici distincții și demnități și nici vreun câștig, care, în strădania lor discretă și totuși pasionată, nu-și doreau altceva decât să lege, rotunjite, strofele între ele, să îmbibe cu muzică fiecare rând, luminând în culori, dogorind de imagini. Ei formau o breaslă, aproape un ordin călugăresc în mijlocul vacarmului contemporan, ei, acești voluntari ai lepădării de cotidian, pentru care nu exista pe lume ceva mai important decât sunetul gingaș și totuși biruitor peste vuietul vremii, când o rimă, îmbinându-se cu alta, declanșa acel fior inefabil care era mai șoptit decât tonul unei frunze căzând scuturate de vânt și care totuși făcea să vibreze sufletele oamenilor din cele mai îndepărtate locuri. Dar cât de înălțătoare era pentru noi, tinerii, prezența unor asemenea oameni consecvenți cu ei înșiși, cât de exemplari erau acești înfocați slujitori și păstrători ai limbii, care-și dăruiau dragostea numai cuvântului decantat, cuvântului destinat să nu rămână în vreme și vremelnicie, ci să trăiască în durată și dincolo de ea. Aproape că ne rușinam să privim spre ei, căci ce discret trăiau, cât de modest, cât de retras, unul ducea o viață de țăran într-un sat, altul trăia dintr-o mică slujbă, al treilea colinda lumea ca un pelerin pasionat, fiecare dintre ei cunoscut numai de către puțini, dar cu atât mai pătimaș iubit de puținii aceștia. Unul se afla în Germania și altul în Franța, unul în Italia, și totuși ei se aflau cu toții în aceeași patrie, pentru că trăiau cu toții numai în poezie și, evitând cu atâta strășnicie tot ce este efemer, ei își transformau, creând opere de artă, propria lor viață într-o operă de artă. De fiecare dată, mi se pare o minune că în tinerețea noastră am avut printre noi asemenea poeți ne-

prihăniți. Dar mă întreb, de aceea, de fiecare dată, cu un fel de îngrijorare ascunsă: va mai fi cu putință ca asemenea ființe dăruite trup și suflet artei lirice să mai apară și în vremurile de azi, în noile noastre forme de viață care în furia lor ucigașă alungă oamenii din intimitatea cuiburilor lor așa cum un incendiu într-o pădure alungă viețuitoarele din ascunzișurile cele mai retrase? Știu bine, de fiecare dată se întâmplă minunea apariției unui poet, și mișcătoarele cuvinte din nenia lui Goethe închinată lordului Byron rămân de-a pururi valabile: „Căci pământu-i scoate iarăși, cum i-a scos dintotdeauna." Mereu și mereu se vor ivi prin binecuvântată reiterare asemenea poeți, căci nemurirea acordă din când în când acest privilegiu și epocii celei mai nevrednice. Dar nu este tocmai epoca noastră cea care refuză liniște și celui mai nevinovat, celui mai neînsemnat om, acea liniște a așteptării, și maturizării, și reflectării, și reculegerii, aceea care încă nu ne era refuzată în vremurile mai bune și mai tihnite ale lumii europene de dinainte de război? Nu știu ce trecere mai au azi toți acești poeți, Valéry, Verhaeren, Rilke, Pascoli, Francis Jammes, în ce măsură mai sunt ei ai unei generații ale cărei timpane, în loc de o muzică mai plăcută, au parte, de ani și ani, de uruitul de moară înfundată al propagandei și, de două ori, de bubuitul tunurilor. Știu numai că e de datoria mea să arăt cu recunoștință cât de mult ne-a învățat și cât de fericiți ne-a făcut apariția unor asemenea robi sacri ai perfecțiunii în mijlocul unei lumi pe cale de mecanizare. Și în retrospectiva vieții mele cu greu aș găsi o favoare mai deosebită decât aceea că mi-a fost dat ca unora dintre ei să le fiu omenește aproape și că de mai multe ori am putut să adaug la venerația ce le-o purtam o prietenie durabilă.

Dintre toți aceștia, nimeni n-a trăit, poate, mai discret, mai ascuns, mai invizibil ca Rilke. Dar nu era o solitudine căutată, forțată sau preoțește drapată, cum o cultiva Stefan

George în Germania; liniştea creştea parcă în jurul lui, oriunde mergea şi oriunde se afla. Deoarece evita agitaţia şi până şi propria glorie – această „sumă a tuturor neînţelegerilor care se adună în jurul unui nume“, cum a spus el însuşi aşa de frumos odată –, valul zadarnic învâlvorat al curiozităţii i-a atins doar numele şi niciodată persoana. Rilke era greu accesibil. El n-avea casă, n-avea adresă unde să-l poţi căuta, n-avea domiciliu, nici locuinţă permanentă, nici slujbă. Totdeauna era călător prin lume, şi nimeni, nici măcar el însuşi, nu ştia dinainte încotro o va lua. Pentru sufletul lui nemăsurat de sensibil şi vulnerabil, orice hotărâre rigidă, orice programare şi orice angajament erau o povară. Aşa că numai întâmplarea ţi-l mai scotea în cale. Şedeai într-o galerie italiană şi simţeai că-ţi vine în întâmpinare, fără să vezi propriu-zis de la cine, un zâmbet fluturat, prietenesc. Abia după aceea îi recunoşteai ochii albaştri care, când te fixau, îi însufleţeau, cu lumina lor interioară, trăsăturile la drept vorbind şterse. Dar tocmai această faţă ştearsă constituia secretul cel mai profund al fiinţei lui. Mii de oameni trebuie să fi trecut pe lângă acest tânăr cu mustaţa blondă atârnându-i uşor melancolic, cu trăsăturile puţin slave ale feţei care nu se remarca prin nimic deosebit fără a bănui că acesta era un poet, şi încă unul din cei mai mari ai secolului nostru; particularitatea lui ţi se revela abia atunci când aveai de-a face mai de-aproape cu el: atitudinea neobişnuit de reţinută a fiinţei sale. Avea un fel extrem de sfios de-a apărea şi de-a se exprima. Când intra într-o cameră unde era adunată mai multă lume, făcea acest lucru într-un mod atât de discret, încât trecea aproape neobservat. Ascultând cu luare-aminte, lua loc, ridica uneori fruntea dacă i se părea ceva interesant şi când începea să vorbească el însuşi o făcea fără nici un fel de afectare sau sublinieri vehemente. Povestea simplu şi firesc, aşa cum povesteşte o mamă copilului ei un basm, şi tot aşa de afectuos; era mi-

nunat să-l asculţi. Şi cel mai banal subiect se îmbiba, la el, cu sens şi cu imaginaţie. Dar îndată ce simţea că într-un cerc mai cuprinzător a devenit centrul atenţiei, punea punct şi se cufunda din nou în ipostaza ascultării atente, taciturne. În fiecare mişcare, în fiecare gest avea această sfială; iar când râdea, o făcea pe un ton abia perceptibil. A pune surdină oricărui gest sau cuvânt era pentru el o necesitate şi de aceea nimic nu putea să-l deranjeze în aşa măsură ca agitaţia şi, în materie de sentimente, stridenţa. „Îmi scot sufletul aceşti oameni care-şi scuipă sentimentele cum scuipă sânge“, mi-a spus odată, „de aceea pe ruşi îi consum ca pe lichior, în doze foarte mici“. Ca şi cumpătarea în comportament, ordinea, curăţenia şi liniştea erau pentru el nişte necesităţi de-a dreptul fizice; când era nevoit să se deplaseze într-un tramvai aglomerat sau să ia loc într-un local zgomotos, treceau câteva ore până-şi revenea. Tot ce era vulgar îi era insuportabil şi, deşi trăia în condiţii de strâmtorare, îmbrăcămintea lui dovedea totdeauna un summum de îngrijire, curăţenie şi gust. Această îmbrăcăminte era, în acelaşi timp, o bine gândită şi bine compusă capodoperă de discreţie, şi totuşi totdeauna cu o notă minusculă foarte personală, un mic adaos de care se bucura în taină, ceva în genul unei subţiri brăţări de argint la încheietura mâinii. Căci până în amănuntul cel mai intim şi cel mai personal mergea simţul său estetic pentru desăvârşire şi simetrie. Odată l-am văzut în locuinţa sa cum, înainte de plecare, îşi punea lucrurile în geamantan (refuzase, pe bună dreptate, ajutorul meu ca necalificat). Aveai impresia că asişti la o lucrare de mozaicar, văzând cum aranjează aproape cu delicateţe piesă lângă piesă în spaţiul ales cu grijă pentru fiecare; mi s-ar fi părut o nelegiuire să distrug această armonie prin încercarea de a da o mână de ajutor. Un elementar simţ al frumosului îl însoţea până în detaliul cel mai prozaic; nu numai că-şi scria manuscrisele conştiincios

pe cea mai frumoasă hârtie, cu scrisul său caligrafic, rotund, încât fiecare rând se așeza sub celălalt ca măsurat cu centimetrul; chiar și pentru cea mai banală scrisoare alegea hârtie de calitate, și scrisul său caligrafic se încadra curat și exact în spațiul paginii. Niciodată nu-și permitea o ștersătură, nici în comunicarea cea mai grăbită, ci, cu răbdarea lui remarcabilă, scria a doua oară întreaga scrisoare îndată ce i se părea că o frază sau o expresie nu era pe deplin reușită. Niciodată nu pleca din mâna lui Rilke ceva care să nu fi fost absolut perfect.

Această tonalitate specială, împreună cu discreția ființei sale, îi cucerea pe toți cei care-i veneau în preajmă. Așa cum era cu neputință să ți-l imaginezi pe Rilke vehement, tot așa, nu era de conceput ca, în prezența sa și prin undele tăcerii sale, cineva să nu-și piardă stridența și infatuarea. Căci atitudinea sa reținută emitea un fel de energie morală, educativă, de o misterioasă eficacitate. După orice convorbire mai lungă cu el erai ore sau chiar zile întregi incapabil de vreo vulgaritate. Ce-i drept, pe de altă parte, felul său temperat de-a fi, de-a-nu-se-dărui-niciodată-în-întregime împiedica din capul locului orice familiaritate prea accentuată; cred că puțini oameni se pot lăuda că au fost „prieteni“ cu Rilke. În ale sale șase volume de scrisori publicate nu întâlnești aproape niciodată acest apelativ, iar acel „tu“ cu nota lui confidențial-fraternă nu pare să-l mai fi acordat cuiva de la terminarea școlii încoace. Sensibilitatea lui extraordinară nu suporta o apropiere prea mare de cineva sau ceva, și mai ales tot ce era subliniat masculin îi producea o repulsie de-a dreptul fizică. Cu femeile intra mai ușor în vorbă. Lor le-a scris mult și cu plăcere și în prezența lor se simțea mult mai liber. Poate că absența elementelor guturale din vocile lor era ceea ce-i pria lui, pentru că o voce neplăcută îl făcea pur și simplu să sufere. Îl văd și-acum într-o conversație cu un aristocrat, comprimat cu totu-n sine însuși, cu umerii

strânși și fără să ridice măcar ochii ca să nu trădeze cât de mult îl făcea să sufere fizic falsetul dezagreabil al acestuia. Dar ce bine era să fii cu el, odată ce-i captai bunăvoința! După aceea, deși se exterioriza cu zgârcenie în cuvinte și gesturi, îi simțeai bunătatea ca un fascicul de raze calde, binefăcătoare care-ți pătrundea până în străfundul sufletului.

Rilke părea timid și rezervat la Paris, în acest oraș incitant, de departe cel mai deschis, poate și din cauză că aici încă nu se cunoștea nici opera și nici numele său, dar el, ca anonim, se simțea liber și fericit. L-am vizitat în două rânduri diferite, în două camere în care stătea cu chirie. Fiecare din ele era simplă, chiar sărăcăcioasă, și totuși dobândea imediat stil și prestanță prin omniprezentul său simț al frumosului. Nu i-ar fi trebuit niciodată o casă mare, cu vecini gălăgioși, prefera una veche, chiar și mai incomodă, în care să se simtă ca acasă, și spațiul interior, oriunde ar fi fost, știa el, cu simțul lui de ordine, să-l aranjeze pe măsura temperamentului său. Totdeauna în jurul lui erau doar foarte puține lucruri, dar totdeauna se vedeau flori într-o vază sau ulcică, poate primite de la femei, poate aduse de el însuși ca niște lucruri dragi. Totdeauna se vedeau pe perete cărți legate frumos sau îmbrăcate cu grijă în hârtie, căci el iubea cărțile așa cum iubești niște ființe mute. Pe birou se aflau creioane, penițe în linie dreaptă ca lumânarea, colile de hârtie nescrisă aranjate exact în dreptunghi; o icoană rusească, un crucifix catolic, care, cred, îl însoțiseră în toate călătoriile lui, dădeau chiliei unde lucra un caracter vag religios, deși religiozitatea sa nu era legată de o anumită dogmă. Se simțea că fiecare amănunt fusese ales cu grijă și păstrat cu afecțiune. O carte încă necunoscută lui pe care i-o împrumutaseși ți-o restituia îmbrăcată în hârtie de mătase netedă, cu legătură multicoloră, ca un cadou festiv; mi-aduc și acum aminte cum mi-a adus în cameră, ca pe un dar de preț, manuscrisul *Poveștii iubirii și morții*,

și îi păstrez și azi legătura în care era învelit. Dar cel mai frumos lucru era să te plimbi cu Rilke prin Paris, pentru că aceasta însemna a vedea cu ochi receptivi și a avea revelația sensului care zace și în cele mai neinteresante priveliști; el observa orice amănunt cât de mic și-și spunea cu glas tare și cu plăcere chiar și numele firmelor când acestea îi păreau a suna ritmic; a cunoaște acest oraș Paris până în ultimele lui străfunduri și unghere era pasiunea lui, aproape singura pe care am observat-o vreodată la el. Odată, cu prilejul unei întâlniri la niște prieteni comuni, i-am povestit că în ziua precedentă ajunsesem din întâmplare la vechea „Barrière", la cimitirul Picpus, unde fuseseră îngropate ultimele victime ale ghilotinei, printre ele și André Chénier; i-am descris mica pajiște cu mormintele ei risipite, pe care străinul rar le vede, și cum la întoarcere, pe una din străzi, am zărit, printr-o ușă deschisă, o mânăstire și pe o beghină care, cu rozariul în mână, se rotea neîncetat ca într-un vis cucernic. A fost una din puținele ocazii când l-am văzut aproape nerăbdător pe acest om așa de delicat, înzestrat cu stăpânire de sine: trebuie să văd asta, mormântul lui André Chénier și mânăstirea – a spus el. M-a întrebat dacă vreau să-l conduc până acolo. Ne-am dus imediat în ziua următoare. A rămas într-un fel de tăcere extaziată în fața acestui cimitir singuratic pe care l-a numit „cel mai liric din Paris". Dar la întoarcere am găsit închisă ușa acelei mânăstiri. Acum puteam să-i pun la încercare răbdarea tăcută de care a dat dovadă în viață nu mai puțin decât în operă. „Să așteptăm hazardul", a spus el. Și cu capul ușor aplecat într-o parte, s-a așezat în așa fel ca să poată privi printre canaturile porții când aceasta avea să se deschidă. Am așteptat, probabil, douăzeci de minute. Apoi veni din lungul străzii o călugăriță care apăsă pe butonul soneriei. „Acum", zise el pe un ton șoptit și emoționat. Dar călugărița îi observă pânda tăcută – am spus deja că la el se simțea totul de departe,

prin undele pe care le stârnea –, din câțiva pași fu lângă el și-l întrebă dacă așteaptă pe cineva. El o învălui cu zâmbetul acela moale care încălzea imediat atmosfera și spuse cu candoare că i-ar face plăcere să vadă mânăstirea. Îi pare rău, spuse zâmbind de data aceasta călugărița, dar nu poate să-i dea voie să intre. Totuși îl sfătui să meargă la căsuța grădinarului de-alături pentru că de la fereastra acestuia, de la catul de sus, se poate vedea bine mânăstirea. Și astfel i s-a dat și acest lucru, ca multe altele.

După aceea drumurile noastre s-au mai încrucișat de câteva ori, dar ori de câte ori mă gândesc la Rilke îl văd la Paris – din fericire, destinul l-a scutit de-a fi martorul celor mai triste momente din existența acestui oraș.

Oamenii de această rară calitate erau un mare câștig pentru un începător; dar învățătura cea mai importantă urma abia s-o primesc, o învățătură care avea să-mi rămână pentru tot restul vieții. Aceasta a fost un dar al hazardului. La Verhaeren am intrat în vorbă cu un istoric al artei care se plângea că a trecut vremea marii sculpturi și picturi. Am protestat cu vehemență. Nu există oare un Rodin încă printre noi, cu nimic inferior marilor creatori din trecut? Am început să-i enumăr operele și, ca întotdeauna când îl combați pe cel ce te contrazice, mă lăsai furat de o vervă aproape mânioasă. Verhaeren zâmbea în sinea lui. „Cineva care-l iubește așa de mult pe Rodin se cade să-l cunoască și personal", spuse el la sfârșit. „Mâine mă duc la el, la atelier. Dacă vrei, te iau și pe tine."

Dacă voiam? N-am mai putut dormi de bucurie. Dar la Rodin am rămas fără grai. N-am putut să-i adresez nici măcar un cuvânt și stăteam ca o statuie printre alte statui. E curios că pe el zăpăceala mea părea să-l amuze, deoarece la despărțire bătrânul m-a invitat să-i fac o vizită la atelierul lui de la Meudon și m-a poftit la masă. Prima învățătură

pe care o trăgeam era că oamenii mari sunt totdeauna cei mai buni.

A doua era că, de-a lungul vieții lor, ei sunt aproape mereu cei mai simpli. La acest om, a cărui glorie se răspândise în toată lumea, ale cărui opere ocupau în sufletul generației noastre același loc ca și cei mai apropiați prieteni, aveai la masă același meniu nepretențios ca la un țăran mijlociu: o bună și consistentă bucată de carne, câteva măsline, legume din belșug, în plus un vin de țară sănătos. Astfel am căpătat curaj, la sfârșit am vorbit chiar degajat, ca și când pe bătrânul acesta și pe soția lui i-aș fi cunoscut de ani de zile.

După masă ne-am dus dincolo, în atelier. Era o sală spațioasă ce reunea cele mai importante dintre operele sale în replică, printre acestea însă se aflau cu sutele mici și încântătoare studii de detaliu – o mână, un braț, o coamă de cal, o ureche de femeie, cele mai multe plăsmuite numai în ghips; îmi stăruie și azi vii, în amintire, câteva din aceste schițe făcute de el numai ca exercițiu; și aș putea să povestesc ore-n șir despre acea oră petrecută acolo. În cele din urmă, maestrul mă conduse la un soclu pe care ședea ascunsă, acoperită cu pânză umedă, ultima sa lucrare, un portret de femeie. Cu mâinile sale grele, crăpate, de țăran, dădu la o parte fâșiile de pânză și se dădu înapoi. Un *admirable!* scosei fără să vreau, cu glasul gâtuit, și pe loc mă rușinai de această banalitate. Dar cu obiectivitatea calmă în care nu găseai nici măcar un grăunte de vanitate, el scoase, contemplându-și propria lucrare, numai un murmur aprobator: *N'est-ce pas?*[1] Apoi avu un moment de ezitare. „Numai aici, la umăr... O clipă!“ Lepădă de pe el jacheta de casă, îmbrăcă halatul alb, luă în mână un șpaclu și cu o mișcare de maestru netezi la umăr pielea de femeie, moale și palpitândă

1. Nu-i așa? (fr.).

de parcă ar fi fost vie. Din nou se dădu înapoi. „Și apoi aici“, murmură. Din nou, cu un detaliu infim obținea un efect sporit. După aceea nu mai vorbi. Pășea înainte și înapoi, examina figura într-o oglindă, mormăia și scotea sunete ininteligibile, schimba, corija. Ochiul său, la masă prietenește absent, avea acum niște ciudate lumini fulgerătoare, el însuși părea mai mare și mai tânăr. Muncea, muncea, muncea cu toată râvna și vigoarea trupului său greu și puternic; de fiecare dată când pășea furios înainte și înapoi, trosnea dușumeaua. Dar el n-auzea asta. El nu observa că în spatele lui stă, fără glas și cu sufletul la gură, un tânăr, fericit să poată vedea cum lucrează un asemenea unic maestru. Uitase cu totul de mine. Eu nu mai existam pentru el. Numai chipul, opera exista pentru el și în spatele ei, invizibilă, perspectiva absolutei desăvârșiri.

A trecut un sfert de oră, o jumătate de oră, nici nu mai știu cât. Clipele importante sunt totdeauna dincolo de timp. Rodin era așa de adâncit, așa de cufundat în lucrarea lui, că nici un tunet nu l-ar fi putut trezi. Mișcările sale deveneau tot mai apăsate, tot mai aprinse; fu cuprins de un fel de încrâncenare sau beție. Lucra tot mai înfierbântat. Apoi mâinile îi deveniră mai șovăitoare. Păreau să fi ajuns la concluzia că nu mai aveau nimic de făcut. O dată, de două ori, de trei ori, s-a dat înapoi fără să mai schimbe ceva. Apoi murmură ceva în barbă, puse tot așa de tandru fâșiile de pânză în jurul figurii cum pui un șal pe umerii femeii iubite. Răsuflă ușurat, adânc și deconectat. Trupul lui părea să devină mai greu. Focul se potolise. Apoi veni pentru mine clipa cea mai măreață a marii învățături: își scoase halatul, îmbrăcă din nou jacheta de casă și porni spre ușă. Uitase complet de mine în această oră de maximă concentrare. Nu mai știa că un tânăr, pe care el însuși îl condusese la atelier ca să-i arate lucrările sale, stătuse uimit în spatele lui, cu respirația tăiată, nemișcat ca statuile lui.

Ajunse la ușă. Când vru s-o închidă, dădu cu ochii de mine și mă fixă aproape supărat: cine era străinul acesta tânăr care se strecurase în atelierul lui? Dar în clipa următoare își aminti și veni aproape rușinat la mine. *Pardon, monsieur*, începu el. Dar nu-l lăsai să vorbească mai departe. M-am mulțumit să-i strâng mâna cu recunoștință: cel mai mult mi-ar fi plăcut să i-o sărut. În acea oră am văzut dezvăluindu-se în fața mea misterul etern al marii arte, de fapt, al oricărei creații omenești: concentrare, punerea la contribuție a tuturor forțelor, a tuturor facultăților, autodepășirea, capacitatea artistului de a se ridica deasupra prozei cotidiene. Am rămas cu o învățătură pentru tot restul vieții mele.

Avusesem intenția ca la sfârșitul lui mai să plec de la Paris la Londra. Dar m-am văzut nevoit să-mi devansez plecarea cu paisprezece zile, fiindcă încântătoarea mea locuință, printr-o împrejurare neașteptată, nu-mi mai convenea. Această întâmplare a rămas ca un episod curios care m-a amuzat foarte mult și care în același timp m-a lămurit asupra mentalității celor mai diferite medii franțuzești.

Lipsisem de la Paris cele două zile de sărbătoare a Rusaliilor ca să vizitez împreună cu niște prieteni minunata catedrală de la Chartres, pe care încă n-o cunoșteam. Când marți dimineața, în camera mea de hotel, am vrut să-mi schimb hainele, nu mi-am mai găsit geamantanul care în toate aceste luni stătuse pașnic într-un colț. Am coborât la proprietarul micului hotel, un marsiliez roșcovan, gras și mărunt cu care glumisem adesea și chiar jucasem uneori la cafeneaua de vizavi tric-trac, jocul său preferat. Dintr-odată se emoționă teribil și, bătând cu pumnul în masă, răcni furios cuvintele misterioase: „Deci așa!“ În timp ce se grăbea să-și îmbrace haina – era, ca de obicei, în cămașă – și să-și schimbe comozii papuci cu niște pantofi, îmi explică situația, dar poate că e necesar, pentru o mai bună înțelegere, să

reamintesc mai întâi o particularitate a caselor și hotelurilor din Paris. La Paris, hotelurile mai mici, precum și cele mai multe case particulare n-au chei, iar ușa este deschisă automat din loja de la intrare de către *concierge*, portarul casei, îndată ce se sună de-afară. În hotelurile și casele mai mici nici proprietarul, nici *concierge*-ul nu rămâne toată noaptea în cabină, iar ușa casei o deschide direct din pat – de cele mai multe ori, pe jumătate adormit – prin apăsare pe un buton; cine părăsește casa trebuie să strige *le cordon, s'il vous plaît*[1], și tot așa, ca să intri de-afară înăuntru, trebuie să-ți spui numele, astfel că teoretic nici un străin nu se putea strecura noaptea în casă. La ora două spre dimineață, cineva a tras de clopoțel la hotelul meu și, intrând, a spus un nume care părea a fi al unui locatar, apoi a luat una din cheile care încă mai atârnau în cabina de la intrare. La drept vorbind, ar fi fost de datoria cerberului să verifice prin ochiul magic identitatea întârziatului vizitator, dar, vădit lucru, fusese prea somnoros ca s-o facă. Când însă, după o oră, cineva, de data aceasta dinăuntru, a strigat *cordon, s'il vous plaît*, ca să iasă din casă, stăpânului, după ce deja deschisese ușa, i s-a părut totuși ciudat ca vreun locatar să mai iasă din casă după ora două noaptea. S-a sculat și, uitându-se în lungul străzii, a constatat că cineva părăsise casa cu un geamantan în mână. A pornit imediat, în halat de noapte și papuci, în urmărirea suspectului. Îndată însă ce a văzut că acela a dat colțul și a intrat într-un mic hotel din Rue des Petits Champs, s-a gândit, firește, că nu putea fi vorba de vreun hoț sau spărgător și s-a întins din nou liniștit în pat.

Înciudat, cum era, de eroarea sa, dădu fuga împreună cu mine la cel mai apropiat post de poliție. Se făcu imediat o descindere la hotelul din Rue des Petits Champs și se constată

1. Cordonul, vă rog (fr.) (în alte vremuri, portarul deschidea ușa trăgând de un șnur/cordon).

că, într-adevăr, geamantanul meu se afla încă acolo, nu însă și hoțul care, de bună seamă, ieșise să-și ia cafeaua de dimineață în vreun bar din apropiere. Din cabina portarului hotelului din Rue des Petits Champs, doi detectivi îl pândeau acum pe răufăcător; când, după o jumătate de oră, nebănuind ce-l așteaptă, apăru și el, fu arestat imediat.

Acum trebuia ca amândoi, hotelierul și cu mine, să ne prezentăm la poliție ca să asistăm la începerea procedurii. Am fost conduși în camera comisarului, un domn mustăcios, cumsecade, colosal de gras, care ședea descheiat la haină la biroul său încărcat de hârtii claie peste grămadă. Întreaga încăpere mirosea a tutun, iar o sticlă mare de vin pe masă arăta că omul nu făcea parte nicidecum din categoria slujitorilor înrăiți și abstinenți ai sfintei *hermandad*. Mai întâi, la ordinul lui, s-a adus geamantanul; eu trebuia să stabilesc dacă lipsește vreun lucru important. Singurul obiect de valoare mai acătării era o scrisoare de credit de două mii de franci, din care ciupisem zdravăn în acele luni petrecute-n deplasare, care însă nu putea fi utilizată de altă persoană și, de fapt, zăcea neatinsă pe fundul geamantanului. După ce s-a consemnat într-un proces-verbal declarația mea cum că geamantanul îmi aparține și că nu s-a înstrăinat nici un obiect, comisarul ordonă să fie adus hoțul, a cărui înfățișare am cercetat-o nu fără curiozitate.

Și a meritat osteneala. Încadrat de doi vlăjgani de sergenți și cu un aer de prăpădit care-l făcea și mai grotesc, apăru un biet oarecare, destul de jerpelit, fără guler, cu o mustăcioară pleoștită și o față mohorâtă, de șoarece vizibil hămesit. Era, dacă pot să mă exprim așa, un hoț nereușit, lucru dovedit și de tehnica sa neîndemânatică, prin faptul că nu s-a topit cu geamantanul imediat, în primele ore ale dimineții. Cu deznădejdea-n ochi, tremurând de parcă i-ar fi fost frig, stătea în picioare în fața comisarului masiv și, spre rușinea mea, trebuie să spun că nu numai că-l compă-

timeam, dar că-mi inspira chiar un fel de simpatie. Și acest interes binevoitor ce i-l purtam crescu și mai mult când un funcționar al poliției expuse, aranjate solemn pe o scândură mare, toate obiectele care se găsiseră asupra lui la percheziția corporală. Cu greu se putea închipui o colecție mai stranie: o batistă foarte murdară și ruptă, o diversificată duzină muzical-zornăitoare de paspartuuri și șperacle, prinse pe un port-chei, un portofel uzat, dar din fericire nici o armă, ceea ce demonstra că hoțul își exercita profesia într-un mod cu adevărat competent, dar totuși pașnic.

În fața noastră a fost controlat mai întâi portofelul. Rezultatul a fost surprinzător. Nici vorbă să conțină bancnote de o mie sau o sută de franci, sau măcar o singură bancnotă – în portofel erau nu mai puțin de douăzeci și șapte de fotografii de foarte decoltate dansatoare și actrițe celebre, precum și trei sau patru fotografii de nuduri, ceea ce nu dădea în vileag alt delict decât acela că acest băiat uscățiv și necăjit era un mare iubitor de frumusețe, care voia cel puțin în poză să poarte lângă inimă stelele inaccesibile lui din lumea teatrală a Parisului. Deși comisarul cerceta cu o privire artificial severă, una câte una, aceste fotografii de femei și trupuri goale, am observat că de fapt îl amuza și pe el această stranie pasiune de colecționar la un delincvent de o asemenea condiție socială. Trebuie să recunosc că și simpatia mea pentru acest biet infractor sporise sensibil în intensitate datorită înclinației pe care acesta o vădea spre frumosul estetic, și când comisarul – luând acum solemn tocul în mână – mi s-a adresat cu întrebarea dacă doresc *de porter plainte*[1], deci să-l dau în judecată pe infractor, i-am răspuns cu un nu prompt și categoric.

Aici, pentru înțelegerea situației, este, poate, nevoie de o nouă paranteză. În timp ce la noi și în multe alte țări în cazul unei infracțiuni punerea sub acuzare se face ex officio,

1. Să depun plângere (fr.).

adică statul, cu autoritatea lui, ia în mâinile lui procedura judiciară, în Franța partea vătămată are alegerea între a acționa în judecată sau nu. Mie personal, acest mod de administrare a justiției mi se pare mai just decât așa-zisa justiție rigidă. Căci ea dă posibilitatea unui om căruia i s-a făcut un rău să ierte, în timp ce, de exemplu, dacă în Germania o femeie și-a rănit iubitul într-un acces de gelozie cu revolverul, bărbatul respectiv, oricât ar ruga și-ar implora, nu poate s-o apere de condamnare. Statul intervine, femeia, pe care cel atacat într-un moment de surescitare o iubește poate și mai mult tocmai din cauza acestei ieșiri, este smulsă cu brutalitate de lângă bărbat și aruncată în închisoare. În Franța, dimpotrivă, după acordarea iertării, cei doi se întorc braț la braț acasă și pot să considere chestiunea reglată între ei.

De-abia mi-am pronunțat nu-ul meu hotărât, că s-a și produs un întreit incident. Omul uscățiv dintre cei doi polițiști își îndreptă deodată ținuta și se uită la mine cu o indescriptibilă privire de recunoștință, pe care n-o voi uita niciodată. Comisarul puse mulțumit tocul deoparte; era vădit că și lui îi convenea situația: prin refuzul meu de a-l urmări în justiție pe hoț era și el scutit de-a mai continua birocrația. Dar altfel stăteau lucrurile cu gazda mea. Acesta, vânăt de mânie, începu să mă apostrofeze cu vehemență că n-am voie să procedez așa, că golanii ăștia, *cette vermine*, trebuie să fie stârpiți. Că habar n-am eu ce pagube e-n stare să aducă soiul ăsta. Că un om serios trebuie să fie zi și noapte cu ochii în patru din cauza acestor ticăloși și că punerea în libertate a unuia dintre ei înseamnă încurajare pentru alți o sută. Ceea ce exploda aici era întreaga onorabilitate și respectabilitate a unui mic-burghez deranjat în afacerile sale; îmi cerea, pe un ton de-a dreptul grosolan și amenințător, ca, având în vedere necazurile pe care i le-a pricinuit această treabă, să revoc iertarea pe care o dădusem.

Dar eu am rămas ferm. Mi-am redobândit geamantanul, spusei eu hotărât, și deci n-am a mă plânge de nimic. Mai spusei că în viața mea n-aș face o reclamație împotriva altui om și că-mi mănânc la prânz biftecul cu mult mai multă plăcere când știu că nimeni nu ia masa la închisoare din cauza mea. Gazda mea reacționă cu tot mai multă furie și, când comisarul spuse că nu el, ci eu trebuie să decid, și că prin refuzul meu problema s-a rezolvat, făcu o întoarcere de o sută optzeci de grade, părăsi încăperea spumegând și trânti ușa în urma lui. Comisarul se ridică, zâmbi în urma celui scandalizat și-mi întinse mâna cu o discretă complicitate. Cu aceasta, procedura oficială se încheia, drept care apucai de geamantan ca să mi-l duc la hotel. Dar în acest moment se întâmplă ceva remarcabil. Cu față de pocăit, hoțul se apropie de mine în grabă. *Oh, non, monsieur*, spuse el. „Vi-l duc eu acasă." Și așa străbătui din nou cele patru străzi până la hotel în timp ce în urma mea venea hoțul recunoscător cu geamantanul în mână.

În felul acesta se părea că o afacere neplăcut începută își găsise o încheiere foarte veselă și mulțumitoare. Dar la foarte scurt interval avură loc două scene finale cărora le datorez câteva elemente edificatoare asupra psihicului francez. Când a doua zi m-am dus la Verhaeren, acesta m-a întâmpinat cu un zâmbet malițios. „Dar văd că trăiești aventuri foarte ciudate aici, la Paris", spuse el în glumă. „În primul rând, habar n-aveam că ești un flăcău putred de bogat." La început n-am înțeles ce voia să zică. Îmi întinse ziarul și, ca să vezi, un ditamai reportajul despre incidentul de ieri, numai că, desigur, foarte greu mai recunoșteai faptele reale în această descriere romantică. Cu remarcabil meșteșug gazetăresc se arăta cum, într-un hotel din incinta orașului, unui distins cetățean străin – devenisem distins, pentru ca întâmplarea să fie mai interesantă – i se furase un geamantan care conținea o serie de obiecte de cea mai

mare valoare, printre care o scrisoare de credit de douăzeci de mii de franci – cei două mii se înzeciseră peste noapte –, precum și alte obiecte de neînlocuit (care în realitate erau în exclusivitate cămăși și cravate). Și că la început păruse cu neputință să se descopere vreo urmă, deoarece hoțul săvârșise fapta cu un rafinament ieșit din comun și, după toate aparențele, cu o desăvârșită cunoaștere a topografiei locului. Dar că domnul comisar al arondismentului, cu „cunoscuta sa energie“ și cu a sa *grande perspicacité*[1], a luat imediat toate măsurile. Că la intervenția lui telefonică, în interval de numai o oră au fost cercetate milimetru cu milimetru toate hotelurile și pensiunile din Paris și că aceste măsuri, organizate cu obișnuita rigoare, au condus la arestarea în cel mai scurt timp a răufăcătorului. Că șeful poliției l-a evidențiat numaidecât în mod deosebit pe eminentul funcționar pentru această excepțională performanță, pentru că acesta, prin dârzenia și perspicacitatea lui, a dat din nou o dovadă strălucită despre organizarea exemplară a poliției pariziene. Acest reportaj nu conținea, firește, nici un pic de adevăr; bunul comisar nu se urnise nici un moment de la biroul lui, noi i-l dusesem plocon pe hoț cu geamantan cu tot. Dar el se folosea de această ocazie prielnică pentru a-și face un capital publicitar.

Dacă în felul acesta pentru hoț, ca și pentru înalta poliție episodul a luat o turnură veselă, nu de același lucru am avut parte eu. Căci din acel moment gazda mea, înainte atât de jovială, a făcut totul ca să-mi taie pofta de a mai rămâne în hotel. Coboram scările și-i dădeam, politicos, bună ziua soției sale care ședea în cabina portarului; ea nu-mi răspundea și, ofensată, își întorcea în altă parte capul de burgheză cumsecade. Servitorul nu-mi mai făcea cu conștiinciozitate curățenie în cameră, scrisorile destinate

1. Mare agerime (fr.).

mie se pierdeau într-un chip enigmatic. Chiar și la prăvăliile învecinate și la debitul de tutun, unde din cauză că eram mare consumator de țigări eram privit de obicei ca un *copain*[1], nu mai întâlneam acum decât niște mutre devenite dintr-odată acre. Împotriva mea se coalizase ofensata morală mic-burgheză a casei în care locuiam și a întregii străzi, ba chiar și a arondismentului, pentru că îl „ajutasem“ pe hoț. Iar în cele din urmă, nu mi-a mai rămas altceva de făcut decât să-mi iau geamantanul recuperat și să părăsesc cu coada-ntre picioare confortabilul hotel, ca și când eu eram infractorul.

După Paris, Londra a avut asupra mea același efect ca atunci când, pe o zi toridă, nimerești dintr-odată la umbră: în primul moment te scutură fără să vrei niște frisoane, dar ochii și simțurile ți se obișnuiesc repede cu situația. Din capul locului îmi asumasem ca un fel de obligație să stau două până la trei luni în Anglia – căci cum să înțelegi lumea noastră și cum să-i cântărești forțele, fără să cunoști țara care de secole imprimă acestei lumi sensul mișcării? În plus, speram ca, prin conversație intensivă și participare activă la viața de societate, să-mi mai șlefuiesc engleza ruginită (care, de altfel, n-a devenit niciodată cu adevărat fluentă). Din păcate, acest lucru nu mi-a reușit; aveam – asemenea tuturor continentalilor – puține contacte literare dincolo de Canal, și la toate convorbirile de *breakfast* sau la acele *small talks*[2] despre Curte și curse și reuniuni pe care le aveam în mica noastră pensiune mă simțeam jalnic de neajutorat. Când discutau politică, nu puteam să-i urmăresc, pentru că vorbeau de Joe, fără să știu că aceasta voia să zică Chamberlain, și tot așa pe *sir*-i îi desemnau totdeauna

1. Camarad, prieten (fr.).
2. Pălăvrăgeli, bârfe (engl.).

numai cu prenumele; pe de altă parte, față de *cockney*[1]-ul vizitiilor, aveam parcă urechea astupată cu ceară. Așa că n-am făcut acele progrese rapide pe care le scontasem. Un pic de pronunție bună încercam să învăț prin biserici de la predicatori, de două sau trei ori am tras cu urechea pe la procese în tribunale, mergeam la teatru ca să aud engleza corectă – dar totdeauna trebuia să caut mult și bine ceea ce la Paris mi se oferea din abundență: anturaj, camaraderie și bună-dispoziție. Nu găseam pe nimeni cu care să discut despre lucrurile care pentru mine erau cele mai importante; pe de altă parte, prin nemărginita mea indiferență față de sport, jocuri, politică și celelalte preocupări ale lor, englezilor de treabă le apăream, probabil, ca un individ cam necioplit și anost. Nicăieri n-am izbutit să mă leg sufletește de un mediu, de un cerc; așa că, la drept vorbind, nouă zecimi din timpul sejurului meu la Londra le-am petrecut lucrând în cameră sau la British Museum.

Mai întâi am încercat, firește, cât am putut mai bine, să-mi găsesc o compensație în plimbări. În primele opt zile am bătut Londra în lung și-n lat de-mi ardeau tălpile. Cu zel studențesc, am făcut turul tuturor obiectivelor turistice menționate în Baedeker, de la Madame Tussaud până la Parlament, am învățat să beau *ale* și am înlocuit țigara pariziană cu pipa neaoș englezească, m-am străduit în fel și chip să mă adaptez; dar un veritabil contact n-am reușit să stabilesc nici pe plan social și nici literar și, cine vede Anglia numai pe din afară, acela trece neștiutor pe lângă esențial – așa cum trece prin fața sediilor companiilor milionare din City, la care, de-afară, nu observă altceva decât lustruita și stereotipa firmă de alamă. Dacă eram introdus într-un club, nu știam ce să fac acolo: numai vederea jilțului adânc

1. Engleza (neliterară) vorbită la Londra, cu precădere de către locuitorii din East End (engl.).

de piele mă îmbia, ca de altfel întreaga atmosferă, la un fel de somnolență spirituală, fiindcă eu, spre deosebire de ceilalți, nu savuram această înțeleaptă destindere după o activitate intensă sau după sport. Orașul elimina energic, ca pe un corp străin, pe leneș, pe simplul observator din afară, în măsura în care acesta nu era un milionar capabil să-și umple timpul liber cu arta înaltă a cultivării relațiilor de societate, în timp ce Parisul își făcea o plăcere din a-l lăsa să alunece în mai calda lui vâltoare. Greșeala mea a fost, de asta mi-am dat seama prea târziu, că în aceste două luni petrecute la Londra nu m-am angajat și eu într-o activitate, de exemplu, ca ajutor într-un magazin, ca secretar la un ziar; în felul acesta aș fi pătruns măcar cu o lățime de deget mai adânc în modul de viață englezesc. Ca simplu observator din afară, puține lucruri am învățat și numai după mulți ani de zile, în timpul războiului, mi-am făcut o idee despre ce înseamnă Anglia.

Dintre poeții englezi l-am întâlnit numai pe Arthur Symons. Acesta, la rândul lui, mi-a mijlocit o invitație la W.B. Yeats, ale cărui poezii îmi plăceau foarte mult și din care tradusesem din pură pasiune o parte a excelentei drame în versuri *The Shadow Waters.* Nu știam că am să particip la o seară de lectură; fusese invitat un mic cerc de inițiați; ședeam destul de înghesuiți într-o încăpere nu tocmai spațioasă, unii pe taburete sau chiar pe dușumea. În sfârșit, începu Yeats, după ce aprinsese lângă un pupitru negru (sau îmbrăcat în negru) și înalt două uriașe lumânări de altar, ca mâna de groase. Toate celelalte lumini din încăpere fură stinse, astfel că energicul cap cu plete negre ieșea pregnant în evidență pe fundalul creat de lumânările aprinse. Yeats citea încet, cu o voce melodic-înfundată, fără căderi în declamație; fiecare vers își primea întreaga lui pondere metalică. Era frumos. Era o adevărată sărbătoare. Singurul lucru care mă deranja era prețiozitatea decorului, haina neagră,

monahală, care-i dădea lui Yeats ceva sacerdotal, pâlpâirea lumânărilor groase de ceară care, cred, răspândeau un vag parfum; prin aceasta, manifestarea literară devenea – ceea ce, pe de altă parte, avea pentru mine farmecul noutății – mai degrabă o liturghie poetică decât o spontană deschidere spre public. Or, în contrast cu aceasta, mă duceam cu gândul la felul cum își recita Verhaeren poeziile: în cămașă, ca să poată puncta mai bine ritmul cu mâinile lui nervoase, fără pompă și artificii scenice, sau cum te-ntâmpina uneori Rilke cu câteva versuri dintr-o carte, simplu, clar, truditor tăcut în slujba cuvântului. A fost primul recital de poezie „înscenat“ la care am asistat vreodată și dacă, în ciuda dragostei pe care o nutream pentru opera lui, am avut o oarecare reacție de neîncredere față de acest ritual, aceasta nu înseamnă totuși că Yeats n-a avut atunci în mine un oaspete recunoscător.

Dar adevărata descoperire în materie de poezie de care am avut parte la Londra n-a fost un contemporan în viață, ci un artist cu desăvârșire uitat la ora aceea: William Blake, acest geniu solitar și problematic care mă fascinează și astăzi cu amestecul lui de stângăcie și perfecțiune sublimă. Un prieten mă sfătuise să merg la *print room*[1] la British Museum, al cărui director era atunci Lawrence Binyon, și să solicit cărțile ilustrate în culori *Europa*, *America*, *Cartea lui Iov*, care în anticariatele acelor zile deveniseră rarisime. Văzându-le, am fost ca vrăjit. Aici am făcut pentru prima dată cunoștință cu una din acele făpturi magice care, fără să-și știe clar drumul, sunt purtate de viziuni, ca pe aripi de îngeri, prin toate coclaurile fanteziei; zile și săptămâni, am încercat să pătrund mai adânc în labirintul acestui suflet naiv și totuși demonic și să redau în germană câteva din

1. (Aici) sală de „tipărituri“ în sens larg (gravuri, desene, acuarele, fotografii, cărți vechi ilustrate) (engl.).

poeziile sale. A poseda o lucrare ieșită din mâna lui devenise aproape o obsesie, dar așa ceva părea la început a ține aproape în exclusivitate de domeniul visului. Într-o zi am auzit de la prietenul meu Archibald G.B. Russel, încă de atunci cel mai bun cunoscător al lui Blake, că în expoziția pe care o organizase e de vânzare unul din acele *visionary portraits*[1], *King John*, după părerea lui (și a mea) cel mai frumos desen în creion al maestrului. „N-o să te saturi niciodată privindu-l“, m-a asigurat el, și a avut dreptate. Dintre cărțile și tablourile mele, acest desen m-a însoțit mai mult de treizeci de ani, și de câte ori nu m-a fixat din perete privirea magic-inspirată a acestui rege smintit; din tot ce-am pierdut și din tot ce mi-a rămas departe, acest desen este lucrul care-n pribegia mea îmi lipsește cel mai mult. Geniul Angliei, pe care mă străduisem zadarnic să-l descopăr pe străzi și în orașe, mi s-a revelat deodată în chipul cu adevărat astral al lui Blake. Și la multele iubiri s-a mai adăugat una.

1. Portrete vizionare (engl.), pe care William Blake le desena noaptea, făcând apel la personaje din Biblie, la istoria romană și istoria Angliei.

Căi ocolite în căutarea drumului spre mine însumi

Paris, Anglia, Italia, Spania, Belgia, Olanda, această peregrinare de om dornic de noutăți, această mutare a șatrei dintr-un loc într-altul, a fost în sine bine-venită și în multe privințe folositoare. Dar în cele din urmă ai totuși nevoie – când am simțit eu mai mult ca azi că peregrinarea mea prin lume nu mai este una liber consimțită, ci condiția celui hăituit? – de un punct stabil din care să pleci și la care să te-ntorci. Încă din anii de școală, îmi strânsesem o mică bibliotecă, plus tablouri și amintiri; manuscrisele începeau să ia forma unor stive groase și până la urmă nu puteam să tot înghesui în geamantane și să târăsc prin lume acest nobil bagaj. Așa că mi-am luat o mică locuință la Viena, dar aceasta n-avea să fie un adevărat adăpost, ci numai un *pied-à-terre*[1], cum atât de pătrunzător spun francezii. Căci până la Războiul Mondial viața mea a fost în chip misterios stăpânită de sentimentul provizoratului. În tot ce puneam la cale, îmi spuneam că încă nu este exact ceea ce trebuie, adevărul adevărat, că în aceeași situație sunt și lucrările mele, pe care le simțeam numai ca o sondare a

1. Literal, picior-pe-pământ, locuință pe care o folosești la nevoie (fr.).

realului, și la fel era și cu femeile de care mă apropiasem. Astfel dădeam tinereții mele sentimentul de-a nu-și fi asumat încă extrem de multe angajamente și în același timp și acel *diletto*[1] al degustării, probării și savurării fără consecințe. Ajuns deja la anii când alții erau de mult căsătoriți, aveau copii și poziții importante și încercau din răsputeri să dea tot ce-aveau mai bun în ei, eu mă consideram tot tânăr, începător, debutant, având în față timp berechet, și ezitam să mă fixez în vreun fel definitiv. Așa cum lucrările mele îmi apăreau doar ca niște preliminarii la ceea ce avea să fie, ca o carte de vizită menită să aducă la cunoștința literaturii că exist, tot așa și locuința mea nu trebuia să reprezinte, deocamdată, mai mult decât o adresă. Am ales-o în mod intenționat mică și la periferia orașului, ca să nu mă văd stânjenit în libertatea mea prin niște cheltuieli prea mari. Nu mi-am cumpărat mobilă prea bună, căci nu voiam să am ce „cruța", așa cum văzusem la părinții mei, unde fiecare fotoliu își avea husa lui care se scotea numai când ne vizita vreun musafir. Am evitat cu tot dinadinsul să-mi fixez domiciliul la Viena și prin aceasta să mă leg sentimental de un anumit loc. Ani de-a rândul mi s-a părut o greșeală a-mi face din această obișnuință a provizoratului cea de-a doua natură, dar mai târziu, când la tot pasul am fost silit să părăsesc fiecare cămin pe care mi-l construiam și când am văzut destrămându-se tot ceea ce prinsese formă în jurul meu, acest misterios instinct vital care m-a împiedicat să prind rădăcini mi-a fost de mare ajutor. Însușit de timpuriu, el m-a făcut să suport mai ușor pierderile și despărțirile.

Cu multe lucruri de preț încă n-aveam a mă lăuda în această primă locuință. Dar îmi împodobisem deja pereții cu desenul acela de Blake pe care mi-l procurasem la Londra și

1. Plăcere (it.).

cu una din cele mai frumoase poezii ale lui Goethe, fixată pe hârtie cu scrisul lui liber și avântat, pe-atunci piesa cea mai importantă din colecția mea de manuscrise pe care o începusem încă din liceu. Același instinct gregar al imitației care făcea ca întreaga noastră grupare literară să compună poezii ne împingea încă din adolescență să forțăm mâna poeților, actorilor, cântăreților ca să ne dea semnăturile lor. Însă, dacă odată cu școala, cei mai mulți dintre noi am părăsit acest sport, ca și maimuțăreala poetică, pasiunea mea pentru umbrele pământești ale unor chipuri geniale n-a făcut decât să crească în intensitate și în același timp să se adâncească. După cum simplele autografe mi-au devenit cu timpul indiferente, tot așa nu mă mai interesa nici cota de celebritate internațională sau evaluarea unui om pe bază de prețuri curente; ceea ce căutam eu erau semnăturile sau ciornele de poezii sau compoziții, fiindcă, mai mult ca orice, mă preocupa problema nașterii unei opere de artă atât sub aspect biografic, cât și psihologic. Acea misterioasă secundă a tranziției, când un vers, o melodie descinde din invizibil, din viziunea și intuiția unui geniu, și prin fixare grafică ia formă concretă, unde în altă parte este ea perceptibilă, reperabilă dacă nu în manuscrisele maeștrilor? Consider că nu știu suficient despre un artist dacă-i am în față numai opera finită și mă aliniez la părerea lui Goethe că marile creații, pentru a le înțelege întru totul, nu trebuie numai să le fi văzut în desăvârșirea lor, ci și să fi fost numai ochi și urechi în a le urmări devenirea. Dar pe mine și pur optic mă impresionează o primă schiță de partitură a lui Beethoven, cu trăsăturile ei abrupte și nervoase, cu talmeș-balmeșul ei de motive începute și abandonate, cu ceea ce s-a comprimat aici în câteva trăsături de creion, cu alte cuvinte, cu clocotul creator al preaplinului demonic al firii sale, care te tulbură într-un sens de-a dreptul fizic; în ceea ce mă privește, o asemenea foaie murdară, acoperită de hieroglife,

pot s-o sorb cu ochii celui îndrăgostit și căzut sub puterea unei vrăji, așa cum se întâmplă cu alții în fața unui tablou perfect. O coală de corectură provenind de la Balzac, unde aproape fiecare frază este sfâșiată, fiecare rând făcut și refăcut, marginea albă înnegrită de atâtea linii, semne și ștersături, echivalează pentru mine cu erupția unui Vezuviu uman; și a vedea pentru prima dată, în manuscrisul original, în prima ei nuditate, o poezie pe care o-ndrăgesc de zeci de ani îmi umple sufletul de o religiozitate plină de evlavie; aproape că nu îndrăznesc s-o ating. Mândriei de a fi posesorul câtorva asemenea coli i se asocia și plăcerea aproape sportivă de-a le achiziționa, de a fi pe urmele lor la licitații sau în cataloage; câte ore trăite cu sufletul la gură nu datorez eu acestei vânători, câte întâmplări tulburătoare! Aci venisem cu o zi mai târziu, acolo o piesă mult râvnită s-a dovedit a fi un fals, după aceea iarăși se producea o minune: posedam un mic manuscris al lui Mozart, și totuși bucuria era numai pe jumătate, fiindcă o fâșie de text muzical fusese tăiată de-acolo. Și pe neașteptate apărea la o licitație din Stockholm această fâșie smulsă de-acolo acum cincizeci sau o sută de ani de către un vandal îndrăgostit de muzică, și aria putea fi din nou reconstituită exact așa cum o lăsase Mozart cu o sută cincizeci de ani în urmă. Pe vremea aceea, veniturile mele literare încă nu erau, firește, îndestulătoare ca să cumpăr în stil mare, dar orice colecționar știe cât de mare e bucuria unei achiziții când, de dragul ei, trebuie să-ți interzici o altă plăcere. În plus, i-am pus la contribuție pe toți prietenii mei poeți. Rolland mi-a dat un volum din *Jean Christophe*, Rilke opera sa cea mai populară, *Povestea iubirii și morții*, Claudel *Annonce faite à Marie*, Gorki o schiță mare, Freud un tratat; ei știau cu toții că nici un muzeu nu le-ar fi păstrat cu mai multă dragoste manuscrisele. Câte din acestea împreună cu alte valori, mai mici, nu zac astăzi împrăștiate de furtună!

Că cea mai ciudată și prețioasă piesă de muzeu literar se ascundea nu în dulapul meu, dar totuși în aceeași casă de la marginea orașului aveam s-o aflu abia mai târziu, printr-o întâmplare. Deasupra mea își avea locuința la fel de modestă o domnișoară cam în vârstă, căruntă la păr, de meserie profesoară de pian; într-o zi, întâlnindu-ne pe scară, mi s-a adresat în modul cel mai prevenitor, spunându-mi cât de mult regreta că în timp ce lucrez trebuie să-i audiez lecțiile, dar că totuși spera să nu mă deranjeze prea tare cu imperfecțiunile artistice ale elevelor ei. Din discuție a rezultat că locuiește împreună cu mama ei, care, fiind pe jumătate oarbă, nu mai iese aproape deloc din cameră, și că această femeie de optzeci de ani nu era altcineva decât fiica medicului personal al lui Goethe, dr. Vogel, care în 1830 fusese ridicată din cristelniță de către Ottilie von Goethe, de față fiind însuși Goethe. M-a apucat un fel de amețeală – în 1910 mai exista pe pământ un om pe care poposiseră privirile sacre ale lui Goethe! Am nutrit întotdeauna un deosebit respect față de orice manifestare pământească a geniului, și în afară de foile de manuscris mi-am strâns ca relicve unele lucruri la care am putut avea acces, o cameră din casa mea a devenit mai târziu – în „a doua viață" – un lăcaș de cult, dacă pot spune așa. Aici era biroul lui Beethoven și mica sa casetă de bani din care, bolnav la pat fiind, încă mai scosese, cu mâna tremurătoare, deja atinsă de moarte, micile sume pentru femeia de serviciu; aici era o filă din cartea lui de bucate și o șuviță din părul său deja încărunțit. O pană de scris a lui Goethe am păstrat-o ani de zile sub sticlă, ca să pot scăpa de ispita de-a o lua în mâna mea nevrednică. Dar cât de superior acestor lucruri oricum lipsite de viață era totuși un om, o ființă vie, în carne și oase, pe care ochiul rotund și negru al lui Goethe încă o mai privise lucid și afectuos – un ultim fir subțire, care putea să se rupă în orice clipă, lega prin această fragilă

făptură pământească lumea olimpiană a Weimarului cu această neînsemnată casă de periferie de pe Kochgasse 8. Am cerut permisiunea să-i fac o vizită doamnei Demelius; bătrâna m-a primit cu plăcere și bunăvoință, și în odaia ei am regăsit diverse obiecte ale nemuritorului pe care le primise de la nepoata lui Goethe, prietena ei din copilărie: perechea de sfeșnice care a stat pe masa lui Goethe și alte asemenea repere ale casei de pe Frauenplan din Weimar. Dar nu era ea însăși adevărata minune, cu existența ei, această bătrână cu scufiță Biedermeier peste părul ei alb, de-acuma rar, a cărei gură smochinită povestea cu plăcere cum și-a petrecut primii cincisprezece ani ai tinereții în casa de pe Frauenplan, care atunci încă nu era muzeu ca azi și care păstra neatinse lucrurile din clipa când cel mai mare poet german a părăsit pentru totdeauna căminul și lumea? Așa cum se întâmplă întotdeauna cu bătrânii, ea avea despre vremea tinereții ei imaginea cea mai concretă; și era înduioșător s-o auzi spunând cu indignare cum că societatea Goethe a săvârșit o gravă indiscreție publicând „de pe acum“ scrisorile de dragoste ale prietenei ei din copilărie, Ottilie von Goethe – „de pe acum“ –, vai, uitase că Ottilie era moartă de o jumătate de secol! Pentru ea, preferata lui Goethe era încă printre cei vii și era încă tânără, pentru ea încă mai țineau de prezent lucruri care pentru noi se pierduseră de mult în noaptea timpului și a legendei! În prezența ei, aveam totdeauna senzația că alunec printre fantome. Și când te gândești că locuiam în această casă făcută din piatră, vorbeam la telefon, foloseam lumina electrică, dictam scrisori la mașina de scris, și iată, urcam douăzeci și două de trepte și mă transferam în alt secol și mă trezeam în umbra sacră a universului lui Goethe.

Mai târziu am mai avut prilejul să întâlnesc femei care atingeau cu creștetul lor alb bolta lumii eroice și olimpiene. Cosima Wagner, fiica lui Liszt, dură, severă și totuși sublimă

în gesturile ei patetice, Elisabeth Förster, sora lui Nietzsche, gingașă, micuță, cochetă, Olga Monod, fiica lui Aleksandr Herzen, care, copil fiind, șezuse adesea pe genunchii lui Tolstoi; îl auzisem pe Georg Brandes povestind la bătrânețe despre întâlnirile lui cu Walt Whitman, Flaubert și Dickens, sau pe Richard Strauss relatând cum l-a văzut el pe Richard Wagner pentru prima dată. Dar nimic nu m-a impresionat mai mult decât chipul acelei bătrânici, ultima printre cei în viață care încă mai fusese privită de ochiul lui Goethe. Și poate că, pe de altă parte, eu însumi sunt ultimul care poate să spună azi: am cunoscut un om pe al cărui cap a mai apucat să zăbovească o clipă, mângâietor, mâna lui Goethe.

Aveam acum unde să poposesc în intervalul dintre călătorii. Totuși mai important era un alt adăpost pe care l-am găsit în același timp – editura care de-a lungul a treizeci de ani mi-a protejat și promovat întreaga operă. O asemenea alegere are semnificația unei decizii capitale în viața unui autor, și mai inspirat decât am făcut-o nici că se putea. Cu câțiva ani în urmă, unui poet diletant de cea mai cultivată specie îi venise ideea să-și investească bogăția nu în cai de curse, ci într-o operă spirituală. Alfred Walter Heymel, ca poet o figură ștearsă, își propunea să înființeze în Germania, unde activitatea editorială era organizată în principal pe baze comerciale, o editură care să funcționeze nu în vederea câștigului material, ci care, dimpotrivă, să ia în calcul pierderi în lanț, având drept criteriu hotărâtor pentru publicarea unei opere nu desfacerea, ci ținuta spirituală a acesteia. Literatura de divertisment, oricât de aducătoare de venituri ar fi fost, urma să fie exclusă, acordându-se în schimb drept de intrare în cetate lucrărilor celor mai subtile și greu accesibile. A selecta numai lucrări de cea mai pură finalitate artistică, în cea mai pură formă de prezentare, iată cuvântul de ordine la această editură exclusivă și orientată în primul

rând numai spre publicul restrâns al adevăraților cunoscători. De aceea se și intitulase, cu intenția mândră a izolării, „Die Insel“ (Insula) și mai târziu „Insel-Verlag“ (Editura Insula). Acolo nu se tipărea nimic după criterii comerciale, căci fiecărei lucrări literare trebuia să i se dea din punct de vedere tipografic o formă exterioară pe măsura gradului ei de finisare artistică. Astfel, orice lucrare luată în parte, cu desenul titlului, punerea în pagină, literă, hârtie, devenea de fiecare dată o problemă cu pretenții proprii; chiar și prospectele, ca și hârtia de scrisori deveneau la această ambițioasă editură obiect de preocupare pasionată. Nu-mi amintesc, de exemplu, să fi găsit în treizeci de ani greșeală de tipar în vreuna din cărțile mele sau chiar vreun rând corectat de editură în vreo scrisoare: ambiția era ca totul, chiar și cel mai mic amănunt, să se situeze la un nivel exemplar.

Opera lirică a lui Hofmannsthal, ca și a lui Rilke, se editase la Insel Verlag și prin aceasta se instituise din capul locului obligativitatea celui mai înalt nivel calitativ. Se poate deci imagina bucuria mea, mândria mea, când la vârsta de douăzeci și șase de ani am devenit demn de a fi cetățean permanent al „Insulei“. Această apartenență însemna, pe de o parte, o promovare în ierarhia literară și, în același timp, obligații în plus. Cine intra în acest cerc de aleși trebuia să-și impună disciplină și măsură, n-avea voie să cadă în păcatul frivolității literare, al superficialității gazetărești, căci emblema editurii pe o carte însemna de la început pentru mii, și mai târziu pentru sute de mii, atât garanția calității intrinseci, cât și perfecțiunea execuției tehnice.

Un autor nu poate avea parte de o întâmplare mai fericită decât aceea ca, tânăr fiind, să dea peste o editură tânără și să urce împreună cu ea treptele afirmării; numai o asemenea evoluție în paralel creează de fapt o intercondiționare organică în care sunt prinși el, opera și lumea. De directorul editurii, profesorul Kippenberg, m-a legat în

curând o prietenie adevărată care s-a întărit și mai mult, care n-a avut decât de câștigat de pe urma pasiunii noastre de colecționari, căci, amplificându-se în paralel cu îmbogățirea colecției mele, colecția de manuscrise Goethe a lui Kippenberg a atins în acești treizeci de ani petrecuți împreună volumul cel mai mare realizat vreodată de o persoană particulară. El îmi dădea sfaturi prețioase și tot așa de des și cu aceeași eficacitate îmi semnala când trebuia să renunț la ceva. Eu, pe de altă parte, datorită perspectivei largi pe care o aveam asupra literaturii străine, am putut să-i sugerez importante inițiative; astfel, la o propunere a mea, s-a născut colecția „Insel Bücherei“, care cu multele ei milioane de exemplare a făcut să apară un adevărat oraș în jurul „turnului de fildeș“ inițial și a transformat „Insula“ în cea mai reprezentativă editură germană. După treizeci de ani, situația noastră se deosebea de cea de la care porniserăm: mărunta întreprindere devenise una dintre cele mai puternice edituri, iar autorul, cunoscut la început numai într-un cerc restrâns, a ajuns totuși să fie printre cei mai citiți în Germania. Și a fost nevoie de o catastrofă mondială și de cea mai brutală violență deghizată în mantia legii ca să se dizolve această legătură, fericită și binefăcătoare în aceeași măsură pentru amândoi. Trebuie să mărturisesc că mi-a fost mai ușor să-mi părăsesc casa și țara decât să nu mai văd emblema editurii pe cărțile mele.

Acum calea era deschisă. Începusem să public aproape exagerat de timpuriu și totuși aveam convingerea intimă că la douăzeci și șase de ani încă nu dădusem lucrări cu adevărat artistice. Ceea ce fusese cea mai frumoasă cucerire a anilor mei de tinerețe, frecventarea și prietenia celor mai buni creatori ai epocii, se resimțea în activitatea mea, în mod ciudat, ca un obstacol inhibitor. Învățasem prea bine ca să nu-mi dau seama de adevăratele valori; aceasta mă făcea să

stau în cumpănă. Datorită acestei șovăieli, tot ce publicasem până acum, cu excepția traducerilor, se reducea, din prudență și economie, la lucrări de dimensiuni mai mici, ca nuvele și poezii; a mai trecut multă vreme (aproape treizeci de ani) până să găsesc curajul să mă apuc de un roman. Prima încercare de abordare a unei lucrări de mai mare anvergură a fost pe tărâmul dramei. Și odată cu aceasta a început o mare ispită spre care mă împingeau unele semne de bun augur. În 1905 sau 1906, în timpul verii, scrisesem o piesă. Era, după cum cerea stilul epocii noastre, o dramă în versuri, și anume în maniera anticilor. Se numea *Tersit*, dar să spun ce gândesc astăzi despre această piesă, care mai prezintă interes numai din punct de vedere formal, este de prisos, căci n-am mai încuviințat niciodată retipărirea ei, tratament pe care l-am aplicat aproape tuturor cărților mele publicate înainte de împlinirea vârstei de treizeci și doi de ani. Oricum, această dramă anunța deja o anumită trăsătură specifică a atitudinii mele morale, care nu simpatizează niciodată cu așa-zișii „eroi“, tragicul văzându-l totdeauna numai în condiția învinsului. În nuvelele mele, totdeauna cel supus de destin este cel care mă atrage, în biografii, chipul celui care se impune nu în spațiul material al succesului, ci numai în sens moral, Erasm, și nu Luther, Maria Stuart, și nu Elizabeta, Castellio, și nu Calvin; astfel nici atunci nu l-am luat ca figură eroică pe Ahile, ci pe cel mai șters dintre adversarii săi, pe Tersit – pe omul care suferă, nu pe cel care, prin forța și aroganța sa, provoacă suferințe celorlalți. Drama fiind de-acuma gata, nu m-am grăbit s-o arăt vreunui actor, nici măcar unuia care mi-era prieten, având oricum suficientă experiență de viață ca să știu că dramele în versuri albe și în costume grecești, fie ele și de Sofocle sau Shakespeare, nu sunt apte să asigure pe scena reală spectacol cu casa închisă. Numai de formă am trimis câteva exemplare la marile teatre și am uitat după aceea cu totul de această afacere.

De aceea, mare mi-a fost uimirea când după vreo trei luni am primit o scrisoare pe al cărei plic erau imprimate cuvintele „Teatrul Regal din Berlin“. Spre surprinderea mea, directorul Ludwig Barnay, cândva unul dintre cei mai mari actori germani, mă informa că piesa i-a făcut o impresie foarte puternică și că este deosebit de bine-venită, deoarece în Ahile găsește, în sfârșit, rolul de mult căutat pentru Adalbert Matkowsky; și că mă roagă să acord Teatrului Regal din Berlin dreptul primei puneri în scenă.

Aproape că mi-am pierdut capul de bucurie. Națiunea germană avea pe-atunci doi mari actori, Adalbert Matkowsky și Josef Kainz; primul, un german din nord, neîntrecut prin temperamentul său vulcanic, prin forța înrobitoare a pasiunii sale – celălalt, vienezul nostru Josef Kainz, cuceritor prin grația spiritului său, prin a sa artă a vorbirii pe care nimeni n-a mai depășit-o vreodată, prin puterea de a face cuvântul să vibreze ca un metal. Acum urma ca Matkowsky să dea viață personajului creat de mine, să dea glas versurilor mele. Teatrul cel mai prestigios din capitala imperiului german urma să fie naș la botezul artistic al dramei mele. O carieră dramatică de excepție părea să se deschidă în fața mea, deși nu-mi propusesem niciodată așa ceva.

De atunci am învățat însă că niciodată nu e bine să-ți faci prea multe iluzii în legătură cu o punere în scenă, înainte de a se fi ridicat cortina cu adevărat. Ce-i drept, începuseră repetițiile, una după alta, și prietenii mă asigurau că Matkowsky n-a fost niciodată așa de impunător, așa de plin de forță ca atunci când declamă versurile mele. Îmi comandasem deja loc la vagonul de dormit pentru Berlin, când îmi parveni, în ultimul moment, o telegramă: spectacolul se amână din cauza îmbolnăvirii lui Matkowsky. Am considerat că este vorba de un pretext, așa cum se întâmplă cu teatrele când nu pot să-și respecte un termen sau o promisiune. Dar opt zile mai târziu a apărut în ziare

știrea că Matkowsky a murit. Ultimele versuri în care s-a exersat minunata lui artă a rostirii au fost ale mele.

S-a terminat, mi-am zis. S-a dus. E drept că acum piesa era solicitată de alte două marcante teatre de curte, cele din Dresda și Kassel, însă nu mai aveam puterea sufletească să mă interesez de această acțiune. După Matkowsky nu-mi mai puteam imagina un alt Ahile. Dar iată că-mi parvine o știre și mai uluitoare: un prieten mă trezește într-o dimineață spunându-mi că e trimis de Josef Kainz, care dăduse întâmplător peste piesă și care găsea în aceasta un rol pentru el, nu cel al lui Ahile, pe care intenționase să-l interpreteze Matkowsky, ci acela tragic al lui Tersit. Și că el, Kainz, va intra imediat în legătură cu Burgtheaterul. Directorul Schlenther venise tocmai de la Berlin ca deschizător de drum al realismului, care tocmai începuse a se purta, și conducea (spre marele necaz al vienezilor) de pe aceste poziții teatrul Curții; mi-a comunicat imediat în scris că sesizează bine partea interesantă a dramei mele, dar că, din păcate, dincolo de premieră, nu vede posibilitatea unui succes de durată.

S-a terminat, mi-am zis încă o dată, sceptic așa cum am fost dintotdeauna față de mine și opera mea literară. Kainz, dimpotrivă, era furios. M-a invitat imediat la el; aveam pentru prima dată în față pe zeul tinereții mele, căruia noi, ca liceeni, i-am fi sărutat cu cea mai mare plăcere mâinile și picioarele: cu corpul suplu ca o plantă, cu fața spiritualizată și însuflețită de niște superbi ochi negri, deși trecuse deja de cincizeci de ani. Era o desfătare să-l auzi vorbind. Chiar și în conversația de la om la om, fiecare cuvânt își avea conturul cel mai pur, fiecare consoană avea acuitatea cea mai cizelată, fiecare vocală avea o vibrație plină și clară; unele poezii pe care le-am auzit odată recitate de el nici azi nu le pot citi fără suportul vocii lui, cu desfășurarea ei de forță a scandării, de ritm desăvârșit, de

avânt eroic; niciodată, în nici o împrejurare în care am auzit-o vorbită, limba germană nu mi-a mai făcut o asemenea plăcere. Și iată, acest om pe care-l adoram ca pe un zeu cerea scuze tânărului care eram pentru că nu reușise să impună piesa mea. Dar de-acum încolo noi nu trebuie să ne mai pierdem unul pe celălalt, sublinie el. Căci, de fapt, are o rugăminte la mine – mai că mi-a venit să zâmbesc: Kainz are o rugăminte la mine! –, și anume: el este acum prins într-un turneu pentru care a pregătit două piese într-un act. I-ar mai trebui una, și lucrul la care se gândește ar fi o mică piesă, dacă se poate în versuri, și cel mai bine ar fi una cu cascade lirice, pe care el – singurul în arta teatrală germană, datorită impresionantei lui tehnici de-a vorbi ținându-și respirația – ar putea să le prăvălească într-un șuvoi cristalin asupra unei mulțimi împietrite în ascultare. N-aș putea să-i scriu eu o asemenea piesă?

I-am promis că voi încerca. Și voința poate uneori, cum spune Goethe, „să comande poezia". Am făcut schița unei piese într-un act, *Comediantul transformat*, o compunere sprințară, stil rococo, cu elementele încorporate a două mari monologuri lirico-dramatice. Fără să-mi dau seama, am lucrat fiecare cuvânt în spiritul lui Kainz, transformându-mă senzorial, cu toată pasiunea, în felul lui de-a fi și chiar de-a vorbi; astfel, această lucrare ocazională a devenit unul din acele rezultate fericite la care nu se ajunge niciodată prin simplă îndemânare, ci numai prin entuziasm. După trei săptămâni puteam să-i arăt lui Kainz schița pe jumătate gata, cu o „arie" deja înglobată structural. Kainz a fost sincer entuziasmat. A recitat imediat din manuscris de două ori acea cascadă, a doua oară cu o măiestrie pe care nu pot s-o uit. De cât timp mai ai nevoie? m-a întrebat el, vizibil nerăbdător. O lună. Splendid! Merge minunat! Mi-a spus că acum pleca pentru câteva săptămâni într-un turneu prin Germania, că după ce se întoarce ar trebui să înceapă

imediat repetițiile, pentru că aceasta este o piesă de Burgtheater. Și apoi, mi-a promis el, oriunde va merge, o va include în repertoriul său, pentru că îi vine ca o mănușă. „Ca o mănușă!“ A continuat să repete aceste cuvinte, strângându-mi mâna cu cordialitate de trei ori.

Era clar că, încă înainte de plecare, răscolise spiritele la Burgtheater, căci directorul îmi ceru confidențial la telefon să-i arăt piesa, chiar în schiță. O acceptă imediat, în mod anticipat. Rolurile celelalte au fost îndată transmise spre lectură actorilor. Din nou se părea că jocul cel mai important a fost câștigat fără o miză deosebită – Burgtheater, mândria orașului nostru, și la Burgtheater actorul care, alături de Duse, se număra printre cei mai mari actori ai timpului juca într-o operă de-a mea: era aproape prea mult pentru un începător. Acum numai un singur pericol mai exista, anume, ca în fața produsului finit, Kainz să-și schimbe părerea, dar așa ceva era cu totul improbabil. Oricum, de data aceasta eu eram cel nerăbdător. În sfârșit, citesc în ziar că Josef Kainz a revenit din turneu. Din politețe, am stat două zile în așteptare, ca să nu-l atac imediat ce-a sosit. A treia zi mi-am luat inima-n dinți și i-am înmânat bine-cunoscutului portar bătrân de la hotel Sacher, unde locuia pe-atunci Kainz, cartea mea de vizită: „Domnului Kainz, actor la teatrul Curții!“ Bătrânul mă fixă prin pince-nez cu o privire uimită. „Dar ’mneavoastră încă nu știți, domnule doctor?“ Nu, eu nu știam nimic. „Doar azi dimineață ce l-au dus la spital.“ Acum aflam de-abia: Kainz se întorsese grav bolnav din turneul în care, stăpânindu-și eroic cele mai cumplite dureri în fața publicului neștiutor, își jucase pentru ultima oară marile lui roluri. În ziua următoare fu operat de cancer. Citeam buletinele din ziare și încă mai îndrăzneam să sper într-o însănătoșire. Era obosit, măcinat, ochii lui negri pe fața suptă păreau și mai mari ca de obicei. M-am speriat: deasupra buzelor altădată

veșnic tinerești, atât de suverane în arta declamației, apărea pentru prima oară desenul unei mustăcioare de un cenușiu înghețat; în fața mea se afla un om bătrân, muribund. Mi-a zâmbit melancolic: „Îmi va mai da oare bunul Dumnezeu răgazul să joc piesa noastră? Asta ar mai putea să mă pună pe picioare." Dar câteva săptămâni mai târziu ne aflam în jurul sicriului său.

Se înțelege că nu-mi venea ușor să stărui în încercările mele de dramaturg și că acum mă cuprindea o stare de neliniște îndată ce predam unui teatru o piesă nouă. Faptul că cei doi foarte mari actori ai Germaniei muriseră după ce cu versurile mele își făcuseră ultima lor repetiție, mă făcea, nu mi-e rușine s-o mărturisesc, superstițios. Abia peste câțiva ani am mai găsit tăria să-mi reiau încercările în acest domeniu și, când noul director al Burgtheaterului, Alfred Baron Berger, un specialist eminent al teatrului și maestru al declamației, mi-a acceptat imediat drama, am parcurs aproape înfricoșat lista cu distribuția rolurilor și am avut un paradoxal moment de ușurare sufletească: „Slavă domnului, pe listă nu figura nici unul dintre cei proeminenți!" Fatalitatea nu mai avea pe contul cui să-și facă de cap. Și totuși improbabilul s-a produs și de data aceasta. Căci dacă îi închizi nenorocirii o ușă, găsește ea alta pe care să se strecoare înăuntru. Eu mă gândisem numai la actori, nu și la director, care-și rezervase personal conducerea punerii în scenă a tragediei mele *Casa de la mare* și care făcuse deja proiectul caietului de regie, nu și la Alfred Baron Berger. Și într-adevăr: cu paisprezece zile înainte de începerea repetițiilor, a murit. Blestemul care părea să apese asupra lucrărilor mele dramatice încă acționa; chiar și peste un deceniu și ceva, când, după Războiul Mondial, *Ieremia* și *Volpone* erau reprezentate pe scenă în toate limbile pământului, eu tot nu mă simțeam liniștit. Și în mod premeditat am acționat

împotriva interesului meu atunci când, în 1931, am terminat o nouă piesă, *Mielul celor săraci*. La o zi după ce i-am trimis manuscrisul, am primit de la prietenul meu Alexander Moissi o telegramă prin care mă ruga să-i rezerv lui rolul principal în premiera absolută. Moissi, care din patria lui italiană aducea pe scena germană o euforie sentimentală a limbii cum nu se mai întâlnise niciodată înainte, era atunci singurul mare urmaș al lui Josef Kainz. Cuceritor ca înfățișare, inteligent, vioi și în plus un om bun și apt să întrețină flacăra entuziasmului, el transmitea fiecărei opere ceva din farmecul lui personal; n-aș fi putut să-mi doresc un interpret mai desăvârșit pentru acest rol. Dar totuși, făcându-mi propunerea, Moissi mi-a răscolit amintirile despre Matkowsky și Kainz. Am recurs deci la un subterfugiu ca să-l refuz, fără a-i dezvălui adevăratul motiv. Știam că preluase de la Kainz așa-numitul inel al lui Iffland, pe care cel mai mare actor al Germaniei îl lăsa întotdeauna moștenire celui mai mare dintre urmașii săi. Avea oare, până la urmă, să împărtășească și soarta lui Kainz? În orice caz, în ce mă privește, nu voiam să împing a treia oară fatalitatea împotriva celui care era cel mai mare actor german al timpului. Astfel că, din superstiție și din dragoste pentru el, am renunțat la ceea ce ar fi putut fi un triumf scenic aproape decisiv pentru piesa mea. Și totuși, nici chiar prin această renunțare n-am putut să-l apăr, deși i-am refuzat rolul, deși de-atunci n-am mai dat scenei nici o piesă nouă. Aveam să continui a fi implicat, fără să am nici cea mai mică vină, în nenorocirea altuia.

S-ar putea naște bănuiala – sunt conștient de aceasta – că aici este vorba de o poveste cu stafii. Matkowsky și Kainz, asta s-ar putea explica prin răutatea hazardului. Dar cum să explici că întâmplarea cu cei doi s-a repetat și în cazul lui Moissi, deși i-am refuzat rolul și deși de-atunci

n-am mai scris nici o dramă? S-a petrecut astfel: cu ani și ani mai târziu – aici relatarea mea anticipează evenimentele –, în vara lui 1935, mă aflam, liber de orice presimțire la Zürich, când pe neașteptate primesc o telegramă de la Milano prin care Alexander Moissi mă anunța că avea să sosească în aceeași seară, special pentru mine, la Zürich și că mă roagă să-l aștept necondiționat. Ciudat, gândii în sinea mea. Ce-o fi având el așa de urgent, doar n-am nici o piesă nouă și teatrul mi-a devenit de ani de zile perfect indiferent. Dar, se înțelege de la sine, l-am așteptat bucuros, căci îl iubeam ca pe un frate pe acest om cu inima fierbinte. Din vagon mi-a sărit în față, ne-am îmbrățișat italienește și chiar în mașină, la întoarcere de la gară, mi-a explicat cu splendidul lui debit precipitat ce pot să fac eu pentru el. Că are o rugăminte către mine, o rugăminte mare de tot. Că Pirandello i-a făcut o cinste deosebită încredințându-i premiera absolută a noii sale piese *Non si sà come*[1], și nu pur și simplu pe plan italian, ci internațional – că aceasta urmează să aibă loc la Viena și în limba germană. Că este prima dată că un asemenea maestru dă întâietate publicului din afara Italiei, că în privința aceasta nici pentru Paris nu și-a dat niciodată acordul. Că acum Pirandello, care se teme că în traducere s-ar putea pierde muzicalitatea și semitonurile intermediare ale prozei sale, are o dorință deosebit de fierbinte. Că acesta ar dori mult ca piesa să fie transpusă în germană nu de un traducător de ocazie, ci de unul ca mine, a cărui stăpânire a limbii o apreciază de multă vreme. Că Pirandello, firește, a ezitat să mi se adreseze mie; cum ar putea el să-mi ceară să-mi irosesc timpul cu traduceri! Și că de aceea el, Moissi, și-a asumat sarcina să-mi prezinte rugămintea lui Pirandello. Acum, era adevărat că de ani și ani nu mă mai ocupam de traduceri, dar

1. Jucată în românește sub titlul *Nu se ştie cum*.

îl iubeam prea mult pe Pirandello, cu care avusesem câteva întâlniri plăcute, ca să-l tratez cu răceală și mai ales eram bucuros să pot da unui prieten atât de apropiat ca Moissi un semn al afecțiunii mele. Pentru una sau două săptămâni mi-am lăsat deoparte propriile lucrări; câteva săptămâni mai târziu, se programa la Viena în premieră absolută internațională piesa lui Pirandello în traducerea mea, care pe deasupra, datorită substratului politic, urma să aibă o montare de zile mari. Pirandello promisese că va veni personal la premieră, și deoarece Mussolini pe-atunci încă mai trecea drept protectorul declarat al Austriei, toate cercurile oficiale, cu cancelarul în frunte, își și anunțaseră participarea. Seara trebuia să fie totodată o demonstrație politică a prieteniei austro-italiene (în realitate, a protectoratului Italiei asupra Austriei).

Eu însumi mă găseam, întâmplător, la Viena în zilele când urmau să înceapă repetițiile. Mă bucuram de revederea cu Pirandello, eram oricum curios să aud cuvintele traducerii mele în muzica vorbită a lui Moissi. Dar, după un sfert de veac, se repeta, în condiții misterios de asemănătoare, aceeași întâmplare. Când dis-de-dimineață am deschis ziarul, am aflat că Moissi se întorsese din Elveția cu o gripă gravă și că, din cauza îmbolnăvirii lui, repetițiile se amână. O gripă, mă gândeam eu, nu poate fi ceva prea serios. Dar inima-mi bătea cu putere când m-am apropiat de hotel – slavă domnului, mă mângâiam eu, că nu e hotel Sacher, ci Grand Hotel! – ca să-mi vizitez prietenul bolnav; amintirea acelei triste vizite la Kainz m-a străbătut ca un fior. Și exact același lucru se repeta peste un sfert de veac, tot cu cel mai mare actor german al vremii sale. Nu mi s-a dat voie să-l văd pe Moissi; începuse să delireze din cauza febrei. Două zile mai târziu, în loc să asist la repetiție, mă aflam înaintea sicriului cu trupul neînsuflețit al actorului.

Cu relatarea acestei ultime împliniri a acelui blestem legat de încercările mele în materie de teatru, am sărit peste un anumit interval de timp. Evident, în repetarea acestor momente triste nu văd altceva decât o întâmplare. Dar, fără îndoială, rapiditatea cu care s-au succedat moartea lui Matkowsky și cea a lui Kainz a avut la vremea respectivă o influență determinantă asupra cursului vieții mele. Dacă atunci când aveam douăzeci și șase de ani Matkowsky la Berlin, Kainz la Viena mi-ar fi pus în scenă primele drame, datorită artei lor, care putea transforma într-un succes și cea mai slabă piesă, eu m-aș fi remarcat mai repede și poate nejust de repede în fața opiniei publice; în felul acesta însă n-aș mai fi avut parte de anii de ucenicie și de descoperire a lumii. Se înțelege că atunci mă simțeam persecutat de destin, deoarece încă de la primele începuturi teatrul îmi oferise perspective îmbietoare la care nici nu îndrăznisem să visez vreodată, pentru ca apoi, în ultima clipă, să mi le închidă cu brutalitate. Dar numai în primii ani ai tinereții întâmplarea și destinul mai par a se identifica. Mai târziu aflăm că adevăratul drum al vieții este determinat din interior; oricât de mult și de inexplicabil pare acest drum a se abate de la calea anticipată de dorințele noastre, până la urmă el ne conduce totuși în mod constant către ținta nevăzută a existenței noastre.

Dincolo de Europa

Trecea oare pe-atunci timpul mai repede decât azi, când s-a umplut peste măsură cu evenimente, care pentru secole de-acum înainte vor modifica lumea noastră de la suprafață până în cuta cea mai adâncă? Sau acești ultimi ani ai tinereții mele de dinainte de primul război european par destul de estompați numai din cauză că i-am petrecut lucrând cu regularitate? Scriam, publicam, numele meu era deja cunoscut într-o oarecare măsură în Germania și în afară, aveam adepți și ceea ce, în fond, este mai semnificativ – chiar și adversari; toate marile ziare ale imperiului îmi stăteau la dispoziție, nu mai trebuia să le trimit eu materiale, ci eram solicitat. Dar în sinea mea nu-mi fac nici o iluzie și mi-este absolut clar că tot ce am făcut și am scris în acei ani astăzi nu mai are importanță; toate ambițiile noastre, grijile noastre, dezamăgirile și revoltele noastre de-atunci îmi par azi de-a dreptul liliputane. Zguduirile acestei epoci ne-au constrâns să ne modificăm optica. Dacă aș fi început această carte acum câțiva ani, aș fi povestit despre niște convorbiri cu Gerhart Hauptmann, cu Arthur Schnitzler, Beer-Hofmann, Dehmel, Pirandello, Wassermann, Schalom Asch și Anatole France (convorbirea cu cel din urmă a fost, ce-i drept, veselă, pentru că bătrânul ne-a înșirat toată după-amiaza povești licențioase, dar spuse cu o gravitate

calmă și un farmec indicibil). Aș putea să relatez despre marile premiere, despre a zecea simfonie a lui Gustav Mahler la München, despre *Cavalerul rozelor* la Dresda, despre Karsavina și Nijinski, pentru că, în calitatea mea de oaspete itinerant în căutare de noutăți, am fost martor la multe evenimente artistice „istorice". Dar tot ce nu mai are legătură cu problemele timpului nostru de azi nu mai corespunde severelor criterii cu care definim esențialul. Astăzi îmi pare că acei oameni din tinerețea mea care mi-au îndreptat privirile spre literatură au devenit mult mai puțin importanți decât aceia care mi le-au întors spre realitate.

Printre aceștia se numără în primul rând un om care, într-una din cele mai tragice epoci, a avut de ținut în mână soarta imperiului german și care, de fapt, a fost prima victimă a național-socialiștilor, cu unsprezece ani înainte de venirea lui Hitler la putere: Walther Rathenau. Relațiile noastre prietenești erau vechi și cordiale; avuseseră de altfel un început curios. Unul dintre primii bărbați cărora le sunt îndatorat pentru încurajarea ce mi-au dat-o încă de pe vremea când aveam nouăsprezece ani a fost Maximilian Harden, al cărui *Viitor* a jucat un rol hotărâtor în ultimele decenii ale imperiului wilhelminian; Harden, vârât în politică de Bismarck personal, care se folosea de el cu plăcere ca de un purtător de cuvânt sau ca de un paratrăsnet, debarca miniștri, declanșa scandaluri, precum cel legat de afacerea Eulenberg, făcea în fiecare săptămână palatul imperial să tremure de noi atacuri și dezvăluiri; dar, în ciuda tuturor acestor lucruri, adevărata dragoste a lui Harden a rămas teatrul și literatura. Într-o zi apărură în *Viitorul* o serie de aforisme care erau semnate cu un pseudonim de care nu-mi amintesc și care m-au frapat printr-o inteligență neobișnuită, precum și prin concizia cu care erau formulate. În calitatea mea de colaborator permanent, i-am scris lui Harden: „Cine este acest nou-venit? De ani buni n-am mai citit niște aforisme așa de bine șlefuite."

Răspunsul n-a venit de la Harden, ci de la un domn care semna Walther Rathenau și care, așa cum am aflat din scrisoarea lui, precum și din alte surse, nu era altcineva decât fiul atotputernicului director al societății berlineze de electricitate, el însuși mare om de afaceri, mare industriaș, membru în consiliul de administrație a nenumărate societăți, unul dintre noii negustori germani „cu relații mondene“ (ca să folosesc o sintagmă a lui Jean Paul). Îmi spunea cu foarte multă cordialitate și gratitudine că scrisoarea mea a fost primul ecou pe care l-a primit în legătură cu acea încercare literară. Deși cu cel puțin zece ani mai în vârstă decât mine, îmi mărturisea deschis că nu știe dacă să publice sau nu o carte întreagă cu reflecțiile și aforismele sale. Că în definitiv el este totuși un diletant și că până acum și-a investit întreaga lui capacitate în domeniul economic. Sincer l-am încurajat, am rămas în corespondență cu el și, la următorul meu popas la Berlin, i-am telefonat. Mi-a răspuns o voce șovăitoare: „A, da, dumneavoastră sunteți. Dar ce păcat că mâine-dimineață la șase plec în Africa de Sud...“ L-am întrerupt: „Atunci să ne vedem, bineînțeles, altă dată.“ Dar vocea a continuat pe un ton domol, reflexiv: „Nu, așteptați... un moment... După-amiază sunt prins cu niște conferințe... Diseară trebuie să merg la minister și apoi la un dineu la club... Dar poate că totuși ați putea veni la mine la ora unsprezece și un sfert?“ I-am spus că sunt de acord. Am stat la taifas până la ora două dimineața. La ora șase pleca într-o călătorie – după cum am aflat mai târziu, din însărcinarea împăratului german – spre Africa de Sud-Vest.

Povestesc acest detaliu, pentru că el este teribil de caracteristic pentru Rathenau. Acest om extrem de ocupat avea totdeauna timp. L-am văzut în zilele cele mai grele ale războiului și cu puțin înainte de conferința de la Locarno, iar cu câteva zile înainte de asasinarea lui am mai străbătut împreună aceeași stradă, în același automobil în care a fost

împușcat. Avea în permanență ziua planificată minut cu minut, dar cu toate acestea putea în orice clipă să treacă fără dificultate dintr-un domeniu într-altul, deoarece creierul său era totdeauna de veghe, un instrument de precizie și rapiditate așa cum n-am mai întâlnit niciodată la nimeni. Vorbea curgător, de parcă ar fi citit de undeva, de pe o filă invizibilă, și-și rotunjea totuși fiecare frază așa de plastic și clar, încât, dacă s-ar fi stenografiat, relatările sale s-ar fi constituit într-un expozeu apt să meargă imediat la tipar. Cu aceeași siguranță cu care vorbea germana, vorbea franceza, engleza și italiana – niciodată nu-l trăda memoria, n-avea niciodată nevoie de pregătire specială, indiferent ce subiect ar fi urmat să abordeze. Când vorbeai cu el te simțeai în același timp prost, deficitar la capitolul cultură, nesigur, deconcertat în fața calm-cumpănitoarei, atotcuprinzătoarei sale capacități de-a stabili contacte directe cu realul. Dar în această orbitoare risipă de lumină, în această claritate de cristal a gândirii sale, întocmai ca și în cea mai aleasă mobilă, în cele mai frumoase tablouri din locuința sa, era ceva care îți dădea o senzație de inconfortabil. Fața lui era ca un aparat construit de un inventator genial, locuința lui era ca un muzeu și în castelul său feudal „Regina Luise“ din împrejurimile orașului nu-ți tihnea din cauza excesului pedant de ordine și curățenie. Gândirea lui avea ceva din transparența sticlei și de aceea părea fără substanță: cu toată evidenta lui înzestrare, era măcinat de o adâncă neliniște și incertitudine. Ceilalți prieteni ai mei, ca de exemplu Verhaeren, Ellen Key, Bazalgette, n-aveau nici a zecea parte din inteligența lui, nici a suta parte din cultura și experiența lui de viață, dar erau siguri de ei înșiși. La Rathenau am simțit întotdeauna că, în ciuda neobișnuitei lui inteligențe, el nu-și găsea o bază. Întreaga lui existență a fost un conflict continuu, doar contradicțiile erau de fiecare dată altele. Moștenise de la tatăl său tot ce există în

materie de putere și totuși nu voia să-i fie moștenitor, era negustor și se voia artist, poseda milioane și se lăsa câștigat de idei socialiste, se simțea evreu și cocheta cu Cristos. Prin gândire depășea mărginirea naționalistă și totuși diviniza Prusia, visa la o democrație a poporului și se simțea de fiecare dată foarte onorat să fie primit și consultat de împăratul Wilhelm, ale cărui slăbiciuni și vanități le sesiza cu pătrundere, fără ca prin aceasta să-și poată stăpâni propria-i vanitate. În felul acesta, activitatea lui febrilă era poate numai un opiu menit să potolească nervozitatea ascunsă și să alunge singurătatea de care se simțea invadat în forul cel mai ascuns al ființei sale. Abia în ceasul de mare răspundere când, în 1919, după prăbușirea armatelor germane, i-a revenit foarte greaua sarcină istorică de-a reda vieții un stat aflat în haosul destrămării, uriașele forțe potențiale din el s-au transformat instantaneu în forță activă. Și a devenit celebru, trăsătură preexistentă în geniul său, prin angajarea vieții sale în serviciul unei singure idei: salvarea Europei.

Pe lângă unele deschideri datorate însuflețitoarelor dialoguri care, ca intensitate și luciditate spirituală, ar intra poate în competiție numai cu cele purtate cu Hofmannsthal, Valéry și contele Keyserling, pe lângă lărgirea orizontului prin completarea perspectivei literare cu cea istorică, îi datorez lui Rathenau și primul îndemn de-a călători în afara Europei. „Nu puteți înțelege Anglia atâta timp cât cunoașteți numai insula", îmi spunea el. „Și nici continentul nostru, atâta timp cât dumneavoastră nu i-ați depășit nici măcar o dată fruntariile. Sunteți un om liber, folosiți-vă libertatea! Literatura este o meserie minunată fiindcă nu lasă loc grabei. Un an mai devreme sau mai târziu n-are nici o importanță pentru o carte adevărată. De ce nu vă duceți măcar o dată în India sau în America?" Îndemnul acesta întâmplător n-a rămas fără efect și m-am hotărât să dau imediat curs sfatului său.

India mi s-a părut mai înspăimântătoare și mai apăsătoare decât mă așteptam. Eram îngrozit de mizeria chipurilor pământii, de încordarea dureroasă din privirile întunecate, de monotonia adesea înfiorătoare a peisajului și, înainte de toate, de rigida stratificare a claselor și raselor, din care mi s-a oferit o mostră chiar în timpul călătoriei cu vaporul. Două fete adorabile, suple și cu ochii negri, culte și manierate, cuminți și elegante, călătoreau cu vaporul nostru. Chiar din prima zi am observat că ședeau deoparte, sau o barieră invizibilă mie le ținea deoparte. Nu veneau la dans, nu se amestecau în discuție, ci ședeau pe de lături, citind cărți englezești sau franțuzești. Abia a doua sau a treia zi descoperii că nu ele erau cele care evitau societatea engleză, ci ceilalți erau cei care nu voiau să aibă de-a face cu *half-castes*[1], deși aceste fete erau fiicele unui mare negustor pars și ale unei franțuzoaice. La pensionatul din Lausanne, la *finishing-school*[2] din Anglia, ele se bucuraseră timp de doi sau trei ani de absolut aceleași drepturi; pe vaporul spre India însă, s-a instalat de îndată acea barieră rece, invizibilă și totuși nu mai puțin îngrozitoare a discriminării rasiale. Vedeam pentru prima dată ciuma demenței rasiale, care, pentru lumea noastră, a devenit mai funestă decât ciuma reală din veacurile timpurii.

Această primă experiență mi-a ascuțit, ca să spun așa, privirile. Oarecum jenat, am beneficiat apoi de respectul – de mult dispărut la ora actuală – ce se acorda europeanului ca unui fel de zeu alb care, atunci când făcea o expediție turistică în genul celei spre piscul Adam din Ceylon, trebuia neapărat să fie însoțit de doisprezece până la paisprezece servitori; altfel ar fi fost sub „demnitatea“ lui. Nu-mi dădea

1. Metise (engl.).

2. Școală privată pentru fete, unde se predau bunele maniere și deprinderi necesare unei vieți de societate armonioase (engl.).

pace sentimentul apăsător că deceniile și secolele viitoare aveau să supună această absurdă stare de lucruri unor transformări și reașezări pe care noi, în confortabila și iluzoriu sigura noastră Europă, nici nu îndrăzneam să le anticipăm. Datorită acestor observații, eu n-am văzut India, ca Pierre Loti, în trandafiriul visului „romantic", ci ca un avertisment; și nu splendoarea templelor, nu ruinele palatelor, nu peisajele din Himalaia au fost cele care în această călătorie mi-au îmbogățit cel mai mult sufletul, ci oamenii pe care i-am cunoscut, oameni din alt colț de lume și de altă factură decât cei care, de regulă, ieșeau în calea unui scriitor în incinta europeană. Cine călătorea pe-atunci, când se făceau socoteli mai strânse și încă nu se organizau turneele de agrement Cook, în afara Europei era aproape întotdeauna, prin starea și condiția sa, un om de un fel deosebit, negustorul nu era un mic băcan cu vederea-ngustă, ci un mare comerciant, medicul un adevărat explorator, întreprinzătorul era din rasa conchistadorilor, temerar, generos, implacabil; chiar și scriitorul era un om cu o curiozitate mai vie. În zilele lungi, în nopțile lungi ale călătoriei, pe care atunci încă nu le umplea radioul cu vorbăria lui, din contactul cu un alt tip de oameni, am aflat despre forțele și tensiunile care mișcă lumea noastră mai mult decât dintr-o sută de cărți. Alta fiind distanța la care te afli de casă, altele sunt și criteriile judecății la care supui lumea. Multe mărunțișuri, care înainte mă preocupaseră mai mult decât s-ar fi cuvenit, au început să pălească la întoarcerea din călătorie, iar Europa noastră n-a mai fost nici pe departe axa eternă a universului nostru.

Printre oamenii pe care i-am întâlnit în călătoria mea în India a fost unul care a avut asupra istoriei timpului nostru o influență imensă, chiar dacă nu vizibilă. Făcând o excursie de la Calcutta spre nordul Indiei și apoi pe cursul superior al râului Irawadi, am petrecut zilnic ore întregi cu

Karl Haushofer și soția lui. Acesta fusese trimis ca atașat militar german în Japonia. Acest bărbat drept, uscățiv, cu fața lui osoasă și un nas ascuțit de vultur mi-a dat prima imagine despre calitățile extraordinare și ținuta intelectuală a unui ofițer german de stat-major. Se înțelege că și înainte avusesem la Viena din când în când de-a face cu militari, tineri prietenoși, amabili și chiar veseli, care, de cele mai multe ori, fiind de proveniență modestă, găsiseră în armată un refugiu și căutau să valorifice partea cea mai agreabilă a serviciului. Haushofer, dimpotrivă, asta se simțea imediat, venea dintr-o familie cultă, din marea burghezie – tatăl său publicase destul de multe poezii și fusese, cred, profesor la universitate – și avea o pregătire multilaterală care depășea de departe cerințele funcției sale. Însărcinat să studieze la fața locului teatrul de operațiuni al războiului ruso-japonez, atât el, cât și soția lui se familiarizaseră cu limba japoneză, ba chiar și cu poezia japoneză; exemplul lui mi-a arătat din nou că orice știință, chiar și cea militară, când este superior înțeleasă, ajunge să depășească domeniul îngust al specialității și să vină în contact cu toate celelalte științe. Pe vas lucra toată ziua, cerceta cu binoclul orice amănunt, scria jurnale sau referate, studia lexicoane; rar l-am văzut fără o carte în mână. Ca observator exact, știa să prezinte bine o problemă; din discuțiile cu el am aflat multe despre enigma Orientului și, după ce m-am întors acasă, am păstrat legături prietenești cu familia Haushofer; ne trimiteam scrisori și ne făceam vizite la Salzburg și München. O grea afecțiune pulmonară, care l-a pironit un an de zile la Davos sau Arosa, ținându-l departe de preocupările militare, i-a facilitat trecerea în activitatea științifică; însănătoșit, a putut să preia apoi o comandă în timpul Războiului Mondial. În zilele înfrângerii mă gândeam adesea cu mare simpatie la el; îmi imaginam cât de mult trebuie să fi suferit el, care ani de-a rândul, din izolarea sa, contribuise la consolidarea poziției de mare

putere a Germaniei și poate și a mașinii de război germane, să vadă printre adversarii victorioși Japonia, unde își făcuse mulți prieteni.

În curând s-a vădit că el a fost unul dintre primii care s-au gândit sistematic și în ansamblu la o redresare a poziției de mare putere a Germaniei. Edita o revistă de geopolitică și, cum se întâmplă ades, la început n-am înțeles sensul mai adânc al acestei mișcări noi. Credeam cu naivitate că este vorba numai de-a urmări jocul forțelor în interacțiunea dintre națiuni, și chiar cuvântul de „spațiu vital" al popoarelor, pe care, cred, el l-a conceput primul, îl înțelegeam în sensul lui Spengler, doar ca pe o energie relativă, variabilă în timp, pe care fiecare națiune o degajă la un moment dat în succesiunea ciclurilor. Chiar și cererea lui Haushofer, de-a se studia mai îndeaproape trăsăturile individuale ale popoarelor și de-a se organiza un aparat permanent de informații de natură științifică, mi se părea întru totul justă, deoarece părerea mea era că această activitate de cercetare servește în exclusivitate tendințelor de apropiere între popoare; poate că – nu pot să mă pronunț în privința aceasta – și în realitate intenția inițială a lui Haushofer a fost departe de a avea un caracter politic. Îi citeam în orice caz cărțile (în care el, de altminteri, m-a citat o dată și pe mine) cu mare interes și fără nici o suspiciune, auzeam cum din toate părțile prelegerile sale erau lăudate ca fiind extraordinar de instructive, și nimeni nu-i imputa că ideile sale ar sluji unei noi politici de agresiune și de mare putere și că ar avea menirea să dea într-o formă nouă o motivare ideologică vechilor planuri privind marea Germanie. Într-o zi însă, când la München i-am pomenit întâmplător numele, cineva spuse cu tonul cu care se spune un lucru de la sine înțeles: „A, prietenul lui Hitler?" Uimirea mea n-ar fi putut fi mai mare. Căci, în primul rând, soția lui Haushofer era departe de a fi pură rasial, și fiii lui

(foarte înzestrați și simpatici) nu corespundeau câtuși de puțin standardelor fixate în legile antievreiești de la Nürnberg; în afară de aceasta, nu vedeam nici o posibilitate de legătură spirituală directă între un învățat de mare cultură, gândind în termeni de universalitate, și un agitator deșănțat care s-a cramponat de germanitate în înțelesul ei cel mai îngust și brutal. Dar unul dintre discipolii lui Haushofer fusese Rudolf Hess, și el făcuse legătura; Hitler, în fond puțin receptiv la ideile celorlalți, a avut de la început instinctul de a-și însuși tot ce putea fi de folos scopurilor lui personale; de aceea, pentru el, „geopolitica“ se vărsa și se sfârșea perfect în politica național-socialistă, și se folosea de ea în măsura în care slujea planurilor lui. Aceasta a fost dintotdeauna tehnica național-socialismului: de-a asigura instinctelor sale de putere cât se poate de egoiste o temelie ideologică și pseudomorală; și cu această noțiune de „spațiu vital“ și-a găsit în sfârșit o mântăluță filozofică pentru a acoperi goliciunea intențiilor sale agresive, o deviză care, fiind vag încadrabilă într-o definiție, pare nevinovată, o deviză care la nevoie putea să justifice orice anexiune, chiar și cea mai samavolnică, ca necesitate etică și etnologică. Așa că vechiul meu tovarăș de călătorie este cel care – nu știu dacă a făcut-o cu intenție și bună-știință – a provocat acea fundamentală și pentru omenire nefastă regrupare a priorităților lui Hitler – inițial axate strict pe chestiunea națională și puritatea rasială –, care apoi, prin teoria „spațiului vital“, a degenerat în sloganul: „Azi Germania e a noastră, iară mâine-ntreaga lume“; o singură formulare pregnantă care, prin forța imanentă a cuvântului, se poate traduce în faptă și blestem – un exemplu tot atât de grăitor ca și tezele enciclopediștilor privind domnia rațiunii, care în final s-a transformat în contrariul ei, în teroare și agitație de masă. În partid, Haushofer, din câte știu, n-a ocupat niciodată o poziție fruntașă, poate că nici membru de partid

n-a fost; spre deosebire de iscusiții gazetari de azi, eu nu văd nicidecum în el o demonică „eminență cenușie“ care, din umbră, urzește planurile cele mai sinistre și le suflă Führerului. Dar că teoriile sale au fost acelea care, mai mult decât cei mai înrăiți consilieri ai lui Hitler, au împins, cu intenție sau nu, politica agresivă a național-socialismului din cadrul național îngust în arena internațională nu mai încape nici o îndoială; numai posteritatea, mai bine documentată decât am fost noi, contemporanii, va pune această figură în locul istoricește potrivit.

Acestei prime călătorii peste mări i-a urmat, după câtva timp, una în America. Și pe aceasta am făcut-o nu cu altă intenție decât aceea de-a vedea lumea și, pe cât posibil, o porțiune din viitorul care ne aștepta; cred că, într-adevăr, am fost unul dintre foarte puținii scriitori care au făcut o călătorie dincolo de ocean nu ca să facă bani sau să valorifice comercial-gazetărește America, ci numai pentru a confrunta o imagine destul de confuză a noului continent cu realitatea.

Imaginea pe care o aveam eu era – nu mi-e rușine s-o spun – una tipic romantică. America era pentru mine Walt Whitman, țara noului ritm, a viitoarei fraternități universale; înainte de-a pleca într-acolo, am mai citit o dată versurile năvalnice și prelung vuitoare ca o cascadă ale marelui *camerado*[1] și am pășit în Manhattan cu sufletul deschis, frățește receptiv, nu cu obișnuita aroganță a europeanului. Mi-aduc aminte și-acum că primul lucru pe care l-am făcut a fost să-l întreb pe portarul hotelului de mormântul lui Walt Whitman, pe care voiam să-l vizitez; cu această

1. Cuvânt forjat de Walt Whitman de la *camarada* (span. coleg de cameră), v. de ex. poemul *As I Lay with My Head in Your Lap Camerado.*

solicitare l-am pus, desigur, pe bietul italian într-o încurcătură teribilă. El n-auzise niciodată de acest nume.

Prima impresie a fost copleșitoare, deși New Yorkul nu avea încă acea amețitoare frumusețe de noapte pe care o are azi. Încă nu se vedeau orbitoarele cascade de lumină în Times Square și nici cerul feeric înstelat al orașului, care noaptea dă ceva din strălucirea miliardelor de stele artificiale și celor autentice și reale ale cerului. Priveliștea orașului, ca și traficul erau lipsite de temerara grandoare de azi, pentru că noua arhitectură se aventura încă foarte șovăielnic în câte-o construcție înaltă; chiar și avântul uluitor al gustului în materie de vitrine și decorațiuni se afla atunci abia într-o timidă fază de început. Dar a privi de pe podul Brooklyn, care, din cauza mișcării, avea tot timpul o vibrație imperceptibilă, în jos, spre port și a hoinări prin defileele de piatră ale bulevardelor însemna să trăiești făcând descoperiri și lăsându-te surprins la tot pasul, sentiment care, desigur, după două sau trei zile, a cedat locul unuia mai acaparator: sentimentului de extremă singurătate. N-aveam nici o treabă în New York, și cred că nicăieri altundeva un om fără ocupație nu s-ar fi putut simți așa de nelalocul lui ca atunci acolo. Încă nu existau cinematografele unde, timp de o oră, te puteai relaxa, nici micile și ospitalierele cafenele, nici atâtea magazine de artă, biblioteci și muzee ca azi. Din punct de vedere cultural, totul încă se afla cu mult în urma Europei noastre. După ce în două sau trei zile am trecut cu conștiinciozitate în revistă muzeele și locurile mai importante, am rătăcit ca o barcă fără cârmă pe străzile înghețate, bătute de vânt. În cele din urmă, sentimentul acesta al zădărniciei deveni atât de puternic, încât nu am putut să-l înving decât făcându-mi hoinăreala mai interesantă cu ajutorul unui artificiu. Mă autosugestionam că rătăcesc pe-aici complet singur, că sunt unul dintre nenumărații emigranți care nu știu bine de unde să înceapă și că am

numai șapte dolari în buzunar. Fă deci și tu, îmi ziceam, ce trebuie să facă aceștia. Închipuie-ți că ești silit, cel mai târziu peste trei zile, să-ți câștigi pâinea. Uită-te și tu în dreapta și-n stânga, vezi cum procedează aici un străin fără relații și prieteni ca să-și găsească imediat o slujbă! Așa începui să umblu din birou de plasare în birou de plasare și să studiez anunțurile de pe uși. Ici se căuta un brutar, acolo un ajutor de copist care să știe franceza și italiana, dincolo un ajutor de librar; acesta din urmă era oricum o primă șansă pentru eul meu imaginar. Așa că am urcat trei etaje pe niște scări de fier în spirală, m-am interesat de salariu și l-am comparat cu ce publicau ziarele cu privire la prețurile pentru o cameră în Bronx. După două zile de „căutare a unei slujbe", găsisem teoretic cinci posturi care ar fi putut de bine, de rău să mă hrănească; în felul acesta, mai mult ca în cazul în care m-aș fi mulțumit pur și simplu să flanez, m-am convins de cât spațiu, câte posibilități există în această țară tânără pentru oricine e dornic să muncească, iar acest lucru mi-a făcut o impresie deosebită. De asemenea, tot bătând pe la ușile agențiilor, tot spunând prin prăvălii cine sunt și ce vreau, mi-am făcut o imagine despre superba libertate care domnește în această țară. Nimeni nu mă întreba de naționalitate, de religie, de proveniență și călătoream – fantastic pentru lumea noastră de azi a amprentelor digitale, vizelor și documentelor de poliție – fără pașaport. Dar aici era de făcut treabă; or, acesta era singurul lucru important. În aceste timpuri de libertate devenită de acum legendară, contractul era încheiat într-un minut, fără intervenția stânjenitoare a statului, fără formalități și sindicate. Datorită acestor drumuri în „căutarea unei slujbe", am învățat, chiar din primele zile, despre America mai mult decât în toate săptămânile ulterioare când, ca turist instalat confortabil, am străbătut Philadelphia, Boston, Baltimore, Chicago, de regulă singur, petrecând

câteva ore în anturaj numai la Boston, la Charles Loeffler, care pusese pe muzică unele din poeziile mele. O singură dată o întâmplare neprevăzută a întrerupt acest anonimat total al existenței mele. Mi-aduc aminte încă limpede de această clipă. Mergeam agale în lungul unui larg bulevard din Philadelphia; m-am oprit în fața unei mari librării pentru ca măcar în legătură cu numele autorilor să găsesc ceva cunoscut, ceva care să-mi fie deja familiar. Pe loc am tresărit. În vitrina acestei librării se aflau în stânga jos șase sau șapte cărți germane și, de pe coperta uneia, mi-a sărit în ochi propriul meu nume. Mă uitam ca vrăjit și începui să mă las furat de gânduri. Ceva din eul meu, care rătăcea necunoscut și aparent fără rost pe-aici, pe-aceste străzi străine, de nimeni întâmpinat cu un bună ziua, de nimeni băgat în seamă, sosise deci înaintea mea pe aceste meleaguri; probabil că librarul scrisese numele meu pe o fișă de comandă pentru ca această carte să traverseze în zece zile oceanul. Pentru o clipă mi-a dispărut sentimentul însingurării și când, cu doi ani în urmă, am trecut din nou prin Philadelphia, fără să vreau am căutat aceeași vitrină.

Să mai merg la San Francisco – încă nu se inventase Hollywoodul la vremea aceea – nu mai aveam curaj. Am avut însă ocazia ca măcar din alt loc să-mi arunc privirea – prilej mult așteptat – asupra Oceanului Pacific, care mă fascinase din copilărie datorită descrierilor despre primele călătorii cu vaporul în jurul lumii, și anume dintr-un loc care astăzi nu mai există, dintr-un loc pe care nu-l va mai privi niciodată un ochi de muritor: de pe ultimele ridicături de pământ ale canalului Panama, care atunci se afla încă în construcție. Coborâsem cu un mic vapor pe lângă Bermude și Haiti – generația noastră de poeți fusese educată de Verhaeren să admire minunile tehnicii timpului nostru cu același entuziasm cu care strămoșii noștri admirau antichitățile romane. Însuși canalul Panama era o priveliște de neuitat,

această albie dragată de mașini, colorată în galbenul ocrului care-ți ardea ochii chiar prin ochelarii întunecați, un joc diavolesc, întrepătruns de zbârnâitul a miliarde de țânțari, ale căror victime se vedeau în rânduri nesfârșite la cimitir. Câți își dăduseră viața pentru această operă pe care o începuse Europa și avea s-o termine America! Și care abia după treizeci de ani de catastrofe și dezamăgiri a devenit realitate. Încă vreo câteva luni pentru ultimele lucrări la ecluze, și apoi o apăsare pe butonul electric și, după milenii, cele două mări își uniră apele pentru totdeauna; eu însă sunt unul dintre ultimii oameni ai acestei epoci care, cu sentimentul plin și treaz al reperelor istoriei, le-am mai văzut despărțite. A fost cel mai potrivit fel de a-mi lua rămas-bun de la America această privire aruncată asupra celei mai mari dintre faptele ei creatoare.

Lumini şi umbre deasupra Europei

Petrecusem deja zece ani din noul secol, văzusem India, o parte din America și Africa; începusem să privesc Europa noastră cu bucurie nouă, mai chibzuită. Niciodată n-am iubit vechiul nostru continent mai mult ca în acești ultimi ani dinaintea Primului Război Mondial, niciodată nu mi-am pus mai multe speranțe în unificarea Europei, niciodată n-am crezut în viitorul ei mai mult ca acum, când ni se părea că se ivește o nouă auroră. Dar, de fapt, era geana de cer înroșit care anunța deja apropierea incendiului universal.

Este foarte greu să descrii generației de azi, care a crescut în mijlocul catastrofelor, prăbușirilor și crizelor, pentru care războiul a fost o potențialitate permanentă și o certitudine aproape zilnică, optimismul, încrederea în umanitate care ne-a însuflețit pe noi, tinerii de la confluența celor două veacuri. Patruzeci de ani de pace întăriseră organismul economic al națiunilor, tehnica dăduse vieții ritm, descoperirile științifice umpluseră de mândrie sufletul acelei generații; începuse un avânt care se făcea simțit aproape cu aceeași intensitate în toate țările Europei noastre. Orașele deveneau, de la an la an, mai frumoase și mai animate, Berlinul din 1905 nu mai semăna cu cel pe care-l cunoscusem eu în 1901, dintr-un oraș rezidențial devenise un oraș internațional și era deja din nou depășit ca amploare

de Berlinul anului 1910. Viena, Milano, Paris, Londra, Amsterdam – de fiecare dată când le revedeai, erai uimit și entuziasmat; străzile deveneau mai largi, mai somptuoase, edificiile publice mai impozante, magazinele mai luxoase și mai pline de gust. În toate se simțea cum crește și proliferează bogăția; chiar și noi, scriitorii, observam aceasta după edițiile care, în acest interval de zece ani, crescuseră de trei ori, de cinci ori, de zece ori. Peste tot apăreau noi teatre, biblioteci, muzee; utilități ca baia și telefonul, care înainte fuseseră privilegiul unor cercuri restrânse, pătrundeau în viața micii burghezii și de jos se ridica, de când se redusese timpul de lucru, proletariatul, pentru a se împărtăși măcar din micile bucurii și înlesniri ale vieții. Peste tot se făceau pași înainte. Cine era îndrăzneț câștiga. Cine cumpăra o casă, o carte rară, un tablou avea prilejul să-și vadă sporind valoarea investită; cu cât o întreprindere era mai îndrăzneață, mai amplu concepută, cu atât mai sigure erau profiturile. Cu aceasta se instalase în lume o minunată viață dulce, căci ce-ar fi putut opri această ascensiune, ce-ar fi putut împiedica elanul care-și trăgea noi și noi puteri din propria lui energie de pornire? Niciodată n-a fost Europa mai puternică, mai bogată, mai frumoasă, niciodată n-a crezut ea mai din adâncul inimii într-un viitor și mai bun; doar câțiva moșnegi zaharisiți mai continuau a boci după „bunele timpuri de odinioară“.

Dar nu numai orașele, ci și oamenii înșiși deveneau mai frumoși și mai sănătoși, datorită sportului, hranei mai bune, reducerii timpului de muncă și legăturii mai strânse dintre om și natură. Iarna, altădată anotimpul ușilor și ferestrelor închise, petrecut de oameni în umoarea cenușie a jocurilor de cărți prin crâșme sau în plictisul odăilor supraîncălzite, se revelase, la munte, ca teasc și filtru al mustului din soare, ca nectar pentru plămâni, ca un deliciu pentru pielea îmbujorată. Și munții, lacurile, marea nu mai erau așa de

îndepărtate ca altădată. Bicicleta, automobilul, trenurile electrice scurtaseră distanțele și dăduseră lumii un nou sentiment al spațiului. Duminica, mii și zeci de mii de turiști, în jachete sport viu-colorate, coborau ca o vijelie pe schiuri și săniuțe pantele acoperite de zăpadă, peste tot apăreau palate ale sportului și bazine de înot. Or, tocmai la bazinul de înot se putea observa limpede schimbarea; în timp ce în anii când eram tânăr un bărbat cu adevărat bine construit făcea notă discordantă printre gâturi groase, burți proeminente și piepturi supte, acum se provocau ca-n veselele competiții antice trupuri călite prin sport, bronzate de soare, cizelate prin gimnastică. Nimeni, în afară de cei mai săraci, nu mai rămânea acasă duminica, tot tineretul călătorea, se cățăra pe munte, lupta, antrenat în toate categoriile de sport; cine avea vacanță nu se mai deplasa, ca pe vremea părinților mei, în apropierea orașului sau, în cel mai bun caz, în Salzkammergut; se răspândise dorința de a cunoaște lumea, de a vedea dacă pretutindeni este frumoasă și dacă frumusețea ei are și alte înfățișări; pe când înainte numai privilegiații călătoreau în străinătate, acum funcționari de bancă și mici meseriași mergeau în Italia, în Franța. Devenise mai ieftin, mai comod să faci o călătorie, și mai ales era vorba de noul curaj, noua cutezanță a oamenilor. Aceștia erau mai imaginativi în materie de călătorii, mai puțin temători și economi în materie de viață – da, ți-era rușine să ai teamă de ceva. Întreaga generație hotărâse să ducă o viață mai tinerească; spre deosebire de lumea părinților mei, fiecare era mândru să fie tânăr; peste noapte au dispărut bărbile, mai întâi la cei de o vârstă mai tânără, apoi s-au luat după ei și bătrânii, ca să nu mai fie considerați ca atare. Tinerețe, prospețime, ne-am săturat de morgă – acesta era cuvântul de ordine. Femeile aruncau corsetele care le strângeau pieptul, renunțau la umbrelele de soare și la voaluri, pentru că nu se mai temeau de aer și de soare, își scurtau fustele ca

să poată fi mai iuți de picior la tenis și nu se mai jenau să-și arate coapsele. Moda devenea tot mai naturală, bărbații purtau pantaloni de golf, femeile se avântau pe cai bărbătește, nu se mai deghizau, nu se mai fereau. Lumea devenise nu numai mai frumoasă, ci și mai liberă.

Prin sănătate, prin încredere în sine, noua generație venită după noi își cucerea și libertatea în privința moravurilor. Pentru prima dată puteai vedea fete tinere neînsoțite de guvernante plecând în excursii și făcând sport cu prieteni tineri, într-o camaraderie deschisă și neumbrită de suspiciuni; nu mai erau sperioase și mofturoase, știau ce vor și ce nu vor. Scăpate de sub controlul unor părinți cu inima cât un purice să nu se întâmple ceva cu fetele lor, câștigându-și singure existența ca secretare, funcționare, își luaseră dreptul să-și aranjeze ele însele viața. Prostituția, singura instituție pe care o tolera vechea societate în domeniul erosului, scădea văzând cu ochii datorită acestei noi și sănătoase libertăți; fasoanele de tot felul căzuseră în categoria desuetului. În bazinele de înot, gardul de scânduri, care până atunci separase fără milă partea rezervată bărbaților de cea rezervată femeilor, era tot mai des dat jos; femei și bărbați nu se mai jenau să-și arate trupurile; în acești zece ani se recâștigase mai multă libertate, personalitate, spontaneitate decât, înainte, într-o sută de ani.

Căci un alt ritm însuflețea lumea. Un an, câte nu se întâmplau într-un an! Invențiile, descoperirile se succedau în mare viteză, și fiecare din ele devenea, din prima clipă, bun comun; pentru prima dată comunitatea de simțire a națiunilor se amplifica, acum, când era în joc ceea ce aveau comun. În ziua când zeppelinul a pornit în prima călătorie aeriană, mă aflam întâmplător la Strasbourg, în drum spre Belgia, unde, în delirul aclamațiilor mulțimii, a făcut un cerc deasupra domului de parcă voia, el, plutitorul în văzduh, să se plece în fața milenarului efort uman. Seara, în

Belgia, la Verhaeren, a parvenit știrea că nava aeriană s-a prăbușit la Echterdingen. Verhaeren avea lacrimi în ochi și era extrem de emoționat. Nici vorbă ca el, belgian, să rămână indiferent în fața catastrofei germane; ca european, ca om al epocii noastre, se simțea solidar cu ceilalți atât în victoria asupra legilor naturii, cât și în înfrângere. Noi, la Viena, am jubilat când Blériot a străbătut în zbor Canalul Mânecii, ca și când eroul ar fi fost un compatriot de-al nostru; din mândrie pentru triumfurile tehnicii noastre, științei noastre, care se succedau ceas de ceas, era pentru prima dată în proces de formare un sentiment de comunitate europeană, o conștiință de națiune europeană. Ce lipsite de sens, ne spuneam noi, sunt aceste granițe când orice avion trece peste ele cu ușurință, ce provinciale, ce artificiale sunt aceste bariere vamale și grănicerești, în ce contratimp sunt ele cu epoca noastră, care reclamă în mod vădit uniune și fraternitate universală! Acest avânt înaripat al sentimentului nu era mai puțin minunat decât acela al aeroplanelor; compătimesc pe oricine n-a trăit ca tânăr acești ultimi ani ai încrederii în Europa. Căci aerul din jurul nostru nu este mort și nici steril, el poartă în sine vibrația și ritmul clipei. El imprimă sângelui nostru acest ritm ale cărui unde se propagă până adânc în inimă și-n creier. În acești ani fiecare din noi a sorbit puteri din elanul general al epocii și un plus de certitudine din optimismul celor din jur. Poate că noi oamenii, nerecunoscători cum suntem, nu știam atunci cât de sigur și de puternic ne poartă valul. Dar numai cine a trăit acei ani, când toți oamenii credeau în toți oamenii, știe că de-atunci totul a fost numai regres și întuneric.

Splendide erau tonicele izvoare de forță ale acelei epoci, care de pe toate laturile Europei pompau spre inimile noastre. Dar ceea ce ne făcea fericiți ne pregătea, fără să ne dăm seama, și necazurile de mai târziu. Furtuna de orgoliu

și încredere care vuia atunci deasupra Europei antrena și nori cu sine. Ascensiunea se produsese, probabil, prea repede, viteza cu care se dezvoltau statele, orașele era exagerată, iar posesiunea puterii te ispitește întotdeauna să faci uz sau abuz de ea. Franța dădea pe dinafară de bogăție. Dar voia și mai mult, mai voia o colonie, deși n-avea oameni suficienți nici pentru cele vechi; din cauza Marocului, cât pe-aci să-nceapă războiul. Italia voia Cirenaica, Austria și-a anexat Bosnia. Serbia și Bulgaria se ridicau iarăși împotriva Turciei, iar Germania, deocamdată încă ținută deoparte, își încorda laba pentru lovitura de grație. Peste tot, statelor li se urca sângele la cap. Din voința constructivă de consolidare internă începea de pretutindeni, de parcă se smintise toată lumea, să-și arate colții pofta de expansiune. Industriașii francezi, cei cu profituri grase, ațâțau împotriva celor germani, care și ei erau plini de osânză, pentru că și unii, și alții voiau mai multe comenzi de tunuri, Krupp și Schneider-Creusot. Armatorii din Hamburg cu dividendele lor uriașe acționau împotriva celor din Southampton, agricultorii unguri împotriva celor sârbi, unele concerne împotriva celorlalte – conjunctura îi făcuse pe toți, aici și acolo, să alerge ca descreierații după nesăbuitul mai mult, tot mai mult. Când azi, reflectând în liniște, te-ntrebi de ce a intrat Europa în 1914 în război, nu găsești nici un argument de origine rațională și nici măcar un motiv. Nu era vorba de nici un fel de idei, erau în discuție doar micile probleme de frontieră; nu pot explica fenomenul decât prin acest surplus de forță, urmarea tragică a acelei energii interne care se acumulase în acești patruzeci de ani de pace și care voia să se descarce cu violență. Fiecare stat se trezise peste noapte cu senzația că este puternic, fiecare voia și mai mult și fiecare voia ceva de la celălalt. Și cel mai rău lucru a fost că ne-a înșelat tocmai sentimentul la care țineam cel mai mult; optimismul nostru, al tuturor. Căci fiecare credea că în

ultimul minut celălalt o să bată în retragere; așa își începură diplomații jocul lor de reciprocă tragere pe sfoară. De patru ori, de cinci ori, la Agadir, în războiul balcanic, în Albania, nu s-a depășit faza de joacă; dar marile coaliții creșteau tot mai mult în coeziune, în forță militară. În Germania se introdusese, în plină pace, un impozit de război, în Franța se prelungise serviciul militar; în cele din urmă, excesul de forță trebuia să răbufnească, și semnele vremii în Balcani arătau din ce parte veneau norii spre Europa.

Încă nu izbucnise panica, dar mocnea o permanentă neliniște; ne simțeam oarecum neliniștiți de fiecare dată când în Balcani răsunau împușcături. Era oare posibil ca războiul să se abată asupra noastră fără ca noi să știm de ce și pentru ce? Încet – mult prea încet, mult prea șovăielnic, după câte știm azi! – se adunau forțele de opoziție. Exista partidul socialist, milioane de oameni aici și milioane acolo, care în programul lor respingeau războiul, existau puternicele grupuri catolice sub conducerea papei și câteva concerne ramificate în mai multe țări, existau câțiva – puțini la număr – politicieni lucizi care se opuneau acelor mașinațiuni subterane. Și chiar și noi, scriitorii, luam poziție împotriva războiului, însă ca întotdeauna izolat, fiecare pe cont propriu, în loc să fim uniți și hotărâți. Atitudinea celor mai mulți intelectuali era, din păcate, una indiferent-pasivă, căci, datorită optimismului nostru, problema războiului, cu toate consecințele lui morale, era încă departe de a figura în evidențele conștiinței noastre – în nici una din scrierile esențiale ale marilor scriitori din acea vreme nu se găsește nici măcar o singură disociere principială sau un avertisment impresionant. Noi credeam că facem destul dacă gândim pe plan european și ne înfrățim pe plan internațional, dacă în sfera noastră – care influențează actualitatea totuși numai pe căi ocolite – îmbrățișăm idealul înțelegerii pașnice și al înfrățirii spirituale mai presus de limbi și de

granițe. Iar noua generație a fost cea care s-a atașat cel mai puternic de aceste idei. La Paris am găsit, strânsă în jurul prietenului meu Bazalgette, un grup de tineri care, spre deosebire de generația anterioară, își exprimase refuzul față de orice naționalism îngust și imperialism agresiv. Jules Romains, care apoi, în plin război, a scris marea sa poezie *Europa*, Georges Duhamel, Charles Vildrac, Durtain, René Arcos, Jean Richard Bloch, grupați mai întâi la „Abbaye“, apoi la *Effort libre*, erau pasionați campioni ai înțelegerii între popoare și erau neclintiți, după cum a arătat proba de foc a războiului, în aversiunea lor față de orice militarism – un tineret cum numai rar a produs Franța unul mai viteaz, mai înzestrat, mai hotărât moralmente. În Germania era Werfel cu al său *Prieten al umanității*, cel care dădea înfrățirii universale cele mai puternice accente lirice; René Schickele, ca alsacian plasat fatalmente între cele două națiuni, lucra cu pasiune pentru înțelegere reciprocă, din Italia ne venea salutul camaraderesc al lui C.A. Borgese, din țările scandinave, slave, primeam încurajări. „Dar veniți odată la noi!“ îmi scria un mare scriitor rus. „Arătați-le panslaviștilor, care vor să ne împingă în război, că voi în Austria nu vreți așa ceva.“ Ah, nouă tuturora ne era dragă epoca noastră care ne purta pe aripile ei, ne era dragă Europa! Dar această credință copilărească în rațiune, credința că ea va împiedica în ceasul al doisprezecelea nebunia, a fost în același timp singura noastră vină. Desigur, n-am știut să privim semnele cu suficientă neîncredere, dar nu e oare în firea tineretului să privească mai degrabă cu încredere decât cu suspiciune în viitor? Noi ne bizuiam pe Jaurès, pe Internaționala Socialistă, noi credeam că muncitorii de la calea ferată mai degrabă vor arunca în aer șinele decât să permită ca tovarășii lor să fie încărcați și duși pe front ca vitele la tăiere, noi contam că femeile vor refuza să-i dea pe copiii și soții lor molohului, eram convinși că forța spirituală, morală a

Europei va ieși biruitoare în ultimul moment, cel critic. Idealismul nostru comun, optimismul nostru întemeiat pe progres ne făcea să ignorăm și să disprețuim pericolul comun.

Și apoi: ceea ce ne lipsea era un organizator care să mobilizeze forțele latente din noi și să le dea conștiința scopului. Noi, scriitorii, aveam un singur dascăl de conștiință printre noi, și nu știam mai nimic despre el, despre acest bărbat ales de destin să ne fie conducător. Pentru mine a fost una dintre ocaziile fericite și hotărâtoare să-l descopăr fie și în ceasul al doisprezecelea. Era greu să-l descoperi, pentru că trăia în mijlocul Parisului, la adăpost de *la foire sur la place*. Când cineva, odată, își va propune să scrie o istorie cinstită a literaturii franceze în secolul al douăzecilea, nu va trebui să treacă pe lângă acest fenomen uimitor: că atunci, în ziarele pariziene, erau preamăriți toți poeții și scriitorii imaginabili, dar tocmai numele celor trei cei mai importanți nu erau cunoscute sau erau amintite într-un context nepotrivit. Din 1900 până în 1914, numele lui Paul Valéry, ca poet, nu l-am văzut menționat nici în *Figaro*, nici în *Matin*; Marcel Proust trecea drept un fante al saloanelor, Romain Rolland, drept învățat de mare erudiție în domeniul muzicii; cei trei aveau aproape cincizeci de ani când prima rază timidă a gloriei a ajuns să le aureoleze numele, și marea lor operă se făurea în anonimat în mijlocul celui mai avid de noutăți, celui mai spiritual oraș din lume.

Faptul că l-am descoperit la timp pe Romain Rolland s-a datorat întâmplării. O sculptoriță rusoaică din Florența mă invitase la ceai ca să-mi arate lucrările ei și, de asemenea, ca să încerce să-mi facă o schiță. M-am înființat punctual la ora patru, uitând că ea este rusoaică și ca atare fără noțiunea timpului și a punctualității. O babușcă în vârstă, care, după câte am auzit, fusese și doica mamei sculptoriței, m-a condus în atelierul aflat în cea mai pitorească dezordine și m-a

rugat să aştept. Erau expuse cu totul şi cu totul doar patru sculpturi mici pe care în două minute le-am şi văzut. Şi, ca să nu pierd timpul, întinsei mâna după o carte sau, mai bine zis, după nişte caiete maro, aruncate într-un colţ. Se numeau *Cahiers de la Quinzaine* şi mi-am amintit că la Paris auzisem de acest titlu. Dar cine putea să urmărească toate micile reviste ce răsăreau la tot pasul ca nişte flori efemere şi dispăreau la fel de repede? Răsfoii volumul, descoperii *Zorile* de Romain Rolland şi începui să citesc cu o uimire şi un interes tot mai mari. Cine era acest francez care cunoştea Germania aşa de bine? În curând îi devenii recunoscător rusoaicei pentru nepunctualitatea ei. Când în cele din urmă apăru şi ea, prima mea întrebare a fost: „Cine-i acest Romain Rolland?“ Ea nu putu să dea un răspuns exact, şi abia când mi-am procurat şi restul volumelor (ultimele erau de-abia în curs de elaborare) mi-am dat seama: iată că dădusem, în sfârşit, peste opera care nu servea unei singure naţiuni europene, ci tuturora şi înfrăţirii tuturora, iată-l pe el, bărbatul, creatorul care punea în mişcare toate forţele morale: înţelegerea iubitoare şi voinţa sinceră de înţelegere, obiectivitate probată şi confirmată şi o înălţătoare credinţă în misiunea unificatoare a artei. În timp ce noi ne risipeam în mici încercări, el trecea cu calm şi răbdare la fapta de a arăta popoarele în acele ipostaze în care fiecare apărea cu trăsăturile cele mai plăcute; ceea ce se rotunjea aici era primul roman scris cu conştiinţă europeană, primul apel hotărât la înfrăţire care, pentru că venea în atingere cu masele largi, era mai eficace decât imnurile lui Verhaeren, mai penetrant decât toate pamfletele şi protestele; aici se împlinea în linişte ceea ce pentru noi toţi se constituise spontan în obiect al speranţelor şi dorurilor noastre.

Primul lucru pe care l-am făcut la Paris a fost să mă interesez de el, având în minte cuvintele lui Goethe: „El a-nvăţat, ne poate fi învăţător.“ Am întrebat de el pe la

prieteni. Verhaeren spunea că-și amintește de o dramă *Lupii* care s-ar fi jucat la socialistul Théâtre du Peuple. Bazalgette auzise și el că Rolland ar fi un muzicolog și că ar fi scris o cărticică despre Beethoven; în catalogul Bibliotecii Naționale am găsit câteva lucrări despre muzica veche și nouă, șapte sau opt drame, toate apărute la mici edituri sau în *Cahiers de la Quinzaine*. În cele din urmă, ca să-mi creez posibilitatea unui prim contact, i-am trimis o carte de-a mea. În curând am primit o scrisoare prin care mă invita la el, și așa a început o prietenie care, alături de cea cu Freud și Verhaeren, a devenit cea mai fructuoasă și, chiar, în unele momente, cea mai deschizătoare de drumuri din viața mea.

Zilele de excepție ale vieții au o luminozitate mai puternică decât cele obișnuite. Astfel, încă mi-aduc aminte până în cele mai mici detalii de această primă vizită. Am urcat cinci scări înguste și întortocheate ale unei case dosnice din apropierea Bulevardului Montparnasse și în fața ușii simțeam deja o liniște aparte; se auzea rumoarea bulevardului un pic mai mult decât șuieratul vântului care se zbenguia pe sub ferestre, prin arborii grădinii unei vechi mânăstiri. Rolland mi-a deschis și m-a condus în mica lui încăpere înțesată cu cărți până-n tavan; pentru prima dată mă uitam în ochii lui care radiau o ciudată lumină albastră, cei mai limpezi și în același timp cei mai blânzi ochi pe care i-am văzut vreodată la un om, acei ochi care, în timpul conversației, își trăgeau culoarea și focul din vatra cea mai ascunsă a sensibilității, acoperindu-se de umbre întunecate în momente de întristare, devenind parcă mai adânci în momente de îngândurare, scânteind în momente de izbucnire temperamentală, acele pupile unice între pleoapele cam obosite, ușor înroșite de lectură și veghe, în stare să se aprindă de o lumină comunicativă și binefăcătoare. Îi priveam chipul

cam cu frică. Foarte înalt și zvelt, mergea puțin înclinat, de parcă nenumăratele ore la masa de scris i-ar fi îndoit grumazul; arăta mai degrabă bolnăvicios cu obrajii săi subțiri, de o accentuată paloare. Vorbea foarte încet, așa cum, de fapt, își menaja trupul cu cea mai mare grijă; nu mergea aproape niciodată la plimbare, mânca puțin, nu bea și nu fuma, evita orice efort fizic; dar cu admirație a trebuit să constat mai târziu ce rezistență uriașă sălășluia în acest trup ascetic, ce capacitate de efort spiritual se afla în spatele acestei aparențe de slăbiciune. Ore-n șir scria la masa lui mică, aglomerată, ore-n șir citea stând în pat, neacordând niciodată trupului extenuat mai mult de patru sau cinci ore de somn, și unica relaxare pe care și-o îngăduia era muzica; cânta minunat la pian, cu un tușeu delicat, de neuitat pentru mine, dezmierda clapele, de parcă nu voia să le smulgă prin forță tonurile, ci să le obțină numai prin amăgire. Nici un virtuos – și i-am auzit pe Max Reger, Busoni, Bruno Walter în cerc foarte strâns – nu mi-a dat în așa măsură sentimentul comunicării nemijlocite cu maeștrii iubiți.

Erudiția lui era uluitor de multilaterală; trăind de fapt numai prin ochiul care citește, stăpânea literatura, filozofia, istoria, problemele tuturor țărilor și epocilor. Cunoștea orice tact în muzică; până și lucrările cele mai neînsemnate ale lui Galuppi, Telemann, ba chiar și ale compozitorilor de mâna a șasea și a șaptea îi erau familiare; pe lângă aceasta, participa cu pasiune la orice eveniment al actualității. În această celulă de o simplitate monahală se reflecta, ca într-o cameră obscură, universul. Ca om, se bucurase de familiaritatea cu cei mari ai timpului său, fusese elev al lui Renan, oaspete în casa lui Wagner, prieten al lui Jaurès; Tolstoi îi adresase acea scrisoare celebră care, ca document uman, îi stă cu cinste alături de opera literară. Aici simțeam – și aceasta îmi dă totdeauna o senzație de fericire – superioritatea umană, morală, o libertate interioară fără orgoliu, libertate ca atribut al

unui suflet puternic. De la prima vedere am recunoscut în el – și timpul mi-a dat dreptate – pe omul care, în ceasul hotărâtor, avea să fie conștiința Europei. Am vorbit despre *Jean-Christophe*. Rolland mi-a explicat că prin această carte a încercat să exprime o întreită preocupare a sufletului său, recunoștința lui față de muzică, credința lui în unitatea Europei și un îndemn la rațiune adresat popoarelor. Noi ar trebui acum să acționăm fiecare, fiecare din locul său, fiecare din țara sa, fiecare în limba sa. Spunea că e timpul să devenim vigilenți, tot mai vigilenți. Că forțele care ațâță la ură sunt, potrivit naturii lor inferioare, mai vehemente și mai agresive decât cele care militează pentru conciliere; că în spatele lor se află de asemenea interese materiale, care în sine sunt nelegitime. Că absurdul s-a pus în mod vădit pe treabă și că lupta împotriva lui este mai importantă chiar decât arta noastră. Mi-am dat seama că tristețea pe care-o producea fragilitatea structurii umane este îndoit sfâșietoare la un om care, în întreaga sa operă, celebrează perenitatea artei. „Ea ne poate consola pe noi, ca indivizi“, mi-a răspuns el, „dar e neputincioasă împotriva realității“.

Era în anul 1913. A fost prima convorbire din care am înțeles că e de datoria noastră să nu întâmpinăm nepregătiți și pasivi eventualitatea neîndoielnic potențială a unui război european; ulterior, în clipa decisivă, ceea ce i-a dat lui Rolland o asemenea uriașă superioritate morală asupra tuturor celorlalți a fost faptul că el își pregătise în mod anticipat sufletul pentru proba de rezistență la durere. Noi, în cercul nostru, am făcut și noi câte ceva, eu tradusesem mult, adusesem în centrul atenției pe poeții din țările vecine, îl însoțisem pe Verhaeren în 1912 într-un turneu de conferințe prin întreaga Germanie, turneu care se transformase într-o simbolică manifestație de înfrățire germano-franceză: la Hamburg, Verhaeren și Dehmel, cel mai mare liric francez și marele liric german, s-au îmbrățișat în public. Îl câștigasem

pe Reinhardt pentru o nouă dramă de Verhaeren, niciodată nu fusese colaborarea noastră de o parte și de alta a graniței mai cordială, mai intensă, mai fecundă și, în unele momente de entuziasm, ne îmbătam cu iluzia că am arătat lumii calea cea dreaptă care duce la salvare. Dar lumii puțin îi păsa de asemenea manifestări literare, ea își urma drumul ei nefast. Fricțiuni invizibile produceau câte o flamă electrică prin schelărie, tot timpul sărea câte o scânteie – afacerea Zabern, crizele din Albania, un interviu neîndemânatic –, de fiecare dată numai o scânteie, dar oricare dintre acestea ar fi putut aduce la punctul de detonare materialul exploziv care se acumulase. În special noi, în Austria, simțeam că ne aflăm în miezul zonei de turbulență. În 1910 împăratul Franz Josef trecuse de optzeci de ani. Moșneagul devenit deja simbol nu mai putea s-o ducă mult, iar asupra stării de spirit generale începea să-și pună amprenta sentimentul mistic că după dispariția persoanei sale nu va mai putea fi stăvilit procesul de destrămare a milenarei monarhii. Înăuntru creștea presiunea și se disputau naționalitățile, în afară Italia, Serbia, România și, într-un anume sens, chiar Germania își așteptau partea lor din imperiu. Războiul balcanic, în care Krupp și Schneider-Creusot își testau tunurile unul împotriva celuilalt pe „material uman“ străin, așa cum au făcut mai târziu nemții și italienii cu avioanele lor în războiul civil spaniol, ne atrăgea tot mai mult în vâltoarea cascadei. De fiecare dată tresăream de spaimă, pentru ca de fiecare dată să ne vină din nou inima la loc: „Bine că n-a fost nimic nici de data asta. Și poate că n-o să fie niciodată!“

După cum a arătat experiența, este de o mie de ori mai ușor să reconstitui faptele unei epoci decât atmosfera ei. Aceasta își lasă urmele nu în marile evenimente din planul oficial, ci în micile episoade de genul acelora pe care aș vrea

să le intercalez aici. Sincer vorbind, n-am crezut atunci în război. Dar de două ori l-am visat oarecum cu ochii deschiși și am sărit ca ars. Prima dată mi s-a întâmplat acest lucru cu ocazia „afacerii Redl“, care, ca toate episoadele importante din arierplanul istoriei, este puțin cunoscută.

Pe acest colonel Redl, eroul uneia dintre cele mai complicate drame ale spionajului, îl cunoscusem personal, dar numai în treacăt. Locuiam la o distanță de o stradă unul de celălalt, în același sector, iar la un moment dat prietenul meu, procurorul T., mi l-a prezentat într-o cafenea unde acest domn, un bonvivant, cu aer de om cumsecade, își fuma țigara; de atunci ne salutam ori de câte ori ne întâlneam. Dar abia mai târziu am descoperit cât de mult ne împresoară misterul chiar și în viața de zi cu zi și cât de puțin știm noi despre oameni, chiar dacă respiră același aer ca noi. Acest colonel care, pe dinafară, arăta ca un ofițer austriac oarecare, era omul de încredere al moștenitorului tronului; lui i se încredințase sarcina importantă de-a conduce serviciul secret al armatei și de-a contracara serviciul omolog al adversarului. Între timp, ieșise la iveală faptul că în 1912, în timpul crizei războiului balcanic, când Rusia și Austria făcuseră mobilizări, „planul de intervenție“ al armatei austriece, document cu caracter strict secret de importanță deosebită, fusese vândut Rusiei, ceea ce în caz de război ar fi însemnat o catastrofă fără precedent, pentru că rușii cunoșteau dinainte pas cu pas orice mișcare tactică a armatei austriece pregătite de ofensivă. Această trădare a declanșat o panică îngrozitoare în cercurile statului-major; era acum de datoria colonelului Redl, ca specialist numărul unu, să-l descopere pe trădător, care nu putea fi găsit decât în cercul foarte restrâns al celor foarte sus-puși. În același timp însă, ministerul de externe, care n-avea foarte mare încredere în eficacitatea autorităților militare, a dat ordin – un exemplu tipic pentru gelozia și rivalitatea dintre departamente –, fără

să înștiințeze statul-major, să se facă investigații separate, și a însărcinat poliția ca, pe lângă toate celelalte măsuri întreprinse în acest scop, să se deschidă toate scrisorile sosite post-restant din străinătate, fără a se ține seama de inviolabilitatea corespondenței.

Într-o zi a sosit la un oficiu poștal un plic din localitatea rusească de frontieră Podvolociska pe adresă post-restant, cod „Balul Operei“, iar atunci când acesta a fost deschis s-a constatat că nu conținea nici o scrisoare, ci șase sau opt bancnote de o mie de coroane austriece noi-nouțe. Obiectul suspect a fost anunțat de îndată la direcția poliției, care a dispus instalarea la ghișeu a unui detectiv care să aresteze pe loc persoana venită să reclame acea scrisoare.

Pentru moment tragedia a luat apoi o turnură de cancan vienez. La ora prânzului se prezentă un domn care ceru o scrisoare cu mențiunea „Balul Operei“. Funcționarul de la ghișeu îl avertiză imediat, printr-un semnal secret, pe detectiv. Dar detectivul tocmai plecase să-și ia halba de dimineață, iar când a revenit nu s-a putut constata altceva decât că domnul străin a luat o trăsură și a plecat într-o direcție necunoscută. Repede a început însă cel de-al doilea act al comediei vieneze. În epoca aceea a trăsurilor, a acelor elegante și mondene echipaje cu doi cai, birjarul se considera o persoană prea simandicoasă ca să-și curețe vehiculul cu mâna lui. În locul unde staționau trăsurile se găsea, de aceea, un așa-zis „adăpător“, a cărui funcțiune era aceea de a hrăni caii și de a spăla harnașamentul. Din fericire, omul de acolo reținuse numărul trăsurii care tocmai plecase; într-un sfert de oră au fost alertate toate posturile de poliție și trăsura a fost descoperită. El a dat o descriere a acelui domn, care trecuse pe la cafeneaua Kaiserhof, unde îl întâlneam totdeauna pe colonelul Redl, iar în plus, printr-o întâmplare fericită, s-a mai găsit în trăsură briceagul cu care necunoscutul deschisese plicul. Detectivii s-au repezit

imediat la cafeneaua Kaiserhof. Între timp, cel pe care-l căutau plecase, dar ospătarii explicară foarte convingător că domnul respectiv nu e nimeni altul decât vechiul și credinciosul lor oaspete, colonelul Redl, și că acesta se dusese la hotelul Klomser.

Detectivul încremeni. Misterul fusese dezlegat. Colonelul Redl, șeful suprem al serviciului de spionaj al armatei austriece, era în același timp spion cumpărat al statului-major rus. Nu numai că vânduse secretele și planurile de intervenție; acum devenise dintr-odată clar de ce în ultimii ani toți spionii austrieci trimiși de el în Rusia fuseseră cu regularitate arestați și condamnați. Telefoanele începură să zbârnâie nebunește, fu în sfârșit găsit Konrad von Hötzendorf, șeful statului-major austriac. Un martor ocular al acestei scene mi-a povestit că, după primele cuvinte, acesta s-a făcut alb ca varul. Telefonul continuă să zbârnâie la Hofburg, o ședință era urmată de alta. Ce era de făcut? În ceea ce o privea, poliția luase între timp măsuri ca Redl să nu scape. Când vru din nou să părăsească hotelul Klomser și după ce apucase doar să dea o comandă portarului, un detectiv îl abordă discret cu întrebarea formulată politicos: „Nu cumva ați uitat, domnule colonel, acest briceag în trăsură?“ În acea secundă, Redl își dădu seama că era pierdut. Oriîncotro se îndrepta, vedea fețele bine-cunoscute ale celor din poliția secretă care-l supravegheau, iar când se întoarse la hotel fu urmat până în cameră de doi ofițeri care-i întinseră un revolver. Căci între timp la Hofburg se decisese să se lichideze fără tevatură această afacere atât de dezonorantă pentru armata austriacă. Până la ora două noaptea au patrulat cei doi ofițeri prin fața camerei lui Redl din hotelul Klomser. Abia într-un târziu s-a auzit dinăuntru pocnetul revolverului.

În ziua următoare, apăru în ziarele de seară un scurt necrolog pentru emeritul colonel Redl, care – se spunea –

murise subit. Dar prea multe persoane fuseseră implicate în această urmărire ca să se poată păstra secretul. Încetul cu încetul s-au aflat amănunte care, psihologic, aduceau multă lumină. Colonelul Redl avusese – ceea ce nu știau superiorii și camarazii săi – înclinații homosexuale – și de ani de zile se afla în mâinile unor șantajiști care, în cele din urmă, l-au silit să facă acel act disperat pentru a-și procura bani. Un fior de groază trecu prin toată armata. Toți își dădeau seama că în caz de război, din cauza acestui om, sute de mii de oameni ar fi plătit cu viața și monarhia ar fi ajuns la marginea prăpastiei; abia în acea secundă pricepurăm noi, în Austria, cât de aproape fuseserăm de un război mondial.

Era pentru prima dată că mă simțeam gâtuit de spaimă. Întâmplător, am întâlnit-o în ziua următoare pe Bertha von Suttner, nobila și generoasa Casandră a epocii noastre. Aristocrată dintr-una din cele mai vechi familii, ea văzuse la începutul tinereții, aproape de castelul strămoșilor ei, în Boemia, grozăviile războiului din 1866. Și, cu pasiunea unei Florence Nightingale, nu concepea altă misiune a vieții decât aceea de-a împiedica un al doilea război, războiul în general. A scris astfel un roman, *Jos armele*, care s-a bucurat de succes în toată lumea, a organizat nenumărate adunări pacifiste, dar triumful vieții ei a constat în aceea că a găsit drum spre conștiința lui Alfred Nobel, inventatorul dinamitei, și l-a convins să instituie – drept răscumpărare pentru răul făcut lumii cu dinamita lui – Premiul Nobel pentru pace și înțelegere între popoare. Foarte agitată, s-a oprit drept în fața mea. „Oamenii nu pricep ce se întâmplă“, a strigat ea foarte tare în plină stradă, deși altminteri era domoală și blândă la vorbă. „Ăsta a fost război în toată regula, și ei, din nou, s-au ascuns de noi și au ținut totul secret. De ce nu faceți nimic voi, tinerii? E înainte de toate interesul vostru în joc! Luați odată atitudine, strângeți

rândurile! Nu lăsați mereu totul pe seama noastră, a câtorva femei bătrâne, pe care nu le-aude nimeni.“ I-am spus că plecam la Paris; poate că aveam să realizăm o manifestație comună. „De ce numai *poate că*?“ insistă ea. „Situația e mai rea ca oricând, mașinăria s-a pus în mișcare.“ Neliniștit eu însumi, îmi venea greu s-o liniștesc și pe ea.

Dar tocmai în Franța aveam să trăiesc un alt episod menit să-mi arate cu ce dar profetic văzuse viitorul bătrâna femeie, pe care la Viena puțini o luau în serios. A fost un episod foarte mărunt, dar mie mi-a lăsat o impresie deosebită. În primăvara lui 1914 am făcut cu o prietenă din Paris o călătorie în Touraine, ca să vedem mormântul lui Leonardo da Vinci. Ne-am plimbat în lungul domoalelor și însoritelor maluri ale Loarei, așa că seara eram obosiți de-a binelea. De aceea ne-am hotărât să mergem la un cinema în cam adormitul Tours, oraș unde eu fusesem mai înainte la casa în care se născuse Balzac, ca să-mi prezint omagiile.

Era un mic cinematograf de periferie, care nu semăna prin nimic cu palatele moderne din crom și sticlă sclipitoare. Numai o sală sărăcăcios amenajată, plină cu oameni de rând, muncitori, soldați, precupețe, norod cum scrie la carte, care trăncănea ca acasă și, în ciuda interdicției de a fuma, sufla în aerul înăbușitor nori albaștri de Scaferlati și Caporal. La început ni se serviră pe ecran „noutățile din toată lumea“. O cursă de bărci în Anglia: oamenii trăncăneau și râdeau. A urmat o paradă militară franceză: și de data aceasta publicul a manifestat puțin interes. Apoi secvența a treia: „Împăratul Wilhelm în vizită la împăratul Franz Josef“. În aceeași clipă apăru pe ecran bine-cunoscutul peron al nesuferitei Gări de Vest din Viena, cu câțiva polițiști care așteptau trenul ce se apropia. Apoi un semnal: bătrânul împărat Franz Josef trecu prin fața gărzii de onoare ca să-și întâmpine oaspetele. Cum apăru bătrânul împărat pe ecran și, un pic gârbovit, un pic ramolit, trecu prin fața șirului de

ostași, localnicii din Tours începură să râdă îngăduitor de domnul acela bătrân cu favoriți albi. Apoi apăru în imagine trenul, primul vagon, al doilea, al treilea. Ușa vagonului cu salon se deschise și coborî, cu mustața zbârlită în sus, în uniformă de general austriac, Wilhelm II.

În clipa apariției împăratului Wilhelm în imagine, în sala întunecată izbucni un vacarm infernal de fluierături și bătăi din picioare. Toți strigau și fluierau; femei, bărbați, copii urlau de parcă cineva i-ar fi jignit personal. Pașnicii localnici din Tours, care totuși în materie de politică și situație internațională nu știau mai mult decât ceea ce scria în ziar, pentru o secundă înnebuniseră. Am înlemnit de spaimă. Căci îmi dădeam seama cât de departe se răspândise otrava urii prin propaganda dusă de ani și ani, dacă până și aici, în acest orășel de provincie, niște soldați și niște cetățeni cumsecade erau atât de porniți împotriva împăratului, împotriva Germaniei, încât o simplă imagine fugară pe ecran putuse să le provoace o asemenea ieșire. A fost numai o secundă, o singură secundă. Au venit apoi alte imagini și totul a fost dat uitării. Oamenii râdeau să se spargă la filmul comic care se derula acum în fața lor și, de plăcere, se băteau cu palmele peste genunchi, de totul era numai un pocnet și-un trosnet. Fusese numai o secundă, dar una care mi-a arătat ce ușor ar fi, într-un moment de criză serioasă, să ațâți popoarele aici și acolo, în ciuda tuturor încercărilor de înțelegere, în ciuda propriilor noastre eforturi.

Toată seara am fost întors pe dos. N-am putut dormi. Dacă asta s-ar fi întâmplat la Paris, tot m-ar fi neliniștit, dar nu m-ar fi zguduit așa de tare. Dar faptul că ura își săpase galeriile adânc în provincie, adânc în sufletul poporului blajin și naiv mă făcea să mă cutremur. În zilele următoare am povestit acest episod; cei mai mulți nu l-au luat în serios: „Ce-am mai râs noi, francezii, de grăsana regină Victoria, pentru ca doi ani mai târziu să încheiem o alianță cu

Anglia. Tu nu-i cunoști pe francezi: ăștia nu prea știu ce-i politica." Numai Rolland vedea lucrurile altfel. „Cu cât un popor este mai naiv, cu atât mai ușor îl duci de nas. Lucrurile nu stau deloc bine de când a fost ales Poincaré. Călătoria lui la Petersburg n-o să fie o călătorie de agrement." Am vorbit mult despre congresul socialist internațional, care fusese convocat pentru vara viitoare la Viena, dar și în privința aceasta Rolland era mai sceptic decât ceilalți. „Cine știe câți o să reziste când se vor afișa ordinele de mobilizare? Am intrat într-o epocă a vânzolelilor de masă, a isteriilor colective, a căror putere de distrugere în caz de război este încă absolut imprevizibilă."

Dar, cum am mai spus, asemenea momente de îngrijorare treceau repede, se destrămau ca pânza de păianjen în vânt. Ce-i drept, ne gândeam din când în când la război, dar nu altfel decât cum te gândești uneori la moarte – ca la ceva posibil, dar totuși îndepărtat. Parisul era prea frumos în acele zile, și noi eram prea tineri și prea fericiți. Îmi amintesc și-acum de farsa încântătoare pe care a născocit-o Jules Romains ca să încoroneze, spre luarea în derâdere a lui *prince des poètes*, un *prince des penseurs*[1], un om cumsecade, cam naiv, care s-a lăsat condus solemn de studenți pe dinaintea statuii lui Rodin din fața Panteonului. Și seara, la banchetul-parodie, ne-am dezlănțuit cu o exuberanță demnă de niște tineri școlari. Pomii înfloreau, aerul era moale și catifelat; cine să se gândească în mijlocul atâtor încântări la ceva atât de îngrozitor? Prietenii erau mai prieteni ca oricând, și pe lângă ei mai câștigaserăm alții noi în țara străină și „dușmană", orașul era mai nonșalant ca oricând și propria noastră nonșalanță își dădea mâna cu a lui. În aceste

1. „Prințul gânditorilor", în contrast cu „prințul poeților" (v. mai devreme). Este vorba de Jean-Pierre Brisset, cel care susținea că omul descinde din broască, spre deliciul suprarealiștilor și al grupului l'Abbaye de Créteil, din care făcea parte Jules Romains.

ultime zile l-am însoțit pe Verhaeren la Rouen, unde urma să țină o conferință. Am stat noaptea în fața catedralei, ale cărei turnuri aveau o strălucire magică în lumina lunii. Ne-am luat rămas-bun în gara de la Rouen, în același loc unde, doi ani mai târziu, una dintre mașinile cântate de el avea să-l zdrobească. M-a îmbrățișat. „La întâi august la mine, la Caillou-qui-bique!“ I-am promis că așa voi face, căci îl vizitam doar în fiecare an la vila lui de la țară, pentru ca mână-n mână cu el să-i traduc noile versuri. De ce nu și în acest an? Cu inima ușoară, mi-am luat rămas-bun de la Paris, un distrat, nesentimental rămas-bun, ca atunci când îți părăsești pentru câteva săptămâni propria casă. Planul meu pentru lunile următoare era clar. În Austria acum, retras undeva la țară, să continui lucrarea despre Dostoievski (care avea să apară abia peste cinci ani), și cu aceasta să completez cartea *Trei maeștri*, care avea să prezinte cândva câte una din marile națiuni prin cel mai mare romancier al ei. Apoi la Verhaeren și, la iarnă probabil, de mult plănuita călătorie în Rusia, ca să formez acolo un grup pentru uniunea noastră spirituală. Totul era clar și neted în fața mea în acest al treizeci și doilea an al vieții mele; frumoasă și armonioasă ca un fruct delicios se oferea lumea în această vară însorită. Și eu țineam la ea de dragul prezentului ei și de dragul viitorului ei și mai minunat.

Dar la 28 iunie 1914 a șuierat acel glonte la Sarajevo, iar lumea statorniciei și a rațiunii creatoare, în care fuseserăm crescuți, educați și asimilați, s-a făcut într-o secundă țăndări, ca un vas de argilă gol pe dinăuntru.

Primele ore ale războiului din 1914

Chiar și fără nenorocirea pe care a adus-o asupra continentului european, acea vară a lui 1914 tot ar fi rămas pentru noi de neuitat. Căci rar am cunoscut una care să fi fost mai îmbelșugată, mai frumoasă și, aproape că aș putea spune, mai estivală. De un albastru mătăsos zile de-a rândul cerul, moale însă neapăsător aerul, calde și pline de arome fânețele, întunecate și dese pădurile cu verdele lor tânăr; și azi, când pronunț cuvântul vară, gândul îmi zboară fără să vreau la acele însorite zile de iulie pe care le-am petrecut atunci la Baden, lângă Viena. Mă retrăsesem pentru ca în acest orășel romantic, pe care Beethoven și l-a ales cu atâta plăcere ca reședință de vară, să-mi consacru acea lună lucrului cu toată sârguința și apoi să petrec restul verii la Verhaeren, stimatul meu prieten, în căsuța lui de la țară din Belgia. La Baden nu trebuie să părăsești orășelul ca să te bucuri de natură. Frumoasa pădure așezată pe coline pătrunde pe neobservate printre casele joase în stil Biedermaier, care au păstrat simplitatea și grația din timpul lui Beethoven. În cafenele și restaurante, pretutindeni se stă sub cerul liber, poți să te amesteci după plac în mulțimea veselă a celor veniți la cură, care-și fac plimbarea prin parcul stațiunii, sau să te pierzi pe drumuri singuratice.

Și în ajunul acelui 29 iunie, pe care Austria catolică l-a ținut întotdeauna ca sărbătoare a Sfinților Petru și Pavel, veniseră mulți oaspeți de la Viena. În haine deschise, de vară, veselă și împăcată, mulțimea trecea valuri-valuri prin parc, prin fața orchestrei. Ziua era senină; un cer fără nori se boltea deasupra coroanelor largi ale castanilor; era cu adevărat o zi făcută pentru ca oamenii să fie fericiți. Repede sosise vacanța pentru oameni, copii, și cu această primă sărbătoare estivală ei își luau parcă un avans asupra întregii veri cu aerul ei îmbătător, cu verdele ei saturat și cu toate grijile zilnice date uitării. Mă așezasem în ziua aceea mai departe de îmbulzeala din parcul stațiunii și citeam o carte – știu și astăzi ce carte era: *Tolstoi și Dostoievski* de Merejkovski –, o citeam cu atenție și încordare. Și totuși în conștiința mea se interferau în același timp vântul alergând prin copaci, ciripitul păsărilor și muzica plutind din parc spre mine. Auzeam și eu clar melodiile, fără ca prin aceasta să mă simt deranjat, căci urechea noastră este așa de adaptabilă, încât un zgomot prelungit, larma unei străzi, murmurul unui râu se transformă în câteva minute într-un zgomot de fond și numai o întrerupere bruscă a ritmului ne face să părăsim obiectul asupra căruia suntem concentrați.

Astfel, continuam să fiu adâncit în lectură, când deodată, în plină desfășurare, muzica s-a întrerupt. Nu știu ce lucrare muzicală era aceea pe care o interpreta orchestra stațiunii. Știu numai că muzica s-a întrerupt dintr-odată. Instinctiv mi-am ridicat privirile din carte. Chiar și mulțimea aflată la promenadă, care se revărsa ca un singur val masiv ondulându-se printre arbori, păru să se schimbe; chiar și ea a luat dintr-odată forma unui talaz încremenit. Se vede treaba că se întâmplase ceva. M-am ridicat în picioare și am văzut cum muzicanții părăseau pavilionul. Și acest lucru era ciudat, căci concertul dura de obicei o oră sau mai mult. Ceva îi determinase să se oprească atât de brusc;

făcând câțiva pași spre locul cu pricina, am observat că oamenii se înghesuiau în grupuri agitate în fața pavilionului orchestrei, unde tocmai se afișase în loc vizibil un anunț. Era, după cum am aflat peste câteva minute, depeșa care spunea că alteța sa imperială, moștenitorul tronului Franz Ferdinand, și soția sa, care plecaseră să asiste la manevrele din Bosnia, căzuseră victime unui mișelesc asasinat politic.

Tot mai mulți oameni se strângeau în jurul acestui afiș. Neașteptata veste se transmitea din gură-n gură. Dar ca să dăm adevărului ce este al adevărului: pe chipuri nu se citea nici o emoție sau o amărăciune deosebită. Căci moștenitorul tronului nu fusese deloc simpatizat. Încă mi-aduc aminte, din cea mai fragedă copilărie, de o altă zi, când prințul moștenitor Rudolf, unicul fiu al împăratului, fusese găsit împușcat la Mayerling. Atunci întregul oraș fusese cuprins de emoție, o uriașă mulțime de oameni se masase în stradă, ca să vadă catafalcul; se exterioriza copleșitor sentimentul de compasiune pentru împărat, pierise în floarea vârstei singurul său fiu și moștenitor care, ca Habsburg neobișnuit de simpatic și cu vederi înaintate, trezise cele mai mari speranțe. Lui Franz Ferdinand, dimpotrivă, i-a lipsit tocmai ceea ce în Austria era deosebit de important pentru o popularitate în adevăratul înțeles al cuvântului: amabilitatea, șarmul personal și naturalețea manierelor. Îl observasem adesea la teatru. Ședea în loja lui, remarcându-se prin grosime și lățime, cu ochii reci, ficși, fără să îndrepte o singură privire prietenească spre public sau să-i încurajeze pe artiști cu aplauze venite din inimă. N-a fost văzut niciodată zâmbind, în nici o fotografie nu apare într-o atitudine necrispată. N-avea nici un fel de sensibilitate pentru muzică, era lipsit complet de simțul umorului, iar soția lui avea o căutătură la fel de neprietenoasă. În preajma acestui cuplu plutea un aer înghețat; se știa că n-au nici un fel de prieteni, se știa că bătrânul împărat îl detesta pe arhiduce pentru

că acesta, ca moștenitor al tronului, nu se pricepea să-și ascundă cu tact nerăbdarea de-a accede la domnie. Presentimentul meu aproape mistic că de la acest om cu ceafă de buldog și cu ochi reci, ficși ni se va trage o nenorocire nu-l încercam, așadar, numai eu, ci era larg răspândit în întreaga națiune; știrea despre asasinarea lui n-a produs de aceea nici un fel de compătimire adâncă. Două ore mai târziu nu se mai zărea nici un semn de doliu adevărat. Oamenii ședeau la taifas și râdeau, în localuri răsună din nou muzica până seara târziu. Existau mulți în ziua aceea în Austria care, în particular, răsuflau ușurați că acest moștenitor al bătrânului împărat a fost lichidat în favoarea incomparabil mai îndrăgitului tânăr arhiduce Carol.

În ziua următoare ziarele au publicat, firește, necrologuri detaliate, exprimându-și totodată indignarea de rigoare față de atentat. Nimic nu indica însă că acest eveniment avea să fie folosit ca pretext pentru o acțiune politică împotriva Serbiei. Pentru casa imperială această moarte a creat mai întâi o cu totul altă problemă, aceea a ceremonialului înmormântării. Potrivit rangului lui de moștenitor al tronului și, mai ales, datorită faptului că murise în exercițiul atribuțiilor sale în serviciul monarhiei, locul lui ar fi fost în mod normal în cripta capucinilor, locul istoric de înmormântare al Habsburgilor. Dar Franz Ferdinand, după lungi și înverșunate lupte cu familia imperială, se însurase cu o contesă Chotek, o femeie din înalta aristocrație, ce-i drept, dar, potrivit multisecularului regulament secret al casei de Habsburg, de condiție egală cu a lui, astfel că la marile ceremonii arhiducesele își susțineau cu îndârjire precăderea față de soția moștenitorului tronului, ai cărei copii nu aveau drept la succesiune. Ba chiar și împotriva morților se manifesta vanitatea Curții. Cum să depui o contesă Chotek în cripta imperială a Habsburgilor? Nu, așa ceva n-avea voie să se întâmple! Au început niște intrigi teribile; arhiducesele se

dezlănțuiră ca o vijelie asupra bătrânului împărat. În timp ce din partea poporului se pretindea oficial doliu profund, la Hofburg se încâlcea jocul deșănțat al mașinațiunilor și, ca de obicei, mortul era de vină. Maeștrii de ceremonii născociră teoria cum că propria dorință a răposatului ar fi fost să fie înmormântat la Artstetten, o mică localitate de provincie, iar recurgând la acest subterfugiu de pseudopietate se puteau, pare-se, evita expunerea publică a catafalcului, alaiul funerar și toate litigiile legate de rang. Sicriele celor două victime au fost duse pe tăcute la Artstetten și îngropate acolo. Viena, a cărei veșnică poftă de spectacol se vedea în felul acesta deposedată de un mare prilej, începea deja să uite tragicul incident. În definitiv, în Austria, de când cu moartea violentă a împărătesei Elisabeth și a prințului moștenitor, de când cu fuga scandaloasă a tot felul de membri ai casei imperiale, ne obișnuiserăm de mult cu ideea că bătrânul împărat va supraviețui singur și neclintit casei sale blestemate. Încă vreo câteva săptămâni, și numele și figura lui Franz Ferdinand aveau să dispară pentru totdeauna din istorie.

Dar iată că după aproximativ o săptămână au început pe neașteptate încrucișările de spadă prin ziare, încrucișări al căror crescendo era prea sincronizat ca să fie cu totul întâmplător. Guvernul Serbiei era acuzat de complicitate și, cu jumătăți de cuvinte, se dădea de înțeles că Austria n-are voie să lase nepedepsită asasinarea, chipurile, a atât de iubitului ei moștenitor al tronului. Nu se putea să nu rămâi cu impresia că se pregătește cu ajutorul presei ceva, dar nimeni nu se gândea la război. Nici băncile, nici magazinele, nici persoanele particulare nu și-au schimbat conduita. Ce ne interesa pe noi această interminabilă ciorovăială cu Serbia, care, așa cum știam cu toții, apăruse în fond numai în urma unor contracte comerciale privind exportul sârbesc de porci? Geamantanele mele erau gata pentru călătoria în Belgia la Verhaeren, lucrul mergea bine, ce-avea a

face arhiducele mort de-acolo, din sarcofagul lui, cu viața mea? Vara era frumoasă ca niciodată și promitea să devină și mai frumoasă; priveam nepăsători spre lume. Îmi amintesc cum chiar în ultima zi petrecută la Baden am făcut cu un prieten o plimbare printre vii și cum un bătrân podgorean ne-a spus: „Așa o vară ca asta n-am mai avut de mult. Dac-o ține așa, atunci o să avem un vin ca niciodată. O să țină minte oamenii vara asta!“

Dar el, bătrânul în haina lui albastră de pivnicer, nu știa ce adevăr înfiorător exprimau cuvintele lui.

Și la Le Coq, mica stațiune maritimă de lângă Ostende, unde voiam să petrec două săptămâni, înainte de a fi, ca în fiecare an, musafirul lui Verhaeren în căsuța lui de la țară, domnea aceeași viață lipsită de griji. Vilegiaturiștii ședeau întinși sub corturile lor colorate la plajă sau se scăldau, copiii înălțau zmeie, tinerii dansau pe digul din fața cafenelelor. Toate națiunile imaginabile se întâlneau în această petrecere pașnică, se auzea vorbindu-se în special germana, căci la fel ca în fiecare an Țara Rinului își trimitea oaspeții amatori de vacanțe însorite mai ales pe litoralul belgian. Singurii care-ți stricau cheful erau tinerii vânzători de ziare: aceștia, ca să-și învioreze negoțul, strigau cât îi ținea gura titlurile amenințătoare ale ziarelor pariziene: *L'Autriche provoque la Russie*, *L'Allemagne prépare la mobilisation*[1]. Se vedea cum se întunecau fețele oamenilor când își cumpărau ziarele, dar totdeauna numai pentru câteva minute. În definitiv, cunoșteam de ani de zile aceste conflicte diplomatice; li se găsise întotdeauna o rezolvare fericită în ultimul moment, înainte ca situația să devină serioasă. De ce nu și de data aceasta? O jumătate de oră mai târziu vedeai aceeași oameni bălăcindu-se în apă, din nou beți de plăcere,

1. *Austria provoacă Rusia*, *Germania pregătește mobilizarea* (fr.).

zmeiele se înălțau, pescărușii se roteau în înalt, și pământul pașnic se bucura de zâmbetul cald și luminos al soarelui.

Dar veștile proaste se adunau și deveneau tot mai amenințătoare. Mai întâi ultimatumul Austriei către Serbia, răspunsul evaziv al acesteia, telegrame între monarhi și în sfârșit mobilizările din ce în ce mai fățișe. Nu mai aveam răbdare să stau în mica localitate izolată. Mergeam în fiecare zi cu micul tren electric la Ostende, ca să primesc mai repede știrile; și acestea erau tot mai rele. Oamenii încă se mai scăldau, hotelurile erau încă pline, încă se mai îmbulzeau pe dig, la promenadă, oaspeții sezonului estival, cu voie bună și poftă de viață. Dar pentru prima dată interveni un element nou în peisaj. Pe neașteptate au apărut soldați belgieni care, de regulă, nu călcau niciodată pe plajă; și am văzut mitralierele transportate – o ciudățenie a armatei belgiene – pe cărucioare trase de câini.

Mă aflam atunci într-o cafenea împreună cu niște prieteni belgieni, un tânăr pictor și poetul Crommelynck. Petrecuserăm după-amiaza la James Ensor, cel mai mare pictor modern al Belgiei, un om foarte ciudat, retras și închis, care era mult mai mândru de micile și nereușitele sale polci și valsuri, pe care le compusese pentru niște orchestre militare, decât de tablourile sale fantastice, lucrate în culori luminoase. Ne-a arătat lucrările lui, de fapt cam în silă, căci – și aici era caraghioslâcul – pe el îl chinuia teama că cineva ar putea să-i cumpere vreuna din pânze. Visul său era, de fapt, după cum mi-au povestit râzând prietenii, să le vândă scump, dar în același timp să le păstreze la el pe toate, căci era la fel de ahtiat după bani ca și după oricare dintre lucrările lui. Ori de câte ori dădea vreuna, câteva zile era disperat. Cu toate sucelile lui, genialul harpagon reușise să ne binedispună; și când trecu prin fața noastră un alt grup de soldați cu mitraliera trasă de câini, unul din noi se

ridică în picioare și mângâie câinele, spre marea supărare a ofițerului însoțitor care se temea ca nu cumva, prin această drăgălășenie față de un obiect din dotarea de război, să se știrbească demnitatea unei instituții militare. „La ce bun marșurile astea prostești de colo până colo?“ murmură unul din cercul nostru. Dar un altul îi răspunse iritat: „Trebuie totuși luate niște măsuri. Pentru că nemții, în cazul unui război, vor să facă o străpungere pe la noi.“ – „Exclus!“ am zis eu cu sinceră convingere, căci pe vremea aceea lumea încă mai credea în sfințenia tratatelor. „Dacă ar fi să se întâmple ceva și Franța și Germania să se nimicească reciproc până la ultimul om, voi, belgienii, puteți să vă vedeți în liniște de treburile voastre!“ Dar pesimismul nostru nu cedă nici el. Asta trebuie să însemne ceva, susținea el, faptul că în Belgia se ordonă asemenea măsuri. Încă de-acum câțiva ani se zvonise că statul-major german are un plan secret după care, în cazul unui atac asupra Franței, urmează să înainteze prin Belgia, în ciuda tuturor tratatelor semnate și ratificate. Dar nici eu nu m-am lăsat. Mi se părea complet absurd ca, în timp ce mii și zeci de mii de germani beneficiau aici în voie și netulburați de ospitalitatea acestei țărișoare neutre, la graniță să fie masată o armată gata să se năpustească asupra ei. „E o inepție!“ am spus eu. „Aici, de felinarul ăsta să mă spânzurați dacă nemții invadează Belgia!“ Și azi trebuie să le fiu recunoscător prietenilor mei că n-au ținut cont de vorbele mele.

Dar apoi veniră cele de pe urmă zile critice ale lui iulie și veștile care se contraziceau de la o oră la alta, telegramele împăratului Wilhelm către țar, telegramele țarului către împăratul Wilhelm, declarația de război a Austriei împotriva Serbiei, asasinarea lui Jaurès. Se simțea că situația devine serioasă. Dintr-odată, pe plajă se porni vântul rece al spaimei – care o pustii. Oamenii părăseau cu miile hotelurile,

trenurile erau luate cu asalt, chiar și cei care se încăpățânaseră să vadă lucrurile în roz începeau acum să-și facă în mare grabă geamantanele. Chiar și eu, îndată ce-am primit știrea despre declarația de război a Austriei împotriva Serbiei, mi-am făcut rost de bilet, și era și timpul. Căci acest expres de la Ostende a fost ultimul tren care a mai circulat din Belgia spre Germania. Ședeam pe culoare, nervoși și plini de nerăbdare, fiecare vorbea cu cel de-alături. Nimeni nu era în stare să stea jos sau să citească, în fiecare gară dădeam buzna afară, ca să aflăm vești noi, plini de speranța secretă că o mână hotărâtă va opri destinul dezlănțuit. Tot nu credeam în război și încă mai puțin într-o străpungere a Belgiei; nu puteai să crezi așa ceva, pentru că nu voiai să crezi o asemenea neghiobie. Treptat, trenul s-a apropiat de graniță, trecuserăm de Verviers, gara belgiană de frontieră. Au urcat în tren controlori germani, în zece minute aveam să fim pe teritoriul german.

Dar, la jumătatea drumului spre Herbesthal, prima gară germană, trenul se opri deodată în plin câmp. Noi ne înghesuiam pe culoare, la ferestre. Ce se-ntâmplase? Și iată că am văzut în întuneric, trecând pe lângă noi, marfar după marfar, vagoane deschise, acoperite cu prelate, sub care deslușeam vag contururile amenințătoare ale tunurilor. Mi-a înghețat sângele în vine. Asta trebuia să însemne intrarea în acțiune a armatei germane. Dar poate, mă consolam eu, era totuși numai o măsură de apărare, numai o amenințare cu mobilizarea, și nu mobilizarea însăși. Totdeauna, în momentele de primejdie, crește nemăsurat voința de a spera în continuare. În sfârșit, s-a dat lumină verde, trenul și-a continuat drumul și a intrat în gara Herbesthal. Dintr-un salt am fost jos ca să iau un ziar și să aflu noutăți. Dar gara era ocupată de militari. Când am vrut să trec în sala de așteptare, în fața ușii închise era postat, într-o atitudine de aici-nu-se-intră, un funcționar încruntat și cu barba albă:

nimeni n-avea voie să pășească în sălile gării. Dar eu auzisem deja pe la uși, în spatele geamurilor cu perdelele bine trase, zăngănitul discret al săbiilor, zgomotul dur al puștilor mișcate de colo-colo. Nici o îndoială, măcelul pornise, nemții străpungeau Belgia, în disprețul tuturor normelor de drept internațional. Cutremurat, m-am urcat din nou în tren și mi-am continuat călătoria spre Austria. Acum nu mai exista nici o îndoială: era călătoria mea spre război.

A doua zi dimineața, în Austria! În fiecare gară erau afișe care anunțau mobilizarea generală. Trenurile se umpleau cu recruți proaspăt încorporați, steagurile fâlfâiau, muzica răsuna, la Viena am găsit întregul oraș în delir. Un entuziasm instantaneu se substituise primei spaime inspirate de războiul pe care nu-l voise nimeni, nici popoarele, nici guvernele, un război pe care-l scăpaseră, fără să vrea, din mâna lor neîndemânatică, diplomați care se jucaseră și trișaseră cu el. Pe străzi se formau cortegii, dintr-odată izbucnise o explozie generală de steaguri, galoane și muzică, tinerii recruți mărșăluiau în triumf, iar fețele lor erau radioase pentru că erau aclamați, ei, oamenii neînsemnați din viața de toate zilele, pe care altminteri nimeni nu-i sărbătorea și nu-i băga în seamă.

Ca să dau adevărului locul ce i se cuvine, trebuie să recunosc că în această primă ridicare a maselor era ceva grandios, acaparator și chiar seducător, căruia cu greu i te puteai sustrage. Și cu toată ura și aversiunea mea împotriva războiului, n-aș vrea să mi se șteargă din memorie amintirea acelor prime zile. Ca niciodată, miile și sutele de mii de oameni simțeau ceea ce ar fi fost mai bine să simtă în timp de pace: că viețile lor erau legate între ele prin nenumărate fire. Un oraș de două milioane, o țară de aproape cincizeci de milioane simțeau în ceasul acesta că trăiesc împreună un moment de istorie universală, că trăiesc împreună o clipă pe veci ireversibilă și că fiecare este chemat să-și arunce eul

său minuscul în această masă incandescentă, ca să se purifice acolo de orice egoism. Toate deosebirile de stare socială, de limbă, de clasă, de religie dispăreau în acest moment sub valul impetuos al sentimentului de fraternitate. Oameni care nu se cunoșteau intrau în vorbă pe stradă, oameni care ani de zile se evitaseră dădeau mâna unul cu celălalt, pretutindeni vedeai chipuri aprinse de însuflețire. Fiecare individ simțea că eul său crește în importanță, nu mai era omul izolat de mai înainte, se contopea cu masa, era popor, iar persoana lui, persoana lui altminteri nebăgată în seamă, căpătase un rost. Micul funcționar de poștă, care de dimineață până seara nu făcea decât să sorteze și iarăși să sorteze scrisori, să sorteze fără întrerupere de lunea până sâmbăta, conțopistul, cizmarul aveau deodată ceea ce nu mai avuseseră în viața lor, perspectiva romantică de a deveni eroi, și oricine purta o uniformă era sărbătorit de femei, era întâmpinat cu respect și salutat ca un erou. Oamenii descoperiră forța necunoscută care-i scotea din proza vieții de toate zilele; în aceste ceasuri ale primei efuziuni, chiar și mamele îndoliate, femeile înspăimântate se fereau să-și exteriorizeze preafireasca lor stare sufletească. Dar se poate ca în această beție să fi fost la lucru și o forță mai adâncă, mai misterioasă. Atât de violent, atât de intempestiv s-a abătut aceste talaz asupra omenirii, încât, după ce i-a înecat suprafața cu spuma lui, a scos din adânc obscurele porniri și instincte ale bestiei umane – ceea ce Freud a numit cu pătrundere „sila de cultură“, nerăbdarea de a evada odată din lumea obișnuită a legilor și paragrafelor și de a slobozi din cușcă străvechile instincte sângeroase. Poate că și aceste forțe întunecate au participat la deșănțata beție în care se amesteca totul, spirit de sacrificiu și alcool, poftă de aventură și pură credulitate, vechea magie a steagurilor și a cuvintelor patriotice – la această ciudată beție a milioane de oameni, greu de zugrăvit în cuvinte, beție care pentru o

clipă a dat un impuls violent și aproape irezistibil celei mai mari crime a epocii noastre.

Generația de astăzi, care a fost martoră numai la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, își pune probabil întrebarea: de ce n-am reacționat și noi la fel? De ce în 1939 masele nu s-au mai aprins de același entuziasm ca în 1914? De ce ne-am supus ordinului, conștiincioși și corecți, tăcuți și resemnați? Nu era același lucru, nu era de fapt vorba de ceva chiar mai important, de ceva mai sacru, mai înalt în războiul nostru actual care este un război pentru idei, și nu numai pentru granițe și colonii?

Răspunsul este simplu: pentru că lumea noastră din 1939 nu mai este așa de pueril-naivă ca aceea din 1914. Atunci poporul încă mai credea orbește în autorități: nimeni în Austria n-ar fi îndrăznit să creadă că mult stimatul părinte al națiunii, împăratul Franz Josef, în al optzeci și patrulea an al vieții sale, și-ar fi chemat poporul la luptă fără o necesitate extremă, ar fi cerut jertfa de sânge dacă niște adversari răi, perfizi și criminali n-ar fi amenințat pacea imperiului. Nemții citiseră și ei telegramele împăratului lor către țar, în care se pronunța insistent pentru pace; un respect nemărginit față de „cei de sus“, față de miniștri, față de diplomați și față de sagacitatea lor, sinceritatea lor îi mai însuflețea încă pe oamenii simpli. Dacă s-a ajuns la război, asta nu s-a putut întâmpla decât împotriva voinței propriilor lor oameni de stat; ei înșiși nu puteau avea nici o vină, nimeni în toată țara n-avea nici cea mai mică vină. Așadar, criminalii, provocatorii războiului, trebuie să fi fost dincolo, în cealaltă țară; din necesitatea apărării legitime s-a recurs la arme, apărarea legitimă împotriva unui dușman șiret și perfid care, fără nici un motiv, „a atacat“ pașnica Austrie și Germanie. În 1939, dimpotrivă, această credință aproape religioasă în sinceritatea sau cel puțin în

competența propriului guvern dispăruse deja din toată Europa. Lumea disprețuia diplomația de când văzuse, cu amărăciune, cum la Versailles aceasta a trădat șansele unei păci trainice; popoarele își aminteau prea clar cu câtă nerușinare au fost înșelate cu promisiuni de dezarmare, de desființare a diplomației secrete. În fond, în 1939 nici unul din oamenii de stat nu se mai bucura de respect și nimeni nu-și mai lăsa cu credință soarta în mâinile lor. Cel mai mărunt muncitor rutier din Franța își râdea de Daladier, în Anglia, de când cu Münchenul – *Peace for our time!*[1] –, dispăruse orice încredere în perspicacitatea lui Chamberlain, în Italia, în Germania, masele se uitau cu teamă la Mussolini și Hitler: spre ce ne-o mai împinge? Ce-i drept, nu puteai să te opui, era în joc patria: astfel, soldații au pus mâna pe arme, astfel, femeile și-au lăsat copiii să plece, dar nu ca altădată, în credința nestrămutată că sacrificiul era inevitabil. Oamenii se supuneau, dar nu mai aclamau. Mergeau pe front, dar nu mai visau să fie eroi; popoarele și indivizii simțeau deja că sunt numai victime, fie ale nebuniei politice de-aici, de pe pământ, fie ale unei fatalități insesizabile și vrăjmașe.

Și apoi, ce știau marile mase în 1914 despre război, după aproape o jumătate de secol de pace? Nu-l cunoșteau, aproape niciodată nu se gândiseră la el. Războiul era o legendă, și tocmai depărtarea în timp îi dădea o aparență eroică și romantică. Ele îl vedeau din perspectiva cărților date spre lectură în școli și a tablourilor din galerii: fastuoase atacuri de cavalerie în uniforme strălucitoare, împușcătura mortală țintită de fiecare dată cu generozitate

1. „Pace pentru timpul nostru“ (engl.), celebră propoziție rostită de Chamberlain la întoarcerea în Anglia (30 septembrie 1938), după semnarea Acordului de la München; deși l-a semnat la rândul său, Daladier s-a îndoit la vremea aceea că acesta va fi rezultatul acordului.

drept în inimă, întreaga campanie, un răsunător marș triumfal – „De Crăciun vom fi din nou acasă“, strigau recruții voioși către mamele lor în august 1914. Cine la țară sau la oraș își mai amintea de războiul „adevărat“? În cel mai bun caz, câțiva moșnegi care luptaseră la 1866 contra Prusiei, aliatul de azi, și ce război rapid, nesângeros, îndepărtat fusese acela, o campanie de trei săptămâni și fără multe victime, terminată înainte de-a te dumiri cum și ce fel! O scurtă escapadă în lumea visului romantic, o aventură îndrăzneață și bărbătească – așa se înfățișa războiul din 1914 în imaginația omului simplu, iar tinerii mergeau până acolo încât se temeau cu adevărat ca nu cumva să rateze ocazia unică de-a încerca minunatele senzații tari; de aceea se îmbulzeau cu înflăcărare la steaguri, de aceea chiuiau și cântau în trenurile care-i duceau la tăiere cu furie; febrilitate pulsa valul de sânge roșu prin venele întregului imperiu. Generația de la 1939 cunoștea însă războiul. Ea nu-și mai făcea iluzii. Știa că războiul nu este romantic, ci barbar. Știa că acesta va dura ani și ani, irecuperabile anotimpuri ale vieții. Știa că la atac împotriva inamicului nu mergi împodobit cu frunze de stejar și galoane strălucitoare, ci vegetezi săptămâni în șir prin șanțuri și adăposturi, plin de păduchi și chinuit de sete, că din depărtarea aceea te-ntorci distrus și mutilat, fără să-l fi privit vreodată pe adversar în lumina ochilor. Se cunoșteau dinainte, din ziare, din filme, noile metode tehnico-diavolești de nimicire, se știa că uriașele tancuri în drumul lor zdrobesc răniții și că aeroplanele ucid femei și copii în paturile lor, se știa că un război mondial, în 1939, din cauza monstruoasei mecanizări, va fi de o mie de ori mai cumplit, mai bestial, mai inuman decât toate războaiele anterioare ale umanității. Nimeni din generația de la 1939 nu mai credea într-o legitimitate divină a războiului, ba mai grav: nu mai credea nici măcar în legitimitatea și trăinicia păcii ce urma să fie

cucerită prin luptă. Căci era încă prea vie amintirea tuturor dezamăgirilor pe care le adusese ultimul război: pauperizare în loc de îmbogățire, amărăciune în loc de satisfacție, foamete, devalorizarea banilor, răscoale, pierderea libertăților cetățenești, înrobirea individului de către stat, o nesiguranță distrugătoare de nervi, neîncrederea tuturor față de gândul și fapta tuturor.

Aici era deosebirea. Războiul din 1939 avea un sens spiritual, era vorba de libertate, de apărarea unui patrimoniu moral; și când luptă pentru o valoare spirituală, omul devine ferm și hotărât. Războiul din 1914 nu știa în schimb nimic despre realități, el se mai afla încă în slujba unei iluzii, în slujba visului despre o lume pașnică, dreaptă și mai bună. Și numai iluzia, nu conștiința lucidă te face fericit. De aceea chiuiau, de aceea mergeau atunci victimele bete la tăiere, împodobite cu coroane de flori și cu frunze de stejar la căști, și străzile vuiau de sunet și lumină ca la o sărbătoare.

Faptul că eu însumi nu m-am îmbătat instantaneu de patriotism nu-l datoram nicidecum unei lucidități sau clarviziuni deosebite, ci modului în care îmi trăisem viața până atunci. Cu două zile înainte mă aflasem încă în „țara dușmană“, și în felul acesta putusem să mă conving că marile mase din Belgia erau tot așa de pașnice și neștiutoare ca și propriii noștri compatrioți. În afară de aceasta, trăisem prea multă vreme printre cei de altă limbă ca să pot deveni peste noapte dușmanul unei lumi care-mi aparținea în aceeași măsură ca și patria mea. De ani și ani, dădusem politicii votul meu de neîncredere și chiar în ultimii ani discutasem de nenumărate ori cu prietenii mei francezi sau italieni despre absurditatea unei încercări de-a declanșa războiul. Așa că, într-o anumită măsură, eram imunizat împotriva îmbolnăvirii de entuziasm patriotic; și pregătit, cum eram, împotriva acestui prim acces de febră, am rămas

hotărât să nu mă las influențat de lupta fratricidă provocată de niște diplomați ageamii și de niște brutali cavaleri ai industriei de armament și să-mi păstrez neatinsă încrederea în Europa.

Sufletește, ca cetățean al comunității universale a oamenilor, eram, așadar, asigurat din primul moment; mai greu era să-mi găsesc locul potrivit ca cetățean al statului. Deși aveam doar treizeci și doi de ani, n-aveam nici un fel de obligații militare, deoarece la toate recrutările fusesem declarat inapt, lucru de care, la vremea respectivă, m-am bucurat din inimă. Căci în primul rând această respingere mă scutea de un an irosit cu stupida cătănie; în afară de aceasta, mi se părea că este un anacronism criminal ca în secolul douăzeci să fii instruit în mânuirea unor instrumente de ucidere. Atitudinea corectă pentru un om de convingerea mea ar fi fost ca, în caz de război, să mă declar drept *conscientious objector*, lucru care în Austria (spre deosebire de Anglia) atrăgea după sine pedepsele cele mai grele și necesita o tărie sufletească de adevărat martir. Dar nu-mi stăteau în fire – nu mi-e rușine să mărturisesc deschis acest defect – faptele eroice. În situațiile periculoase am fost mereu înclinat să mă eschivez, și nu numai cu acest prilej mi-am atras, pe bună dreptate, reproșul că sunt nehotărât, reproș care i s-a făcut așa de frecvent veneratului meu maestru din alt secol, Erasm din Rotterdam. Pe de altă parte, era de-a dreptul insuportabil ca într-o asemenea vreme un om relativ tânăr să aștepte până când cineva îl scoate din ungherul lui și-l aruncă într-un loc unde n-are ce să caute. De aceea, mi-am întins antenele în căutarea unei activități în care oricum puteam face ceva fără să devin instigator, și împrejurarea că unul dintre prietenii mei, un ofițer superior, era la arhiva de război mi-a facilitat angajarea la acea instituție. Aveam de făcut o treabă de bibliotecar, în care puteam fi util prin cunoștințele mele lingvistice, sau de stilizat unele

comunicări destinate opiniei publice – evident, cu umilință recunosc, o activitate câtuși de puțin glorioasă, dar totuși una care mie personal mi se părea mai convenabilă decât să-i scot cu baioneta intestinele vreunui țăran rus. Ceea ce conta însă pentru mine era faptul că după acest nu foarte istovitor serviciu îmi rămânea timp pentru cel care, pentru mine, era cel mai important în acest război: serviciul consacrat viitoarei înțelegeri dintre oameni.

Mai dificilă decât cea de la serviciu s-a dovedit poziția mea în cercul prietenilor din Viena. Frecventând prea puțin școala europeană, cu viața circumscrisă în întregime de orizontul german, cei mai mulți dintre poeții noștri erau de părere că-și fac datoria în modul cel mai potrivit potențând entuziasmul maselor și exaltând pretinsa frumusețe a războiului prin apeluri poetice sau ideologii științifice. Aproape toți poeții germani, cu Hauptmann și Dehmel în frunte, întocmai ca pe vremea triburilor germanice, se credeau obligați, ca barzi, să aprindă prin cântece și rime patosul morții în victorioșii luptători. Era șocant să vezi cum plouă cu poezii care rimau *Krieg* (război) cu *Sieg* (victorie), *Not* (necesitate) cu *Tod* (moarte). Cu jurământ solemn se legau scriitorii să nu mai aibă niciodată legături culturale cu vreun francez, cu vreun englez, ba chiar mai mult: se trezeau peste noapte negând că ar fi existat vreodată o cultură engleză, o cultură franceză; că acestea ar fi neînsemnate și lipsite de valoare în comparație cu creația germană, cu arta germană și cultura germană. Și mai încrâncenați erau învățații. Filozofii uitaseră subit orice altă înțelepciune afară de aceea care-i făcea să declare războiul drept o „baie de oțel“ care ar avea o influență binefăcătoare asupra forțelor popoarelor pe care le-ar feri de moleșire. Alături de ei pășeau medicii care își lăudau într-atât protezele, încât aproape îți venea pofta să-ți amputezi un picior,

înlocuind astfel pe cel sănătos printr-un suport artificial. Preoții de toate confesiunile nu voiau nici ei să rămână mai prejos și intrau în cor; uneori aveai impresia că auzi urlând o hoardă de apucați, și toți aceştia erau totuși aceiași oameni a căror inteligență, a căror forță modelatoare, a căror conduită umană o admirasem cu o săptămână în urmă, cu o lună în urmă.

Cel mai zguduitor lucru în această nebunie era însă că cei mai mulți dintre ei erau de bună credință. Cei mai mulți, prea bătrâni sau inapți fizic pentru serviciul militar, considerau că decența îi obligă să dea și ei o mână de ajutor. Ceea ce creaseră ei datorau limbii, și cu aceasta poporului. Așa că ei voiau să-și slujească poporul prin limbă și să-i dea posibilitatea să audă ceea ce el voia să audă: că în această luptă dreptatea este numai de partea lui și că partea cealaltă n-are defel dreptate, că Germania o să învingă și adversarii o să sufere o înfrângere rușinoasă – fără să-și dea seama câtuși de puțin că, în felul acesta, ei trădează adevărata misiune a poetului: de-a fi păstrătorul și apărătorul esenței umane a omului. Unii, ce-i drept, au simțit în curând gustul amar al scârbei de propriile lor cuvinte când aburii primului entuziasm s-au risipit. Dar, în acele prime luni, cel care urla mai tare era auzit mai mult, astfel că aici și acolo izbucnise un cor turbat de cântece și țipete.

Cel mai tipic, cel mai zguduitor caz al unui asemenea extaz sincer și în același timp aberant a fost pentru mine cel al lui Ernst Lissauer. Pe omul acesta îl cunoșteam bine. Scria mici poezii concise, bătăioase și era totodată omul cel mai de suflet ce se poate închipui. Și astăzi îmi mai amintesc cât de tare a trebuit să mă stăpânesc ca să nu surâd atunci când mi-a făcut prima vizită. Fără să vreau, mi-l imaginasem pe acest liric ca pe un tânăr zvelt, osos, căci îl judecam după versurile lui viguroase, germanice, care în general tindeau spre concizia maximă. În camera mea a

intrat, clătinându-se, gros cât un butoi, cu o față blajină susținută de o gușuliță dublă, un omuleț plesnind de zel și vanitate, împiedicându-se la vorbă, obsedat de poezie și pe care nu era chip să-l împiedici a-și cita și recita necontenit versurile. Cu toate caraghioslâcurile lui, nu puteai totuși să nu-l iubești, fiindcă era om de omenie, bun camarad, sincer și îndrăgostit aproape nebunește de arta lui.

Se trăgea dintr-o familie germană înstărită, învățase la liceul Friedrich-Wilhelm din Berlin și a fost poate evreul cel mai prusac sau cel mai prusacizat pe care l-am cunoscut. În afară de germană, nu vorbea nici una dintre limbile vii, nu trecuse niciodată dincolo de granițele Germaniei. Germania era pentru el totul; și cu cât un lucru era mai german, cu atât mai tare îl entuziasma. Yorck și Luther și Stein erau eroii lui preferați, războiul german pentru libertate tema cea mai apropiată inimii lui. Bach era pentru el zeul muzicii; îl interpreta minunat, în ciuda degetelor lui mici, scurte, groase. Nimeni nu cunoștea mai bine lirica germană, nimeni nu era mai îndrăgostit, mai vrăjit de limba germană – ca mulți evrei ale căror familii se convertiseră târziu la cultura germană, el credea în Germania mai mult decât cel mai credincios german.

Când apoi a izbucnit războiul, primul lucru pe care l-a făcut a fost să dea fuga până la cazarmă și să se înscrie ca voluntar. Îmi închipui ce-au mai râs plutonierul și caporalii când l-au văzut pe rotofeiul ăsta gâfâind pe scări. L-au trimis imediat la plimbare. Lissauer era disperat; dar, ca și ceilalți, s-a hotărât atunci să slujească Germania prin poezie. Pentru el tot ce anunțau ziarele germane și comunicatele armatei germane era adevărul cel mai adevărat. Țara sa fusese atacată, și cel mai odios criminal, în deplină concordanță cu versiunea de pe Wilhelmstrasse, era acel perfid lord Grey, ministrul de externe al Angliei. Acestui sentiment că Anglia era vinovată față de Germania pentru

declanșarea războiului i-a dat expresie într-un *Cântec de ură împotriva Angliei*, o poezie – n-o am în față – care în versuri bătăioase, concise, impresionante ridica ura până la demnitatea legământului etern de a nu-i ierta niciodată Angliei „crima". Era fatal să se vădească în curând cât este de ușor să lucrezi cu ura (Lissauer, acest mic evreu grăsan, ieșit din minți, a anticipat exemplul lui Hitler). Poezia a căzut ca o bombă într-un depozit de muniții. Poate că niciodată o poezie, nici chiar *Straja de la Rin*, n-a făcut așa de repede ocolul Germaniei ca acest nefast *Cântec de ură împotriva Angliei*. Împăratul a fost entuziasmat și i-a conferit lui Lissauer Ordinul Roșu al Vulturului; poezia a fost reprodusă în toate ziarele, învățătorii o citeau copiilor în școli, ofițerii ieșeau în fața frontului și o recitau soldaților până când fiecare învăța pe de rost litania urii. Dar asta n-a fost de-ajuns. Mica poezie, pusă pe muzică și cântată în cor, a intrat în repertoriul teatrelor; dintre cei șaptezeci de milioane de germani n-a mai existat cu timpul nici un singur om care să nu cunoască acest *Cântec de ură împotriva Angliei* de la primul până la ultimul vers, și în curând avea să-l cunoască – ce-i drept, cu mai puțin entuziasm – întreaga lume. Ernst Lissauer dobândise peste noapte gloria cea mai strălucitoare de care a avut parte vreodată un poet în acest război –, ce-i drept, o glorie care mai târziu avea să ia foc pe el precum cămașa lui Nessus. Căci îndată ce s-a terminat războiul și negustorii și-au reluat afacerile și politicienii au început să se străduiască sincer pentru împăcare, compatrioții au făcut totul pentru a se disocia de o poezie care declara dușmănie eternă Angliei. Și ca să se lepede de propria lor parte de vină, l-au țintuit la stâlpul infamiei pe bietul „Lissauer – propagatorul urii" ca singurul vinovat de această aberantă isterie, care în realitate, în 1914, fusese împărtășită de toți, de la primul la ultimul. Toți cei care în 1914 îl preaslăveau îi întorceau spatele în 1919. Ziarele

nu-i mai publicau poeziile; când apărea printre colegi, se lăsa o tăcere penibilă. Din Germania, țara de care era legat cu toate fibrele inimii lui, acest om abandonat a fost după aceea izgonit de Hitler și a murit uitat, o victimă tragică a acestei singure poezii care îl ridicase așa de sus numai ca să-l azvârle, cu atât mai adânc, în abis.

Ca Lissauer au fost toți ceilalți. Că acești poeți, acești profesori, acești patrioți iviți peste noapte erau în sinea lor de bună credință și erau convinși că fac o faptă bună nu contest. După foarte puțin timp, s-a văzut însă ce rău îngrozitor au făcut cu osanalele lor aduse războiului și cu orgiile lor de ură. În 1914 toate popoarele beligerante se aflau și fără asta în stare de surescitare; zvonul cel mai stupid era luat imediat drept adevăr, calomniei celei mai absurde i se dădea crezare. Cu zecile jurau oamenii în Germania că au văzut cu propriii lor ochi, chiar înainte de izbucnirea războiului, automobile încărcate cu aur mergând din Franța spre Rusia; basmele despre ochii scoși și mâinile tăiate, care apar prompt în orice război a treia sau a patra zi, umpleau ziarele. Vai, nu știau ei, acești nevinovați care puneau în circulație asemenea minciuni, că tehnica de a-i învinui pe soldații inamici de toate atrocitățile imaginabile face parte din arsenalul războiului la fel ca munițiile și avioanele și că în orice război, fără excepție, este scoasă din magazii chiar din primele zile. Războiul nu face casă bună cu rațiunea și cu simțul dreptății. El are nevoie de o înfierbântare a simțurilor, are nevoie de entuziasm pentru cauza proprie și de ură împotriva adversarului.

Este însă în firea omului ca această stare de înfierbântare să nu se lase prelungită la infinit nici la nivel de individ, nici la nivel de popor, or, acest lucru îl știe suprastructura militară. Ea trebuie, așadar, întreținută în mod artificial, „dopată“ permanent, iar această operațiune de biciuire

trebuie s-o asigure – cu bună sau rea credință, din convingere sau din rutină profesională – intelectualii, poeții, scriitorii, ziariștii. Ei bătuseră toba urii și au bătut-o în continuare, până când oricărui gură-cască au început să-i vâjâie urechile și să-i salte inima. În Germania, în Franța, în Italia, în Rusia, în Belgia, în loc să combată războiul au adus cu toții fără să crâcnească servicii „propagandei de război" și deci cauzei impregnării maselor cu nebunia și ura de care războiul are nevoie.

Urmările au fost dezastruoase. Pe vremea aceea, popoarele, în ciuda miilor de decepții, încă mai luau drept adevăr tot ce se tipărea. Și astfel entuziasmul generos, frumos, curat al primelor zile s-a transformat treptat într-o orgie a celor mai rele și mai stupide porniri. Se vocifera împotriva Franței și Angliei la Viena și Berlin, pe Ringstrasse și Friedrichstrasse, ceea ce era cu mult mai comod. Firmele franțuzești, englezești de la prăvălii trebuiau să dispară, chiar o mânăstire, „Zu den Englischen Fräulein", a trebuit să-și schimbe numele, pentru că poporul se scandaliza, neștiind că *Englisch* se referă la îngeri, nu la anglo-saxoni. Negustori cumsecade lipeau sau imprimau pe plicuri „Dumnezeu să pedepsească Anglia", femei de societate jurau (și trimiteau la ziare scrisori în sensul acesta) că în viața lor nu vor mai pronunța un cuvânt franțuzesc. Shakespeare era alungat de pe scenele germane, Mozart și Wagner din sălile de concert franțuzești, englezești, profesorii germani declarau că Dante a fost neamț, cei francezi că Beethoven a fost belgian, se reclamau fără scrupule valori cultural-spirituale din țările inamice de parcă era vorba de cereale și minereu. Nu era de-ajuns că mii de cetățeni pașnici ai acestor țări se omorau zilnic pe câmpul de luptă, în spatele frontului cele două tabere își insultau și împroșcau reciproc marii morți care zăceau muți de sute de ani în mormintele lor. Tot mai gravă devenea întunecarea minților. Bucătăreasa de la plită,

care nu ieșise niciodată din orașul ei și care de când terminase școala nu mai deschisese vreun atlas, credea că Austria nu poate trăi fără „Sandjak“ (un mic teritoriu de graniță pe undeva prin Bosnia). Birjarii se contraziceau pe stradă în legătură cu despăgubirea de război ce trebuie impusă Franței, cincizeci de miliarde sau o sută, fără să știe ce înseamnă un miliard. Nu exista oraș, nu exista grup care să nu se fi molipsit de această groaznică isterie a urii. Preoții predicau în fața altarelor, social-democrații, care cu o lună înainte înfieraseră militarismul ca pe cea mai mare crimă, făceau o gălăgie pe cât se poate și mai mare decât ceilalți, ca să nu treacă, vorba împăratului Wilhelm, drept „indivizi fără patrie“. Acesta era războiul unei generații care nu știa ce-o așteaptă, și tocmai rezerva necheltuită de credință a popoarelor în dreptatea unilaterală a cauzei lor devenea cea mai mare primejdie.

Treptat, în aceste prime săptămâni de război din 1914, a devenit cu neputință să porți o discuție rațională cu cineva. Cei mai pașnici, cei mai blânzi erau parcă beți de mirosul sângelui. Prieteni pe care îi știam dintotdeauna ca pe niște individualiști hotărâți și chiar anarhiști se transformaseră peste noapte în patrioți fanatici și din patrioți în anexioniști nesătui. Orice discuție se încheia cu fraze stupide, ca „Cine nu poate urî nici nu poate iubi cum se cuvine“, sau cu suspiciuni grosolane. Camarazi, cu care de-a lungul anilor n-am avut niciodată nici o ceartă, mă acuzau în mod grosolan că nu mai sunt austriac; că ar trebui să mă duc în Franța sau în Belgia. Ba îmi dădeau chiar cu discreție a înțelege că o părere potrivit căreia acest război este o crimă ar trebui, la drept vorbind, adusă la cunoștința autorităților, căci „defetiștii“ – frumosul cuvânt fusese inventat chiar în Franța – sunt cei mai mari trădători de patrie.

Nu-ți rămânea decât un singur lucru: să te retragi în tine însuți și să taci atâta timp cât ceilalți se agitau și urlau. Nu era ușor. Căci e mai ușor în exil – eu am cunoscut îndeajuns această situație – decât să trăiești singur în patrie. La Viena vechii mei prieteni se înstrăinaseră de mine, iar ca să-mi caut unii noi nu era momentul. Numai cu Rainer Maria Rilke aveam uneori câte o convorbire de la suflet la suflet. I se crease și lui un loc la dosnica noastră arhivă de război, căci ar fi fost un soldat absolut imposibil cu hipersensibilitatea lui nervoasă, căreia murdăria, mirosurile, zgomotul îi provocau o adevărată greață fizică. Totdeauna mă pufnește râsul când mi-l aduc aminte în uniformă. Într-o zi cineva mi-a bătut la ușă. Dincolo de prag se afla un soldat cam sfios. În clipa următoare, am tresărit din toată ființa: Rilke – Rainer Maria Rilke în haine militare! Arăta așa de înduioșător în stângăcia lui, îl incomoda gulerul, îl deranja gândul că pe orice ofițer trebuia să-l salute pocnind din cizme. Și cum, în nevoia lui magică de desăvârșire, voia să execute exemplar și aceste neînsemnate formalități ale regulamentului, se găsea într-o stare de continuă descumpănire. „Am urât, îmi spunea cu vocea lui înceată, aceste haine militare de când eram la școala de cadeți. Credeam că am scăpat pentru totdeauna de ele. Și acum încă o dată, la vârsta de aproape patruzeci de ani!“ Din fericire, s-au găsit oameni care să-i dea o mână de ajutor, să-l protejeze și în curând, grație unui bun examen medical, a fost lăsat la vatră. A mai intrat apoi o dată în camera mea – era deja în haine civile – ca să-și ia rămas-bun, aș putea spune că a intrat ca o undă de aer (atât de extraordinar de silențioși îi erau pașii). Voia să-mi mulțumească încă o dată pentru că încercasem prin Rolland să-i salvez de la confiscare biblioteca pe care o avea la Paris. Pentru prima dată nu mai arăta tânăr, părea că îl epuizaseră gândurile la grozăviile din lume. „În străinătate, spunea el,

dacă s-ar mai putea merge în străinătate! Războiul este totdeauna o închisoare." Apoi a plecat. Eram din nou singur-singurel.

Hotărât să nu mă las contaminat de această gravă psihoză de masă, peste câteva săptămâni m-am mutat într-o suburbie rustică, pentru ca în plin război să încep războiul meu personal: lupta împotriva căderii rațiunii în robia patimilor de azi ale mulțimii.

Lupta pentru fraternitate spirituală

În fond, retragerea în sine nu ajuta la nimic. Atmosfera rămânea apăsătoare. Și tocmai de aceea am ajuns la concluzia că nu este suficient să ai o atitudine pur și simplu pasivă, să te ții la distanță de aceste deșănțate ocări la adresa adversarului. În definitiv, eram scriitor, aveam cuvântul și deci datoria să-mi exprim convingerile, în măsura în care lucrul acesta era posibil într-o epocă a cenzurii. Am încercat. În opoziție netă și categorică cu fanfarele urii, am scris un articol intitulat „Prietenilor din străinătate", unde mă angajam să rămân credincios, oricât de imposibilă era acum stabilirea unei legături, tuturor prietenilor din străinătate, pentru ca la prima ocazie să lucrăm din nou împreună la edificarea unei culturi europene. L-am trimis la ziarul german cel mai citit. Spre surprinderea mea, *Berliner Tageblatt* n-a ezitat să-l publice nemutilat. Numai o singură propoziție – „oricui i-ar reveni victoria" – a căzut victimă cenzurii, fiindcă pe-atunci nu se admitea nici cea mai mică îndoială cu privire la faptul, considerat ca sigur, că Germania va ieși victorioasă din acest război mondial. Dar, și cu această tăietură, articolul mi-a adus câteva scrisori indignate din partea unor superpatrioți care declarau că nu înțeleg cum e posibil ca într-un asemenea moment să mai ai de-a face cu adversarii ticăloși. Asta nu m-a afectat prea

mult. Niciodată în viața mea nu mi-am propus să-i fac pe alții să-mi îmbrățișeze convingerile. Mi-a fost de-ajuns să le pot exprima, și anume să le exprim public.

Paisprezece zile mai târziu, după ce aproape că uitasem de acel articol, am găsit, marcată cu timbru elvețian și împodobită cu ștampila cenzurii, o scrisoare pe care, judecând după scrisul ce mi-era deja familiar, am recunoscut-o ca fiind de mâna lui Romain Rolland. Probabil că citise articolul, pentru că scria: *Non, je ne quitterai jamais mes amis.*[1] Înțelesei imediat că acele puține rânduri erau o încercare de a stabili dacă e posibil ca în timpul războiului să intri în corespondență cu un prieten austriac. I-am răspuns imediat. Din momentul acela ne-am scris cu regularitate, și schimbul acesta de scrisori a continuat după aceea mai mult de douăzeci și cinci de ani, până când al doilea război, mai brutal decât primul, a rupt orice legătură între țări.

Scrisoarea aceasta a fost unul dintre marile momente fericite din viața mea: ea a venit ca un porumbel alb ce-și luase zborul de pe arca faunei urlătoare, tropăitoare, mugitoare. Nu mă mai simțeam singur; în sfârșit mă simțeam din nou legat de oameni care gândeau la fel ca mine. Marea forță sufletească a lui Rolland îmi dădea și mie putere. Căci știam cât de minunată este, dincolo de graniță, manifestarea de umanitate a lui Rolland. El găsise singurul drum corect pe care trebuie să apuce scriitorul în asemenea timpuri: să nu fie complicele celor ce ucid și distrug, ci – după ilustrul exemplu al lui Walt Whitman, care servise ca infirmier în războiul de secesiune – să ia parte la opera de ajutorare și alinare. Trăia în Elveția, și din cauza sănătății lui șubrede fusese dispensat de orice activitate legată de război. La Geneva, unde se afla la izbucnirea războiului, s-a pus imediat la dispoziția Crucii Roșii și a lucrat acolo, în sălile

1. Nu, n-am să-mi părăsesc niciodată prietenii (fr.).

supraaglomerate, zi de zi, la opera minunată pentru care mai târziu, într-un articol, „Inima Europei“, am încercat să-i aduc mulțumiri publice. După bătăliile sângeroase din primele săptămâni, se întrerupsese orice legătură; în nici o țară nici o familie nu știa dacă fiul, fratele, tatăl a căzut sau e numai dispărut sau luat prizonier, și nu știa pe cine să întrebe, căci de la „dușman“ nu era de așteptat nici o veste. Îndrumând spre patrie scrisorile prizonierilor aflați în țările beligerante, Crucea Roșie își asumase sarcina ca, în mijlocul groazei și coșmarului, să-i scutească măcar pe oameni de chinul cel mai cumplit: incertitudinea torturantă cu privire la soarta celor dragi. Ce-i drept, organizația pregătită de decenii nu fusese concepută la asemenea scară, comportând cifre de milioane; zi de zi, ceas de ceas, trebuia sporit numărul colaboratorilor voluntari, pentru că fiecare oră de așteptare chinuitoare însemna pentru familii o veșnicie. La sfârșitul lui decembrie 1914, în fiecare zi soseau deja câte treizeci de mii de scrisori; până la urmă, în strâmtul Musée Rath de la Geneva se înghesuiau o mie două sute de oameni ca să sorteze, să răspundă la poșta zilnică. Și în loc să-și vadă egoist de propriile treburi, lucra alături de ei cel mai uman dintre scriitori: Romain Rolland.

Dar el nu uitase nici de cealaltă datorie a lui, datoria artistului de a da glas convingerii sale, fie și înfruntând opoziția țării proprii, ba chiar nemulțumirea întregii lumi beligerante. Încă din toamna lui 1914, când cei mai mulți scriitori se apostrofau cu ură, se înjurau și se împroșcau reciproc, scrisese acea confesiune de neuitat, *Au-dessus de la mêlée*, în care combătea învrăjbirea dintre forțele spirituale ale națiunilor și în care cerea ca artistul să promoveze simțul dreptății și al umanității chiar în plin război – un articol care ca nici un altul din vremea aceea a răscolit mințile și a atras după sine o întreagă literatură cu luări de poziție pro și contra. Căci prin aceasta s-a diferențiat Primul

Război Mondial în sens pozitiv de al doilea: cuvântul încă mai avea pe-atunci putere. Încă nu fusese călărit și deșelat de către minciuna organizată, oamenii încă își mai plecau urechea la cuvântul scris, îl așteptau. În timp ce în 1939 nici o luare de cuvânt din partea vreunui scriitor, în bine sau în rău, n-a mai avut nici cel mai mic efect, în timp ce nici o carte, nici o broșură, nici un articol, nici o poezie n-a mai ajuns la sufletul maselor și nu le-a mai influențat intelectul, în 1914 o poezie de paisprezece rânduri ca acel *Cântec de ură* al lui Lissauer, o manifestație ca aceea nebunească a celor „93 de intelectuali germani“ și, de partea cealaltă, iarăși un articol de opt pagini ca *Au-dessus de la mêlée* al lui Rolland, un roman ca *Le Feu* al lui Barbusse au putut să ia proporțiile unui eveniment. Conștiința morală universală încă nu era, se vede treaba, așa de tocită și sfârșită ca astăzi, ea reacționa vehement, cu întreaga forță a unei convingeri seculare, la orice minciună fățișă, la orice încălcare a dreptului internațional și a legilor umanității. Pe-atunci încă mai putea să zguduie lumea de la un capăt la celălalt o violare a dreptului ca invadarea de către Germania a Belgiei neutre, care astăzi, de când Hitler a făcut din minciună un principiu natural și din neomenie o lege, de-abia dacă și-ar mai atrage o mustrare serioasă. Datorită valului universal de indignare morală, împușcarea guvernantei Cavell, torpilarea *Lusitaniei* au fost pentru Germania mai fatale decât o bătălie pierdută. Așadar, pentru poet, pentru scriitor nu era deloc lipsit de sens să vorbească în acel timp, când urechea și sufletul încă nu fuseseră acoperite de undele de incontinență verbală ale radioului, dimpotrivă: manifestarea spontană a unui mare scriitor avea un efect de o mie de ori mai mare decât toate discursurile oficiale ale oamenilor de stat, despre care se știa că sunt turnate în tiparul tactic și politic al momentului și conțin, în cel mai bun caz, numai jumătate de adevăr. Chiar și în

acest sentiment de încredere în scriitor ca în cetățeanul cel mai curat la suflet, acea generație – mai târziu atât de decepționată – punea infinit mai multă religiozitate. Conștienți însă de autoritatea de care se bucurau scriitorii, militarii, oficialitățile căutau la rândul lor să înhame la carul propagandistic și instigator pe toți oamenii cu prestigiu moral și spiritual: ei trebuiau să explice, să demonstreze, să confirme, să convingă prin jurământ că tot ce este injust, tot ce este rău se află de partea cealaltă, că toată dreptatea, tot adevărul este de partea propriei națiuni. Cu Rolland nu le-a reușit acest lucru. El considera că misiunea lui constă nu în a agrava atmosfera deja supraîncălzită prin toate mijloacele de ațâțare, încărcată de duhorile urii, ci dimpotrivă, în a o curăța.

Cine recitește astăzi cele opt pagini ale celebrului articol *Au-dessus de la mêlée* probabil că nu-i mai poate înțelege imensul răsunet; tot ceea ce postula Rolland aici nu era totuși, la o lectură făcută la rece, cu capul limpede, decât cerința cea mai banală a simțului comun. Dar aceste cuvinte erau rostite într-o vreme a nebuniei de masă care astăzi de-abia se mai poate reconstitui. Când a apărut acest articol, superpatrioții francezi au început să țipe de parcă ar fi luat din greșeală un fier încins în mână. Rolland se pomeni peste noapte boicotat de cei mai vechi prieteni ai săi; librarii nu mai îndrăzneau să expună *Jean-Christophe*, autoritățile militare, care foloseau ura ca mijloc de stimulare a soldaților, puneau deja la cale măsuri împotriva lui, broșurile apăreau în lanț, fiecare cu argumentația: *Ce qu'on donne pendant la guerre à l'humanité est volé à la patrie.*[1] Dar, ca întotdeauna, scandalul demonstra că lovitura atinsese ținta din plin. Nu mai putea fi oprită discuția asupra

1. Ceea ce se oferă umanității în timpul războiului i se fură patriei (fr.).

atitudinii intelectualului în război, punerea problemei la nivelul fiecărui individ nu mai putea fi evitată.

În timp ce-mi scriu aceste amintiri, nimic nu regret mai mult decât faptul că nu-mi mai sunt accesibile scrisorile lui Rolland din acei ani; gândul că ar putea să fie distruse în acest nou potop sau să se piardă mă apasă ca o povară. Căci deși opera lui mi-este așa de dragă, consider că nu e exclus ca mai târziu aceste scrisori să fie trecute printre lucrurile cele mai frumoase și mai umane pe care le-au scos vreodată la iveală inima lui mare și inteligența lui pasionată. Scrise cu sufletul peste măsură de zguduit de suferințele celorlalți, cu întreaga forță a disperării neputincioase, aceste scrisori adresate unui prieten de peste hotare, deci unui „dușman" oficial, reprezintă poate cele mai penetrante documente morale ale unui timp când, ca să înțelegi ceva, trebuia să faci un uriaș tur de forță, iar ca să rămâi credincios și numai propriilor convingeri îți trebuia un curaj neobișnuit. Din această corespondență prietenească a noastră, s-a cristalizat în curând o propunere practică: Rolland a venit cu ideea de a invita cele mai importante personalități ale vieții spirituale ale tuturor națiunilor la o conferință în Elveția, pentru a se ajunge la o atitudine unitară și mai demnă, și poate chiar pentru a adresa lumii un apel la solidaritate și înțelegere. El se angaja să-i invite pe intelectualii francezi și din alte țări; eu, din Austria, urma să-i sondez pe scriitorii și savanții noștri și pe cei germani, în măsura în care aceștia încă nu se compromiseseră prin propaganda publică a urii. M-am apucat imediat de treabă. Cel mai important, cel mai reprezentativ scriitor german era atunci Gerhart Hauptmann. Ca să-i ușurez acordul sau refuzul, n-am vrut să mă adresez lui direct. De aceea i-am scris prietenului nostru comun, Walther Rathenau, să-l întrebe el, confidențial, pe Hauptmann. Rathenau a refuzat – n-am aflat niciodată

dacă a făcut-o în înțelegere sau nu cu Hauptmann – sub cuvânt că încă n-a sosit timpul să inițiem o pace între intelectuali. Cu aceasta, încercarea de fapt eșuase, pentru că Thomas Mann se afla atunci în cealaltă tabără și, într-un articol despre Friedrich cel Mare, îmbrățișase chiar punctul de vedere german; Rilke, pe care-l știam de partea noastră, se eschiva din principiu de la orice acțiune comună și publică; Dehmel, fostul socialist, în mândria lui pueril-patriotică, își semna scrisorile „locotenent Dehmel"; din convorbirile mele particulare a rezultat că pe Hofmannsthal și Jakob Wassermann nu se putea conta. Astfel, din partea germană nu te puteai aștepta la mult, iar lui Rolland nu-i mergea mai bine în Franța. În 1914–1915 era încă prea devreme, războiul era încă prea departe pentru cei din spatele frontului. Am rămas singuri.

Singuri, însă nu chiar singuri. Ceva totuși câștigaserăm prin schimbul nostru de scrisori: o primă evidență a celor câteva zeci de oameni pe conștiința cărora se putea conta și care, în țările neutre sau beligerante, gândeau la fel ca noi; ne puteam semnala reciproc cărți, articole, broșuri aici și dincolo, se formase un anumit punct de cristalizare, în jurul căruia – șovăitor la început, dar tot mai mult prin presiunea tot mai accentuată a timpurilor – puteau să se polarizeze elemente noi. Acest sentiment că nu atârnăm chiar în vid îmi dădea curaj să scriu mai des articole, pentru ca, prin răspunsuri și luări de poziție, să-i scot la lumină pe toți însingurații și retrașii care simțeau ca noi. Aveam oricum la dispoziție marile ziare ale Germaniei și Austriei, și astfel un important teren de acțiune; n-aveam a mă teme de o împotrivire principială din partea autorităților, deoarece nu mă băgam niciodată în probleme de actualitate politică. Sub influența spiritului liberal, respectul față de tot ce ține de literatură era încă foarte mare, iar când recitesc articolele pe care am reușit să le strecor atunci în cele mai largi cercuri

ale opiniei publice nu pot să nu le acord funcționarilor militari austrieci respectul meu pentru mărinimia lor; în orice caz, în plin război mondial, am putut să aduc laude entuziaste întemeietoarei pacifismului, Bertha von Suttner, care a înfierat războiul ca fiind crima crimelor, și să relatez pe larg într-un ziar austriac despre *Le Feu* al lui Barbusse. Ca să răspândim în cercuri largi, în timp de război, aceste incomode concepții ale noastre, a trebuit desigur să ne punem la punct o anumită tehnică. Ca să prezinți grozăvia războiului, indiferența celor din spatele frontului, în Austria era desigur necesar să evidențiezi într-un articol despre *Le Feu* suferința unui infanterist „francez", dar sutele de scrisori de pe frontul austriac îmi dovedeau cât de clar își recunoșteau ai noștri propria lor soartă. Sau, ca să ne exprimăm convingerile, cream aparența unui atac reciproc. Astfel, unul din prietenii mei francezi polemiza în *Mercure de France* contra articolului meu *Prietenilor din străinătate*; dar, traducându-l și reproducându-l în pretinsa polemică până la ultimul cuvânt, el l-a introdus printr-o contrabandă reușită în Franța, și fiecare a putut să-l citească acolo (aceasta și fusese intenția). În felul acesta, se trimiteau dintr-o parte într-alta semnale luminoase, care nu erau altceva decât semne de recunoaștere. În ce măsură erau înțelese de către cei cărora le erau destinate am aflat mai târziu dintr-un mic episod. Când, în mai 1915, Italia a declarat război Austriei, fosta ei aliată, s-a stârnit la noi un val de ură. Tot ce era italienesc era batjocorit. Întâmplător, tocmai apăruseră amintirile unui tânăr italian din Risorgimento pe nume Carlo Poerio, care evoca o vizită la Goethe. Pentru ca, în mijlocul urletelor de ură, să arăt că italienii au avut de secole cele mai strânse legături cu cultura noastră, am scris demonstrativ articolul *Un italian la Goethe* și, cum acea carte era prefațată de Benedetto Croce, m-am folosit de ocazie ca să-i dedic lui Croce câteva cuvinte exprimând cel mai înalt respect. Într-o

vreme când nu se cuvenea să acorzi prețuire vreunui scriitor sau savant dintr-o țară dușmană, a adresa din Austria cuvinte de admirație unui italian însemna, se înțelege, o demonstrație clară, și ea a fost înțeleasă până departe peste graniță. Croce, care atunci era ministru în guvernul italian, mi-a povestit mai târziu cum un salariat al ministerului său, care nu știa nemțește, l-a informat cam uluit că în ziarul principal al inamicului se scrie ceva împotriva lui (căci, evident, nu putea concepe că o mențiune se poate face altfel decât în termeni de adversitate). Croce a cerut să i se aducă *Neue Freie Presse* și a găsit acolo, spre uimirea și chiar amuzamentul lui, în loc de polemică, expresia unui sentiment de respect.

Nu-mi propun însă în nici un caz să supraestimez aceste mici încercări izolate. Se înțelege că ele n-au exercitat nici cea mai mică înrâurire asupra mersului evenimentelor. Dar ne-au fost de ajutor nouă înșine și multor cititori necunoscuți. Ele au atenuat izolarea teribilă, disperarea sufletească în care se găsea un om al secolului douăzeci care simțea cu adevărat omenește. Astăzi, după douăzeci și cinci de ani, acel om se găsește la fel de neputincios față-n față cu excesul de putere și față-n față, mă tem, chiar cu ceva și mai rău. Încă de pe-atunci eram pe deplin conștient că, prin aceste mici proteste și subterfugii, nu puteam să mă scutur de propria povară; încet, începea să se maturizeze în mine planul unei lucrări în care să înfățișez nu numai niște amănunte, ci întreaga mea așezare în configurația epocii și poporului, a catastrofei și războiului.

Dar, ca să prezint războiul într-o sinteză poetică, îmi lipsea ce era mai important: eu nu-l văzusem. Ședeam de aproape un an pironit în acest birou, iar într-o depărtare învăluită în ceață se derula războiul în ce avea el „propriu", real și îngrozitor. Ocazia să merg pe front mi se oferise de

mai multe ori, de trei ori fusesem solicitat de niște mari ziare să lucrez pentru ele ca reporter de război. Dar orice relatare de pe front ar fi adus cu sine obligația de a prezenta războiul într-o lumină exclusiv pozitivă și patriotică, iar eu jurasem – un legământ pe care l-am ținut și în 1940 – să nu scriu niciodată vreun cuvânt de aprobare a războiului sau de discreditare a vreunei națiuni. Totuși întâmplarea a făcut să se ivească o ocazie. Prin marea ofensivă din primăvara lui 1915, armata austro-germană străpunsese linia rusească la Tarnów și, printr-un singur atac concentric, cucerise Galiția și Polonia. Arhiva de război voia acum să adune pentru fondul ei originalele tuturor proclamațiilor și afișelor rusești din teritoriul austriac ocupat, înainte ca acestea să fi fost smulse sau distruse. Colonelul, care din întâmplare îmi cunoștea înclinațiile de colecționar, mă întrebă dacă n-aș vrea să mă ocup eu de această treabă; se înțelege de la sine că m-am apucat imediat de lucru; mi s-a eliberat o legitimație valabilă peste tot, astfel că, fără să depind de vreo autoritate anume și fără să fiu subordonat direct vreunei instanțe sau vreunui superior, puteam călători cu orice tren militar și mă puteam mișca oriunde voiam, ceea ce a dus ulterior la cele mai stranii incidente: eu nu eram, vasăzică, ofițer, ci numai plutonier și purtam o uniformă fără însemne speciale. Când arătam straniul meu document, acesta trezea un respect deosebit, pentru că ofițerii de pe front și funcționarii își ziceau că trebuie să fiu vreun ofițer deghizat de la statul-major sau că am o misiune secretă. Deoarece evitam căminele ofițerilor și descindeam numai la hoteluri, am câștigat în plus avantajul de-a sta în afara marii mașinării și de-a putea vedea, fără nici un fel de călăuză, tot ceea ce voiam să văd.

Misiunea propriu-zisă de a aduna proclamațiile nu-mi dădea prea mare bătaie de cap. De fiecare dată când soseam într-unul din acele orașe galițiene, la Tarnów, la Drohobycz,

la Lemberg, dădeam la gară peste câțiva evrei, așa-zișii „factori“, a căror ocupație era să-ți facă rost de tot ceea ce aveai nevoie; era suficient să spun unuia dintre acești meșteri la toate că vreau proclamațiile și afișele ocupației rusești, că factorul o și lua la fugă, sprinten ca o nevăstuică, și transmitea comanda pe căi tăinuite la zeci de subfactori; peste trei ore aveam, fără să mă fi mișcat din loc, materialul strâns frumos în setul cel mai complet ce se poate închipui. Datorită acestei organizări exemplare, îmi rămânea timp să văd multe, și am văzut multe. Am văzut, înainte de toate, mizeria înspăimântătoare a populației civile în ochii căreia încă mai persista, ca o umbră, groaza celor trăite. Am văzut ceea ce nici prin cap nu-mi trecuse vreodată, mizeria populației din ghetourile evreiești, unde oamenii locuiau câte opt, câte doisprezece în camere la nivelul solului și la subsol. Și am văzut prima dată „dușmanul“. La Tarnów am dat peste primul transport de soldați ruși prizonieri. Ședeau pe jos într-un mare patrulater împrejmuit de un gard, fumau și trăncăneau, păziți de vreo douăzeci-treizeci de rezerviști mai vârstnici, în cea mai mare parte tirolezi bărboși care erau tot așa de jerpeliți și de neîngrijiți ca prizonierii și care semănau foarte puțin cu soldații fercheși, proaspăt rași, îmbrăcați în uniforme strălucitoare, prezentați la noi acasă în revistele ilustrate. Dar această pază n-avea câtuși de puțin un caracter marțial sau draconic. Prizonierii nu manifestau nici o tendință, firească de altfel, de-a evada, iar rezerviștii austrieci nu se grăbeau defel să-și ia misiunea de pază în litera și spiritul regulamentului. Ei ședeau la un loc cu prizonierii și tocmai faptul că, din cauza limbii, nu se puteau înțelege, îi amuza la culme și pe unii, și pe alții. Făceau schimb de țigări, își zâmbeau. Un rezervist tirolez tocmai scotea dintr-un portmoneu foarte vechi și murdar fotografiile soției și ale copiilor lui și le arăta „dușmanilor“ care le admirau pe rând și întrebau, arătând cu degetele, dacă

un copil are trei sau patru ani. Aveam sentimentul irepresibil că acești oameni simpli, primitivi înțelegeau războiul mult mai corect decât poeții și profesorii noștri universitari: și anume, ca o nenorocire care se abătuse asupra lor și împotriva căreia nu puteau face nimic; și înțelegeau că toți oamenii care nimeriseră în dezastrul acesta sunt ca și frați. Gândul acesta m-a însoțit consolator în toată călătoria prin orașele distruse de tunuri și magazinele jefuite, al căror mobilier zăcea pe străzi ca niște membre zdrobite, ca niște măruntaie smulse. La rândul lor, ogoarele bine lucrate dintre zonele de operațiuni îmi dădeau speranța că în câțiva ani vor fi dispărut din nou toate semnele distrugerii. Ce-i drept, pe-atunci încă nu-mi trecea prin cap că, așa cum dispar urmele războiului de pe fața pământului, tot așa de repede ar putea să se șteargă din memoria oamenilor și amintirea grozăviilor lui.

În primele zile, încă nu m-am întâlnit cu partea propriu-zis înspăimântătoare a războiului; chipul lui adevărat a depășit însă presimțirile mele cele mai negre. Deoarece trenurile regulate de pasageri erau ca și inexistente, la un moment dat am călătorit într-un vagon deschis al artileriei, stând pe chesonul unui tun, altă dată într-unul din acele vagoane de vite unde oamenii zăceau ca morții, claie peste grămadă, în cea mai compactă duhoare și, în timp ce erau duși la tăiere, aveau deja aerul vitelor sacrificate. Dar cele mai înfiorătoare erau trenurile-spital pe care a trebuit să le folosesc de două sau de trei ori. Vai, ce puțin semănau cu acele trenuri sanitare bine luminate, albe, ireproșabil spălate, în care se fotografiau, la începutul războiului, arhiducesele și doamnele distinse din societatea vieneză! Ceea ce mi-era dat să văd cu oroare erau vagoane obișnuite de transport, fără ferestre propriu-zise, numai cu o gură de aer și iluminate de lămpi de gaz înnegrite de funingine. Tărgi primitive una lângă alta, toate ocupate de oameni având

paloarea morții, crispați de durere, uzi de transpirație, care horcăiau fără aer în mirosul înăbușitor de excremente și iodoform. Soldații sanitari mai degrabă se clătinau pe picioare decât mergeau, atât de istoviți erau; nu se vedea nimic din așternuturile strălucind de curățenie ce apăreau în fotografii. Acoperiți cu niște scoarțe îmbibate cu sânge, oamenii zăceau pe paie sau pe tărgi tari și în fiecare dintre aceste vagoane erau doi sau trei morți în mijlocul muribunzilor și al celor care gemeau de durere. Am stat de vorbă cu medicul care, așa cum mi-a mărturisit, fusese, de fapt, numai dentist într-un mic orășel maghiar și care de ani și ani nu mai practicase chirurgia. Era disperat. Cu șapte stații în urmă, după cum mi-a spus, ceruse deja telegrafic morfină. Mi-a zis că totul s-a consumat, că nici vată nu mai are, nici bandaj proaspăt pentru cele douăzeci de ore până la spitalul din Budapesta. M-a rugat să-l ajut, pentru că oamenii săi nu mai puteau de oboseală. Am încercat și, deși eram neîndemânatic, am putut măcar să mă fac util sărind din tren în fiecare gară și dând o mână de ajutor la aducerea câtorva găleți de apă, apă sălcie, murdară, bună, de fapt, numai pentru locomotivă, care însă acum era totuși mană cerească pentru că ne dădea cel puțin posibilitatea să spălăm cât de cât oamenii și să curățăm dușumeaua de sângele care picura în permanență. La acestea se adăuga și faptul că soarta soldaților, care erau de cele mai diferite naționalități și fuseseră aruncați unii peste alții în acest coșciug pe roate, era îngreunată de amestecul babilonic al limbilor. Nici medicul, nici infirmierii nu înțelegeau ruteana sau croata; singurul care putea să dea oarecare ajutor era un preot bătrân, cu părul alb, care – la fel ca medicul disperat că n-avea morfină – se plângea că nu poate să-și îndeplinească sacra lui datorie deoarece îi lipsea uleiul pentru maslu. Spunea că de când e el n-a dat „ultima împărtășanie“ la atâția oameni ca în această din urmă lună.

Pe el l-am auzit rostind cu voce aspră și mânioasă niște cuvinte pe care nu le voi mai uita niciodată: „Am șaizeci și șapte de ani și am văzut multe. Dar n-am crezut că e cu putință ca omenirea să săvârșească o asemenea crimă."

Acel tren-spital, cu care am făcut călătoria la întoarcere, a ajuns la Budapesta în primele ore ale dimineții. M-am dus imediat la hotel, ca până una alta să dorm un pic; singurul loc de ședere în acel tren fusese geamantanul meu. Extenuat cum eram, am dormit până către ora unsprezece și apoi m-am îmbrăcat la repezeală ca să merg la micul dejun. Dar chiar după primii pași am avut sentimentul stăruitor că ar trebui să-mi frec ochii, să văd de nu cumva visez. Era una din acele zile radioase care, dimineața fiind încă primăvăratice, la amiază poartă deja culorile verii, iar Budapesta părea mai frumoasă și mai fericită ca niciodată. Femeile în rochii albe își făceau promenada braț la braț cu ofițeri care mă surprindeau cu înfățișarea lor de militari dintr-o cu totul altă armată decât cea văzută abia ieri, abia alaltăieri. Păstram încă în haine, în gură, în nas mirosul de iodoform din trenul de ieri, cu răniți, iar pe ei îi vedeam cum cumpără buchete de violete și cum le oferă cu galanterie doamnelor, vedeam cum trec pe străzi limuzine impecabile cu domni impecabil îmbrăcați și pomădați. Și toate astea la o distanță de front de opt sau nouă ore de mers cu expresul! Dar avea oare cineva dreptul să-i învinovățească pe acești oameni? Nu era, la drept vorbind, lucrul cel mai firesc să trăiască și să încerce să se bucure de viață? Poate că tocmai sentimentul că totul era pus sub semnul întrebării îi îndemna să culeagă ce mai era de cules, să îmbrace ce au mai bun, să-și petreacă ultimele ore frumoase! De-abia când ai văzut ce ființă slabă și fragilă este omul, căruia o bucată mică de plumb îi poate reteza într-o miime de secundă firul vieții, cu toate amintirile și descoperirile

și bucuriile ei, înțelegi că bulevardul plimbărilor matinale de-a lungul fluviului lucitor cheamă mii de oameni să iasă la soare, să simtă și mai deplin că există, că-și trăiesc viața, că le bate o inimă-n piept. Aproape că mă și împăcasem cu ceea ce la început îmi produsese oroare. Dar, din nefericire, iată că îndatoritorul ospătar mi-aduce un ziar vienez. Am încercat să-l citesc; mai întâi, m-a cuprins dezgustul sub forma unei adevărate descărcări de mânie. Aveam în față toată frazeologia despre voința neclintită de-a învinge, despre pierderile neînsemnate ale trupelor noastre și despre cele uriașe ale inamicului; mă împungea direct, nudă, uriașă și nerușinată, minciuna războiului! Nu, nu amatorii de plimbări, indolenții, nepăsătorii erau vinovați, ci numai cei care cu cuvântul lor ațâțau războiul. Dar vinovați eram și noi dacă nu ne îndreptam cuvântul împotriva lor.

De-abia acum primisem impulsul potrivit: trebuia să luptăm împotriva războiului! Subiectul se afla în mine gata pregătit, îmi lipsise numai această ultimă confirmare intuitivă a instinctului ca să încep. Reperasem adversarul împotriva căruia aveam de luptat – falsul eroism, care mai cu dragă inimă împingea pe alții la suferință și moarte, optimismul ieftin al profeților lipsiți de conștiință, atât politici, cât și militari, care, promițând fără scrupule victoria, prelungesc măcelul, și, în spatele lor, corul pe care ei înșiși și l-au tocmit, toți acei „făcători de vorbe ai războiului“, cum i-a stigmatizat Werfel în frumoasa sa poezie. Cine își exprima o îndoială, acela îi deranja în afacerea lor patriotică, cine anticipa pericolul, despre acela se spunea, în bătaie de joc, că vede totul în negru, cine combătea războiul în care ei înșiși nu vărsau nici o picătură de sânge, acela era înfierat ca trădător. Era mereu aceeași bandă, nelipsită de-a lungul timpului, care-i eticheta drept lași pe cei cu scaun la cap,

drept slăbănogi pe cei care militau pentru omenie, ca apoi să se trezească lipsită de resurse în ceasul catastrofei pe care ea însăși, cu descântecele ei imprudente, o adusese. Era mereu aceeași bandă, aceeași, care îi luase în derâdere pe Casandra la Troia, pe Ieremia la Ierusalim, și niciodată n-am înțeles tragismul și măreția acestor figuri așa de bine ca în aceste mult prea asemănătoare ceasuri. Din capul locului n-am crezut în „victorie" și mi-a fost clar un singur lucru: că și de-ar fi să fie obținută cu nemăsurate sacrificii, prețul acesta tot nu s-ar justifica. Dar cu un asemenea semnal de alarmă rămâneam mereu în minoritate printre prietenii mei, iar urletele asurzitoare de „trăiască victoria" înainte de primul foc de armă, repartizarea prăzii înainte de prima bătălie mă făceau adesea să mă-ntreb cu sufletul îndoit de n-oi fi eu însumi nebunul printre toate aceste capete înțelepte, sau mai bine zis de n-oi fi eu singurul groaznic de lucid la masa beției și orgiei lor. În acest caz era cât se poate de firesc ca propria, tragica mea situație de „defetist" – se inventase acest cuvânt pentru a se arunca vina înfrângerii asupra celor care se osteneau pentru cauza înțelegerii – s-o zugrăvesc sub forma unei drame. Am ales ca simbol chipul lui Ieremia, cel care strigă-n pustiu. Dar dorința mea nu era deloc să scriu o piesă „pacifistă" care să transpună în cuvinte și în versuri platitudinea că pacea e mai bună decât războiul, ci să demonstrez că acela care în toiul uralelor entuziaste este disprețuit ca slab și fricos se dovedește în ceasul înfrângerii a fi singurul în stare nu numai s-o suporte, ci și s-o țină-n frâu. De la prima mea piesă, *Tersit*, a continuat să mă preocupe problema superiorității sufletești a celui învins. Eram mereu înclinat să arăt dezumanizarea interioară pe care-o produce în om orice formă de putere, împietrirea inimii pe care orice victorie o determină la popoare întregi și să-i contrapun răscolitoarea putere a înfrângerii, cea care trage brazde dureroase și teribile

pe ogorul sufletului. În plin război, pe când ceilalți, jubilând prematur, încă își mai aduceau unii altora dovezi privind certitudinea victoriei, eu mă aruncam în prăpastia cea mai adâncă a catastrofei și căutam ieșirea la lumină.

Acum aveam pentru prima dată sentimentul că vorbesc în același timp din miezul eului meu și al epocii. Încercând să-i ajut pe ceilalți, m-am ajutat atunci pe mine însumi: cu lucrarea mea cea mai personală, cea mai intimă, alături de *Erasm*, cu ajutorul căreia aveam să mă smulg în 1934, în zilele lui Hitler, dintr-o criză asemănătoare. Din clipa când am încercat s-o plăsmuiesc, n-am mai suferit atât de mult de pe urma tragediei prezentului.

Nu crezusem nici o clipă într-un succes deosebit al acestei lucrări. Prin confluența atâtor probleme legate de profeți, pacifiști, evrei, prin structura corală a scenelor finale, care se constituie într-un imn pe care cel învins îl adresează destinului, volumul acestei compoziții depășea în așa măsură pe cel normal al unei drame, încât o punere propriu-zisă în scenă ar fi necesitat, cu siguranță, două sau trei seri de spectacol. Și-apoi – cum ar fi putut să se prezinte pe scena germană o piesă care vestea înfrângerea și chiar o preamărea, în timp ce ziarele trâmbițau zilnic: „Victorie sau moarte!“? Ar fi o minune, îmi ziceam, dacă piesa s-ar putea tipări, dar chiar în cazul cel mai rău, dacă acest lucru n-ar fi reușit, ea tot îmi era de folos: mă ajuta să traversez perioada cea mai grea. Am pus în dialog poetic tot ceea ce în relațiile cu oamenii din jurul meu trebuia să trec sub tăcere. Povara care-mi apăsa sufletul am aruncat-o cât colo și am regăsit drumul spre sine; în momentul când toată ființa mea se împotrivea lumii exterioare, am reușit să mă pun de acord cu mine însumi.

În inima Europei

Când în 1917, de Paști, tragedia mea *Ieremia* a apărut sub formă de carte, am avut o mare surpriză. O scrisesem cu starea sufletească a celui mai îndârjit adversar al lumii în care trăiam și trebuia, de aceea, să mă aștept la o îndârjită adversitate. Dar s-a întâmplat exact contrariul. S-au vândut imediat douăzeci de mii de exemplare, o cifră fantastică pentru o dramă publicată sub formă de carte; a fost susținută în mod public nu numai de prieteni ca Romain Rolland, ci și de aceia care înainte se situaseră mai degrabă de cealaltă parte, ca Rathenau și Richard Dehmel. Directorii de teatre, cărora nici nu le fusese trimis textul dramei – prezentarea piesei pe o scenă germană era de neconceput în timpul războiului –, îmi scriau și mă rugau să le rezerv lor premiera după terminarea războiului; chiar și opoziția, susținătorii războiului, se arăta curtenitoare și respectuoasă. La orice mă așteptasem, numai la asta nu.

Ce se întâmplase? Nimic altceva decât că războiul dura deja de doi ani și jumătate: timpul își făcuse lucrarea sa de amarnică trezire a conștiințelor la realitate. După îngrozitoarea lăsare de sânge de pe câmpurile de luptă, febra a început să cedeze. Oamenii priveau războiul în față, cu ochi mai lucizi, mai realiști decât în primele luni de delir. Sentimentul solidarității începea să se răcească, pentru că

din marea „purificare morală“ care fusese anunțată cu surle și trâmbițe de către filozofi și poeți nu se mai zărea nici cea mai mică urmă. O fisură adâncă se produsese în întregul edificiu social; țara era ca și împărțită în două lumi diferite, de-o parte cea a soldaților care luptau și sufereau lipsurile cele mai cumplite, de cealaltă parte aceea a celor rămași acasă, care își trăiau mai departe viața lor dulce, care populau teatrele și mai încasau și profituri de pe urma mizeriei celorlalți. Buruiana pilelor și protecției se furișa în chip și fel pe sub ușile birourilor și cancelariilor; se știa că, pe bază de bani și relații, unii dobândeau avantaje grase, în timp ce țăranii sau muncitorii erau necontenit mânați în tranșee. De aceea fiecare începuse să dea cât putea din coate, fără să se uite în dreapta sau în stânga. Din cauza unui nerușinat comerț intermediar, bunurile de necesitate curentă se scumpeau de la o zi la alta, alimentele le găseai pe sponci, iar deasupra mlaștinii cenușii a mizeriei maselor sclipea fosforescent ca o lumină rătăcitoare luxul ațâțător al îmbogățiților de război. O neîncredere ireductibilă începea să se instaleze treptat în sufletul populației – neîncredere față de banii care se devalorizau tot mai mult, neîncredere față de orice comunicat al guvernului și statului-major, neîncredere față de ziare și față de informațiile lor, neîncredere față de războiul însuși și de oportunitatea lui. Nu era, așadar, nici pe departe calitatea artistică aceea care-i asigurase cărții mele surprinzătorul succes; eu exprimasem numai ceea ce ceilalți nu îndrăzneau să spună deschis: ura împotriva războiului, neîncrederea în victorie.

Ca să prezinți însă prin viu grai, pe scenă, asemenea stare sufletească era, aparent, imposibil. S-ar fi produs în mod inevitabil demonstrații, așa că mi-am spus că trebuie să renunț la ideea de-a vedea jucându-se în timp de război această primă dramă antirăzboinică. În această situație, mi-a parvenit pe neașteptate o scrisoare prin care directorul

teatrului orășenesc din Zürich îmi spunea că ar dori să pună imediat în scenă *Ieremia* și mă invita să asist la premieră. Aproape că uitasem că încă mai exista – la fel ca și în acest al doilea război – un mic, dar prețios petic de pământ german căruia îi fusese hărăzit să se poată ține deoparte, o țară democratică unde cuvântul rămăsese încă liber, unde gândirea nu se pervertise. Se înțelege că am acceptat imediat.

Acceptarea mea, ce-i drept, nu putea fi deocamdată decât una de principiu; căci ea presupunea permisiunea de a părăsi pentru câtva timp serviciul și țara. Un concurs fericit de împrejurări făcea însă ca în toate țările beligerante să existe – lucru cu totul necunoscut în acest al doilea război – o secțiune care se numea „propaganda culturală". Ca să punem în evidență deosebirea de atmosferă spirituală între Primul și al Doilea Război Mondial, suntem totdeauna nevoiți să ne referim la faptul că pe-atunci țările, conducătorii, împărații, regii, crescuți în tradiția umanistă, în subconștientul lor încă se mai rușinau de război. O țară după alta respingea, ca pe o calomnie josnică, acuzația că este sau a fost „militaristă"; dimpotrivă, fiecare se întrecea în a arăta, în a demonstra, în a explica, în a afișa că este o „națiune cultă". În 1914, în fața unei lumi care punea cultura mai presus de violență și căreia i-ar fi repugnat ca imorale sloganuri ca *sacro egoismo* și „spațiu vital", lucrul cel mai râvnit erau performanțele spirituale de nivel internațional. Toate țările neutre erau din cauza aceasta inundate cu oferte de produse artistice. Germania își trimitea orchestrele sub conducerea unor dirijori de renume mondial în Elveția, Olanda, Suedia; la fel proceda și Viena cu filarmonica ei; până și poeții, scriitorii, oamenii de știință erau trimiși afară, și anume nu pentru a glorifica isprăvi militare sau tendințe anexioniste, ci numai pentru a demonstra, prin versurile, prin operele lor, că nemții nu sunt niște

„barbari“ și nu produc numai aruncătoare de flăcări sau gaze otrăvitoare, ci și valori absolute și semnificative pe plan european. În anii de grație 1914–1918, conștiința universală mai era încă – trebuie să revin mereu cu această subliniere – o putere a cărei bunăvoință merita s-o captezi, resorturile morale, artistic-productive ale unei națiuni în război încă mai reprezentau o forță care era luată în considerare ca sursă de influență, statele încă se mai osteneau să câștige simpatiile oamenilor, spre deosebire de Germania anului 1939 care folosește bâta și-și domină adversarii exclusiv prin teroare. Astfel că cererea mea de a pleca în Elveția pentru punerea în scenă a unei drame avea, în fond, șanse de rezolvare; de dificultăți mă temeam mai mult pentru că era vorba de o dramă antirăzboinică, în care un austriac anticipa – fie și în formă simbolică – posibilitatea înfrângerii. Am cerut o audiență la minister, la șeful departamentului, căruia i-am expus dorința mea. Spre marea mea uimire, acesta mi-a promis imediat că va apăsa pe toate butoanele și, în plus, mi-a dat o remarcabilă motivare: „Dumneata, slavă Domnului, nu te-ai aflat niciodată printre neghiobii care au urlat în favoarea războiului. Haide – fă acolo tot ce depinde de dumneata, ca să se pună odată capăt acestei situații.“ Patru zile mai târziu aveam aprobarea și pașaportul pentru călătoria în străinătate.

Am fost într-o oarecare măsură uimit să aud în plin război pe unul dintre cei mai sus-puși funcționari ai unui minister austriac vorbind așa de liber. Dar, nefamiliarizat cum eram cu dedesubturile politicii, nu bănuiam că în 1917, sub noul împărat Carol, în cercurile înalte începuse o oarecare mișcare vizând ruperea de dictatura militariștilor germani care continuau să țină Austria, disprețuind-o și împotrivindu-se voinței ei intime, legată la carul anexionismului lor nesătul. Cei de la statul nostru major urau

aroganța brutală a lui Ludendorff, la ministerul de externe se opunea o rezistență disperată pentru a opri extinderea războiului submarin, care avea să facă din America dușmanul nostru, însuși poporul își manifesta nemulțumirea surdă față de „îngâmfarea prusacă“. Toate acestea se exprimau deocamdată prin murmure circumspecte și prin comentarii aparent lipsite de adresă. Dar în zilele următoare aveam să aflu și mai multe și să mă apropii pe negândite de unul dintre marile secrete politice ale acelui timp.

Aceasta s-a petrecut astfel: în drum spre Elveția, m-am oprit două zile la Salzburg, unde îmi cumpărasem o casă în care îmi propusesem să locuiesc după război. În acest oraș exista un mic cerc de oameni cu convingeri strict catolice, dintre care doi aveau să devină cancelari și să joace, așadar, un rol hotărâtor în istoria Austriei postbelice, Heinrich Lammasch și Ignaz Seipel. Primul era unul dintre cei mai eminenți profesori de drept din vremea aceea și deținuse președinția conferințelor de la Haga; celălalt, Ignaz Seipel, un preot catolic de o inteligență aproape monstruoasă, era sortit ca după prăbușirea monarhiei austriece să preia conducerea micii Austrii, prilej cu care și-a dovedit cu strălucire geniul politic. Amândoi erau pacifiști convinși, catolici habotnici, adepți înflăcărați ai vechii Austrii și, ca atare, adversari înverșunați ai militarismului german, prusac, protestant, pe care-l considerau incompatibil cu ideile tradiționale ale Austriei și cu misiunea ei catolică. Opera mea, *Ieremia*, își atrăsese simpatia fierbinte a acestor cercuri religios-pacifiste, iar consilierul aulic Lammasch – Seipel tocmai plecase într-o călătorie – m-a invitat la el, la Salzburg. Bătrânul și distinsul învățat mi-a vorbit cu multă căldură despre cartea mea, care – spunea el – promova ideea noastră austriacă privind necesitatea de-a acționa în spirit conciliant. Mi-a mai spus că nădăjduiește din tot sufletul ca această carte să aibă ecou și dincolo de domeniul literar. Cu franchețea care

constituie marca unui suflet viteaz, mi-a spus – mie, unui om pe care nu-l întâlnise niciodată înainte – că ne găseam în Austria la o răscruce a istoriei. Că de la eliminarea militară a Rusiei nu mai exista nici pentru Germania, în măsura în care voia să se lepede de tendințele ei agresive, nici pentru Austria vreo piedică reală în calea păcii; că nu trebuia ratat acest moment. Că dacă tabăra pangermanistă din Germania continuă să se opună tratativelor, atunci Austria trebuie să preia conducerea și să acționeze pe cont propriu. Mi-a dat de înțeles că tânărul împărat Carol promisese că va încuraja aceste tendințe; că probabil, cât de curând, aveau să se arate rezultatele acestei noi politici. Totul depindea de un lucru: dacă Austria va da dovadă de suficientă energie ca să îndrepte lucrurile spre o pace bazată pe înțelegere în locul „păcii obținute prin victorie“ pe care o reclama clanul militarilor germani, nepăsători față de plusul de sacrificii. În caz de necesitate însă, trebuia să se recurgă la soluția extremă: Austria să se desprindă la timp din alianță, înainte ca militariștii germani s-o târască într-o catastrofă. „Nimeni nu ne poate acuza de neloialitate, spunea el pe un ton ferm și hotărât. Avem peste un milion de morți. Am făcut destul și am acceptat destule sacrificii! Acum nu mai vrem să pierdem nici un om, nici măcar unul, pentru hegemonia nemțească!“

Am simțit că mi se taie respirația. Toate acestea noi ni le spuseserăm în gând, numai că nimeni n-avusese curajul să clameze la lumina zilei: „Să ne disociem la timp de nemți și de politica lor anexionistă“, pentru că aceasta ar fi echivalat cu o „trădare“ a frăției de arme. Iar acum lucrul acesta îl spunea un om care, după cum știam dinainte, câștigase în Austria încrederea împăratului, iar în străinătate se bucura, datorită activității lui la Haga, de cea mai înaltă stimă. Mi-o spunea mie, unuia care-i era aproape străin, cu asemenea calm și hotărâre, încât mi-am dat numaidecât

seama că o acțiune austriacă separatistă depășise de mult stadiul de pregătire, aflându-se acum în plină desfășurare. Ideea era îndrăzneață și prezenta două posibilități: fie, prin amenințarea cu o pace separată, Germania să fie determinată să accepte tratative, fie, la nevoie, să se pună în aplicare amenințarea; aceasta era – istoria stă mărturie – singura și ultima soluție care atunci ar mai fi putut salva imperiul, monarhia și deci Europa. Din păcate, ulterior a lipsit fermitatea care ar fi putut duce la realizarea planului. Împăratul Carol l-a trimis, într-adevăr, pe fratele soției sale, prințul de Parma, cu o scrisoare secretă la Clemenceau, pentru ca, fără acordul prealabil al Curții de la Berlin, să sondeze și, eventual, să transpună în realitate posibilitățile de încheiere a păcii. Pe ce căi a ajuns această misiune secretă la cunoștința Germaniei este, cred, un episod încă nelămurit pe deplin; din nenorocire, împăratul Carol n-a avut însă curajul să-și susțină pe față convingerea, fie din cauză că – după cum afirmă unii – Germania amenința Austria cu o invazie militară, fie din cauză că el, ca Habsburg, nu voia să-și atragă oprobriul de a fi denunțat în clipa hotărâtoare o alianță încheiată de Franz Josef și pecetluită cu atâta sânge. În orice caz, în fruntea guvernului nu l-a chemat nici pe Lammasch, nici pe Seipel, singurii care, ca internaționaliști catolici, ar fi avut tăria, din intimă convingere morală, să-și asume riscul unei rupturi cu Germania, și această ezitare i-a fost fatală. Amândoi au devenit prim-miniștri ai republicii austriece, nu în vechiul Imperiu Habsburgic; și totuși nimeni n-ar fi fost mai capabil să apere în fața lumii cauza patriei ca aceste importante și respectate personalități. Cu o amenințare deschisă de denunțare a alianței sau cu denunțarea efectivă, Lammasch nu numai că ar fi salvat existența Austriei, ci ar fi apărat și Germania de primejdia cea mai insidioasă, pofta nemăsurată de anexiuni. Europa noastră și-ar fi găsit un echilibru mai

bun dacă acțiunea de care mi-a vorbit atunci acel om înțelept și profund credincios n-ar fi fost compromisă prin slăbiciune și stângăcie.

Reluându-mi călătoria, în ziua următoare am trecut granița elvețiană. Este greu să-ți imaginezi ce însemna atunci să treci dintr-o țară beligerantă închisă, pe jumătate înfometată, într-una neutră. Drumul de la o stație la alta dura numai câteva minute, dar din prima secundă te năpădea simțământul că, brusc, treci dintr-o atmosferă închisă, înăbușitoare, în aerul tare și saturat parcă de adierile unei zăpezi proaspete, un fel de euforie care, simțeai, îți iriga creierul și toți nervii. Chiar și după ani și ani, când, venind din Austria, treceam prin această gară Buchs (denumire care, altminteri, nu mi-ar fi rămas niciodată în memorie), retrăiam fulgerător această senzație de primenire bruscă. Am sărit din tren și am mers la bufet, unde – prima surpriză – mă așteptau toate acele lucruri despre care și uitasem că înainte ținuseră de categoria bunurilor de fiecare zi ale vieții; erau aici portocale aurii, sănătoase, banane, era aici, la îndemâna oricui, ciocolată și șuncă, pe care la noi ți le procurai numai pe ascuns, pe ușa din spate, era aici pâine și carne fără cartelă de pâine, fără cartelă de carne – iar călătorii s-au năpustit pur și simplu ca niște animale flămânde asupra acestor bunătăți. Exista aici un oficiu telegrafic, un oficiu poștal, de unde puteai să scrii și să trimiți mesaje spre toate colțurile globului. Aici se găseau ziare franțuzești, italienești, englezești pe care fără teamă le puteai cumpăra, despături și citi. Ceea ce era interzis acolo, la distanță de cinci minute, era permis aici, și ceea ce era interzis aici era permis acolo. Dat fiind că spațiul dintre acolo și aici era cel dintre doi vecini apropiați, toată stupiditatea războaielor europene mi-a devenit mai limpede ca niciodată; acolo, în micul orășel de graniță, ale cărui firme se puteau citi de-aici cu ochiul liber, bărbații erau scoși

din fiecare căsuță, din fiecare cabană și îmbarcați pentru Ucraina și pentru Albania, ca să ucidă și să fie uciși – aici, la distanță de cinci minute, bărbații de aceeași vârstă ședeau liniștiți cu nevestele lor în fața porților acoperite de iederă și-și fumau pipa; fără să vreau, mă întrebam dacă peștii din acest pârâu de graniță n-or fi și ei împărțiți în două tabere: pe dreapta beligeranții, pe stânga neutrii. La o secundă după ce am trecut granița, gândeam deja altfel, mai liber, mai activ, mai demn, și aveam să constat chiar în ziua următoare cum în mijlocul lumii devastate de război scăzuse nu numai tonusul nostru sufletesc, ci și vigoarea fizică; fiind în vizită la rude, am băut după masă liniștit o ceașcă de cafea neagră și am fumat și o havană, și m-am trezit cuprins de amețeli și cu inima bătându-mi să-mi spargă pieptul. După multe luni în care se hrăniseră cu surogate și înlocuitori, trupul meu, nervii mei se dovedeau a nu mai fi capabili să asimileze cafeaua adevărată și tutunul adevărat; după regimul nenatural al războiului, trebuia și corpul să se readapteze la regimul natural al păcii.

Această slăbiciune, această amețeală plăcută se extindea și asupra facultăților perceptive. Fiecare copac mi se părea mai frumos, fiecare munte mai liber, fiecare peisaj mai înflorit, pentru că în interiorul unei țări beligerante ochilor triști li se pare a vedea în pajiștea pașnică indiferența provocatoare a naturii, în purpura oricărui apus de soare sângele vărsat; aici, în condițiile naturale ale păcii, nobila intimitate a naturii redevenise naturală, iar eu iubeam Elveția cum niciodată înainte n-o iubisem. Totdeauna venisem cu plăcere în această țară, măreață între fruntariile-i înguste și inepuizabilă în diversitatea ei. Niciodată însă nu-i sesizasem așa de bine sensul existenței: ideea elvețiană a conviețuirii națiunilor pe același teritoriu, fără să se dușmănească, această maximă foarte înțeleaptă care cere, prin stimă reciprocă și o democrație sincer practicată, să se facă din deosebirile de

limbă și naționalitate temeiul frăției – ce exemplu pentru întreaga noastră Europă pradă confuziei! Refugiu al tuturor persecutaților, de secole leagăn al păcii și libertății, adăpost ospitalier al libertății de opinie, păstrându-și cu sfințenie felul deosebit de a fi – ce important s-a dovedit pentru lumea noastră faptul că exista acest unic stat ocrotitor de națiuni! Pe bună dreptate, această țară mi se înfățișa binecuvântată cu frumusețe, înzestrată cu bogăție. Nu, aici nu te simțeai străin; un om independent, liber se simțea aici, în acest tragic ceas de istorie universală, mai acasă decât în propria lui patrie. La Zürich am umblat ore-n șir, chiar și noaptea, pe străzi și pe malurile lacului. Luminile licăreau a pace, aici oamenii încă se bucurau de tihna binefăcătoare a vieții. Simțeam că în spatele ferestrelor mamele nu-și petreceau nopți de nesomn cu gândul la fiii duși departe, nu vedeam răniți, mutilați de război, nici soldați tineri care mâine-poimâine aveau să fie îmbarcați în trenuri –, aici simțeai deplin că ai dreptul la viață, pe când într-o țară beligerantă te și jenai și aproape te simțeai vinovat să te numeri printre cei încă nemutilați.

Dar, pentru mine, problema cea mai presantă nu erau discuțiile privind montarea piesei mele, nici întâlnirea cu prietenii elvețieni și străini. Voiam înainte de toate să-l văd pe Rolland, omul despre care știam că mă poate impulsiona să fiu mai ferm, mai lucid și mai activ, iar eu voiam să-i mulțumesc pentru ceea ce a însemnat pentru mine îmbărbătarea, prietenia pe care mi-a arătat-o în zilele cele mai grele de singurătate sufletească. La el trebuia să fac primul drum, așa că am plecat imediat la Geneva. Acum noi, „dușmanii“, e drept, ne găseam într-o situație destul de complicată. Se înțelege că guvernele țărilor aflate-n război nu vedeau cu ochi buni faptul că cetățenii lor întrețineau pe teritoriu neutru relații personale cu cei proveniți din rândul națiunilor inamice. Dar, pe de altă parte, acest

lucru nu era oprit de nici o lege. Nu exista nici un paragraf care să te pedepsească pentru o asemenea întâlnire. Interzisă, și stigmatizată ca înaltă trădare, rămânea numai inițierea de afaceri, „comerțul cu inamicul“, iar ca să nu fim suspectați nici de cea mai vagă eludare a acestei interdicții, noi, prietenii, evitam, din principiu, chiar și să ne oferim o țigară, căci n-aveam nici un dubiu că eram urmăriți în permanență de nenumărați agenți. Ca să nu trezim nici o bănuială, de parcă făcuserăm vreun rău sau aveam conștiința încărcată, noi, prietenii din diferite țări, recurgeam la metoda cea mai simplă: aceea a contactelor deschise. Nu ne scriam la adrese camuflate sau la post-restant, nici vorbă să ne strecurăm unul la altul noaptea pe ascuns, ci mergeam pe stradă împreună și împreună ne afișam prin cafenele. Astfel, îndată după sosirea la Geneva, am anunțat – dându-mi numele și prenumele – prin portarul hotelului că doresc să-l văd pe domnul Romain Rolland, tocmai pentru că era mai bine ca biroul de știri german sau francez să poată anunța cine sunt și pe cine vizitez; pentru noi era totuși ceva normal ca doi vechi prieteni să nu-nceapă netam-nesam să se evite pe motiv că întâmplător provin din două națiuni diferite, care întâmplător se află în război. Nu ne simțeam obligați să ne implicăm într-o absurditate numai pentru că întreaga lume își ieșise din minți.

Și iată-mă, în sfârșit, în locuința lui – mi se părea că e aproape la fel cu cea de la Paris. Ca și acolo, masa și scaunul gemeau de cărți. Biroul se îneca sub valul de reviste, scrisori și hârtii, era aceeași chilie a muncii, monahal claustrată și totuși deschisă spre întreaga lume, care se clădea în jurul lui din esența propriei ființe, oriunde s-ar fi aflat. O clipă mi-a lipsit cuvântul de bună regăsire, ne-am întins numai mâna – prima mână de francez pe care puteam s-o strâng din nou după ani buni; Rolland era primul francez căruia îi vorbeam după trei ani, dar în acești trei ani ne

apropiaserăm unul de altul mai mult ca oricând. Acestui străin îi vorbeam în limba lui mai deschis și mai cald decât oricăruia dintre compatrioții mei. Eram pe deplin conștient că prietenul care stătea în fața mea era omul cel mai important în acest ceas al istoriei universale, că acela care-mi vorbea era însăși conștiința morală a Europei. De-abia acum înțelegeam tot ce făcuse și făcea în nobila lui strădanie dedicată înțelegerii între popoare. Muncind zi și noapte, mereu singur, fără ajutor, fără secretar, el urmărea toate luările de poziție din toate țările, întreținea corespondență cu nenumărați oameni care-i cereau sfatul în probleme de conștiință, scria în fiecare zi multe pagini în jurnalul său; ca nici unul dintre contemporani, își dădea seama ce responsabilitate își asuma trăind într-un anumit timp istoric și simțea nevoia să se explice în fața posterității. (Unde sunt astăzi acele nenumărate file de manuscris ale jurnalelor, care, cândva, vor da imaginea perfectă a tuturor conflictelor morale și spirituale ale acelui Prim Război Mondial?) În același timp își publica articolele, care fiecare în parte avea mare răsunet internațional, lucra la romanul *Clérambault* – se dedicase întru totul, își sacrificase existența pentru a îndeplini uriașa obligație ce și-o asumase de a opune erupției demențiale ce zguduia omenirea acțiunea lui de umană și exemplară afirmare a dreptății. Nu lăsa nici o scrisoare fără răspuns, citea orice broșură referitoare la problemele actualității; slab, delicat, cu sănătatea pusă tocmai atunci sub un foarte serios semn de întrebare, acest om căruia îi lipsea puterea de a vorbi tare și care avea tot timpul de luptat cu o tuse ușoară, acest om care niciodată nu putea face o plimbare fără fular în jurul gâtului și care, după orice efort la mers, trebuia să facă o pauză, acest om desfășura atunci niște forțe care, confruntate cu adversitatea epocii, erau de-a dreptul incredibile. Nimic nu putea să-l clintească, nici un atac, nici o perfidie; cu curaj și pătrundere, scruta tumultul

universal. În el am descoperit celălalt eroism, cel spiritual, cel moral, monumental întruchipat într-un om în carne și oase – poate că în cartea pe care i-am consacrat-o nu i-am făcut un portret suficient de viu (fiindcă atunci când e vorba de cei în viață te sfiești să-i elogiezi prea mult). Zile-n șir am resimțit cutremurul și, dacă pot spune așa, „purificarea" ce s-a produs în adâncul ființei mele când l-am văzut în acea cameră minusculă de la care plecau spre toate zările lumii nevăzute fascicule de raze dătătoare de putere; și mai știu un lucru: forța tonică, regeneratoare, pe care Rolland o punea în mișcare prin faptul că lupta singur, sau aproape singur, împotriva valului otrăvit al urii care inunda milioane de suflete aparține acelor imponderabile ce sfidează orice tentativă de calcul și măsurare. Numai noi, martorii acelui timp, știm ce a însemnat atunci faptul că a existat unul ca el, cu fermitatea lui exemplară. Prin el, Europa cuprinsă de turbare și-a păstrat conștiința morală.

În discuțiile din acea după-amiază și din zilele următoare m-a impresionat unda de tristețe care-i scălda toate cuvintele, aceeași ca a lui Rilke, atunci când venea vorba de război. Era foarte indignat de politicieni și de aceia care, din vanitate, voiau să-i provoace celeilalte tabere pierderi și mai mari. Dar în același timp vibra mereu compasiunea pentru cei mulți care sufereau și mureau pentru o rațiune pe care n-o înțelegeau și care era de fapt negația oricărei rațiuni. Mi-a arătat telegrama lui Lenin, care – înainte de-a părăsi Elveția în acel de pomină vagon plumbuit – îl implora să vină în Rusia, pentru că el, Lenin, își dădea bine seama cât de importantă ar fi fost pentru cauza lui autoritatea morală a lui Rolland. Dar Rolland a rămas ferm pe poziția de a nu se alătura nici unui grup și de a sluji, independent și numai cu propria persoană, cauza căreia i se dedicase: cauza comună. Așa cum nu căuta să impună nimănui ideile sale, tot așa refuza orice subordonare. Cine-l iubea trebuia să rămână

el însuși nealiniat și singurul lucru pe care-l voia era să arate cum poți rămâne liber și credincios propriilor convingeri în ciuda tuturor.

La Geneva m-am întâlnit chiar în prima seară cu micul grup de francezi și de alți străini care se adunaseră în jurul a două mici ziare independente, *La Feuille* și *Demain*, J.P. Jouve, René Arcos, Frans Masereel. Ne-am legat printr-o prietenie strânsă, animați de acel elan impetuos cu care, de altfel, se încheagă numai prieteniile din tinerețe. Dar instinctul ne spunea că ne aflăm la începutul unei vieți cu totul noi. Din pricina orbirii șovine a camarazilor de până ieri, cele mai multe dintre vechile noastre relații își pierduseră eficacitatea. Aveam nevoie de prieteni noi și, cum ne aflam pe același front, în aceleași tranșee ale luptei spirituale împotriva aceluiași dușman, s-a format spontan între noi o strânsă camaraderie; după douăzeci și patru de ore, ne obișnuiserăm așa de mult unii cu alții, de parcă ne cunoșteam de ani de zile și, așa cum se întâmplă pe orice front, trecuserăm deja la apelativul frățesc „tu". Odată cu primejdiile ce înconjurau persoana fiecăruia în parte, intuiam cu toții – *we few, we happy few, we band of brothers*[1] – și riscul suprem care pândea comunitatea noastră; știam că, la o distanță de cinci ore, orice neamț care prindea, străpungea cu baioneta ori omora cu grenada de mână un francez, sau orice francez care proceda la fel cu un neamț primea pentru aceasta o decorație, știam că milioane de oameni de-o parte și de alta nu visau altceva decât să se extermine și să se radă unii pe alții de pe suprafața pământului, că ziarele vorbeau numai cu spume la gură despre „adversari", în timp ce noi, un mic mănunchi, pierdut printre milioane și milioane, nu numai că ședeam liniștiți la

1. „Noi, cei puțini, puțini şi norocoşi, legați ca frații", vers din Shakespeare, *Henric al V-lea*, în românește de Ion Vinea.

aceeași masă, ci ne și uneam în cea mai sinceră și lucid-exaltată fraternitate. Știam cât de flagrant încălcam noi toate dispozițiile și ordinele autorităților, știam că prin manifestarea deschisă a prieteniei noastre ne expuneam personal la pedepse severe în țările ai căror cetățeni eram; dar tocmai cutezanța era aceea care ne imprima un avânt aproape extatic. Da, noi voiam să cutezăm. Și ne complăceam în această cutezanță, căci numai cutezanța dădea protestului nostru o pondere reală. Astfel, în ce mă privește (caz unic în acest război), am mers până acolo încât la Zürich am prezentat în public împreună cu P.J. Jouve lucrări de-ale noastre – el și-a citit în franceză poeziile, eu am citit în germană din piesa mea *Ieremia* –, dar tocmai punând cărțile cu atâta sinceritate pe masă dovedeam că suntem cinstiți în acest joc îndrăzneț. Ce se spunea despre asta în consulatele și legațiile noastre ne era indiferent, chiar dacă în felul acesta călcam poate pe urmele lui Cortez și ardeam corăbiile cu care ar fi trebuit să ne întoarcem acasă. Căci eram pătrunși până-n adâncul sufletului de ideea că nu noi eram „trădătorii“, ci aceia care, de dragul unor conjuncturi trecătoare, au abdicat de la misiunea umanistă a scriitorului. Și ce eroic trăiau acești francezi și belgieni tineri! Aici era Frans Masereel care, cu gravurile lui în lemn, concepute ca protest împotriva ororilor războiului, cioplea, în fața ochilor noștri, monumentul plastic nepieritor al războiului, memorabile foi în alb și negru care, ca expresie viguroasă a mâniei, nu erau cu nimic mai prejos decât acele *desastres de la guerra*[1] ale lui Goya. Zi și noapte, bărbatul acesta neobosit și energic scotea chipuri și scene noi din lemnul mut, camera îngustă și bucătăria erau ticsite cu blocuri de lemn, iar în fiecare dimineață *La Feuille* publica una dintre gravurile lui, care niciodată nu erau îndreptate contra vreunei

1. *Dezastrele războiului* (span.), celebru ciclu de gravuri.

națiuni, căci toate îl vizau numai pe unul și același dușman, dușmanul nostru comun: războiul. Ce-am mai fi vrut noi ca din aeroplane, în loc să se arunce bombe asupra orașelor și trupelor, să se împrăștie, ca foi volante, aceste teribile, răscolitoare rechizitorii pe care le-nțelegea fără cuvinte, fără limbă, până și cel din urmă om; acestea ar fi înăbușit, sunt sigur, mai din vreme războiul. Dar, din păcate, ele apăreau numai în micuța *La Feuille*, care cu greu răzbătea dincolo de Geneva. Tot ce spuneam și încercam noi rămânea închis în îngustul cerc elvețian și ajungea cunoscut atunci când era prea târziu. În sinea noastră nu ne făceam iluzii că am avea vreo putere împotriva marelui mecanism al birocrației politice și al statelor-majore. Și dacă acestea nu ne urmăreau, era probabil din cauză că noi, cu surdina ce se punea cuvântului nostru, cu piedicile ce se puneau acțiunii noastre, nu puteam reprezenta o amenințare pentru ele. Dar tocmai pentru că știam cât de puțini, cât de singuri suntem, simțeam nevoia să ne unim mai strâns în cuget și în faptă. Niciodată în anii maturității mai înaintate n-am mai încercat un așa de entuziast sentiment al prieteniei ca în zilele acelea la Geneva, iar legăturile pe care le-am stabilit atunci au rezistat tuturor vicisitudinilor de mai târziu.

Din punct de vedere istoric și psihologic (nu artistic), figura cea mai remarcabilă a acestui grup a fost Henri Guilbeaux; în cazul lui mi s-a confirmat mai convingător decât în oricare altul legea de neclintit a istoriei care face ca în epocile de răsturnări bruște, în special în timpul unui război sau unei revoluții, îndrăzneala și aplombul să conteze mai mult decât valoarea intrinsecă, iar gălăgioasa paradă a convingerilor să fie mai importantă decât caracterul și seriozitatea. Totdeauna când timpul o ia înainte și se precipită, avantajul revine firilor care înțeleg să se arunce, din

primul moment, în valuri. Guilbeaux, un omuleț blond, firav, sprinten la vorbă, cu niște ochi de un albastru-cenușiu, neliniștiți și pătrunzători, nu era de fapt un talent. Deși el fusese acela care, cu aproape un deceniu înainte, îmi tradusese poeziile în franceză, obiectivitatea mă obligă să spun că înzestrarea lui literară era neglijabilă. Ca mânuitor al limbii nu se ridica deasupra mediocrității, cultura lui n-a fost niciodată profundă. Latura lui tare era polemica. Printr-o nefericită trăsătură a caracterului, el intra în categoria acelor oameni care sunt mereu „contra“, indiferent contra cui. Se simțea bine numai când avea prilejul să se ia la bătaie, ca un autentic *gamin*[1], și să înfrunte pe cineva mai tare decât el. La Paris, înainte de război, deși pe planul vieții de toate zilele era un băiat cumsecade, pe plan literar se risipise în atacuri polemice la adresa diferitelor orientări și persoane, pentru ca apoi să-și caute un loc în partidele radicale, printre care însă n-a găsit nici unul care să fie suficient de radical. Acum, în război, antimilitaristul din el s-a trezit peste noapte față-n față cu un adversar colosal: războiul mondial. Frica, lașitatea celor mai mulți, iar de cealaltă parte temeritatea, nebunia cu care el se arunca în luptă l-au făcut ca pentru o clipă în care se hotăra soarta lumii să devină important, ba chiar indispensabil. Pe el îl atrăgea tocmai ceea ce-i înfricoșa pe ceilalți: primejdia. Faptul că ceilalți aveau așa de puțin, iar el singur așa de mult curaj a făcut ca acest om, care era în fond un literat oarecare, să crească dintr-odată în ochii opiniei publice, iar aptitudinile lui de luptător și publicist să reverbereze dincolo de limita pe care le-o impusese natura – un fenomen care s-a observat și în Revoluția Franceză la micii avocați și juriști ai Girondei. Pe când ceilalți tăceau, pe când noi înșine băteam pasul pe loc și de fiecare dată cumpăneam și

1. (Aici) puști parizian obraznic (fr.).

iar cumpăneam ce trebuie și ce nu trebuie făcut, el s-a apucat serios de treabă, și va rămâne un merit nepieritor al lui Guilbeaux faptul că a întemeiat și condus singura revistă antirăzboinică spiritualmente importantă din vremea Primului Război Mondial, *Demain*, un document la care va trebui să apeleze oricine va dori să înțeleagă cu adevărat curentele spirituale ale acelei epoci. El a creat ceea ce ne era de trebuință: un centru de dezbatere internațională neîngrădită în plin război. Punând umărul alături de Guilbeaux, Rolland a contribuit la creșterea prestigiului acestei reviste, căci datorită legăturilor și autorității lui morale au putut fi atrași cei mai valoroși colaboratori din Europa, America și India; li s-au alăturat apoi și revoluționarii ruși, Lenin, Troțki și Lunacearski, aflați pe-atunci încă în exil, care au dobândit încredere în radicalitatea lui Guilbeaux și au scris cu regularitate pentru *Demain*. Astfel, timp de douăsprezece sau douăzeci de luni n-a existat în lume revistă mai independentă, mai interesantă, una care, dacă ar fi supraviețuit războiului, ar fi influențat poate în mod hotărâtor opinia publică. Concomitent, Guilbeaux a preluat în Elveția reprezentarea grupurilor radicale din Franța cărora mâna dură a lui Clemenceau le pusese căluș la gură. La celebrele congrese de la Kienthal și Zimmerwald, el a jucat un rol istoric; în timpul războiului, nici un francez, nici măcar acel căpitan Sadoul care trecuse în Rusia la bolșevici, n-a fost așa de temut și de urât de către cercurile militare și politice pariziene ca această fărâmă de omuleț blond. În cele din urmă, spionajul francez a reușit să-l prindă în cursă. Într-un hotel din Berna, s-au furat din camera unui agent german niște sugative și niște copii care, desigur, nu dovedeau altceva decât că serviciile germane se abonaseră la unele exemplare ale lui *Demain* – în sine o faptă nevinovată, deoarece aceste exemplare, având în vedere meticulozitatea nemțească, erau solicitate probabil de diverse

biblioteci și oficii. Dar pretextul a fost suficient la Paris pentru a-l eticheta pe Guilbeaux drept agitator vândut Germaniei și pentru a-i intenta un proces. A fost condamnat la moarte în contumacie – absolut pe nedrept, după cum dovedește chiar și faptul că, după zece ani, această sentință a fost casată într-un proces de revizuire. Dar puțin după aceea, din cauza vehemenței și intransigenței lui care treptat deveniseră un pericol și pentru Rolland, și pentru noi toți, a intrat în conflict și cu autoritățile elvețiene, care l-au arestat și întemnițat. Numai Lenin, ce nutrea pentru Guilbeaux o simpatie personală și un sentiment de recunoștință pentru ajutorul pe care-l primise de la el într-un moment de mare ananghie, l-a salvat, transformându-l cu o singură trăsătură de condei în cetățean rus și înlesnindu-i venirea la Moscova cu al doilea tren sigilat. De-abia acum ar fi putut, de fapt, să-și afirme puterea de creație. Căci el, care avea toate meritele unui revoluționar autentic, el, care fusese închis și condamnat la moarte în contumacie, avea la Moscova, pentru a doua oară, asigurate toate condițiile de a-și manifesta activismul. Așa cum la Geneva, cu ajutorul lui Rolland, realizase ceva, tot așa, datorită încrederii lui Lenin, ar fi putut contribui concret la reedificarea Rusiei; pe de altă parte, nu era nimeni care prin atitudinea curajoasă în timpul războiului să fi fost într-o măsură așa de mare predestinat să joace un rol hotărâtor în parlamentul și viața publică a Franței de după război, căci toate grupurile radicale vedeau în el omul ales, activ, curajos, conducătorul înnăscut. Dar în realitate s-a dovedit că Guilbeaux nu era, prin firea lui, un conducător, ci numai, ca atâția poeți ai războiului și politicieni ai revoluției, produsul unei clipe trecătoare, iar după ascensiuni bruște firile neechilibrate sfârșesc totdeauna prin a se surpa în ele însele. În Rusia, ca altădată la Paris, Guilbeaux, polemist incorijibil, și-a irosit forțele în hărțuieli și ciorovăieli, și treptat și-a stricat

relațiile și cu cei care-i admiraseră curajul, cu Lenin în primul rând, apoi cu Barbusse și Rolland și în cele din urmă cu noi toți. Astfel, a sfârșit așa cum începuse, cu broșuri insignifiante și polemici fără ecou; ignorat de toți, a murit într-un cartier mărginaș al Parisului, la scurtă vreme după ce fusese reabilitat. Omul cel mai temerar și viteaz în războiul contra războiului, care, dacă ar fi știut să valorifice șansa pe care i-a oferit-o istoria și să profite de ea, ar fi putut deveni una din marile figuri ale epocii noastre, este astăzi complet uitat, iar eu sunt, poate, unul dintre ultimii care își mai amintește de el cu recunoștință pentru faptele sale de luptător de la *Demain*.

De la Geneva m-am întors peste câteva zile la Zürich, pentru a începe tratativele privind punerea-n scenă a piesei mele. Îndrăgisem de multă vreme acest oraș pentru frumoasa sa așezare pe malul unui lac la poalele munților și nu mai puțin pentru excelenta și cam conservatoarea sa cultură. Datorită statutului pașnic al Elveției printre statele beligerante, Zürichul ieșise însă din ritmul lui domol și devenise peste noapte orașul cel mai important al Europei, punctul de întâlnire al tuturor mișcărilor spirituale, ce-i drept și al tuturor afaceriștilor, speculanților, spionilor, propagandiștilor, care erau priviți cu îndreptățită neîncredere de către populația locală, tocmai din pricina acestui subit amor pentru orașul ei... În restaurante, în cafenele, în tramvaie, pe stradă auzeai vorbindu-se toate limbile. Peste tot întâlneai cunoscuți, agreabili și dezagreabili, și te pomeneai, cu voie sau fără voie, în vâltoarea unor discuții aprinse. Căci existența tuturor acestor oameni pe care valul destinului îi mânase aici era legată de deznodământul războiului, unii având sarcini din partea guvernelor lor, alții fiind persecutați și proscriși, fiecare însă fiind smuls din viața lui obișnuită și proiectat în brațele hazardului. Deoarece cu toții duceau lipsa unui cămin, erau în permanență

în căutarea unui anturaj camaraderesc și, pentru că nu stătea în puterea lor să influențeze evenimentele militare și politice, discutau zi și noapte într-un fel de febră spirituală, iritantă și obositoare în același timp. După luni și ani petrecuți acasă punându-ți lacăt la gură, cu greu puteai rezista ispitei de-a vorbi, te mâncau palmele să scrii, să publici, acum când aveai din nou voie să gândești și să scrii necenzurat; fiecare individ își atinsese nivelul maxim al potențialului său, ba chiar și naturile mediocre – cum am arătat în cazul lui Guilbeaux – erau mai interesante decât fuseseră înainte și decât urmau să fie după aceea. Dintre scriitori și politicieni își dădeau mâna oameni de toate nuanțele și limbile; Alfred H. Fried, laureat al Premiului Nobel pentru pace, își edita aici *Observatorul păcii*, Fritz von Unruh, fost ofițer prusac, ne citea dramele sale, Leonhard Frank își scria incitantul său volum *Omul este bun*, Andreas Latzko făcea senzație cu *Oameni în război*, Franz Werfel venise aici să țină o conferință; în vechiul meu „hotel Schwerdt“, unde poposiseră, la vremea lor, Casanova și Goethe, mă întâlneam cu oameni de toate naționalitățile. Vedeam ruși care ulterior s-au afirmat în timpul revoluției și ale căror nume adevărate nu le-am aflat niciodată, italieni, preoți catolici, socialiști intransigenți și militanți de aceeași factură din tabăra germană favorabilă războiului; dintre elvețieni, erau de partea noastră minunatul pastor Leonhard Ragaz și poetul Robert Faesi. În librăria franceză îl întâlneam pe traducătorul meu Paul Morisse, în sala de concerte pe dirijorul Oscar Fried – aici se strângeau toți, se derulau toate, se exprimau toate opiniile, de la cele mai absurde la cele mai judicioase, lumea se supăra și se entuziasma, se întemeiau reviste, se stârneau polemici, extremele se atingeau sau se supralicitau, se formau sau se destrămau grupări; niciodată nu mi-a mai fost dat să întâlnesc un amalgam de opinii și de oameni atât de multicolor

și de pătimaș ca în aceste zile sau, mai bine zis, nopți de la Zürich (căci discutam până când se stingeau luminile în cafeneaua Bellevue sau Odeon, și apoi ne mutam în locuința unuia dintre noi). Nimeni în lumea aceasta vrăjită nu mai vedea peisajul, munții, lacurile și pacea lor învăluitoare; viața se îmbibase cu ceea ce scriau ziarele, cu știri și zvonuri, cu opinii, cu controverse. Și, lucru ciudat: în spirit resimțeai aici războiul cu mai multă intensitate decât în patria ta aflată pe picior de război, deoarece problema aceasta se obiectivase oarecum și se rupsese complet de preocuparea națională privind victoria sau înfrângerea. Nu mai era punctul de vedere politic, ci cel european care făcea ca războiul să apară ca o teribilă și violentă erupție ce avea să modifice nu numai câteva linii de frontieră de pe hartă, ci însăși forma și viitorul lumii noastre.

Printre acești oameni, cei care mă impresionau cel mai mult erau – ca și când mi-aș fi presimțit propria mea soartă de mai târziu – oamenii fără patrie sau, și mai rău, cei care, în loc de o patrie, aveau două sau trei și nici ei nu știau căreia din ele îi aparțineau. Se afla aici, de cele mai multe ori singur într-un ungher al cafenelei Odeon, un tânăr cu o idee de bărbuță castanie, cu niște ochi negri, pătrunzători, după niște ochelari exagerat de groși; mi s-a spus că este un scriitor englez foarte înzestrat. Când, după câteva zile, am făcut cunoștință cu el, James Joyce a respins categoric ideea că ar avea ceva comun cu Anglia și englezii. Spunea că este irlandez și că scrie, ce-i drept, în engleză, dar nu gândește în engleză și nu vrea să gândească în engleză – „aș vrea, mi-a spus el atunci, o limbă care să stea deasupra tuturor limbilor, o limbă căreia să-i slujească toate celelalte limbi. În engleză nu mă pot exprima integral fără a mă închide prin aceasta într-o tradiție". Mie nu mi-era cu totul clar acest lucru, căci nu știam că încă de pe atunci scria la *Ulise*; îmi împrumutase numai cartea *Portret al artistului la tinerețe*,

singurul exemplar pe care-l poseda, și mica dramă *Exilații*, pe care atunci voiam chiar s-o traduc, ca să-l ajut. Cu cât îl cunoșteam mai mult, cu atât mă uimea prin fantastica sa cunoaștere a limbilor; în spatele acelei frunți bombate, energice, care la lumina becului electric avea luciul neted al porțelanului, se aflau imprimate toate vocabulele din toate idiomurile, pe care el le combina cu brio. La un moment dat, când m-a întrebat cum aș reda eu în germană o frază dificilă din *Portret al artistului*, am încercat împreună să găsim o formulare în italiană și franceză; el avea la îndemână pentru fiecare cuvânt patru sau cinci din fiecare idiom, chiar și din dialecte, și le știa valoarea și ponderea până la nuanță. Firea sa era impregnată de o anumită amărăciune care rareori îl părăsea; eu cred însă că tocmai iritabilitatea era forța care-l făcea vehement și productiv din punct de vedere intelectual. Resentimentul față de Dublin, față de Anglia, față de anumite persoane îmbrăcase la el forma unei energii dinamice și, de fapt, s-a exteriorizat abia în opera sa poetică. Dar el părea că ține la această duritate a sa; nu l-am văzut niciodată râzând sau fiind vesel cu adevărat. Tot timpul aveai impresia că-l mână o forță întunecată, iar când îl vedeam pe stradă, cu buzele lui subțiri strânse într-o expresie severă și cu pasul veșnic grăbit, de parcă mergea spre ceva precis localizat în spațiu, simțeam, chiar mai apăsat decât în convorbirile noastre, închisoarea și izolarea în care îl mânase firea sa. Iar mai târziu n-a fost nici un fel de surpriză pentru mine faptul că tocmai el a scris opera cea mai solitară, cea mai desprinsă de contingent, prăvălită oarecum meteoric asupra epocii noastre.

Un alt personaj cu existență amfibie între două națiuni a fost Feruccio Busoni, italian prin naștere și educație, neamț prin mod de viață. Încă din tinerețe l-am iubit cum n-am mai iubit pe nici un alt virtuoz. Când cânta la pian, în ochii lui se aprindea o lumină miraculos de visătoare. Jos, ca dintr-un izvor natural, țâșnea din mâinile lui muzica,

unică desăvârșire, iar sus, ușor lăsat pe spate, frumosul cap asculta cu atenție și se pătrundea de muzica pe care o zămislea. Părea apoi că-l ia mereu în stăpânire un fel de transfigurare. De câte ori în sălile de concert nu m-am uitat ca vrăjit la acest chip iluminat pe dinăuntru, în timp ce tonurile catifelat răscolitoare, și totuși de-o claritate cristalină mă pătrundeau până-n adâncul ființei. Acum îl aveam din nou în față, dar de data aceasta avea părul cărunt și ochii umbriți de cearcănele tristeții. „Eu al cui sunt?“ m-a întrebat odată. „Noaptea-n vis vorbesc italienește. Dar dacă scriu, gândirea mea operează cu cuvinte nemțești.“ Elevii lui erau împrăștiați prin toată lumea – „Poate că în clipa aceasta trag unii-ntr-alții“ –, iar de adevărata lui operă, *Doctor Faust*, încă nu îndrăznea să se apuce, pentru că se simțea descumpănit. Ca să se elibereze, a scris o mică piesă muzicală într-un act, dar cât a ținut războiul n-a fost nici o clipă cu capul limpede. Râsul care înainte îmi plăcea așa de mult la el, râsul acela de mare senior, à la Pietro Aretino, rar l-am mai auzit. Iar o dată, noaptea târziu, l-am întâlnit în restaurantul gării: era singur, golise două sticle de vin. Trecând pe lângă el, l-am auzit strigându-mă. „Uite-așa uiți de necazuri!“ a zis, arătând spre sticle. „Cică să nu bei! Dar uneori trebuie să tragi câte o dușcă, altminteri nu reziști. Muzica nu te poate ajuta mereu, iar cheful de muncă îți vine numai în momentele bune.“

În situația cea mai grea se găseau însă alsacienii cu sufletul lor scindat între două sentimente opuse, și printre ei răul cel mai mare îl aveau de suportat cei precum René Schickele, care cu inima erau alături de Franța și scriau în nemțește. Pentru provincia lor se ducea de fapt războiul a cărui coasă le tăia inima-n două. Unii voiau să-i tragă spre dreapta, ceilalți spre stânga și încercau să le smulgă jurământul de credință față de Germania sau față de Franța, ei însă aveau oroare de acest „ori-ori“ pe care nu-l puteau suporta. Doreau, ca noi toți, o înfrățire între Germania și

Franța, înțelegere în loc de învrăjbire, și de aceea sufereau cu amândouă și pentru amândouă.

Apoi, pe unde te-ntorceai dădeai de mulțimea dezorientată a celor legați pe jumătate de una din părți, a celor amestecați, englezoaice căsătorite cu ofițeri germani, franțuzoaice mame de diplomați austrieci, familii în care un fiu era ostaș aici și celălalt dincolo, în care părinții așteptau scrisori aici și acolo, cu bruma de avut confiscată aici, cu situația compromisă acolo; toți oamenii aceștia cu existența despicată-n două se refugiaseră în Elveția, ca să scape de bănuielile care-i urmăreau în egală măsură în noua, ca și în vechea patrie. De teama de a nu compromite pe unii sau pe alții, evitau să vorbească, indiferent în ce limbă, și se strecurau ca niște umbre, existențe distruse, sfărâmate.

Între timp se apropiase ziua spectacolului cu *Ieremia*. A fost un frumos succes, iar faptul că *Frankfurter Zeitung* a transmis în chip de denunț în Germania că la reprezentație au asistat trimisul american și câteva proeminente personalități din tabăra aliaților nu m-a neliniștit din cale-afară. Simțeam că resorturile interioare ale războiului, aflat acum în al treilea an, slăbeau tot mai mult și că rezistența împotriva continuării lui, impusă în exclusivitate de Ludendorff, nu mai comporta atâtea riscuri ca în prima lui perioadă de glorie, când orice gest antirăzboinic era o crimă. Toamna lui 1918 trebuia să aducă deznodământul definitiv. Dar eu nu voiam să petrec la Zürich acest timp al așteptării. Căci ochii mei deveniseră treptat mai ageri și mai vigilenți. În primul entuziasm al sosirii mele, crezusem că printre toți acești pacifiști și antimilitariști voi găsi adevărați tovarăși de idei, luptători ferm hotărâți pentru o înțelegere europeană. În curând am prins de veste că printre cei care se dădeau drept refugiați și martiri ai unor convingeri eroice se strecuraseră câteva figuri dubioase, care se aflau în slujba serviciului

german de informații și care erau plătite să ne spioneze și să ne supravegheze. Liniștita, solida Elveție s-a dovedit, după cum avea să constate în curând fiecare pe contul lui, a fi săpată pe dedesubt de activitatea subversivă a agenților secreți din ambele lagăre. Fata de serviciu care golea coșul de hârtii, telefonista, chelnerul care te servea suspect de prevenitor și lent se aflau în solda unei puteri dușmane; adesea se ajungea până acolo, încât una și aceeași persoană era în slujba ambelor părți. Se deschideau valize în mod misterios, se fotografiau documente, dispăreau scrisori pe drumul de la sau spre poștă; femei elegante îți zâmbeau insistent în holurile hotelurilor, pacifiști ciudat de zeloși, despre care nu auziserăm niciodată, apăreau ca din senin și te invitau să semnezi proclamații sau te rugau ipocrit să le dai adresele unor prieteni „de încredere". Un „socialist" mi-a oferit un onorariu suspect de mare pentru o conferință pe care, chipurile, o ținusem eu în fața muncitorilor de la Chaux-de-Fonds; trebuia să fii în permanență cu ochii în patru. N-a trebuit să treacă foarte mult timp până să-mi dau seama cât de mic este numărul acelora pe care-i puteai considera oameni absolut cinstiți și, cum nu voiam să mă las târât în politică, m-am izolat tot mai mult. Dar și la oamenii cinstiți mă plictiseau sterilitatea discuțiilor interminabile și compartimentarea arbitrară în grupări radicale, liberale, anarhiste, bolșevice și apolitice. A rămâne mai departe în vâltoarea aceasta spumegândă însemna să mă înec, să intru în combinații fără perspectivă și să pun în chestiune însuși fundamentul moral al propriilor mele convingeri. Așa că m-am retras. De altfel, dintre toți acești complotiști de cafenea, unul nu s-a găsit care să pună la cale vreun complot, dintre toți improvizații specialiști în materie de politică internațională, unul nu s-a priceput să facă politică atunci când realmente a fost nevoie de așa ceva. Îndată ce s-a pus problema trecerii la o activitate constructivă, de

refacere după război, ei au rămas blocați în negativismul lor cârcotaș și îmbufnat, exact ca în cazul poeților antirăzboinici ai acelor zile, din rândurile cărora numai foarte puțini au mai reușit să creeze ceva esențial după război. Epoca, febrilitatea ei, fusese cea care îi determinase să compună, să discute și să facă politică, și ca orice grupare care-și află liantul într-o conjunctură de moment, iar nu într-o idee trăită și gândită, tot așa și acest cerc de oameni interesanți, înzestrați s-a dizolvat fără urmă, îndată ce obiectul împotrivirii lor, războiul, a devenit de domeniul trecutului.

Ca loc de retragere, am găsit la vreo jumătate de oră de Zürich un mic hotel în Rüschlikon, de pe dealurile căruia aveai vedere spre toată întinderea lacului și de unde se mai zăreau doar turnurile orașului, micșorate-n ceața depărtării. Aici mi-era de-ajuns să-i văd numai pe cei pe care-i invitam la mine, pe adevărații prieteni, și aceștia, Rolland și Masereel, mă vizitau. Aici puteam să lucrez pentru mine și să valorific timpul care, cu fiecare clipă, își urma cursul implacabil. Intrarea Americii în război i-a făcut pe toți aceia cărora frazeologia patriotardă nu le tocise văzul și auzul să înțeleagă că înfrângerea Germaniei este inevitabilă; când împăratul german a anunțat netam-nesam că de-acum încolo vrea să domnească în chip „democratic“, noi am priceput că venise ceasul. Mărturisesc deschis că noi, austriecii și germanii, în ciuda faptului că prin limbă și suflet eram ceea ce eram, așteptam cu nerăbdare să se producă inevitabilul, pentru că înfrângerea devenise inevitabilă; ziua în care împăratul Wilhelm, cel ce jurase să lupte până la ultimul om și până la ultimul cal, a fugit peste graniță, iar Ludendorff, cel ce sacrificase milioane de oameni pentru „pacea lui victorioasă“, a șters-o, cu ochelarii lui albaștri, în Suedia, a fost o zi fastă pentru noi. Căci noi credeam – și atunci întreaga lume împărtășea credința noastră – că prin acest război se pune capăt războiului pentru totdeauna, că

bestia care făcuse atâtea victime fusese strunită și chiar sugrumată. Noi credeam în programul grandios al lui Wilson, care era în totalitate programul nostru, vedeam mijind în răsărit, în zilele acelea, când revoluția rusă își celebra mariajul cu idealismul și omenia, o vagă rază de lumină. Am fost niște neghiobi, știu asta. Dar n-am fost numai noi. Cine a trăit în vremea aceea își amintește cum străzile tuturor orașelor vuiau de aclamații în așteptarea lui Wilson, cum soldații din ambele tabere se îmbrățișau și se sărutau; niciodată n-a existat atâta fervoare în Europa ca în primele zile ale păcii. Căci acum, în sfârșit, se făcuse loc pe pământ pentru mult așteptata împărăție a dreptății și fraternității, acum ori niciodată sosise ceasul pentru Europa unită pe care o visaserăm noi. Iadul rămăsese în urmă, de ce am mai fi avut a ne teme? O altă lume își începea evoluția. Și, cum eram tineri, ne spuneam: a noastră va fi lumea pe care am visat-o, o lume mai bună, mai umană.

Reîntoarcerea în Austria

Logic vorbind, cea mai mare neghiobie pe care am putut s-o fac după prăbușirea fronturilor german și austriac a fost să mă întorc în Austria, în acea Austrie care mai vegeta pe harta Europei ca o fantomă incertă, cenușie și lipsită de viață a fostei monarhii imperiale. Cehii, polonezii, italienii, slovenii își smulseseră țările lor din trupul fostei împărăției; ceea ce mai rămăsese era un trunchi mutilat, sângerând din toate vinele. Din cele șase sau șapte milioane de oameni care fuseseră constrânși să se declare „austrieci germani", numai în capitală se înghesuiau două milioane, care sufereau de foame și de frig; fabricile care mai înainte contribuiseră la prosperitatea țării se aflau acum pe teritoriu străin, căile ferate deveniseră niște lamentabile cioturi, băncii naționale i se luase aurul și în schimb i se aruncase-n spinare povara uriașă a împrumutului de război. Granițele încă nu erau fixate; întrucât conferința de pace abia începuse, obligațiile încă nu erau stabilite, nu se găsea făină, nu se găsea pâine, cărbune, gaz; părea iminentă o revoluție sau un deznodământ catastrofal. După toate previziunile omenești, această țară nu putea să trăiască în mod de sine stătător și – toate partidele, socialiste, clericale, naționale, clamau acest lucru într-un glas – nici nu voia să trăiască în mod de sine stătător. Pentru prima dată, după știința mea, în cursul istoriei a

apărut situația paradoxală în care se impunea unei țări un statut de independență pe care aceasta îl refuza cu îndărătnicie. Austria dorea fie să se unească din nou cu vechile state vecine, fie să se unească cu ruda de sânge, Germania; însă în nici un caz nu dorea să ducă, mutilată cum era, o existență mizerabilă. Statele vecine, dimpotrivă, nu mai voiau să se constituie în comunitate economică cu această Austrie, în parte pentru că o considerau prea săracă, în parte de teama unei reîntoarceri a Habsburgilor; în schimb, alipirea la Germania era interzisă de aliați, care nu voiau să vadă Germania învinsă întărindu-se pe această cale. În felul acesta s-a decretat: Republica Austria trebuie să fie menținută în viață. Unei țări i s-a poruncit – caz unic în istorie: „Tu trebuie să exiști!"

Azi, mie însumi îmi vine greu să mai explic ce m-a determinat atunci, în vitregia cea mai mare care s-a abătut vreodată asupra unei țări, să revin acasă de bunăvoie. Dar noi, oamenii din epoca antebelică, crescuserăm, în ciuda tuturor neajunsurilor, într-un mai pronunțat sentiment al datoriei; credeam că într-un asemenea moment de extremă necesitate aparținem mai mult ca oricând patriei, familiei. Mi se părea că aș fi laș dacă din comoditate m-aș distanța de tragedia care se pregătea acolo și mă simțeam obligat – tocmai ca autor al lui *Ieremia* – să contribui și eu, prin cuvântul meu, la depășirea înfrângerii. De prisos în timpul războiului, mi se părea că sunt, acum, după înfrângere, bine-venit, mai ales că prin împotrivirea mea față de continuarea războiului dobândisem o anumită autoritate morală în special față de tineret. Și chiar dacă nu puteam face nimic, rămâneam cel puțin cu satisfacția de-a prelua asupra-mi o părticică din suferința generală pe care o anticipasem.

O călătorie în Austria necesita atunci pregătiri întocmai ca o expediție într-o țară arctică. Trebuia să te echipezi cu

haine groase și lenjerie de lână, căci se știa că dincolo de graniță nu sunt cărbuni – și iarna bătea la ușă. Îți dădeai încălțămintea la pingelit, căci dincolo găseai numai tălpi de lemn. Îți luai cu tine provizii și ciocolată, atât cât permitea legea elvețiană, ca să nu suferi de foame până ți se eliberau primele cartele de pâine și de grăsime. Îți luai tot bagajul cu tine, în măsura în care era posibil, căci cele mai multe vagoane de bagaje erau jefuite, și orice articol de încălțăminte sau îmbrăcăminte era de neînlocuit; pregătiri asemănătoare am mai făcut numai atunci când, zece ani mai târziu, am întreprins o călătorie în Rusia. O clipă am stat încă nehotărât în stația de frontieră Buchs, prin care trecusem așa de fericit cu mai mult de un an în urmă, și m-am întrebat dacă n-ar fi mai bine ca în ultimul moment să fac cale întoarsă. A fost, am simțit lucrul acesta, un moment hotărâtor în viața mea. Dar în cele din urmă am optat pentru ce era greu și foarte greu. M-am urcat din nou în tren.

La sosirea mea cu un an în urmă, trăisem un moment emoționant în stația elvețiană de graniță Buchs. Acum, la întoarcere, aveam să trăiesc un moment nu mai puțin memorabil în stația austriacă Feldkirch. Încă de la coborârea din tren am observat o ciudată agitație printre grăniceri și polițiști. Aceștia aproape că nu s-au uitat la noi, iar controlul l-au făcut într-un mod extrem de superficial: era evident că așteptau ceva mai important. În sfârșit, s-a auzit bătaia clopotului care anunța apropierea unui tren din partea austriacă. Polițiștii s-au aliniat, toți împiegații au ieșit în grabă din birouri, nevestele acestora, evident la curent, s-au îngrămădit pe peron; printre cei care așteptau, m-a frapat o doamnă în vârstă, îmbrăcată în negru, cu cele două fiice ale ei, probabil o aristocrată, judecând după ținută și îmbrăcăminte. Era vizibil emoționată și-și tot ducea batista la ochi.

Trenul s-a apropiat încet, aş zice chiar maiestuos, un tren de un fel deosebit, nu cel cu obişnuitele şi uzatele vagoane de pasageri spălăcite de ploi, ci unul cu vagoane încăpătoare, proaspăt vopsite, un tren cu saloane. Locomotiva s-a oprit. Un freamăt s-a simţit trecând prin rândurile celor care aşteptau, dar eu tot nu pricepeam de ce. În momentul acela, i-am recunoscut în spatele geamului vagonului pe împăratul Carol, ultimul împărat al Austriei, şi pe soţia lui îmbrăcată în negru, împărăteasa Zita. Am simţit că mă trec fiorii: ultimul împărat al Austriei, moştenitorul dinastiei habsburgice care domnise şapte sute de ani, îşi părăsea imperiul! Deşi formal refuzase să abdice, republica i-a permis să plece acordându-i toate onorurile sau, mai bine zis, l-a forţat să plece. Acum, bărbatul falnic şi grav şedea la fereastră şi privea pentru ultima oară munţii, casele, oamenii ţării sale. Trăiam nişte clipe istorice – şi de două ori zguduitoare pentru unul ca mine, crescut în tradiţia imperiului, care ca prim cântec de şcoală învăţase imnul imperial, pentru unul ca mine care, mai târziu, în vremea serviciului militar, jurase „credinţă pe uscat, pe apă şi în aer" acestui bărbat care acum, în haine civile, privea trist şi îngândurat. Pe împăratul dinaintea lui îl văzusem de nenumărate ori în ţinuta lui de gală devenită legendară, îl văzusem cum din marele balcon al Schönbrunnului, înconjurat de familie şi de uniformele strălucitoare ale generalilor, primea jurământul de credinţă al celor optzeci de mii de şcolari vienezi aliniaţi pe vasta esplanadă verde, cântând cu glasurile lor subţiri într-un imens cor emoţionant imnul compus de Haydn. Îl văzusem în uniformă sclipitoare la balul curţii, la reprezentaţiile de *théâtre paré*[1], şi iarăşi îl văzusem cu pălăria stiriană cea verde pe cap mergând la vânătoare la Ischl, îl văzusem păşind cu capul plecat într-un gest de

1. Spectacol la care invitaţii vin în ţinută de mare gală (fr.).

evlavie la procesiunea din Joia Verde de la biserica Sfântul Ștefan și în acea umedă și neguroasă zi de iarnă pe catafalc, când în plin război moșneagul a fost depus, spre veșnică odihnă, în cripta capucinilor. „Împăratul", acest cuvânt semnifica pentru noi toată puterea și toată bogăția, era simbolul intangibilității Austriei, și de mic copil erai învățat să pronunți cu respect aceste patru silabe. Iar acum, în fața mea, se afla moștenitorul lui, ultimul împărat al Austriei, silit să părăsească țara. Șirul glorios al Habsburgilor care de-a lungul veacurilor își trecuseră din mână-n mână coroana și globul imperial se sfârșea în acest minut. În acea clipă tragică, toți cei din jur simțeau cruzimea istoriei, a istoriei universale. Jandarmii, polițiștii, soldații păreau stingheriți și se uitau într-o parte, ușor rușinați, pentru că nu știau dacă mai trebuie să dea onorul ca altădată, femeile nu prea îndrăzneau să-și ridice privirile, nimeni nu vorbea, când deodată s-auzi plânsul înăbușit al bătrânei în doliu, care cine știe de la ce depărtare venise să-l mai vadă o dată pe împăratul „ei". În sfârșit s-a dat semnalul de plecare a trenului. Fiecare din noi tresări fără voie, timpul se scurgea de-acum ireversibil. Locomotiva se urni cu o smucitură puternică, de parcă și ea pleca forțată de împrejurări, trenul se îndepărtă treptat. Impiegații se uitau cu respect de-a lungul căii ferate. Apoi, cu acel aer deprimat cu care te întorci de la o înmormântare, se întoarseră în birourile lor. De-abia în acea clipă monarhia aproape milenară înceta cu adevărat să mai existe. Știam că era o altă Austrie, o altă lume aceea în care mă întorceam.

De-abia dispăruse trenul în depărtare, că ne și strigară să ne mutăm din vagoanele elvețiene, strălucind de curățenie, în cele austriece. Și trebuia să faci numai un pas în cele austriece ca să știi dinainte ce se întâmplase cu această țară. Conductorii care arătau pasagerilor unde să se așeze

umblau de colo-colo, slabi, lihniți de foame și îmbrăcați pe jumătate în zdrențe; le atârnau uniformele rupte și ponosite pe umerii căzuți. Curelele pentru închisul și deschisul geamurilor fuseseră tăiate și luate, pentru că orice bucată de piele era un lucru de valoare. Și prin pernele de la scaune dăduseră iama niște cuțite sau baionete tâlhărești; bucăți întregi de material fuseseră smulse în mod barbar de vreun individ lipsit de scrupule care voia să-și dea ghetele la peticit, drept care fura piele de oriunde putea. Tot așa fuseseră furate și scrumierele, și asta numai pentru câteva grame de nichel și cupru. De afară, prin geamurile sparte, pătrundea, odată cu vântul de toamnă târzie, funingine și zgură de la lignitul mizerabil cu care se încălzeau acum locomotivele; acesta înnegrea dușumeaua și pereții, dar mirosul de cărbune mai atenua măcar izul iute de iodoform ce-ți amintea de mulțimea de bolnavi și răniți care fuseseră transportați în timpul războiului cu aceste epave de vagoane. Oricum, faptul că trenul mergea totuși înainte era o minune, însă una cu momente de incertitudine; de fiecare dată când roțile neunse scârțâiau mai puțin ascuțit, ne cuprindea teama că mașina deșelată a rămas în pană. Pentru o distanță care se parcurgea cu trenul de obicei într-o oră, îți trebuiau acum patru sau cinci, iar odată cu amurgul se făcu întuneric beznă. Becurile electrice fuseseră sparte sau furate, cine avea ceva de căutat trebuia să-și facă drum pe pipăite și cu ajutorul bețelor de chibrit, iar dacă nu înghețam se datora numai faptului că de la bun început ne-nghesuiserăm unii-ntr-alții câte șase sau opt inși. Dar chiar de la prima stație, odată cu urcarea a noi pasageri, înghesuiala deveni tot mai mare, și toți erau frânți de oboseală din cauza așteptării de ore-n șir. Culoarele erau ticsite și chiar și pe scări se ghemuiau oamenii în noaptea rece; în plus fiecare își strângea cu spaimă la piept bagajele și pachetul cu alimente; în întuneric nimeni n-avea curajul să lase ceva

din mână, nici măcar pentru un minut. Dintr-o ambianță pașnică, mă întorceam în grozăvia războiului, căruia crezusem că i se șterseseră urmele.

Înainte de Innsbruck, locomotiva începu pe neașteptate să horcăie și în ciuda gâfâielilor și opintelilor nu mai reuși să urce o mică pantă. Cuprinși de agitație, împiegații alergau de colo-colo prin întuneric cu felinarele lor afumate. A durat o oră până să vină cu chiu, cu vai o mașină, și apoi ne-au trebuit, în loc de șapte, șaptesprezece ore ca să ajungem la Salzburg. În toată gara, cât era ea de mare, nu exista nici un hamal; în cele din urmă, câțiva soldați cu hainele jerpelite s-au oferit să m-ajute să-mi duc bagajul până la o trăsură; dar calul era așa de bătrân și de nemâncat, încât părea că hulubele erau mai degrabă menite să-l susțină pe el decât el să tragă de ele. N-am găsit în mine suficient curaj ca să încarc trăsura cu geamantanele mele și astfel să pun în cârca acestui animal fantomatic încă o povară și le-am lăsat în depozitul gării, ce-i drept, cu teama de a nu le mai revedea niciodată.

În timpul războiului îmi cumpărasem o casă la Salzburg, pentru că răceala care intervenise între mine și prietenii mei de mai înainte, ca urmare a părerilor opuse în privința războiului, a trezit în mine dorința de a nu mai locui în orașe mari, cu lume multă; mai târziu, acest mod de viață retras s-a dovedit profitabil muncii mele și în alte locuri. Dintre toate orășelele austriece, Salzburgul mi se părea a fi locul ideal nu numai prin peisaj, ci și prin poziția lui geografică, prin așezarea lui la marginea Austriei, la două ore și jumătate de mers cu trenul până la München, cinci ore până la Viena, zece ore până la Zürich sau Veneția și douăzeci de ore până la Paris, așadar, un adevărat punct de plecare spre Europa. Desigur, pe-atunci Salzburgul încă nu era, grație festivalurilor sale, celebrul (în timpul verii, snobul) oraș unde-și dădeau randevu „somitățile“ (altminteri

nu l-aș fi ales ca loc unde să-mi desfășor activitatea), ci un patriarhal, somnolent și romantic orășel pe ultimul versant al Alpilor, acolo unde munții și dealurile se aplatizează lin în câmpia germană. Micul deal împădurit pe care se afla casa mea era parcă ultimul val pe care această uriașă tălăzuire de munți îl trimitea să se potolească pe plajă; inaccesibil pentru mașini și putând fi urcat numai pe un drum al calvarului vechi de trei secole, cu mai mult de o sută de trepte, dealul îți oferea de pe terasa lui, drept răsplată pentru această osteneală, o fermecătoare priveliște a acoperișurilor și frontoanelor orașului cu multe turnuri. În spate panorama cuprindea strălucitorul lanț al Alpilor (ce-i drept, și Salzbergul de lângă Berchtesgaden, unde în curând avea să locuiască, vizavi de mine, un om pe-atunci complet necunoscut, pe nume Adolf Hitler). Casa însăși s-a dovedit pe cât de romantică, pe atât de nepractică. Construită în secolul al șaptesprezecelea ca mic castel de vânătoare al unui arhiepiscop și sprijinită de puternicul zid de cetate, ea fusese lărgită la sfârșitul secolului al optsprezecelea cu o cameră în dreapta și cu una în stânga; un splendid tapet vechi și o bilă pictată cu care împăratul Franz, în 1807, cu ocazia unei vizite la Salzburg, jucase personal popice în lungul coridor al acestei case a noastre, pe lângă câteva vechi pergamente privitoare la diferite drepturi fundamentale, erau martorii vizibili ai trecutului ei totuși impunător.

Faptul că acest mic castel – datorită unei fațade lungi, făcea impresia unei construcții pompoase, dar n-avea mai mult de nouă încăperi, pentru că nu se întindea în adâncime – era o vechitură nostimă a fost mai târziu o mare încântare pentru musafirii noștri; de data aceasta însă obârșia lui istorică îi fusese fatală. Ne-am găsit căminul într-o stare care-l făcea aproape de nelocuit. Picăturile de ploaie pătrundeau fluierând în camere, după fiecare ninsoare se inundau coridoarele, iar o adevărată reparație a acoperișului

era cu neputință, pentru că dulgherii n-aveau lemn pentru căpriori, tinichigiii n-aveau tablă pentru jgheaburi; anevoie au fost astupate găurile cele mai mari cu carton gudronat, dar la o nouă ninsoare nu era altă soluție decât să te cațeri cu lopata pe acoperiș ca să cureți cât mai repede zăpada. Telefonul se defecta, deoarece la confecționarea cablului se folosise fier în loc de cupru; pentru că nimeni nu-ți livra nimic la domiciliu, orice lucru, cât de neînsemnat, trebuia cărat de noi până-n vârful dealului. Dar cel mai greu de suportat era frigul, pentru că nu exista nici urmă de cărbune pe o rază de șapte poște, lemnele din grădină erau prea verzi și, în loc să încălzească, șuierau ca șerpii, iar în loc să ardă, scuipau și trosneau. Neavând încotro, ne foloseam de turbă care, cel puțin, dădea o aparență de căldură, dar timp de trei luni mi-am scris lucrările aproape numai în pat, cu degetele învinețite de frig. Cum terminam o pagină, mi le vâram sub cuvertură ca să le-ncălzesc. Dar și pentru aceste mizerabile condiții de locuit trebuia să te zbați, pentru că la lipsa generală de alimente și încălzire se mai adăuga în acest an catastrofal și lipsa de locuințe. Timp de patru ani nu se mai construise nimic în Austria, multe case se degradaseră, iar acum se revărsa spre noi valul uriaș al soldaților lăsați la vatră și al prizonierilor de război, care se trezeau dintr-odată fără acoperiș, așa că, vrând, nevrând, în orice cameră disponibilă trebuia să se cazeze o familie. De patru ori ne-au vizitat niște comisii, noi însă cedaserăm cu mult înainte două încăperi; pe de altă parte, lipsa oricărui confort și frigul din casă, resimțite ca ostile, de data aceasta au acționat în favoarea noastră: nimeni nu voia să escaladeze cele o sută de trepte ca apoi să înghețe aici.

Pe-atunci, după orice coborâre în oraș, te întorceai cu sufletul zguduit; pentru prima dată am privit foametea în ochii ei galbeni și agresivi. Pâinea era ceva din care te alegeai cu niște firimituri negre și avea gust de smoală și clei, cafeaua

era o fiertură de orz prăjit, berea, o apă galbenă, ciocolata, nisip colorat, cartofii, degerați; ca să nu uite cu totul cum e la gust carnea, cei mai mulți creșteau iepuri de casă, în grădina noastră un tânăr vâna veverițe pentru masa de duminică, iar câinii și pisicile bine hrănite rar se mai întorceau acasă după plimbări mai lungi. Ceea ce se punea-n vânzare ca stofă era în realitate hârtie preparată, surogatul unui surogat; bărbații înotau aproape în exclusivitate în niște uniforme vechi, chiar rusești, pe care le luaseră din vreun depozit sau spital și în care muriseră cine știe câți oameni; pantaloni făcuți din saci vechi întâlneai peste tot. La fiecare pas, pe străzile unde vitrinele arătau de parcă le jefuise cineva, unde de pe casele dărăpănate mortarul se dezlipea ca pielea mâncată de pecingine, și unde oamenii, vizibil subalimentați, numai cu greu se mai târau la muncă, dădeai de o priveliște sfâșietoare. Mai ușor se rezolva la țară problema hranei; în situația de prăbușire generală a moralei, nici prin cap nu-i trecea țăranului să-și vândă untul, ouăle, laptele la „prețurile maximale“ stabilite prin lege. Ascundea cât putea în hambarele lui și aștepta să-i vină acasă cumpărătorul care să-i ofere un preț mai bun. În curând a apărut o nouă profesiune, de „procurare“. Oamenii își luau câte unul sau două rucsacuri și mergeau din casă-n casă pe la țară, ba chiar se deplasau și cu trenul spre localități unde prada era mai bogată, ca să strângă în mod ilegal alimente pe care apoi le vindeau pe sub mână la oraș, la un preț de patru sau cinci ori mai ridicat. La început, țăranii s-au bucurat de mulțimea de bani de hârtie care le ploua în casă în schimbul ouălor și untului lor, bani pe care și ei, la rândul lor, îi „procurau“. Dar îndată ce au început să vină la oraș cu portofelele lor doldora, ca să cumpere mărfuri, au constatat cu amărăciune că, pe când ei pretinseseră pentru alimentele lor numai de cinci ori prețul, coasa, ciocanul, ceaunul pe care voiau să le cumpere se scumpiseră între

timp de douăzeci de ori sau de treizeci de ori. De-atunci încolo au căutat să-și procure articole industriale și cereau schimb de bunuri echivalente, marfă contra marfă; după ce omenirea, cu tranșeele ei, se reîntorsese senină și fericită la viața de cavernă, ea a anulat și convenția milenară a banilor și a făcut cale întoarsă spre trocul primitiv. Un comerț grotesc s-a răspândit în toată țara. Lucrurile de care se puteau lipsi erau duse de orășeni țăranilor: vaze de porțelan și covoare chinezești, săbii și puști, aparate de fotografiat și cărți, lămpi și podoabe; astfel că, dacă intrai într-o ogradă țărănească de lângă Salzburg, puteai să vezi cu surprindere cum te fixează un Buddha indian sau să dai peste o bibliotecă rococo cu cărți franțuzești legate în piele, cu care noii proprietari se făleau nevoie mare. „Piele adevărată! Franța", se fudulea câte un fălcos. Bunuri tangibile, în nici un caz bani, aceasta era parola. Unii au fost nevoiți să-și scoată verigheta de la deget și cureaua din jurul mijlocului numai ca să-și hrănească trupul.

În cele din urmă au intervenit autoritățile, punând capăt acestui comerț pe sub mână de pe urma căruia profitau tot numai cei înstăriți; de la o provincie la alta au fost instalate adevărate cordoane cu misiunea de a le confisca speculanților marfa și de a o repartiza magazinelor alimentare orășenești. La aceasta speculanții au răspuns după modelul Vestului Sălbatic, organizând transporturi nocturne sau mituindu-i pe controlori, care și ei aveau acasă copii înfometați; uneori se ajungea la adevărate bătăi cu revolvere și cuțite, pe care acești băieți, după un antrenament de patru ani pe front, se pricepeau să le mânuiască tot așa de bine cum se pricepeau să se ascundă, după toate regulile artei militare, atunci când se răspândeau în teren. Haosul și nemulțumirea populației creșteau de la o săptămână la alta. Căci din zi în zi devalorizarea banilor se resimțea tot mai puternic. Ca prim indiciu al neîncrederii din partea populației, au dispărut banii metalici,

pentru că o mică bucată de cupru sau nichel reprezenta totuși o „substanță“ față de hârtia pur și simplu imprimată. Statul, ce-i drept, se îngrijea ca presa de bancnote să lucreze la parametri maximi, pentru a obține, după rețeta lui Mefistofel, cât mai mulți asemenea bani artificiali, dar nu mai putea să țină pasul cu inflația; de aceea, fiecare oraș, fiecare orășel și, în cele din urmă, fiecare sat a început să-și imprime singur niște „bani pentru starea de necesitate“, care în satul vecin erau refuzați de la bun început și care, mai târziu, când li s-a constatat cu precizie lipsa de valoare, au fost pur și simplu azvârliți. Un specialist în problemele economiei naționale care s-ar pricepe să descrie plastic toate aceste faze, inflația mai întâi în Austria și apoi în Germania, ușor ar putea, am sentimentul, să întreacă prin tensiune orice roman, pentru că haosul îmbrăca forme tot mai fantastice. În curând, n-a mai știut nimeni ce și cât costă. Prețurile urcau după bunul plac al unuia sau altuia; o cutie de chibrituri costa într-o prăvălie care majorase prețul la timp de douăzeci de ori mai mult decât în cealaltă, unde un om cumsecade continua, neștiutor, să-și vândă marfa tot la prețul de ieri; drept răsplată pentru buna lui credință, i se golea într-o oră prăvălia, căci cineva povestea altcuiva și fiecare alerga și cumpăra tot ce se găsea de vânzare, indiferent dacă-i trebuia sau nu. Chiar și un peștișor de acvariu sau un telescop vechi reprezenta o „substanță“, și toată lumea voia substanță, nu hârtie. Cel mai grotesc s-au manifestat nepotrivirile în materie de chirii, la care guvernul, ca să-i apere pe chiriași (reprezentând marea masă) și să lovească în proprietari, a interzis orice majorare. În curând, în Austria o locuință de mărime medie a ajuns să-l coste pe chiriaș, pe un an întreg, mai puțin decât un prânz; întreaga Austrie a locuit de fapt cinci sau zece ani (căci și ulterior s-a interzis rezilierea contractului) mai mult sau mai puțin pe degeaba. Din pricina acestui haos demențial, situația devenea de la o

săptămână la alta mai anormală și mai imorală. Cine făcuse economii timp de patruzeci de ani și pe deasupra își plasase banii, din patriotism, în împrumutul de război a ajuns cerșetor. Cine avea datorii scăpa de ele. Cine era corect și se conforma regulilor de distribuire a alimentelor suferea de foame; numai cine avea tupeu mânca pe săturate. Cine știa să dea mită prospera; cine specula se-mbogățea. Cine vindea la prețul de achiziție era prădat; cine calcula cu bună-credință rămânea cu buza friptă. Nu exista nici o măsură, nici o valoare în mijlocul acestei disoluții și evaporări a banilor; singura virtute consta în a fi descurcăreț, abil, fără scrupule și a sări în șa din fuga calului, pentru a nu te lăsa zdrobit sub copitele lui.

La aceasta se adăuga și faptul că, în timp ce oamenii de la noi pierduseră orice măsură sub furtuna produsă pe firmamentul valorilor, străinii descoperiseră că în Austria se puteau face afaceri. În timpul inflației – care a durat trei ani și s-a desfășurat într-un ritm accelerat –, singurul lucru din interiorul țării care avea o valoare stabilă era valuta străină. Deoarece coroanele austriece se topeau ca gelatina printre degete, toată lumea voia franci elvețieni, dolari americani, și mase impresionante de străini profitau de conjunctură ca să se înfrupte din cadavrul coroanei austriece. „Descoperiseră“ Austria, care trăia acum un funest „sezon turistic“. Toate hotelurile din Viena erau luate cu asalt de acești corbi nesătui care cumpărau totul, de la periuțe de dinți până la terenuri, goleau colecțiile particulare și anticariatele, mai înainte ca proprietarii aflați la ananghie să-și dea seama de jaful și spolierea la care erau supuși. Portari de mici hoteluri elvețiene, stenodactilografe din Olanda locuiau în apartamentele princiare ale hotelurilor de pe Ring. Oricât ar părea de incredibil, pot să confirm ca martor că celebrul hotel de lux L'Europe din Salzburg a fost un timp destul de îndelungat închiriat în întregime

unor șomeri englezi care, datorită substanțialului ajutor de șomaj de care beneficiau, trăiau mai bine aici decât în slumurile lor de-acasă. Ceea ce nu era bine fixat locului dispărea; treptat s-a răspândit tot mai departe vestea că în Austria viața este ieftină; din Suedia, din Franța, veneau noi musafiri lacomi, pe străzile din interiorul Vienei se auzea vorbindu-se mai mult italiana, franceza, turca și româna decât germana. Ba chiar și Germania, unde la început inflația înregistra un ritm mult mai scăzut – ce-i drept, pentru ca mai târziu s-o întreacă pe a noastră de un milion de ori –, își folosea marca împotriva coroanei muribunde. Salzburgul, ca oraș de graniță, mi-a dat cea mai bună ocazie să observ aceste zilnice incursiuni de jaf. Cu sutele și miile veneau bavarezii din satele și orașele învecinate și se revărsau asupra micului oraș. Își dădeau aici hainele la făcut, mașinile la reparat, mergeau la farmaciile și la medicii de-aici; firme mari din München își expediau din Austria telegrame și scrisori pentru străinătate, ca să bage-n buzunar diferențele de taxe poștale. În fine, la insistențele guvernului german, s-a instituit o pază a frontierei menită să pună capăt deprinderii ca toate obiectele de primă necesitate să fie cumpărate nu din prăvăliile germane, ci din Salzburgul mai ieftin, unde în cele din urmă pentru o marcă primeai șaptezeci de coroane austriece. Astfel, la vamă a început să fie confiscată fără milă orice marfă de proveniență austriacă. Doar un articol a rămas liber, întrucât nu putea fi confiscat: berea pe care o încorporai în tine. Și, orientându-se după buletinul bursei, bavarezii băutori de bere stabileau de la o zi la alta dacă, în urma devalorizării coroanei, pot să bea cinci sau șase sau zece litri de bere de Salzburg la un preț pe care acasă trebuiau să-l plătească pentru un singur litru. O tentație mai irezistibilă nici că se putea imagina. Și așa, din învecinatul Freilassing și din Reichenhall, veneau cârduri-cârduri, cu

femei și copii, aici, unde-și puteau permite luxul să bage-n ei bere câtă le-ngăduia burta. În fiecare seară, gara se transforma într-un adevărat pandemoniu al unor hoarde de oameni beți care răcneau, râgâiau, scuipau; înainte ca trenul răsunând de cântece și zbierete infernale să-i ducă înapoi în țara lor, cei ce se încărcaseră cu prea multe trebuiau să fie duși la vagoane cu ajutorul unor cărucioare care, altminteri, se foloseau pentru transportul geamantanelor. Desigur, nu bănuiau ei, veselii bavarezi, ce îngrozitoare răsplată îi aștepta. Căci atunci când s-a stabilizat coroana și marca s-a prăbușit până-n fundul abisului, luau trenul din aceeași gară de data aceasta austriecii, care se deplasau dincolo pentru ca, la rândul lor, să chefuiască pe un preț de nimic, și același spectacol începea pentru a doua oară, însă cu rolurile schimbate. Acest război al berii din timpul celor două inflații este unul dintre cele mai stranii episoade ce se păstrează în amintirea mea, pentru că, în mic și la modul plastic-grotesc, dă, poate, cel mai bine la iveală întreaga nebunie a acelor ani.

Cel mai ciudat este că, oricâtă bunăvoință aș avea, nu-mi mai pot aminti azi cum a reușit familia noastră s-o scoată la capăt în acei ani, cum făcea rost orice om în Austria mereu de alte mii și zeci de mii de coroane, și apoi în Germania de milioanele de care era nevoie pentru pâinea cea de toate zilele. Straniu era însă faptul că lumea avea acești bani. Te obișnuiai, te adaptai la haos. În mod logic, un străin care n-a apucat acel timp ar trebui să-și închipuie că într-o vreme când în Austria un ou costa cât costa înainte un automobil de lux, ou care mai târziu în Germania se plătea cu patru miliarde de mărci – aproximativ cât valorau înainte toate casele din marele Berlin –, femeile alergau pe străzi ca nebunele, cu părul despletit, că se devastau magazinele, pentru că nimeni nu mai putea să cumpere nimic și

că, mai ales, nimeni nu mai mergea la teatru sau la vreun local de petrecere. Dar, uimitor lucru, se întâmpla exact contrariul. Voința de continuitate a vieții se dovedea mai tare decât labilitatea banilor. În mijlocul haosului financiar, viața de toate zilele își urma, aproape nestingherită, cursul. La nivel individual se schimbau foarte multe, oameni bogați sărăceau, deoarece banii depuși la bănci, în fonduri de stat, se devalorizaseră, speculanții se îmbogățeau. Roata vieții se învârtea însă mai departe, nepăsătoare, în același ritm; nimic nu stătea pe loc; brutarul cocea pâine, cizmarul făcea cizme, scriitorul își scria cărțile, țăranul lucra ogorul, trenurile circulau cu regularitate, în fiecare dimineață, la ora obișnuită, găseai ziarul în fața ușii, iar localurile de petrecere, barurile, teatrele erau supraaglomerate. Căci tocmai surpriza de-a vedea că lucrul care cândva era cel mai stabil, banii, pierdea zilnic din valoare îi determina pe oameni să prețuiască și mai mult adevăratele valori ale vieții – munca, dragostea, prietenia, arta și natura – și, în mijlocul catastrofei, întregul popor trăia mai intens și mai din plin ca oricând; băieți și fete colindau munții și se întorceau bronzați de soare, muzica în localurile de dans se auzea până noaptea târziu, peste tot apăreau noi fabrici și magazine; eu însumi cred că n-am trăit și n-am lucrat niciodată mai intens ca în acei ani. Ceea ce înainte avusese importanță pentru noi devenea și mai important; noi, în Austria, n-am iubit niciodată arta mai mult ca în acei ani de haos, pentru că, văzându-ne trădați de bani, simțeam că numai valoarea creației umane este cu adevărat durabilă.

Nu voi uita niciodată, de pildă, un spectacol de operă din acele zile de mare strâmtorare. Se mergea pe dibuite pe străzile semiîntunecate, pentru că iluminatul se făcea cu restricții din cauza lipsei de cărbune, se plătea un loc la galerie cu un teanc de bancnote care mai înainte ar fi fost de ajuns pentru abonamentul pe un an al unei loji de lux.

Ședeai cu paltonul pe tine pentru că sala nu era încălzită și te-nghesuiai în vecinul de-alături ca să te-ncălzești; și cât de tristă, cât de cenușie era această sală care altădată strălucea de uniforme și de toalete scumpe! Nimeni nu știa dacă va mai fi posibil ca opera să-și continue activitatea și săptămâna următoare, în condițiile în care banii ar fi continuat să dispară și livrările de cărbune să fie suspendate chiar și numai o săptămână; disperarea părea să fie de două ori mai mare în această casă a luxului și fastului imperial. La pupitre ședeau muzicanții, niște umbre cenușii și ei, în fracurile lor vechi și uzate, epuizați și copleșiți de tot felul de lipsuri, iar noi înșine eram ca niște fantome în casa devenită fantomatică. Dar apoi s-a ridicat bagheta dirijorului, cortina s-a dat la o parte și ce-a urmat a fost mai minunat ca oricând. Fiecare cântăreț, fiecare muzicant a dat ce a avut mai bun în el, căci simțeau cu toții că era, poate, ultimul spectacol în casa aceea îndrăgită. Iar noi am fost numai ochi și urechi, mai atenți ca niciodată, căci ne gândeam că poate aceasta era ultima ocazie. Așa trăiam toți, mii, sute de mii, fiecare își dădea și ultima resursă în acele săptămâni și luni și ani când ne aflam la un pas de pieire. Niciodată n-am simțit așa de puternic la un popor și în mine însumi voința de viață ca atunci, când era în joc totul: existența, supraviețuirea.

Cu toate acestea și în ciuda tuturor, m-aș vedea pus în mare dificultate dacă aș încerca să explic cuiva cum a rezistat atunci prădata, săraca, nefericita Austrie. În dreapta, în Bavaria, se instaurase o republică comunistă a sfaturilor, în stânga, sub Béla Kun, Ungaria devenise bolșevică; și astăzi rămâne de neînțeles pentru mine cum de revoluția nu s-a revărsat și asupra Austriei. De material exploziv, desigur, nu ducea lipsă. Pe străzi rătăceau, pe jumătate înfometați și cu hainele în zdrențe, soldații întorși la vatră care se uitau cu ură la luxul nerușinat al profitorilor de pe urma războiului

și inflației, în cazărmi aștepta cu mâna pe trăgaci un batalion „gardă roșie"; două sute de bărbați hotărâți ar fi putut atunci să pună mâna pe Viena și pe întreaga Austrie. Dar nimic grav nu s-a întâmplat. O singură dată un grup nedisciplinat a încercat un puci care a fost reprimat fără dificultate de patru sau cinci duzini de polițiști înarmați. În felul acesta, minunea a devenit realitate; această țară amputată de teritoriile unde se găseau izvoarele ei de energie, fabricile, minele de cărbune, câmpurile petroliere, această țară cu o monedă de hârtie devalorizată, alunecând în prăpastie cu viteza unei avalanșe, s-a menținut, s-a afirmat – poate datorită slăbiciunii ei, pentru că oamenii erau prea sfârșiți, prea înfometați ca să mai lupte pentru ceva, poate însă și datorită forței ei celei mai tăinuite, tipic austriece: spiritului ei conciliant. Căci cele două foarte mari partide, social-democrat și creștin-social, s-au unit în acest moment foarte greu, în ciuda divergențelor lor adânc înrădăcinate, și au format împreună guvernul. Fiecare din ele i-a făcut celuilalt concesii pentru a împiedica o catastrofă în care s-ar fi văzut târâtă întreaga Europă. Încetul cu încetul, situația a început să se așeze, să se consolideze și, spre propria noastră uimire, s-a produs incredibilul: Austria a continuat să existe, ba mai târziu și-a afirmat chiar voința de a-și păstra independența – atunci când Hitler a venit să răpească sufletul acestui popor credincios, gata de sacrificiu, viteaz la modul sublim în vremuri de restriște.

Dar numai pe dinafară și în sens politic s-a reușit evitarea unei răsturnări radicale; pe dinăuntru a avut loc o revoluție uriașă în acești primi ani de după război. Odată cu armata s-a mai prăbușit ceva: credința în infailibilitatea autorităților, credința care de tineri ni s-a imprimat cu scopul de a face din noi niște ființe mai mult decât supuse. Dar ar fi trebuit oare nemții să continue a se extazia în fața împăratului lor care jurase să lupte „până la ultimul om și

până la ultimul cal“ și care a șters-o hoțește peste graniță? Sau în fața căpeteniilor lor militare, politicienilor lor ori poeților care au rimat necontenit război (*Krieg*) cu victorie (*Sieg*) și necesitate (*Not*) cu moarte (*Tod*)? Grozăvia se arăta în toată amploarea ei abia acum, când fumul prafului de pușcă se risipea deasupra țării, când distrugerile provocate de război deveniseră vizibile. Cum să mai treacă drept sfânt un principiu moral care, în numele eroismului și al sacrificiului pentru patrie, îngăduise, timp de patru ani, jaful și omorul? Cum să mai creadă un popor în promisiunile statului care-și încălcase, pentru că-i deveniseră incomode, toate obligațiile pe care le avea față de cetățean? Iar apoi aceiași oameni, aceeași tagmă a bătrânilor, a celor cu așa-zisă experiență, întrecuseră nebunia războiului prin felul în care realizaseră pacea. Toată lumea știe azi – și noi, cei puțini, o știam deja de-atunci – că această pace a fost o șansă morală, poate cea mai mare, a istoriei. Wilson o intuise. Gândind în perspectivă, el concepuse proiectul unei adevărate și durabile înțelegeri între toate popoarele lumii. Dar vechii generali, vechii oameni de stat, vechile interese au tocat și forfecat grandiosul plan până când din el n-au mai rămas decât niște bucăți de hârtie fără valoare. Marea, sacra promisiune care se făcuse milioanelor de oameni cum că acest război va fi ultimul, această promisiune care ea singură îi mai făcea pe soldații pe jumătate disperați și epuizați, pe jumătate dezamăgiți să-și dea și ultima picătură de sânge, a fost sacrificată în mod cinic pentru interesele fabricanților de muniții și pentru patimile politicienilor, care au știut să facă în așa fel ca vechea, nefasta lor tactică a tratatelor secrete și a tratativelor cu ușile închise să triumfe asupra propunerii înțelepte și umaniste a lui Wilson. În măsura în care n-a avut ochii închiși, lumea a văzut că a fost înșelată. Au fost înșelate mamele care și-au sacrificat copiii, au fost înșelați soldații care s-au întors ca niște

cerşetori, au fost înşelaţi toţi aceia care, din patriotism, au subscris la împrumutul de război, a fost înşelat oricare cetăţean care a crezut în promisiunile statului, am fost înşelaţi noi toţi, care visaserăm la o lume nouă şi mai bine întocmită, noi, care acum vedeam cum se reia jocul de către aceiaşi sau de către noii obsedaţi ai riscului, joc în care miza o reprezenta existenţa noastră, fericirea noastră, timpul nostru, avutul nostru. Ce-i de mirare că întreaga nouă generaţie privea cu mânie şi dispreţ la părinţii ei, care mai întâi lăsaseră să li se ia victoria şi apoi pacea? Cum să privească la aceia care făcuseră fără cap totul, care nu prevăzuseră nimic şi care greşiseră toate socotelile? Era ceva de neînţeles în faptul că la noile serii de tineri dispăruse orice formă de respect? Un întreg nou tineret nu mai credea în părinţi, în politicieni, în dascăli; orice măsură, orice proclamaţie din partea statului era privită cu neîncredere. Dintr-odată, generaţia de după război s-a lepădat cu brutalitate de toate valorile de până atunci şi a întors spatele oricărei tradiţii, hotărâtă să-şi ia soarta în propriile mâini şi, dintr-un salt, a părăsit vechile stări de lucruri, lansându-se spre viitor. O lume cu desăvârşire nouă, o cu totul altă rânduială urma să înceapă cu această generaţie în toate domeniile vieţii; şi, se înţelege, totul a început cu nişte exagerări violente. Dacă ceva sau cineva era de altă vârstă era scos din joc. În loc să călătorească împreună cu părinţii lor, ca mai înainte, copii de unsprezece-doisprezece ani peregrinau prin ţară, până în Italia şi la Marea Nordului, în grupuri organizate şi temeinic instruite. În şcoli se înfiinţau, după model rusesc, consilii ale elevilor care-i supravegheau pe profesori; „planul de învăţământ“ era dat peste cap, căci copiii trebuiau şi voiau să înveţe numai ceea ce le făcea plăcere. Din simpla plăcere de-a se revolta, se revoltau împotriva oricărei rânduieli valabile, ba chiar şi împotriva naturii, împotriva eternei diferenţieri a sexelor. Fetele îşi tăiau

părul și și-l tăiau așa de scurt, încât, datorită modei à la *garçonne*[1], nu le mai puteai deosebi de băieți; tinerii, pe de altă parte, își rădeau bărbile ca să semene cât mai mult cu fetele; homosexualitatea și lesbianismul ajunseseră la modă nu dintr-o pornire interioară, ci ca protest contra formelor normale, legale, de veche tradiție ale amorului. Se făceau eforturi de-a transforma orice manifestare a existenței în prilej de afirmare, cu pretenții radicale și revoluționare; se înțelege că nici arta nu se lăsa mai prejos. Noii pictori declarau depășit tot ceea ce creaseră Rembrandt, Holbein și Velázquez și se angajau în cele mai gălăgioase experimente cubiste și suprarealiste. Peste tot elementul natural era pus la index, muzica nu mai avea melodie, portretul nu mai semăna cu nimic, limba nu mai era inteligibilă. Articolele *der*, *die*, *das* erau excluse, topica frazei era pusă cu capul în jos, se scria „abrupt" și „nostim" ca-n telegrame, cu interjecții temperamentale; afară de aceasta, orice literatură care nu era activistă, care, adică, nu-și asuma un rol politic, era aruncată la gunoi. Muzica, la rândul ei, căuta cu înfrigurare o tonalitate nouă și descompunea ritmul, arhitectura întorcea casele, ca pe haine, cu căptușeala-n afară, în materie de dans valsul bătea în retragere în fața figurilor cubaneze și a dansurilor negrilor, moda, cu pronunțată tendință spre nuditate, dădea la iveală alte și alte absurdități, la teatru se juca *Hamlet* în frac și se încerca o dramaturgie explozivă. În toate domeniile începea o epocă a celor mai hazardate experimente; dorința arzătoare era ca în doi timpi și trei mișcări să se treacă peste tot ce a fost, peste toate etapele devenirii, peste tot ce s-a realizat; cu cât erai mai tânăr, cu cât învățaseși mai puțin, erai, prin independența față de orice tradiție, cu atât mai bine-venit – în sfârșit se dezlănțuise, triumfătoare, furtuna marii răzbunări a tineretului

1. De la *garçon*, băiat (fr.).

împotriva lumii părinților noștri. Dar în mijlocul acestui carnaval amețitor n-am avut un spectacol mai tragicomic decât acela oferit de mulți intelectuali din generația mai bătrână, care, cuprinși de panica de-a nu rămâne de căruță și de-a nu trece drept „inactuali“, nu știau cum să-și picteze mai repede masca unui primitivism artificial, căutând să se țină șontâc-șontâc fie și în coada celor mai evidente excese. Profesori de la institute de artă, cărunți, serioși, cumsecade, își acopereau vechile lor „naturi moarte“, devenite acum nevandabile, cu niște prisme și cuburi simbolice, fiindcă tinerii directori (peste tot se căutau acum tineri, ba chiar mai mult: foarte tineri) scoseseră din galerii toate celelalte tablouri ca prea „clasicizante“ și le puseseră la magazie. Scriitorii care timp de decenii scriseseră într-o germană limpede, coerentă își chinuiau din servilism frazele și se întreceau în „activism“; prusaci greoi, cu rang de consilieri privați, predicau de la catedră învățătura lui Karl Marx; vârstnice balerine de curte, pe trei sferturi goale, dansau cu smuceli și bâțâieli *Appassionata* lui Beethoven și *Noaptea transfigurată* a lui Schönberg. Pretutindeni bătrânii alergau cu limba scoasă după ultimele noutăți ale modei; deodată, s-au trezit toți cu unica ambiție de a fi „tânăr“ și de-a descoperi în spatele a ceea ce ieri era încă actual o orientare inedită, și mai actuală, și mai radicală.

Ce vreme incredibilă, anarhică, zgomotoasă în acei ani când, în Austria și Germania, odată cu subțierea valorii banilor, începuseră s-o ia la vale toate celelalte valori! O epocă de extaz înflăcărat și de răsunătoare trageri pe sfoară, un amestec unic de nerăbdare și fanatism. Tot ce era extravagant și incontrolabil își trăia acum epoca de glorie: teozofie, ocultism, spiritism, somnambulism, antropozofie, chiromanție, grafologie, yoga indiană și misticism à la Paracelsus. Tot ce promitea senzații de maximă intensitate, necunoscute până atunci, orice tip de stupefiante, morfina,

cocaina și heroina, se vindeau ca pâinea caldă; singura tematică ce avea căutare în teatru erau incestul și paricidul; categoric proscrisă era, dimpotrivă, orice formă de normalitate și moderație. Dar n-aș fi vrut să lipsească această epocă haotică nici din propria mea viață, nici din evoluția artei. Ca în toate cazurile similare, această revoluție spirituală care a avut, în momentul primului elan, caracter de stihie orgiastic dezlănțuită a curățat atmosfera de ceea ce era tradiționalism sufocant, a înlesnit descărcarea tensiunilor acumulate pe parcursul multor ani și, în ciuda tuturor neajunsurilor, unele sugestii de valoare au rămas de pe urma temerarelor ei experimente. Oricât ne-ar fi deranjat exagerările lui, simțeam totuși că n-aveam dreptul să-l mustrăm și să-i opunem o atitudine de superioritate, căci, în fond, acest nou tineret încerca să dreagă – deși într-un mod intempestiv, prea nechibzuit – ceea ce generația noastră stricase prin teamă și neparticipare. În esență, instinctul îi șoptea corect acestui tineret că perioada de după război trebuie să se deosebească de cea de dinainte; dar un timp reînnoit, o lume mai bună – nu erau acestea lucruri la care, înainte de război și în timpul războiului, am aspirat și noi, mai vârstnicii? Ce-i drept, și după război noi, mai vârstnicii, am dovedit din nou că suntem incapabili să acționăm împotriva repolitizării lumii. Încă în timpul negocierilor de pace, Henri Barbusse, căruia romanul *Le Feu* îi adusese o notorietate internațională, încercase, ce-i drept, să-i unească pe toți intelectualii europeni în jurul ideii de reconciliere. Acest grup urma să se numească Clarté – cei ce gândesc clar – și să-i adune laolaltă pe scriitorii și artiștii tuturor națiunilor sub semnul angajamentului ca pe viitor să se împotrivească la orice tentativă de învrăjbire a popoarelor. Barbusse îmi propusese mie și lui René Schickele să conducem împreună grupul german. În felul acesta, nouă ne revenea partea mai dificilă a sarcinii, pentru că în Germania

încă dogorea mânia în legătură cu tratatul de pace de la Versailles. Existau șanse puține de-a câștiga nemții de seamă pentru o uniune spirituală supranațională atâta timp cât Renania, Saarul și capul de pod de la Mainz mai erau ocupate de trupele străine. Ar fi fost totuși posibil să creăm o organizație ca aceea realizată mai târziu de Galsworthy cu PEN-Clubul, dacă Barbusse n-ar fi mers și mai departe. Întâmplarea a făcut ca o călătorie în Rusia, prilej de a fi purtat pe sus de stihia entuziasmului marilor mase, să-l ducă la convingerea că statele și democrațiile burgheze nu sunt capabile să realizeze o adevărată înfrățire a popoarelor și că numai în comunism este posibilă o înfrățire universală. Pe neobservate, el a încercat să facă din Clarté un instrument al luptei de clasă, noi însă ne-am opus unei radicalizări care ar fi dus cu necesitate la slăbirea rândurilor noastre. În felul acesta, s-a prăbușit de timpuriu și acest proiect, la drept vorbind, important. Din prea mare dragoste față de propria libertate și independență, eșuaserăm din nou în luptă.

Așa că nu mai rămânea decât o singură soluție: să-mi văd, liniștit și retras, de propria mea operă. La cei treizeci și șase de ani ai mei, expresioniștii și – dacă pot spune așa – excesioniștii mă și încadraseră în generația mai vârstnică, în generația de fapt deja apusă, pentru că refuzam să mă adaptez modei. Lucrările mele mai de început nu-mi mai plăceau nici mie, n-am mai încuviințat reeditarea nici uneia dintre cărțile din perioada mea „estetică". Prin urmare, se punea problema s-o iau de la capăt și să aștept să se retragă valul grăbit al tuturor acestor „isme", iar în această situație, de om resemnat a sta în banca lui, de mare ajutor mi-a fost faptul că nu eram un ambițios. Am început marea serie de *Ctitori ai umanității* tocmai ca să am certitudinea că voi avea de lucru ani de zile; am scris nuvele ca *Amoc* și *Scrisoarea unei necunoscute* într-o stare de totală neimplicare

în agitația curentă. În jurul meu, țara, lumea începea treptat să intre în tiparele ei, așa că nici eu nu mai aveam dreptul să bat pasul pe loc; trecuse timpul când puteam să mă-nșel cu ideea că toate câte întreprind sunt numai niște pregătiri. Ajunsesem la jumătatea vieții, vârsta promisiunilor simple și exclusive trecuse; acum era necesar să dovedesc că sunt în stare să-mi țin cuvântul dat și să confirm speranțele puse-n mine, sau să mă las păgubaș pentru totdeauna.

Din nou în lume

Cei trei ani, 1919, 1920, 1921, cei mai grei ani de după război ai Austriei, i-am petrecut retras la Salzburg, la drept vorbind fără speranța de a mai revedea vreodată lumea. Prăbușirea după război, ura străinilor împotriva oricărui german sau împotriva oricui scria în germană, devalorizarea banilor erau așa de catastrofale, încât te resemnai din capul locului cu ideea că tot restul vieții vei rămâne captiv în mica ta ogradă. Dar până la urmă lucrurile au luat o întorsătură mai bună. Se putea din nou mânca pe săturate. Puteai din nou să stai la masa ta de scris, fără să te deranjeze cineva. Scăpaserăm nejefuiți, n-avusese loc nici o revoluție. Trăiam, ne simțeam puternici. Oare nu era cazul să ne satisfacem din nou plăcerea tinerească de a porni spre cele patru zări?

De niște călătorii în locuri foarte îndepărtate încă nu putea fi vorba. Dar Italia era aproape, la numai opt sau zece ore distanță. Merita îndrăzneala. Austriac era dincolo echivalent cu „dușman din moși-strămoși", deși noi înșine nu ne-am simțit niciodată astfel. Să accept să mi se închidă ușa în nas, să nu-mi mai revăd vechii amici ca să nu-i pun într-o situație penibilă? Iată că mi-am luat inima-n dinți și într-o zi, pe la amiază, am trecut granița.

Seara am sosit la Verona și am tras la un hotel. Mi s-a dat un formular pe care l-am completat; portarul s-a uitat

peste foaia cu pricina și a rămas uimit când la rubrica naționalitate a citit cuvântul *austriaco. Lei è austriaco?*[1] a întrebat. Acum mă dă pe ușă afară, mi-am zis eu. Dar, când i-am răspuns că da, aproape că a sărit în sus de bucurie. *Ah, che piacere! Finalmente!*[2] Acestea au fost primele cuvinte de bun-venit și mi-au confirmat presimțirea pe care am avut-o încă din timpul războiului că întreaga propagandă de ură și ațâțare nu produsese decât o scurtă febră intelectuală care, în fond, nu atinsese niciodată sufletul maselor largi ale Europei. Un sfert de oră mai târziu, m-am pomenit în cameră cu portarul care venise special să vadă dacă am tot ce-mi trebuie. S-a arătat entuziasmat de italiana mea, iar la despărțire ne-am strâns mâinile prietenește.

În ziua următoare eram la Milano; am revăzut domul, am colindat prin Galleria. Te ungea la inimă să auzi vocalele muzicale ale limbii italiene, să constați că toate străzile îți sunt familiare și să te simți în această lume ca printre ai tăi. Mergând pe stradă, am văzut pe una din marile clădiri firma *Corriere della Sera.* Mi-am amintit numaidecât că aici, în redacție, vechiul meu prieten C.A. Borgese are o funcție de conducere, Borgese, în compania căruia eu – împreună cu contele Keyserling și Benno Geiger – petrecusem la Viena și la Berlin câteva seri de elevație intelectuală. Unul dintre cei mai buni și mai temperamentali scriitori ai Italiei, cu o priză extraordinară la tineret, Borgese luase în război o poziție ascuțit critică la adresa Germaniei și Austriei, deși tradusese *Suferințele tânărului Werther* și era un fanatic al filozofiei germane, și umăr la umăr cu Mussolini (de care mai târziu s-a despărțit) militase pentru intrarea în război. În tot timpul războiului, m-a obsedat gândul că de partea adversă se află un vechi camarad; cu atât mai mare

1. Sunteți austriac? (it.)
2. Ce plăcere! În sfârșit! (it.)

era dorința mea să văd un asemenea „dușman". Totuși nu voiam să risc un refuz. De aceea am dat să i se transmită cartea mea de vizită, pe care i-am scris adresa de la hotel. Dar nici n-ajunsesem la capătul de jos al scării că și aud pe cineva venind în fuga mare după mine: cu fața scânteind de vioiciune, radiind de bucurie – era Borgese; după cinci minute, conversația noastră era parcă mai animată ca altădată. Și el învățase ceva din acest război. Cu toate că el venea de pe un țărm, eu de pe celălalt, apropierea dintre noi era acum mai mare ca oricând.

Aceeași primire mi s-a făcut peste tot. La Florența, pe stradă, vechiul meu prieten Albert Stringa, un pictor, mi-a sărit de gât și m-a îmbrățișat așa de impetuos, încât soția mea, care era cu mine și nu-l cunoștea, a crezut că acest străin cu barbă vrea să atenteze la viața mea. Totul era ca mai înainte, ba nu, era și mai cordial. Am respirat ușurat: războiul fusese înmormântat. Războiul trecuse.

Totuși nu trecuse. Numai că noi nu știam acest lucru. În naivitatea noastră, ne înșelam cu toții și credeam că dorința noastră este și cea a lumii. Dar nu trebuie să ne rușinăm de această eroare, căci nu mai puțin decât noi s-au înșelat politicienii, economiștii, bancherii, care în acești ani au luat și ei o conjunctură amăgitoare drept o însănătoșire și oboseala drept mulțumire. În realitate, lupta nu făcuse decât să se deplaseze de pe planul național pe cel social; și chiar în primele zile am fost martorul unei scene pe care abia mai târziu aveam s-o înțeleg în semnificația ei profund anticipatoare. Pe-atunci noi, în Austria, nu știam despre viața politică italiană decât că, odată cu dezamăgirea de după război, în țară se iviseră grupări radicale cu tendințe socialiste și chiar bolșevice. De pe orice zid te întâmpina, scris cu litere făcute neîndemânatic cu cărbunele sau creta, *Viva Lenin*. Mai departe se auzise că în timpul războiului unul dintre conducătorii socialiști, pe nume Mussolini, se dezisese de

partid și organizase un oarecare grup de opoziție. Dar asemenea vești erau tratate numai cu indiferență. Ce influență putea să aibă un asemenea grupuleț? În fiecare provincie germană existau pe-atunci asemenea cete: în ținuturile baltice hoinăreau partizani, în Renania, în Bavaria se formau grupuri separatiste, peste tot aveau loc demonstrații și puciuri, care de cele mai multe ori erau înăbușite. Și nimănui nu-i trecea prin cap să acorde acestor „fasciști" care, în loc de cămășile roșii garibaldiene, își puseseră unele negre, un rol esențial în viitoarea evoluție europeană.

La Veneția însă, simplul și nudul cuvânt a dobândit pentru mine pe neașteptate un conținut concret. Sosisem, venind de la Milano, în îndrăgitul oraș al lagunelor după-amiaza. Aici nici urmă de hamal, nici urmă de gondolă, muncitori și împiegați ședeau degeaba, cu mâinile vârâte demonstrativ în buzunare. Deoarece căram cu mine două geamantane destul de grele, m-am uitat rugător în jur și am întrebat un domn mai în vârstă unde se poate găsi un hamal pe-aici. „Ați nimerit într-o zi proastă, a răspuns el cu părere de rău. Dar acum avem des asemenea zile. Iar e grevă generală." Nu știam de ce e grevă și n-am cerut amănunte. Cu asemenea lucruri eram obișnuit din Austria, unde social-democrații, spre marea lor nenorocire, recurgeau mult prea des la acest mijloc extrem, fără ca după aceea să se aleagă cu vreun folos real. Așadar, am continuat să-mi car geamantanele până când, de pe un canal lateral, a apărut în sfârșit, făcându-mi în grabă și pe furiș semne, un gondolier care m-a luat la bord împreună cu cele două geamantane. Într-o jumătate de oră, după ce am navigat pe dinaintea unor pumni strânși amenințător spre spărgătorul de grevă, am ajuns la hotel. Cu automatismul unei vechi deprinderi, m-am dus imediat în piața San Marco. Aceasta era neobișnuit de pustie. Cele mai multe prăvălii aveau obloanele trase, nimeni nu era în cafenele, numai un mare număr de

muncitori ședeau grupuri-grupuri pe sub arcade, ca niște oameni care așteptau un eveniment deosebit. Am așteptat și eu cu ei. Și evenimentul s-a produs pe neașteptate. De pe o stradă lăturalnică, sosi în marș sau, mai bine zis, veni alergând în cadență un grup de tineri perfect aliniați, care cântau într-un ritm bine exersat un cântec al cărui text nu-l cunoșteam – mai târziu am aflat că era *Giovinezza*. În pas alergător, învârtind niște bastoane-n mâini, aceștia apucaseră să treacă înainte ca masa de o sută de ori mai numeroasă să fi avut timp să se năpustească asupra adversarului. Micul grup organizat reușise să străpungă cu atâta repeziciune și îndrăzneală masa de oameni, încât ceilalți și-au dat seama de provocare abia atunci când nu mai puteau să pună mâna pe adversari. Tunând și fulgerând, s-au grupat și ei și au început să strângă din pumni, dar era prea târziu. Micul detașament de asalt nu mai putea fi ajuns din urmă.

Impresiile vizuale au totdeauna ceva convingător. Pentru prima dată mi-am dat seama că acest fascism, despre care circulau fel de fel de legende și care mie mi-era prea puțin cunoscut, era ceva real și ceva foarte bine organizat și că reușise să fanatizeze în favoarea lui niște tineri îndrăzneți, hotărâți. Din acel moment n-am mai putut să fiu de acord cu prietenii mei mai vechi din Florența și Roma, care, cu un disprețuitor ridicat din umeri, îi tratau pe acești tineri drept o „bandă de mercenari“ și care-l luau în zeflemea pe acel „Fra Diavolo“ al lor. Din curiozitate, am cumpărat câteva numere ale lui *Popolo d'Italia* și, în stilul plastic, latinesc-concis și ascuţit al lui Mussolini, am simțit aceeași dârzenie ca în asaltul acelor tineri asupra pieței San Marco. Bineînțeles că nu puteam bănui dimensiunile pe care această luptă avea să le ia un an mai târziu. Dar faptul că aici și pretutindeni era pe punctul să se declanșeze o luptă și că pacea noastră încă nu era pace mi-a devenit clar din acest moment.

Acesta a fost pentru mine primul semnal că sub pojghița liniștită Europa noastră era străbătută de periculoși curenți subterani. Al doilea semnal nu s-a lăsat mult timp așteptat. Îmboldit din nou de pasiunea călătoriei, m-am hotărât ca în vara următoare să merg la Westerland, în zona germană a Mării Nordului. Pentru un austriac, o vizită în Germania mai avea pe-atunci ceva încurajator. Față de coroana noastră prăpădită, marca se comportase excelent, procesul de însănătoșire părea să se desfășoare sub cele mai bune auspicii. Trenurile aveau o punctualitate de ceasornic, hotelurile erau bine întreținute și străluceau de curățenie, peste tot la stânga și la dreapta căii ferate se vedeau case noi, fabrici noi, peste tot ordine desăvârșită, ireproșabilă, pe care lumea o ura înainte de război și pe care, în mijlocul haosului, a învățat din nou s-o prețuiască. O anumită încordare plutea, ce-i drept, pe deasupra capetelor, căci întreaga țară se întreba dacă negocierile de la Genova și Rapallo, primele la care Germania participa pe picior de egalitate alături de foștii adversari, vor aduce mult așteptata ușurare a obligațiilor de război sau cel puțin un început timid de reală înțelegere. Conducătorul acestor negocieri nu era nimeni altul decât vechiul meu prieten Rathenau. Genialul său instinct organizatoric se verificase în mod strălucit încă în timpul războiului; el descoperise chiar din primul moment punctul cel mai slab al economiei germane, în care aceasta avea să primească mai târziu și lovitura de grație: aprovizionarea cu materii prime; însă organizase la momentul potrivit (luând-o și aici înaintea timpului), de la centru, întreaga economie. Când după război s-a pus apoi problema să se găsească un om care să se poată angaja într-o confruntare diplomatică cu cei mai inteligenți și versați dintre adversari – în calitate de ministru de externe german –, se înțelege că alegerea a căzut asupra lui.

Cu sfială i-am format la Berlin numărul de telefon. Cum să deranjezi un om ocupat cu treburi atât de însemnate?

„Da, e greu, mi-a spus el la telefon, acum trebuie să sacrific și prietenia pe altarul serviciului." Dar, cu extraordinara lui tehnică de a exploata fiecare minut, a găsit imediat posibilitatea de a mă primi. Mi-a spus că trebuie să treacă și să-și lase cartea de vizită pe la diferite legații; pentru aceasta – mi-a mai spus – trebuia ca de la Grünewald să facă un ocol de o jumătate de oră cu automobilul, drept care socotea că cel mai simplu ar fi să merg eu la el și să stăm la taifas în automobil în timpul acestei jumătăți de oră. Într-adevăr, capacitatea sa de concentrare intelectuală, ușurința uimitoare cu care trecea de la un subiect la altul erau atât de mari, încât putea vorbi în orice moment fie în automobil, fie în tren tot așa de profund și precis ca și în camera lui. Nu voiam să pierd ocazia și cred că și el a fost fericit că putea să-și deschidă inima în fața cuiva care nu era angajat din punct de vedere politic și cu care avea de ani mulți legături de prietenie. Am avut o convorbire lungă, și pot depune mărturie că Rathenau, care de felul lui nu era deloc lipsit de vanitate, preluase postul de ministru de externe german cu inima grea, nu-l dorise și nici nu se zbătuse pentru el. Știa dinainte că sarcina sa era încă irealizabilă și că în cel mai bun caz putea să obțină un succes parțial, câteva concesii minore, dar că o pace reală, un tratament generos nu era încă de așteptat. „Asta, poate, peste zece ani, mi-a spus el, cu condiția să le meargă rău tuturor, nu numai nouă. Întâi trebuie eliminată din diplomație vechea generație, iar generalii trebuie să înceteze a mai fi prezenți altfel decât ca monumente mute în piețele publice." Era perfect conștient de dubla răspundere pe care i-o crea povara sângelui său evreiesc. Pesemne că rar în istorie un om și-a asumat cu atâta scepticism și cu sufletul plin de atâtea incertitudini o sarcină despre care știa că nu el, ci timpul ar putea s-o rezolve, și cunoscând riscurile ce-i pândesc propria persoană. De la asasinarea lui Erzberger,

care preluase obligația neplăcută a armistițiului, de la care Ludendorff se eschivase prudent, plecând în străinătate, nu mai avea nici o îndoială că și el, ca militant pentru înțelegere, va avea o soartă asemănătoare. Dar cum era necăsătorit, fără copii și, în fond, un om foarte singur, se expunea cu bună știință primejdiei; nici eu n-am avut curajul să-l îndemn să fie prudent în ce-l privește. Că Rathenau și-a făcut datoria la Rapallo cât a putut de bine și cât i-au îngăduit împrejurările este astăzi un fapt confirmat de istorie. Niciodată nu s-au afirmat cu mai multă strălucire extraordinara lui aptitudine de-a valorifica rapid orice moment prielnic, abilitatea politică și prestigiul lui personal. Dar existau deja multe grupări în țară care știau că vor găsi audiență numai dacă vor da poporului învins asigurări peste asigurări că nu este învins și că orice negociere și concesie înseamnă trădare de patrie. Ligile secrete – intens împănate cu elemente homosexuale – erau deja mai puternice decât presupuneau conducătorii de-atunci ai republicii, care, în concepția lor despre libertate, îi lăsau să-și facă de cap pe toți cei ce voiau să desființeze pentru totdeauna libertatea în Germania.

În oraș mi-am luat rămas-bun de la el în fața ministerului, fără să bănuiesc că era pentru totdeauna. Mai târziu am dedus din fotografii că strada pe care merseserăm împreună era aceeași unde, peste puțin timp, asasinii aveau să țină calea aceluiași automobil: într-adevăr, puțin a lipsit să fiu martorul acelei scene de fatalitate istorică. În felul acesta, am fost și mai mișcat și am reacționat cu și mai mare strângere de inimă la tragicul episod cu care a început nenorocirea Germaniei, nenorocirea Europei.

În ziua aceea eram deja la Westerland, unde sute și sute de vilegiaturiști veseli își petreceau vremea pe plajă. În timp ce în fața fericiților amatori de soare estival cânta din nou o orchestră, ca în ziua când se anunțase asasinarea lui Franz

Ferdinand, iată, ca niște păsări albe ale furtunii, vânzătorii de ziare năvălind asupra promenadei: „Walther Rathenau a fost asasinat!“ De îndată a izbucnit panica ce avea să zguduie întregul Reich. Dintr-odată marca s-a năruit și nu s-a mai oprit din prăbușire până când n-au fost atinse cifre fantastico-nebunești de miliarde. Abia atunci a început adevăratul sabat vrăjitoresc al inflației, în comparație cu care inflația noastră austriacă, fie și cu absurdul ei raport de unu la cincisprezece mii, a fost numai un biet joc de copii. Pentru a evoca această situație cu toate amănuntele ei, cu toate enormitățile ei, ar trebui o carte, și oamenilor de azi li s-ar părea că în această carte se povestește un basm. Am trăit zile când dimineața cumpăram ziarul cu cincizeci de mii de mărci și seara cu o sută de mii; cine avea de schimbat valută străină eșalona operațiunea pe ore, pentru că la ora patru primea de mai multe ori suma de la ora trei, iar la ora cinci iarăși de mai multe ori suma pe care ar fi primit-o cu șaizeci de minute mai înainte. Am trimis, de pildă, editorului meu un manuscris la care lucrasem un an și am crezut că sunt asigurat dacă-i pretind să-mi facă anticipat plata pentru zece mii de exemplare; până să-mi fie transferat, cecul de-abia a mai acoperit cheltuielile de francare a pachetului trimis cu o săptămână în urmă; biletele de tramvai costau milioane; banii de hârtie erau cărați cu camioanele de la banca Reichului la celelalte bănci, și paisprezece zile mai târziu s-au găsit bancnote de o sută de mii de mărci în șanț: un cerșetor le aruncase cu dispreț. Un șiret de ghete costa mai mult decât costa o gheată înainte, nu, mai mult decât un magazin de lux cu două mii de perechi de ghete, reparatul unui geam spart mai mult decât mai înainte întreaga casă, o carte mai mult decât înainte tipografia cu sutele ei de mașini. Cu o sută de dolari puteai să cumperi în serie case de câte șase etaje pe Kurfürstendamm. Erau fabrici care, după recalculare, nu costau mai mult decât costa mai

înainte o roabă. Niște adolescenți care găsiseră o ladă cu săpun uitată în port au umblat haihui cu automobilul luni în șir și au trăit ca niște prinți vânzând în fiecare zi câte o bucată, în timp ce părinții lor, cândva oameni bogați, își târau zilele ca niște cerșetori. Comisionarii întemeiau bănci și speculau în toate valutele. Deasupra lor, a tuturor, se ridica, gigantică, figura marelui profitor Stinnes. Lărgindu-și creditul în condiții de exploatare a situației create de prăbușirea mărcii, el cumpăra tot ce se putea cumpăra, mine de cărbuni și vapoare, fabrici și pachete de acțiuni, castele și terenuri, totul, în fond, cu nimic, fiindcă orice sumă, orice datorie devenea zero. În curând a pus mâna pe un sfert din Germania, și poporul, care în Germania s-a extaziat întotdeauna în fața succesului vizibil, a ajuns să-l aclame ca pe un geniu. Șomerii se strângeau cu miile și amenințau cu pumnii pe cei ce treceau în automobile de lux, șnapani și străini care acaparau câte o stradă întreagă de parcă ar fi băgat în buzunar o cutie de chibrituri; orice individ care nu știa decât să citească și să scrie acționa, specula și câștiga, dar în sinea lui avea sentimentul că toți se înșelau reciproc și erau înșelați la rândul lor de o mână ascunsă care înscenase cu foarte mare dibăcie acest haos pentru a elibera statul de datorii și obligații. Cred că am o cunoaștere destul de temeinică a istoriei, dar, după știința mea, n-a existat niciodată o epocă în care balamucul să atingă asemenea proporții. Toate valorile erau cu semn schimbat și nu numai din punct de vedere material; reglementările inițiate de stat erau luate în derâdere, nu se mai respecta nici o normă, nici o morală, Berlinul se transformase într-un fel de Turn Babel al lumii. Baruri, crâșme, localuri de distracție răsăreau ca ciupercile. Ceea ce văzuserăm noi în Austria s-a dovedit a fi numai un inocent și timid preludiu la acest sabat vrăjitoresc, căci nemții puneau în această perversiune întreaga lor vehemență și întregul lor spirit de sistematizare. De-a lungul

Kurfürstendammului ieșeau la promenadă tineri sulemeniți în corsaje fistichii, și nu numai profesioniști; orice licean voia să câștige un ban, iar în barurile întunecoase vedeai cum secretari de stat și oameni sus-puși din lumea finanțelor curtau și lingușeau fără rușine marinari beți. Nici chiar Roma lui Suetoniu n-a cunoscut orgii ca balurile în travesti de la Berlin, unde sute de bărbați în haine de femei și femei în haine de bărbați dansau sub privirile binevoitoare ale poliției. Un fel de demență antrena spre prăbușirea tuturor valorilor chiar cercurile burgheze, care până atunci ținuseră cu dinții de modul lor de viață. Tinerele se făleau nevoie mare că sunt perverse; a mai fi la șaisprezece ani bănuită de virginitate era pe-atunci în orice școală din Berlin, o rușine, orice fată voia să aibă ce povesti în materie de aventuri personale; și cu cât mai exotice, cu atât mai bine. Dar lucrul cel mai dezgustător în această paradă era caracterul ei de stridentă imitație. În fond, destrăbălarea nemțească care a izbucnit odată cu inflația era numai o maimuțăreală febrilă; era limpede că aceste tinere de familie bună burgheză ar fi preferat să poarte o cărare simplă, nu coafura linsă a bărbaților, ar fi preferat să savureze un tort de mere cu frișcă, nu să bea șnapsuri tari; peste tot apăreau semne incontestabile că această exacerbare, această zilnică tragere a nervilor pe roata inflației era nesuferită întregului popor și că întreaga națiune, sătulă până-n gât de război, jinduia în fond numai după ordine, liniște, după un pic de siguranță și moralitate. Ajunsese să urască republica nu pentru că ar fi atentat cumva la această libertate nesăbuită, ci dimpotrivă, pentru că ținea prea slab frâiele în mână.

Cine a trăit el însuși, cu dezgust și exasperare, aceste luni apocaliptice, acești ani, acela și-a dat seama că avea să se producă o contralovitură, o reacție îngrozitoare. Și în culise așteptau zâmbind, cu ceasul în mână, aceiași indivizi care împinseseră poporul german în haos: „Cu cât e mai rău în

țară, cu atât e mai bine pentru noi.“ Ei știau că va sosi momentul lor. În jurul lui Ludendorff, chiar mai mult decât în jurul lui Hitler, încă lipsit de putere pe-atunci, se cristaliza în văzul lumii contrarevoluția; ofițerii cărora li se smulseseră epoleții se organizau în ligi secrete, mic-burghezii care se vedeau pungășiți de economiile lor își strângeau rândurile pe tăcute și se declarau din capul locului gata să îmbrățișeze orice parolă în stare să promită măcar ordine. Cea mai mare nenorocire a republicii germane a fost încercarea ei idealistă de-a da libertate poporului, și chiar dușmanilor ei. Căci poporul german, un popor al ordinii, n-a știut ce să facă cu libertatea lui și privea deja foarte nerăbdător spre aceia care aveau să i-o răpească.

Ziua când a încetat inflația în Germania (1924) ar fi putut să devină un punct de cotitură în istorie. Când, la un semnal, marca urcată la înălțimea amețitoare a miliardelor a fost schimbată cu o marcă nouă, atunci s-a dat o normă. Într-adevăr, valul tulbure cu toată murdăria și noroiul lui s-a retras în curând, barurile, crâșmele au dispărut, situația s-a normalizat, fiecare putea acum să facă o socoteală clară: ce a câștigat, ce a pierdut. Cei mai mulți, masa uriașă, pierduseră. Dar n-au fost trași la răspundere cei care se făcuseră vinovați de declanșarea războiului, ci cei care, cu spirit de sacrificiu – chiar dacă răsplătiți cu ingratitudine –, au luat asupra lor povara reorganizării. Pe poporul german nimic nu l-a îndârjit așa de mult, nimic nu i-a turnat atâta ură-n suflet, nimic nu l-a predispus așa de mult la ideea de a-l accepta pe Hitler ca inflația. Căci războiul, oricât de pustiitor a fost, dăruise totuși momente de jubilație, cu sunet de clopote și cu fanfarele victoriei. Și, ca națiune iremediabil militaristă, Germania se simțea, prin victoriile ei temporare, mai mândră, pe când inflația i-a dat starea sufletească a celui care n-are altă soartă decât aceea de-a fi împroșcat cu

noroi, înșelat și umilit; o întreagă generație n-a uitat și nu i-a iertat republicii germane acești ani și a preferat să-i recheme pe călăi. Dar toate acestea erau încă învăluite în ceața depărtării. La suprafață se părea că în 1924 încâlcita fantasmagorie se mistuise ca flăcările de pe false comori. Eram din nou în plină zi, se vedea pe unde să ieși și pe unde să intri. Iar în ordinea care se înstăpânea tot mai mult noi vedeam deja începutul unei lungi perioade de liniște. Iar noi, nebuni incurabili, cum am fost întotdeauna, ne spuneam din nou că războiul a fost depășit. Iluzia aceasta înșelătoare a fost însă capabilă să ne dăruiască un deceniu de muncă, de speranță și chiar de certitudine.

Văzut de la distanța zilei de azi, comprimatul deceniu dintre 1924 și 1933, de la sfârșitul inflației în Germania până la acapararea puterii de către Hitler, în ciuda a toate și a toți, reprezintă o pauză în succesiunea de catastrofe având ca martori și victime generația noastră de la 1914 încoace. Nu că în cuprinsul acestei epoci ar fi lipsit unele tensiuni, tulburări și crize – în primul rând, cea economică din 1929 –, dar se părea că în acest deceniu în Europa s-a instaurat pacea, or, această aparență a însemnat mult. Germania a fost primită cu toate onorurile în Liga Națiunilor, cu ajutorul împrumuturilor a fost înlesnită refacerea ei economică – în realitate, reînarmarea ei pe ascuns –, Anglia și-a redus efectivele, în Italia Mussolini a preluat protecția Austriei. Lumea părea că vrea să se întemeieze din nou. Paris, Viena, Berlin, New York, Roma, orașele învingătorilor, ca și cele ale învinșilor deveneau mai frumoase ca oricând, avionul facilita circulația, formalitățile de pașaport se simplificau. Fluctuațiile valutare încetaseră, omul știa cât încasează, cât poate să cheltuiască, atenția nu se mai îndrepta cu atâta înfrigurare spre acele probleme de suprafață. Din nou puteai să lucrezi, să te concentrezi, să gândești la

cele spirituale. Ba chiar se putea din nou visa și spera la o Europă unită. Pentru o clipă de istorie universală – pentru acești zece ani –, părea că încercatei noastre generații îi este dat din nou să trăiască o viață normală.

În viața mea personală, cel mai remarcabil lucru a fost sosirea în acei ani, în casa mea, a unui oaspete care a avut bunăvoința să se instaleze aici, a unui oaspete la care nu m-am așteptat niciodată – succesul. Este lesne de priceput că nu-mi vine foarte la îndemână să vorbesc despre succesul de public al cărților mele; într-o situație normală n-aș fi făcut nici cea mai vagă aluzie, pentru că aceasta ar putea fi interpretată ca laudă de sine sau fanfaronadă. Dar am o îndreptățire specială, ba sunt chiar constrâns să nu trec sub tăcere acest fapt în povestea vieții mele, căci succesul a dobândit de șapte ani încoace, de la venirea lui Hitler, un caracter istoric. Dintre sutele de mii, ba chiar milioanele mele de cărți care își aveau locul asigurat în comerțul de carte și în nenumărate case, nu se mai găsește astăzi în Germania nici măcar una; cine mai posedă vreun exemplar îl ține ascuns cu grijă, iar bibliotecile publice le țin sub obroc în așa-zisul „dulap cu otravă", unde sunt accesibile doar posesorilor unui permis special din partea autorităților, care vor să le analizeze „științific" – de cele mai multe ori pentru a le defăima. Dintre cititorii, dintre prietenii care-mi scriau, nici unul nu mai îndrăznește de multă vreme să-mi pună numele pe un plic. Și asta încă nu e de ajuns: și în Franța, în Italia, în toate țările actualmente înrobite, în care cărțile mele traduse erau bine-cunoscute, acum ele sunt puse la index tot din ordinul lui Hitler. Eu sunt astăzi ca scriitor, cum spunea Grillparzer al nostru, cel care „din timpul vieții merge în urma propriului său cadavru"; totul sau aproape tot ce-am edificat ca valoare de interes universal în patruzeci de ani a fost distrus de acest pumn. Așa că, atunci când îmi menționez „succesul", nu vorbesc de ceva

care-mi aparține, ci despre ceva care mi-a aparținut cândva precum casa mea, patria mea, liniștea mea, libertatea mea, independența mea; așadar, n-aș putea să învederez în toată adâncimea și dimensiunea lui abisul în care m-am prăbușit mai târziu, dacă în prealabil n-aș arăta înălțimea de la care s-a produs căderea, și nici n-aș putea să zugrăvesc modul unic de exterminare a unei întregi generații literare, pentru care, în fond, nici nu găsesc termen de comparație în istorie.

Succesul nu a dat buzna în casa mea; el a venit încet, prudent, dar a rămas cu mine, statornic și credincios, până în momentul când l-a alungat Hitler cu harapnicul decretelor sale. Răsunetul lui a crescut de la an la an. Chiar prima carte pe care am publicat-o după *Ieremia*, primul volum din ciclul *Ctitori ai umanității*, trilogia *Trei maeștri*, mi-a deschis calea; expresioniștii, activiștii, experimentaliștii își pierduseră suflul, pentru cei înarmați cu răbdare și perseverență drumul spre popor era din nou liber. Nuvelele mele *Amoc* și *Scrisoarea unei necunoscute* s-au bucurat de o popularitate de care altminteri numai romanele au parte, au fost dramatizate, prezentate în public, ecranizate; o cărticică, *Orele astrale ale omenirii* – citită în toate școlile –, a atins în scurt timp un tiraj de două sute cincizeci de mii de exemplare. În câțiva ani, mi-am creat ceea ce, în opinia mea, reprezintă pentru un autor atributul cel mai valoros al succesului: o colectivitate, un grup statornic de oameni care să aștepte cu interes fiecare carte nouă, care să cumpere fiecare carte nouă, care să aibă încredere în tine și a cărui încredere să nu ai voie s-o dezamăgești. Treptat, grupul acesta s-a lărgit tot mai mult; din fiecare carte pe care o publicam, se vindeau în Germania în prima zi douăzeci de mii de exemplare, încă înainte să fi apărut vreun anunț în ziare. Uneori încercam în mod premeditat să evit succesul, dar acesta se ținea scai de mine cu o tenacitate surprinzătoare.

Astfel, am scris pentru plăcerea mea personală o carte, biografia lui Fouché; când i-am trimis-o editorului, acesta mi-a scris că va trimite imediat la tipar zece mii de exemplare. L-am rugat insistent să nu tipărească această carte în așa de multe exemplare. I-am spus că Fouché este un personaj antipatic, că în carte nu se găsește nici măcar un episod cu femei și că nu e cu putință să atragă un cerc prea larg de cititori; că ar fi mai bine ca deocamdată să tipărească numai cinci mii. Peste un an se vindeau în Germania cincizeci de mii de exemplare, în aceeași Germanie care astăzi n-are voie să citească nici un rând scris de mine. La fel s-a întâmplat și atunci când m-a cuprins o teamă aproape patologică în legătură cu succesul prelucrării mele după piesa *Volpone*. Intenționam să fac o variantă în versuri și, în nouă zile, fără efort și crispare, am terminat, în proză, scenele. Deoarece întâmplarea făcea ca teatrul Curții din Dresda, față de care mă simțeam obligat moralmente pentru premiera întâiului meu născut, *Tersit*, să se intereseze în acele zile de noi planuri de creație, i-am trimis versiunea în proză, scuzându-mă că aceasta era numai o primă schiță pe care îmi propusesem s-o prelucrez în versuri. Dar teatrul mi-a telegrafiat imediat, rugându-mă ca nu cumva să schimb ceva; într-adevăr, în această formă, piesa s-a jucat după aceea pe toate scenele lumii (la New York, la Theatre Guild, cu Alfred Lunt). În orice puneam la cale în acei ani – succesul și un public cititor german în continuă creștere mă urmau cu credință.

Deoarece am socotit totdeauna de datoria mea ca în cazul operei și personalității altora să merg, biografic sau eseistic, pe urma cauzelor răsunetului lor sau lipsei lor de răsunet în epocă, în unele momente de meditație n-am putut să nu mă-ntreb în ce calitate deosebită a cărților mele se află, la drept vorbind, originea succesului lor, atât de neașteptat pentru mine. În ultimă instanță, cred eu,

aceasta provine dintr-un defect personal, anume din faptul că sunt un cititor lipsit de răbdare și plin de temperament. Orice prolixitate, orice exces și vagă reverie, orice obscuritate și imprecizie, orice superfluitate temporizantă într-un roman, într-o biografie, într-o controversă de idei mă irită. Mă satisface pe deplin numai o carte care în permanență, filă de filă, rămâne la înălțime și care până la ultima pagină mă ține-n tensiune și cu sufletul la gură. Nouă zecimi din toate cărțile care mi-au picat în mână le găsesc mult prea încărcate cu descrieri de prisos, cu dialoguri, vorbă lungă și inutile figuri secundare, și de aceea prea puțin captivante, prea puțin dinamice. Chiar la capodoperele clasice mă deranjează multe locuri unde acțiunea trenează și lâncezește, și adesea am propus editorilor ideea îndrăzneață de-a scoate cândva într-o serie surprinzătoare, curățată temeinic – de la caz la caz – de ceea ce e în plus, întreaga literatură universală, de la Homer prin Balzac și Dostoievski până la *Muntele vrăjit*; în acest fel, toate aceste opere care, indubitabil, prin conținutul lor sfidează timpul, ar putea să pulseze cu o forță reînnoită în vremea noastră.

Această reacție de respingere față de tot ce reprezintă vorbărie interminabilă și abatere de la subiect în operele altora trebuia să se repercuteze cu necesitate asupra propriului meu scris și să mă facă deosebit de exigent în această privință. Obiectiv vorbind, eu scriu ușor și repede; în prima redactare a unei cărți, las pana să alerge în voie și fabulez după pofta inimii. Tot așa într-o biografie, caut în primul rând să pun în valoare amănuntele documentare posibile și admisibile care-mi stau la dispoziție: într-o biografie ca *Maria Antoaneta*, am verificat de fapt fiecare notă de cheltuieli în parte, pentru a stabili consumul personal al reginei, am studiat toate ziarele și pamfletele apărute în epocă, am cercetat din scoarță-n scoarță tot dosarul procesului. Dar din toate acestea nu se mai regăsește nici un

rând în cartea tipărită, căci numai după ce-am scris pe curat prima formă aproximativă a unei cărți începe pentru mine munca propriu-zisă, aceea a condensării și structurării, o muncă prin care elimin versiune după versiune, până ajung la una care să mă satisfacă. Este o necontenită aruncare a balastului peste bord, o permanentă cristalizare și limpezire a arhitecturii interioare; pe când mulți alții nu se pot hotărî să păstreze pentru ei nimic din știința lor și, foarte mândri de orice rând care le-a reușit, caută să pară mai importanți și mai profunzi decât sunt în realitate, ambiția mea este să știu totdeauna mai mult decât scriu negru pe alb în cărțile mele.

Acest proces de condensare, și deci de dramatizare, se repetă apoi încă o dată și încă o dată – și iar pe șpalturile tipărite; și se transformă în cele din urmă într-o cursă pătimașă în căutarea a încă unei fraze, sau chiar doar a unui cuvânt a cărui lipsă nu doar că n-ar diminua precizia, ci, în plus, ar accelera ritmul. Dintre toate laturile muncii mele, pentru mine cu adevărat cea mai plăcută este aceea de suprimare a inutilului. Și mi-amintesc că o dată când, deosebit de mulțumit de munca mea, m-am ridicat de la masă și soția mi-a spus că am aerul unui om care a obținut un succes extraordinar, i-am răspuns, mândru de mine însumi: „Da, am reușit să șterg o frază întreagă și să găsesc în felul acesta o tranziție mai rapidă.“ Așadar, când lumea laudă uneori ritmul cuceritor al cărților mele, trebuie ținut seama că această calitate nu se trage nicidecum dintr-o fire aprinsă sau dintr-un clocot interior, ci pur și simplu din acea metodă sistematică de eliminare permanentă a tuturor inutilelor pauze și zgomote secundare, iar dacă mă consider posesorul vreunei arte, apoi aceasta este arta capacității de-a renunța, căci eu unul nu mă supăr dacă, din o mie de pagini scrise, opt sute merg la coș și numai două sute rămân ca esență

trecută prin filtru. Dacă ceva explică într-o oarecare măsură succesul cărților mele, apoi aceasta e disciplina severă care m-a obligat să mă concentrez cu precădere asupra formelor mai concise, totdeauna asupra a ceea ce este absolut esențial. Și a fost cu adevărat norocul meu, al celui care de la bun început și-a îndreptat meditația spre ceea ce este european, universal, ca apoi să fiu solicitat și de editori străini, francezi, bulgari, armeni, portughezi, argentinieni, norvegieni, letoni, finlandezi, chinezi. În curând, a trebuit să-mi cumpăr un mare dulap de perete, ca să depozitez toate exemplarele din traduceri, iar într-o zi am citit în statistica din *Coopération Intellectuelle* a Ligii Națiunilor de la Geneva că eu aș fi fost la data aceea cel mai tradus autor din lume (tot din cauza temperamentului meu, am considerat că e o informație greșită). În altă zi, mi-a parvenit scrisoarea unei edituri rusești care mă anunța că ar dori să publice o ediție completă a operelor mele în limba rusă și mă întreba dacă aș fi de acord ca Maxim Gorki să scrie cuvântul înainte. Dacă aș fi de acord? Când eu, în școală fiind, citisem pe sub bancă nuvelele lui Gorki, pe care-l iubeam și-l admiram de ani întregi! Dar nu mi-am imaginat niciodată că el avea să audă vreodată de numele meu, necum să citească ceva din scrierile mele; mi se părea peste putință să existe considerente suficient de importante care să-l determine pe un asemenea maestru să scrie un cuvânt înainte la opera mea. Și iarăși, într-o zi m-am pomenit acasă la Salzburg cu un editor american înarmat cu o recomandare – de parcă ar fi fost nevoie de așa ceva –, care-mi propunea să-mi preia în totalitate opera și s-o publice imediat. Era Benjamin Huebsch de la Viking Press, care de-atunci a devenit cel mai de nădejde prieten și sfătuitor al meu și care, după ce toate celelalte au căzut sub jugul și apăsarea cizmelor răsfrânte ale lui Hitler, mi-a păstrat o ultimă patrie în cuvânt,

deoarece pe cea veche, propriu-zisă, germană, europeană, am pierdut-o.

Era mare riscul ca un asemenea succes de public să amețească pe cineva care înainte crezuse mai degrabă în bunăvoința celorlalți decât în capacitatea sa și eficacitatea muncii sale. În sine, orice formă de publicitate înseamnă o tulburare a echilibrului natural al unui om. Într-o situație normală, numele pe care-l poartă un om nu este mai mult decât foița pentru țigară: un semn de recunoaștere, un obiect exterior, aproape neglijabil, având numai niște slabe legături cu subiectul real, cu eul propriu-zis. În cazul succesului, acest nume dă parcă pe dinafară, se desprinde de omul care-l poartă și devine el însuși o putere, o forță, un lucru în sine, un articol comercial, un capital, iar pe planul conștiinței, în replică violentă, devine tot o forță care începe să-l influențeze, să-l domine, să-l transforme pe omul care-l poartă. Firile norocoase, cu conștiința propriei valori, se identifică însă spontan cu influența pe care o exercită. Un titlu, o poziție, un ordin și mai ales publicitatea în jurul numelui pot să producă în ele un mai pronunțat sentiment de siguranță, de mândrie, precum și iluzia că au de jucat un rol deosebit de important în societate, în stat și în epocă, iar aceste persoane, fără să vrea, se umflă-n pene, pentru a ajunge în felul acesta la egalitate de volum cu influența lor exterioară. Dar cel care a primit de la natură înclinația de-a se judeca mereu pe sine însuși percepe orice tip de succes de public ca obligație de-a se menține neschimbat tocmai în această situație dificilă.

Cu aceasta nu vreau să spun că nu m-am bucurat de succesul meu. Dimpotrivă, succesul m-a făcut foarte fericit, dar numai în măsura în care s-a limitat la produsul ieșit din mintea și mâinile mele, la cărțile mele și la fantoma care bântuie în jurul acestora și care e numele meu. Era

mişcător când, aflându-te întâmplător într-o librărie din Germania, vedeai cum, fără să cunoască pe nimeni, un mic licean intra, cerea *Orele astrale* şi plătea din puţinii săi bani de buzunar. Vanitatea putea să te gâdile plăcut când, în vagonul de dormit, conductorul, după ce citea numele, îţi răsfoia respectuos paşaportul; sau când un vameş italian, după ce vedea o carte pe care-o citise şi el, renunţa generos să-ţi mai cotrobăiască prin geamantane. Pentru un autor, chiar şi latura pur cantitativă a prestigiului personal are ceva ademenitor. Din întâmplare, am nimerit odată la Leipzig tocmai în ziua când începea livrarea unei noi cărţi de-ale mele. Am avut o senzaţie stranie să văd câtă muncă umană pusesem, automat, în mişcare prin ceea ce, timp de trei sau patru luni, aşternusem pe trei sute de pagini de hârtie. Muncitori care ambalau cărţi în lăzi voluminoase, alţii care se opinteau să le tragă până jos la camioanele care, la rândul lor, le duceau la vagoanele ce urmau să le transporte spre toate colţurile lumii. Zeci de fete stivuiau în tipografie colile de hârtie, zeţarii, legătorii, expeditorii, comisionarii munceau din zori până noaptea, şi puteai să-ţi faci o idee despre strada maiestuoasă ce s-ar fi putut construi cu aceste cărţi aşezate ca nişte cărămizi. Nici folosul material nu l-am privit vreodată cu dispreţuitoare aroganţă. În anii debutului nu îndrăznisem niciodată să gândesc că aş putea vreodată să câştig bani cu cărţile mele, sau chiar să-mi construiesc o existenţă pe această bază. Acum, cărţile îmi aduceau pe neaşteptate sume importante şi tot mai mari, care păreau să mă scutească pentru totdeauna de orice grijă. (Cine-ar fi putut să se gândească la timpurile de azi?) Puteam să mă las fără teamă în voia vechii pasiuni a tinereţii mele de-a colecţiona manuscrise, şi unele dintre cele mai frumoase şi valoroase dintre aceste minunate relicve au găsit la mine un adăpost păzit cu afecţiune. În schimbul lucrărilor mele care, în comparaţie cu altele, sunt

totuși efemere, am putut să-mi procur manuscrise ale unor opere nemuritoare, manuscrise de Mozart și Bach și Beethoven, de Goethe și Balzac. Aș face o figură rizibilă dacă aș afirma că neașteptatul succes de public m-a găsit indiferent sau chiar m-a deranjat în viața mea particulară.

Dar sunt sincer când spun că succesul a fost pentru mine un prilej de bucurie numai atâta timp cât s-a referit la cărțile mele și la numele meu literar și că a devenit mai degrabă o povară când curiozitatea s-a transferat asupra persoanei mele fizice. Din cea mai fragedă tinerețe, nimic nu s-a manifestat în mine așa de puternic ca dorința instinctivă de-a rămâne liber și independent. Și simțeam că publicitatea fotografică stânjenește și desfigurează ceea ce este mai bun în libertatea personală a oricărui om. În afară de aceasta, ceea ce începusem dintr-o înclinație a firii mele amenința să ia forma unei meserii și chiar a unei industrii. Cu fiecare poștă îmi soseau teancuri de scrisori, invitații, apeluri, solicitări care așteptau răspuns, iar dacă lipseam de-acasă o lună, pierdeam după aceea de fiecare dată două sau trei zile ca să prelucrez maldărul de corespondență și să fac din nou ordine în „întreprindere“. Fără să vreau, din pricina ritmului de desfacere a cărților mele m-am pomenit implicat într-un fel de negustorie care, pentru a fi făcută corect, cerea ordine, evidență, punctualitate, pricepere – toate acestea, virtuți foarte respectabile, dar care, din păcate, nu se împăcau nici pe departe cu preocupările mele și amenințau să-mi tulbure în modul cel mai supărător pura, independenta mea existență de om al reflexiei și reveriei. De aceea, cu cât mi se cerea mai mult în materie de participare, conferințe, prezență la acțiuni festive, cu atât mă retrăgeam mai mult în mine însumi, iar această teamă aproape patologică de-a nu trebui să fiu chezaș cu persoana mea pentru numele meu n-am reușit s-o înving niciodată. Chiar și astăzi, mă simt îmboldit cu totul instinctiv ca

într-o sală, la un concert, la un spectacol de teatru să mă așez în rândul din fund, cel mai ferit de privirile celorlalți. Și mi-este cel mai nesuferit lucru să mă afișez pe un podium sau în orice loc expus; anonimatul existenței în orice ocazie este pentru mine o necesitate vitală. Încă de copil n-am putut să-i înțeleg niciodată pe acei scriitori și artiști ai generației anterioare care voiau să se facă remarcați și pe stradă prin jachetele de catifea și claia de păr, prin buclele coborâte pe frunte, ca, de pildă, stimații mei prieteni Arthur Schnitzler și Hermann Bahr, sau prin proeminența bărbii și extravaganța hainelor. Sunt convins că plasarea persoanei fizice în centrul atenției publice îl duce pe om automat în ispita de-a trăi, după vorba lui Werfel, ca „omul din oglindă" al propriului eu, de a-și construi cu fiecare gest o anumită poză, iar odată cu această modificare a ținutei exterioare se pierde, de obicei, nota de cordialitate, libertate și autenticitate a naturii interioare. De aceea, dacă astăzi aș mai putea s-o iau de la capăt, m-aș strădui, prin publicarea operelor mele sub alt nume, sub un nume inventat, sub pseudonim, să scot un profit sufletesc oarecum dublu din cele două stări de fericire, succesul literar și anonimatul persoanei; căci și așa viața este în sine încântătoare și plină de surprize, darmite când o trăiești în două ipostaze!

Apus de soare

Pentru Europa a fost – îmi voi aminti întotdeauna cu recunoștință de acest lucru – o perioadă relativ liniștită acel deceniu 1924–1933, până când acel om a început să tulbure lumea în care trăiam. Tocmai pentru că suferise atât de mult de pe urma agitatelor evenimente, generația noastră a luat pacea relativă drept un cadou nemaipomenit. Noi toți aveam sentimentul că trebuiau făcute eforturi pentru a recupera ceea ce anii vitregi ai războiului și de după război furaseră din zestrea de fericire, libertate, creativitate a vieții noastre; se muncea mai mult și totuși mai în voie, se călătorea, se experimenta, se redescoperea Europa, lumea. Niciodată n-au călătorit oamenii atât de mult ca în acei ani – era la mijloc nerăbdarea tinerilor să îndrepte în grabă ceea ce stricase războiul? Era poate presentimentul obscur că trebuia ieșit din țarc cât încă mai era timp, înainte de a se zăvorî din nou porțile?

Și eu am călătorit mult în vremea aceea, numai că de data aceasta era vorba de un alt mod de-a călători decât în zilele tinereții mele. Căci nu mai eram un străin în nici una dintre țările în care mergeam, pretutindeni aveam prieteni, editori, un public; cel care venea acum nu mai era curiosul anonim de altădată, ci autorul cărților sale. Aceasta îmi aducea tot felul de avantaje. Puteam să militez cu autoritate sporită

și cu mai multă eficacitate pentru ideea care de ani mulți devenise rațiunea vieții mele: pentru unirea în spirit a Europei. Am ținut în acest sens conferințe în Elveția, în Olanda, am vorbit franțuzește în Palais des Arts, la Bruxelles, italienește la Florența, în istorica Sala dei Dugento, unde șezuseră Michelangelo și Leonardo, englezește în America într-un *lecture tour*[1] de la Atlantic până la Oceanul Pacific. Era un alt mod de-a călători; peste tot ședeam de vorbă ca-ntre prieteni cu fruntașii vieții intelectuale ai țării respective, fără să fiu nevoit să-i caut eu; oamenii spre care în tinerețea mea ridicasem priviri respectuoase și cărora n-aș fi îndrăznit niciodată să le scriu vreun rând îmi deveniseră prieteni. Pătrundeam în cercuri care de obicei închideau ușa cu aroganță în fața străinului; am văzut vestitele Palais du Faubourg Saint-Germain, *palazzo*-urile Italiei, colecțiile particulare; în bibliotecile publice nu mai ședeam rugător la ghișeul de eliberare a cărților, ci directorii în persoană îmi arătau comorile ascunse, la anticariatele milionarilor, ca dr. Rosenbach din Philadelphia, pe lângă vitrinele cărora micul colecționar trecuse cu timiditate, veneam acum în calitate de oaspete. Aveam pentru prima dată drum deschis în așa-zisa lume „de sus“ și în plus mulțumirea, înlesnirea de a nu mai trebui să solicit nimănui accesul, căci totul îmi venea de-a gata. Dar în felul acesta am cunoscut oare lumea mai bine? La tot pasul mă urmărea dorul după călătoriile tinereții mele, când nu mă aștepta nimeni și când viața trăită departe de restul lumii făcea mai gros vălul de mister care înconjoară toate lucrurile; de aceea nu voiam să ies cu totul din vechiul tipar al călătoriilor. Când veneam la Paris, nu voiam să-i anunț din prima zi a sosirii nici chiar pe cei mai buni prieteni, ca Roger Martin du Gard, Jules Romains, Duhamel, Masereel. Mai întâi voiam să hoinăresc

1. Turneu de conferințe (engl.).

din nou pe străzi, nestânjenit și neînsoțit, cum făceam în vremea studenției. Revedeam vechile cafenele și micile cabarete, era un joc care mă făcea să-mi retrăiesc tinerețea; tot așa, când voiam să lucrez, mă duceam în locurile cele mai incredibile, în mici localități de provincie ca Boulogne sau Tirano sau Dijon; era minunat să fii un necunoscut, să locuiești în mici hoteluri după ce trecuseși prin cele nesuferit de luxoase, să fii când printre primii, când printre ultimii, să alternezi lumina cu umbra după bunul tău plac. Iar amintirea plăcută a acelui deceniu trăit după pofta inimii și în cea mai deplină libertate, pe aceasta Hitler n-a putut nici să mi-o confiște, nici să mi-o tulbure, deși avea să-mi răpească atâtea lucruri mai târziu.

Dintre acele călătorii, una a fost pentru mine deosebit de răscolitoare și instructivă: călătoria în noua Rusie. În 1914, cu foarte puțin înainte de război, când lucram la cartea mea despre Dostoievski, eram deja pregătit pentru această călătorie; atunci s-a abătut în șuier ucigător coasa războiului, și din momentul acela mi-a fost parcă mereu teamă de-a reveni asupra hotărârii mele. Pentru toți intelectualii, Rusia devenise, prin experimentul bolșevic, țara cea mai fascinantă de după război, țara care, fără să fie cunoscută prea bine, era în aceeași măsură admirată cu entuziasm și dușmănită cu fanatism. Nimeni nu știa cu certitudine – din cauza propagandei și în aceeași măsură din cauza furibundei contrapropagande – ce s-a întâmplat acolo. Dar se știa că s-a încercat ceva cu totul nou, ceva care în bine sau în rău ar putea fi hotărâtor pentru înfățișarea viitoare a lumii noastre. Shaw, Wells, Barbusse, Istrati, Gide și mulți alții se duseseră acolo, întorcându-se unii entuziasmați, alții dezamăgiți, iar eu n-aș fi fost un om spiritualmente angajat, preocupat de ceea ce e nou, dacă nu m-ar fi încercat tentația să merg să-mi fac o imagine cu propriii ochi.

Cărțile mele cunoșteau acolo o răspândire neobișnuit de mare, nu numai ediția completă prefațată de Gorki, ci și ediții mici, de câteva copeici exemplarul, care pătrunseseră până în straturile cele mai largi; puteam, așadar, să fiu sigur de o bună primire. Dar ceea ce mă deranja era faptul că pe-atunci orice călătorie în Rusia însemna încă de la început un fel de luare de poziție și te obliga să-ți declari în public adeziunea sau dezacordul, în timp ce eu, ca unul care detestam din adâncul inimii politica și dogmele, nu voiam ca, după câteva săptămâni de trecut cu privirea pe deasupra unei țări imense și a unei probleme încă nerezolvate, să mi se pretindă o judecată. Așa că, în ciuda faptului că ardeam de curiozitate, n-am putut niciodată să mă hotărăsc la o călătorie în Rusia Sovietică.

În aceste împrejurări, mi-a parvenit la începutul verii lui 1928 o invitație de a participa, ca delegat al scriitorilor austrieci, la aniversarea la Moscova a o sută de ani de la nașterea lui Lev Tolstoi și de a lua cuvântul la adunarea festivă de acolo. N-aveam nici un motiv să mă eschivez de la o asemenea manifestare, căci, prin obiectul ei situat mai presus de interesele partinice, vizita era la adăpost de atingerea cu politica. Tolstoi ca apostol al nonviolenței nu putea fi categorisit în vreun fel și a vorbi despre el ca scriitor era dreptul meu incontestabil, deoarece cartea mea cu acest subiect fusese difuzată în multe mii de exemplare; de asemenea, mi se părea că ar fi un lucru important pentru întreaga Europă ca scriitorii tuturor țărilor să se întrunească pentru a aduce un omagiu celui mai mare dintre ei. Am acceptat deci, și n-am avut de ce să regret intempestiva mea hotărâre. Chiar și trecerea prin Polonia a fost ceva de neuitat. Am văzut cât de repede poate lumea noastră să-și vindece rănile pe care ea însăși și le-a făcut. Aceleași orașe ale Galiției pe care le văzusem în ruine în 1915 arătau curate și reînnoite; iarăși făceam constatarea că zece ani, care

în viața unui individ înseamnă o bună bucată din existența lui, în viața unui popor durează cât ai clipi din ochi. La Varșovia nu mai era nici o urmă care să arate că pe aici se scurseseră de două ori, de trei ori, de patru ori valuri de armate victorioase și învinse. Cafenelele străluceau de femei elegante. Ofițerii care ieșeau la promenadă pe străzi, zvelți și cu talia marcată, păreau mai degrabă niște desăvârșiți actori de curte care joacă roluri de soldați. Peste tot simțeai elan, încredere și o îndreptățită mândrie că noua republică a Poloniei s-a ridicat cu atâta elan de sub ruinele veacurilor. De la Varșovia mi-am continuat călătoria spre granița rusească. Terenul devenea mai neted și mai nisipos; în fiecare gară aștepta întreaga populație a satului în costume țărănești variat colorate, căci pe-atunci nu trecea dincolo, în țara închisă și interzisă, decât un singur tren de persoane pe zi și era un mare eveniment să vezi vagoanele strălucind de curățenie ale unui tren expres care lega lumea Răsăritului cu lumea Occidentului. În sfârșit, am ajuns la stația de frontieră, Niegorolie. Pe deasupra căii ferate se întindea o pancartă de un roșu aprins cu niște litere chirilice pe care n-am putut să le citesc. Cineva mi le-a tradus: „Proletari din toate țările, uniți-vă!“ Trecând pe sub acest panou de un roșu aprins, pășeam deja în imperiul proletariatului, în Republica Sovietică, într-o lume nouă. Trenul cu care călătoream, ce-i drept, nu era nici pe departe proletar. Am aflat că era un tren cu vagoane de dormit din vremea țarului, mai confortabil și mai comod decât trenurile de lux europene, pentru că era mai spațios și mergea cu viteză mai redusă. Pentru prima dată călătoream pe teritoriul rusesc și, straniu, n-aveam senzația că mă aflu în străinătate. Totul mi se părea ciudat de familiar, întinsa stepă goală cu discreta ei melancolie, micile colibe și orășelele cu turnurile lor cu cupolă în formă de ceapă, bărbații cu barbă lungă, jumătate țărani, jumătate profeți, care ne întâmpinau cu

râsul lor blajin, cu gura până la urechi, femeile cu basmalele lor înflorate și cu fustele albe, care vindeau cvas, ouă și castraveți. Cine mă familiarizase cu toate acestea? Splendida literatură rusă – Tolstoi, Dostoievski, Aksakov, Gorki – care a zugrăvit viața poporului cu atâta măiestrie și realism. Deși nu cunoșteam limba, aveam impresia că-i înțelegeam pe oameni când vorbeau, pe acești oameni mișcător de simpli care ședeau, masivi și molatici, în bluzele lor ample, și pe tinerii muncitori din tren care jucau șah sau citeau sau discutau, acel spirit neliniștit, neastâmpărat al tineretului care, prin mobilizarea tuturor forțelor, cunoștea o nouă resurecție. Să fi fost iubirea de popor a lui Tolstoi și Dostoievski care învia ca o amintire în mine? În orice caz, încă din tren mă luase-n stăpânire un sentiment de simpatie pentru acel ceva pueril și înduioșător, inteligent și încă neinstruit pe care-l aveau acești oameni.

Cele paisprezece zile pe care le-am petrecut în Rusia Sovietică au fost zile de mare tensiune. Vedeai, auzeai, admirai, te scandalizai, te entuziasmai, te supărai, tot timpul era o pendulare între fierbinte și rece. Moscova era ea însăși o dualitate – aici impunătoarea Piață Roșie cu zidurile și turnurile cu cupolă în formă de ceapă, ceva surprinzător de tătăresc, oriental, bizantin și de aceea cu aer de Rusie străveche, iar alături, ca o hoardă străină de uriași americani, blocuri moderne, ultramoderne. Totul era numai contrast; în biserici luceau crepuscular, încă înnegrite de fum, vechile icoane și altarele bogate în aur și argint ale sfinților, iar la o sută de pași mai încolo se afla, în sicriul lui de sticlă, trupul lui Lenin proaspăt îmbălsămat, în costum negru. Alături de câteva automobile sclipitoare, niște *izvozciki* bărboși, murdari își îndemnau căluții lor slabi cu biciul și cu alintări rostite din gură și din vârful buzelor; marea Operă, unde a avut loc întâlnirea, strălucea de pompă și grandoare țaristă pentru publicul proletar, iar în cartierele mărginașe

apăreau, ca niște bătrâne decrepite, vechile case dărăpănate care trebuiau să se sprijine una de cealaltă ca să nu se prăbușească. De prea multă vreme se învechiseră toate, trăiau în virtutea inerției și se acoperiseră de rugină, iar acum voiau să devină dintr-odată moderne, ultramoderne, supertehnice. Din cauza acestei grabe, Moscova făcea impresia unui oraș supraaglomerat, suprapopulat și învolburat. Peste tot era aglomerație, în magazine, în fața teatrelor, și peste tot oamenii trebuiau să aștepte; totul era excesiv de organizat și din cauza aceasta nu funcționa cum trebuie; noua birocrație chemată să facă ordine încă se complăcea în a completa fișe și a tărăgăna totul. Marea întrunire de seară care trebuia să înceapă la ora șase a început la nouă și jumătate; când, mort de oboseală, la ora trei noaptea, am părăsit Opera, lista vorbitorilor încă nu se încheiase; la orice recepție, la orice întâlnire soseai cu un ceas mai devreme. Timpul ți se pulveriza printre degete și totuși fiecare secundă plesnea de prea multele prilejuri de-a privi și de-a observa și de-a discuta; în toate acestea era o anumită febrilitate și simțeai că te invadează pe tăcute acea tainică aprindere rusească a sufletului și plăcerea nepotolită de-a proiecta în afară sentimente și idei încă în stare incandescentă. Fără să știi bine de ce și pentru ce, te cuprindea o ușoară exaltare, atmosfera, agitată și nouă, era de-așa natură; părea că în piept începea deja să-ți bată o inimă de rus.

Multe lucruri erau extraordinare, Leningradul înainte de toate, acest oraș conceput genial de niște prinți temerari, cu largile lui bulevarde, cu palatele lui imense – și totuși încă mai subzista Petersburgul apăsător al *Nopților albe* și al lui Raskolnikov. Impozant Ermitajul și de neuitat priveliștea oamenilor adunați în pâlcuri și scoțându-și respectuos pălăria ca altădată în fața icoanelor: muncitori, soldați, țărani mergeau cu încălțările lor greoaie prin sălile cândva

împărătești, se uitau la tablouri cu o mândrie secretă și parcă spuneau: acestea sunt acum ale noastre și vom învăța și noi să înțelegem asemenea lucruri. Învățătorii conduceau copii bucălați prin săli, comisari cu problemele artei le vorbeau țăranilor întru câtva intimidați despre Rembrandt și Tițian; ori de câte ori li se arătau niscaiva detalii, ridicau cu sfială ochii de sub pleoapele grele. Și aici, ca pretutindeni, era un mic motiv de râs în această curată și cinstită strădanie de-a smulge peste noapte poporul din analfabetism și de a-l ridica la înțelegerea lui Beethoven și Vermeer, dar în această încercare – de-a face ca valorile cele mai înalte să devină pe de o parte accesibile din primul foc, iar pe de altă parte să fie înțelese în mod efectiv – erau cu toții la fel de nerăbdători. În școli copiii erau puși să deseneze lucrurile cele mai extravagante, cele mai năstrușnice, pe băncile fetelor de doisprezece ani vedeai operele lui Hegel și Sorel (pe care atunci eu însumi încă nu-l cunoșteam), vizitii care încă nu puteau citi ca lumea țineau cărți în mână, numai pentru că erau cărți și cărțile însemnau „cultură“, deci o datorie și o chestiune de onoare a noului proletariat. Ah, ce ne mai venea să zâmbim când ni se arăta vreo fabrică modestă și se aștepta de la noi o reacție de uimire, ca și când noi nu mai văzuserăm niciodată așa ceva în Europa sau America; „electrică“, mi-a spus foarte mândru un lucrător, arătând spre o mașină de cusut, și s-a uitat la mine foarte convins că am să chiui de admirație. Pentru că vedea pentru prima dată toate aceste lucruri tehnice, poporul, în simplitatea lui, credea că revoluția și tătuca Lenin au imaginat și născocit toate acestea. Așa că zâmbeai în timp ce admirai și admirai în timp ce te amuzai în sinea ta; ce copil minunat și dotat și bun și mare e această Rusie, îți spuneai întruna și te-ntrebai: va învăța ea oare cu adevărat colosala lecție pe care și-o propusese? Se va realiza și mai departe cu succes acest plan sau se va împotmoli în vechiul oblomovism

rusesc? Acum erai încrezător, acum deveneai neîncrezător. Cu cât vedeam mai mult, cu atât eram mai nedumerit.

Dar contradicția se afla oare în mine? Nu-și avea ea rădăcinile mai degrabă în firea rusului, nu se afla ea chiar în sufletul lui Tolstoi, pe care veniserăm să-l aniversăm? În tren spre Iasnaia Poliana, am vorbit pe această temă cu Lunacearski. „Ce a fost el de fapt, se întreba Lunacearski, un revoluționar sau un reacționar? El însuși o fi știut ce era? Ca rus get-beget, voia totul prea dintr-odată, după milenii să schimbe întreaga lume cât ai bate din palme. Întocmai ca noi, adăugă el zâmbind, și cu o singură formulă, întocmai ca noi. Suntem greșit înțeleși noi, rușii, atunci când ni se spune că suntem răbdători. Noi suntem răbdători cu trupurile noastre și chiar cu sufletul nostru. Dar cu intelectul nostru suntem mai nerăbdători decât oricare alt popor, noi vrem toate adevărurile, vrem totdeauna să cunoaștem imediat adevărul. Și pentru aceasta ce s-a mai chinuit bătrânul." Într-adevăr, mergând prin casa lui Tolstoi de la Iasnaia Poliana, tot timpul n-am simțit altceva decât acest „ce s-a mai chinuit bătrânul". Am văzut masa la care și-a scris nepieritoarele opere, masă pe care o părăsea ca să peticească alături, într-o odaie sărăcăcioasă, încălțăminte, încălțăminte scâlciată. Iată ușa, iată poarta prin care a vrut să evadeze din această casă, din contradicția existenței sale. Am văzut pușca cu care a ucis dușmani în război, el, care a fost totuși dușmanul oricărui război. Întreaga problemă a existenței sale mi se înfățișa concret și cu putere în această scundă și albă casă boierească; dar, ca prin minune, acest sentiment al tragismului existenței lui s-a potolit când ne-am dus la locul de veci al scriitorului.

N-am văzut în Rusia ceva mai extraordinar, ceva mai emoționant ca mormântul lui Tolstoi. Solitar și lăturalnic este acest nobil loc de pelerinaj, ca un pat în adăpostul pădurii. O potecă îngustă duce la această movilă care nu e

altceva decât un dreptunghi de pământ îngrămădit, de nimeni vegheat, de nimeni păzit, umbrit numai de câțiva arbori înalți. Acești arbori falnici au fost sădiți, după cum mi-a povestit la mormânt chiar nepoata lui, de însuși Tolstoi. Fratele său Nikolai și cu el auziseră în copilărie de la o săteancă o poveste cum că acolo unde se sădesc arbori își face fericirea sălaș. Așa că mai în joacă, mai în serios au pus în pământ câțiva puieți. Mult mai târziu și-a amintit bătrânul de această minunată făgăduială din poveste și și-a exprimat îndată dorința de a fi înmormântat sub acei arbori sădiți de mâna lui. S-a întâmplat după cum i-a fost voia; prin simplitatea lui tulburătoare, este mormântul cel mai impresionant din lume. În mijlocul pădurii, o mică movilă dreptunghiulară peste care dau în floare arborii, *nulla crux, nulla corona!*[1] – nici o cruce, nici o piatră funerară, nici o inscripție. Marele om, care a suferit ca nimeni altul din pricina numelui său și a gloriei sale, este înmormântat ca un anonim, întocmai ca un vântură-țară care s-a întâmplat să moară pe drum, ca un soldat necunoscut. Nimănui nu-i este interzis să se apropie de locul de veci al scriitorului, gărduțul de uluci care-l înconjoară nu este închis. Numai respectul oamenilor păzește somnul celui neliniștit. De obicei, somptuozitatea unui mormânt este aceea care ațâță curiozitatea, dar aici, aspra simplitate descurajează pe orice amator de spectacol. Vântul șuieră pe deasupra mormântului celui fără nume precum cuvântul lui Dumnezeu, altminteri nici o voce, ai putea să treci mai departe, crezând că aici este înmormântat un oarecare, că un rus oarecare își doarme somnul de veci în pământul Rusiei. Nici cripta lui Napoleon sub arcul de marmură al

1. „Nici cruce, nici coroană“ (lat.), deviză protestantă atribuită lui Florian Geyer, conducător al Războiului Țărănesc German (1524–1526).

Domului Invalizilor, nici sicriul lui Goethe în cavoul princiar, nici acele monumente funerare de la Westminster nu te zguduie precum acest mormânt emoționant de anonim, sublim în tăcerea lui, acest mormânt aflat undeva în pădure, înconjurat numai de șoaptele vântului și care nici vorbă nu rostește, nici mesaj nu transmite.

Paisprezece zile petrecute în Rusia, și încă mă mai aflam în starea aceea de încordare interioară, în ceața aceea în care plutește intelectul cuprins de o ușoară amețeală. Care erau de fapt acele lucruri care mă impresionaseră așa de mult? În curând aveam să-mi dau seama: erau oamenii și cordialitatea pe care o emanau. Toți, de la primul până la ultimul, erau convinși că sunt părtași la o operă formidabilă ce privește întreaga omenire, toți erau pătrunși de ideea că lipsurile și restricțiile pe care trebuiau să și le impună proveneau din necesitatea îndeplinirii unei misiuni mai înalte. Vechiul complex de inferioritate în fața Europei se preschimbase în mândria nemăsurată de a fi primii, înaintea tuturor. *Ex oriente lux*[1] – de la ei venea mântuirea; aceasta era părerea lor sinceră și cinstită. Adevărul *ei* îl descoperiseră; lor le fusese dat să înfăptuiască ceea ce celorlalți numai în vis li s-a arătat. Când îți arătau te miri ce bagatelă, le străluceau ochii: „Noi am făcut asta." Și acest „noi" era pe buzele întregului popor. Când arăta cu biciul spre vreo casă nouă, vizitiului care te ducea cu trăsura i se transfigura chipul de satisfacție: „Noi" am construit asta. Pe coridoarele facultăților, tătarii, mongolii veneau la tine și-ți arătau, plini de mândrie, cărțile lor: „Darwin!" spunea unul, „Marx!" spunea celălalt, cu aerul de parcă ei le scriseseră. Era ceva care-i îmboldea în permanență să-ți arate, să-ți explice; erau așa de mulțumiți că a venit cineva să le vadă opera. Fiecare avea –

1. Lumina [vine] de la Răsărit (lat.).

cu ani înaintea lui Stalin! – încredere nemărginită față de europeni; te priveau cu ochi în care luceau bunătatea și credința și-ți strângeau mâna zdravăn, ca unui frate. Dar în același timp chiar și cei mai de jos îți dădeau de înțeles că ei, ce-i drept, te îndrăgesc, dar nu fac „plecăciuni“ – eram doar cu toții frați, tovarăși. Nici la scriitori nu era altă atmosferă. În casa care aparținuse altădată lui Aleksandr Herzen ne aflam reuniți nu numai europeni și ruși, ci și tunguși și georgieni și caucazieni; pentru Tolstoi fiecare republică sovietică își trimisese delegatul propriu. Cu cei mai mulți nu puteai discuta, și totuși ne-nțelegeam. Uneori câte unul se scula de la locul lui, venea la tine, îți numea titlul unei cărți pe care-o scriseseși, îți arăta spre inimă pentru a-ți spune „îmi place foarte mult“, apoi te prindea de mână și ți-o strângea mai să ți-o zdrobească de-atâta dragoste. Și mai mișcător era faptul că fiecare aducea câte un dar. Erau încă vremuri grele pe-atunci; obiectele de valoare lipseau, dar fiecare voia să-ți ofere câte o amintire: o veche gravură fără valoare, o carte ce nu se putea citi, o sculptură țărănească. Mie în schimb îmi venea, desigur, mai ușor, pentru că puteam să le ofer mici daruri pe care Rusia nu le mai cunoscuse de ani și ani – o lamă de ras Gillette, un stilou, câteva coli albe de hârtie de calitate pentru scrisori, o pereche de papuci din piele moale, astfel că m-am întors acasă cu un bagaj redus la maximum. Chiar cordialitatea aceasta mută și totuși debordantă avea ceva copleșitor; era vorba de un mod de a te cuceri prin căldură și generozitate, care aici acționa direct și nemijlocit – ceva necunoscut la noi, căci noi nu eram de fapt niciodată în legătură cu poporul –, iar orice contact cu acești oameni se transforma într-o seducție periculoasă căreia unii dintre scriitorii străini care au vizitat Rusia n-au putut să-i reziste. Pentru că se vedeau primiți, ca niciodată, cu onoruri și iubiți de masele adevărate, se simțeau imboldiți să laude regimul care le

asigurase un public care-i citea și îi iubea așa de mult; este cu totul în firea omului de a răsplăti generozitatea cu generozitate, exuberanța cu exuberanță. Trebuie să mărturisesc că eu însumi în unele momente în Rusia am fost cât pe-aci să-ncep a cânta osanale și să mă molipsesc de entuziasmul celorlalți.

Nu era oare purul adevăr că în mijlocul acestei sincere cordialități, în acest minunat climat de amiciție n-avusesem, la drept vorbind, nici măcar un prilej de a sta de vorbă cu cineva, nestingherit, între patru ochi? Necunoașterea limbii mă împiedicase să prind cu adevărat pulsul vieții așa cum o trăiau oamenii din popor. Și apoi, cât văzusem eu din imensul imperiu în aceste paisprezece zile? O părticică infimă! Dacă voiam să fiu cinstit față de mine și față de alții, trebuia să admit că impresia mea, oricât de răscolitoare ar fi fost și oricât elan mi-ar fi inspirat în unele privințe, nu putea totuși să-mi garanteze accesul la realitatea obiectivă. Așa se face că, pe când aproape toți ceilalți scriitori europeni care s-au reîntors din Rusia au publicat imediat câte o carte, exprimându-și adeziunea entuziastă sau dezacordul înverșunat, eu n-am scris decât câteva articole. Și această reținere a fost bine-venită, căci trei luni mai târziu multe lucruri arătau deja altfel decât le văzusem eu, și un an mai târziu, din cauza rapidelor transformări, faptele ar fi dezmințit orice cuvânt. Cu toate acestea, în Rusia am simțit ca niciunde valurile timpului în creșterea lor năvalnică.

La plecarea din Moscova, geamantanele mele erau destul de goale. Ce-am putut să dau am dat și, în ce mă privește, m-am ales numai cu două icoane care după aceea mi-au împodobit camera multă vreme. Dar lucrul cel mai de valoare pe care l-am adus cu mine a fost prietenia lui Maxim Gorki, pe care l-am întâlnit personal pentru prima dată la Moscova. Drumurile noastre s-au încrucișat din

nou peste un an sau doi, la Sorrento, unde trebuise să vină din cauza sănătății lui precare. Acolo, ca oaspete în casa lui, am petrecut trei zile de neuitat.

Faptul că am petrecut împreună câtva timp a fost, în sine, foarte curios. Gorki nu stăpânea nici o limbă străină, eu, pe de altă parte, nu știam rusește. După toate regulile logicii, ar fi trebuit deci să stăm ca doi muți unul în fața celuilalt sau să întreținem o conversație numai prin intermediul stimatei noastre prietene, Maria, baroneasă de Budberg. Dar Gorki n-ar fi fost unul dintre cei mai geniali povestitori ai literaturii universale dacă n-ar fi știut povesti cu întreaga sa ființă. În procesul povestirii, viața lui se muta în cele povestite, iar eu l-am înțeles, fără să înțeleg limba, încă de la început, datorită expresivității mimicii sale. Ca om – nu se poate spune altfel – avea o înfățișare exclusiv „rusească". Nimic nu era remarcabil în trăsăturile lui; pe bărbatul înalt și uscățiv cu părul galben ca paiul și cu maxilarele late ți l-ai fi putut imagina ca țăran pe câmp, ca vizitiu pe-o droșcă sau ca mic cizmar, ca hoinar sărman – totul în el era numai „poporanitate", numai concentrată formă arhetipală a rusului dintotdeauna. Pe stradă ai fi putut trece pe lângă el ca pe lângă un ins oarecare, fără să-ți dai seama că ai fost o clipă în apropierea unui om deosebit. Numai când ședeai față-n față cu el și începea să povestească înțelegeai cu cine ai de-a face. Căci el devenea automat omul pe care-l portretiza. Mi-aduc aminte cum a descris – am înțeles mai înainte de a mi se traduce – un bătrân cocoșat, obosit, pe care-l întâlnise odată, în peregrinările sale. Fără să-și dea seama, capul i-a dispărut între umerii încovoiați, ochii, la început albaștri și scânteietori, au obosit și s-au întunecat, vocea i s-a dogit; fără să-și dea seama, se transformase în bătrânul cocoșat. Și îndată a început să povestească ceva vesel, a izbucnit în râs cu gura până la urechi, s-a lăsat ușor pe spate, o rază îi însenina fruntea; era

o mare desfătare să-l asculți, în timp ce el, cu mișcări precise, ca de creator, rânduia în juru-i oameni și peisaje. Totul la el avea simplitatea naturii, felul cum mergea, cum ședea, cum își încorda auzul, exuberanța lui; într-o seară s-a travestit în boier, și-a pus o sabie la cingătoare și pe chipul lui s-a așternut imediat o expresie aristocratică. Sprâncenele i s-au încordat a poruncă, a început să măsoare cu pași energici camera în lung și-n lat, de parcă ar fi chibzuit asupra prevederilor aspre ale unui ucaz, iar în ultima clipă, când și-a scos acest costum, a izbucnit într-un râs copilăresc, de flăcăiaș de la țară. Vitalitatea lui era un miracol; cu plămânul lui bolnav, trăia de fapt împotriva tuturor legilor medicinei, dar o extraordinară voință de-a trăi, un viu simțământ al datoriei îl ajutau să stea cu fruntea sus; în fiecare dimineață își scria, cu scrisul lui clar și caligrafic, marele său roman, răspundea la sutele de întrebări care-i erau adresate de către tineri scriitori și muncitori din patria sa; a fi în compania lui însemna pentru mine a mă transpune în mediul vital al Rusiei, nu al celei de odinioară și nici al celei de azi, ci în cel al sufletului mare, puternic și profund al poporului nemuritor. În forul lui intim, în acei ani, el încă nu făcuse o alegere clară. Ca vechi revoluționar, dorise această răsturnare, fusese prieten bun cu Lenin, dar nu se hotărâse încă „să devină popă sau papă“, cum spunea el, și totuși îl mustra conștiința că nu era la un loc cu ai săi în acei ani, când în fiecare săptămână se petreceau lucruri importante.

Întâmplarea a făcut ca în acele zile să fiu martorul unei scene foarte caracteristice, absolut neo-rusești, care mi-a dezvăluit întreaga lui sfâșiere lăuntrică. Pentru prima dată intrase în portul Neapole un vas rusesc de război aflat într-o călătorie de antrenament. Tinerii marinari care nu fuseseră niciodată în Occident se plimbau în uniformele lor fercheșe pe Via Toledo și nu se mai săturau uitându-se

cu marii, curioșii lor ochi de țăran la toate lucrurile inedite de-aici. În ziua următoare câțiva dintre ei au hotărât să facă o călătorie la Sorrento pentru a se întâlni cu scriitorul „lor". Nu și-au anunțat sosirea; în concepția lor rusească de fraternitate, ei considerau ca un lucru de la sine înțeles că scriitorul „lor" trebuie să-i primească în orice moment. Când s-au pomenit în fața casei lui au constatat că intuiseră corect: Gorki nu i-a lăsat s-aștepte și i-a invitat înăuntru. Dar – avea să relateze cu haz în ziua următoare însuși Gorki – acești tineri care puneau mai presus de orice „cauza" au avut la început o atitudine cam dură față de el. „Ce locuință ai", au zis ei îndată ce-au intrat în frumoasa vilă confortabilă. „Trăiești întocmai ca un burghez. Și, la urma urmei, de ce nu te întorci în Rusia?" Gorki a trebuit să le explice totul de-a fir a păr. Dar, în fond, acești tineri cumsecade nu erau chiar așa de duri. Ei voiseră numai să arate că nu se ploconesc în fața renumelui și că îl judecă pe om mai întâi prin prisma convingerilor sale. S-au așezat degajați pe scaune, au băut ceai, au stat la taifas și, în încheiere, în chip de bun rămas, l-au îmbrățișat pe rând. Era minunat cum descria Gorki scena, îndrăgostit din suflet de comportarea liberă și lejeră a acestei noi generații și fără să se simtă câtuși de puțin jignit de manierele lor zgomotoase. „Ce deosebire între ei și noi, repeta el de fiecare dată, noi sau plecam capul, sau ne ridicam plini de vehemență, dar nu eram niciodată siguri de noi înșine." Toată seara a avut o strălucire în priviri. Și când i-am spus: „Cred că cel mai bine ar fi fost dacă te-ai fi întors cu ei în țară", a rămas pe gânduri, s-a uitat la mine sfredelitor. „Cum se face că știi asta? Într-adevăr, până în ultimul moment m-am tot gândit dacă n-ar fi cazul să le las pe toate baltă, cărțile, hârtiile și lucrul, și cu acești băiețandri, paisprezece zile pe vasul lor, să merg spre zările albastre. Așa aș fi descoperit din nou ce înseamnă Rusia. Departe de țară, uiți partea cea mai

bună din ceea ce ai învățat, în exil nici unul dintre noi n-a mai produs ceva bun."

Dar Gorki greșea când numea Sorrento un exil. La urma urmei, putea totuși să se întoarcă în orice zi în țară, cum de fapt s-a și întors. De fapt nu era un surghiunit, cu cărțile și persoana lui, ca Merejkovski – l-am întâlnit la Paris pe acest om cu sufletul plin de o tragică amărăciune –, nu era cum suntem noi astăzi, după frumoasa expresie a lui Grillparzer, „între două lumi străine și fără nici o patrie la mijloc", rătăcitori prin limbi împrumutate și bătuți de vânt. Un adevărat exilat însă, și unul de un fel deosebit, am găsit în zilele următoare la Neapole: Benedetto Croce. Decenii la rând el fusese conducătorul spiritual al tineretului, ca senator și ministru avusese parte de toate onorurile exterioare în țara sa, până în momentul când opoziția sa față de fascism l-a adus în conflict cu Mussolini. A renunțat la funcții și s-a retras; dar aceasta nu era de-ajuns pentru intransigenți; ei voiau să-i frângă rezistența și, la nevoie, chiar să-l pedepsească. Studenții, transformați în detașament de șoc al reacțiunii, i-au luat cu asalt casa și i-au spart geamurile. Dar omulețul scund care, cu ochii lui inteligenți și cu bărbuța lui ascuțită, arăta mai degrabă ca un burghez comod nu s-a lăsat intimidat. N-a părăsit țara, a rămas în casa lui, în spatele meterezelor formate din cărțile sale, deși fusese chemat să predea la universități americane și străine. A continuat să scoată revista *Critica* în același spirit, și-a publicat mai departe cărțile; autoritatea lui era așa de mare, încât cenzura, de obicei necruțătoare, la ordinul lui Mussolini a bătut în retragere, în timp ce elevii lui, tovarășii lui de idei au fost complet înlăturați. O vizită la el cerea un curaj deosebit din partea unui italian și chiar din partea unui străin, pentru că autoritățile știau bine că el, în citadela lui, în locuința lui supraîncărcată cu cărți, vorbea fără

reticențe și ocolișuri. Croce trăia, așadar, ca într-un spațiu închis, etanș, ca într-o butelie, în mijlocul celor patruzeci de milioane de compatrioți ai săi. Această izolare ermetică a unui om într-un oraș de milioane, într-o țară de milioane, avea pentru mine ceva fantomatic și totodată grandios. Încă nu știam că aceasta încă mai însemna o formă blândă de înăbușire a spiritului, mult mai blândă decât aceea de care urma să avem noi parte mai târziu, și nu puteam să nu admir prospețimea și suplețea inteligenței de care acest om, de-acuma bătrân, dădea dovadă în lupta de fiecare zi. Dar el râdea. „Tocmai rezistența este aceea care întinerește omul. Dacă aș fi rămas senator, aș fi avut o viață ușoară, dar din punct de vedere intelectual aș fi devenit de mult un leneș și un inconsecvent. Nimic nu este mai dăunător pentru un intelectual ca lipsa spiritului de rezistență; de-abia de când sunt singur și de când nu mai am tineretul în jurul meu sunt nevoit să devin eu însumi din nou tânăr."

Dar a trebuit să treacă un număr de ani până să înțeleg la rândul meu că încercarea provoacă, persecuția întărește și însingurarea potențează, dar numai în măsura în care nu te zdrobește. Ca toate lucrurile esențiale ale vieții, asemenea cunoștințe nu se dobândesc niciodată din experiența altora, ci totdeauna numai din trăirea propriului destin.

Faptul că nu l-am văzut niciodată pe omul cel mai important al Italiei, Mussolini, se explică prin incapacitatea mea de a mă apropia de personalități politice; chiar și în patria mea, în mica Austrie, nu m-am întâlnit niciodată cu nici unul dintre oamenii politici aflați la cârma statului, nici cu Seipel, nici cu Dollfuss, nici cu Schuschnigg. Și totuși ar fi fost de datoria mea ca lui Mussolini, care, după cum am aflat de la niște prieteni comuni, a fost unul dintre primii și cei mai asidui cititori ai cărților mele în Italia, să-i transmit personal mulțumiri pentru felul spontan în care

mi-a satisfăcut prima rugăminte pe care am adresat-o vreodată unui om de stat.

Faptele s-au petrecut după cum urmează. Într-o zi am primit o scrisoare expres de la un prieten din Paris, care-mi spunea că o doamnă de origine italiană vrea să-mi facă o vizită la Salzburg într-o chestiune importantă. Eram rugat s-o primesc imediat. Ea a venit în ziua următoare și ceea ce mi-a relatat era, într-adevăr, zguduitor. Soțul ei, un eminent medic dintr-o familie săracă, fusese crescut de către Matteotti pe cheltuiala acestuia. Asasinarea brutală a acestui lider socialist de către fasciști determinase istovita conștiință universală să mai reacționeze o dată cu revoltă împotriva unei crime fără precedent. Întreaga Europă se ridicase plină de indignare. Credinciosul prieten a fost atunci unul dintre cei șase curajoși care au îndrăznit să poarte în public pe străzile Romei sicriul celui asasinat; la scurt timp după aceea, boicotat și amenințat, a plecat în exil. Dar soarta familiei lui Matteotti nu-i dădea pace; el voia ca, în amintirea binefăcătorului său, să-i scoată ilegal din Italia pe copiii acestuia. În timp ce încerca să realizeze acest lucru, a căzut în mâinile unor spioni sau agenți provocatori și a fost arestat. Deoarece orice amintire legată de Matteotti era penibilă pentru Italia, un proces în acest context cu greu ar fi putut avea un deznodământ prea rău pentru cel în cauză; procurorul a reușit însă, printr-un tertip, să-l implice în același timp în alt proces, care avea la bază punerea la cale a unui atentat cu bombă împotriva lui Mussolini. Și medicul care pe câmpul de luptă primise cele mai înalte decorații de război a fost condamnat la zece ani de temniță grea.

Tânăra femeie era, se-nțelege, extrem de îngrijorată. Ea spunea că trebuie făcut ceva contra acestei sentințe căreia soțul ei nu-i va putea supraviețui. Că toate numele literare ale Europei trebuie să se unească într-un protest ferm – și mă ruga s-o ajut. Am sfătuit-o imediat să renunțe la ideea

de a încerca ceva pe calea protestelor. Știam cât de contraindicate deveniseră de la război încoace toate aceste manifestări. Am încercat s-o lămuresc că, din mândrie națională în primul rând, nici o țară nu acceptă să modifice sub presiune externă o hotărâre a justiției și că protestul european în cazul Sacco și Vanzetti din America a avut mai degrabă un efect negativ decât pozitiv. Am rugat-o insistent să nu întreprindă nimic de felul acesta. N-ar face decât să agraveze situația soțului ei, pentru că Mussolini niciodată nu va ordona – nici n-ar putea, chiar dacă ar vrea – o ușurare a pedepsei, dacă se încearcă să i se impună din afară acest lucru. Dar i-am promis, fiind eu însumi realmente zguduit, să fac tot ce-mi stă în puteri. I-am spus că întâmplător săptămâna următoare plecam în Italia, unde aveam prieteni binevoitori, care ocupau poziții foarte influente. Poate că aceștia vor fi în măsură să facă ceva, în mod discret, în favoarea medicului.

Am încercat chiar din prima zi. Dar am văzut ce șanțuri adânci săpase teama în sufletele oamenilor. Îndată ce pomeneam numele respectiv, fiecare se simțea pus în dificultate: nu, el nu poate influența cu nimic... este absolut imposibil. În felul acesta, problema s-a plimbat de la unul la altul. M-am întors oarecum încurcat acasă, pentru că, cine știe, nefericita femeie ar fi putut să creadă că nu epuizasem toate posibilitățile. Și acest lucru era adevărat. Îmi mai rămânea o cale: să merg pe drum drept, deschis, la omul în mâinile căruia se afla decizia, să-i scriu lui Mussolini însuși.

Ceea ce am și făcut. I-am adresat o scrisoare scrisă cu reală convingere. Nu vreau să încep cu vorbe măgulitoare, îi scriam, și vreau să spun încă de la început că nu cunosc nici omul și nici gravitatea faptei. Dar i-am cunoscut soția care este, fără îndoială, nevinovată, or, tocmai asupra ei ar cădea toată greutatea pedepsei, dacă ar trebui ca soțul ei să

petreacă acești ani în temniță. Nu vreau să critic câtuși de puțin sentința, dar îmi dau seama că pentru această femeie ar fi o salvare de la moarte dacă soțul ei, în loc să stea în temniță, ar fi dus pe una din acele insule cu deținuți unde li se permite soțiilor și copiilor să locuiască cu exilații.

Am depus scrisoarea adresată lui Mussolini într-o cutie poștală obișnuită din Salzburg. Patru zile mai târziu, legația italiană de la Viena îmi scria că a dat curs cererii mele. În același timp, mi-a parvenit din Italia o telegramă care confirma aprobarea transferului solicitat.

Era bine de călătorit în anii aceia, cu puțin înainte de dezlănțuirea furtunii. Dar la fel de frumos era să te întorci acasă. Ceva deosebit se petrecuse fără să prindem de veste. Micul oraș Salzburg, cu cei patruzeci de mii de locuitori ai săi, pe care mi-l alesesem tocmai pentru așezarea lui într-un romantic colț de provincie, trecuse prin transformări uimitoare: în timpul verii devenise capitala artistică nu numai a Europei, ci a întregii lumi. Pentru a-i scoate din dificultate pe artiștii și muzicienii care vara rămâneau fără pâine, Max Reinhardt și Hugo von Hofmannsthal organizaseră în anii postbelici cei mai grei câteva spectacole, mai ales celebrul spectacol în aer liber cu piesa lui Hofmannsthal *Toți și fiecare-n parte*, din piața domului din Salzburg, care atrăgeau în primul rând spectatori din zona imediat învecinată; mai târziu s-a încercat acest lucru și cu spectacole de operă, cu un succes tot mai mare, tot mai strălucitor. Treptat, lumea a început să manifeste interes. Cei mai buni dirijori, cântăreți, actori se străduiau să ajungă aici, bucuroși de ocazia de a-și arăta măiestria și în fața unui public internațional, nu numai în fața celui autohton. Festivalurile de la Salzburg au devenit dintr-odată o atracție pentru întreaga lume, un fel de festivaluri olimpice moderne ale artei, la care toate națiunile se întreceau în a-și prezenta cele mai

bune producții. Toți voiau să asiste la aceste manifestări extraordinare. Regi și prinți, stele de cinema și milionari americani, prietenii muzicii, artiști, poeți și snobi își dădeau în ultimii ani randevu la Salzburg; niciodată nu se reușise în Europa o asemenea concentrare de valori teatrale și muzicale ca în acest mic oraș din mica și multă vreme disprețuita Austrie. Salzburgul prospera. Vara, pe străzile orașului, orice ins venit din Europa sau America în căutarea unui spectacol artistic de cea mai bună calitate se îmbrăca în costumele naționale ale localnicilor din Salzburg – pantaloni din pânză albă de in și jachete pentru bărbați, pestrițul costum tirolez, pentru femei –, micuțul Salzburg devenise peste noapte arbitrul modei universale. În hoteluri se dădea lupta pentru camere, alaiul automobilelor spre locul festivalului era tot așa fastuos ca și cel de odinioară spre balul de la curtea imperială, gara era permanent inundată de pasageri; unele orașe au încercat să abată spre ele acest flux aurifer, dar n-au reușit. Salzburgul a fost și a rămas timp de un deceniu locul de pelerinaj artistic al Europei.

Așa se face că în orașul în care locuiam m-am pomenit dintr-odată înconjurat de oameni din întreaga Europă. Din nou soarta îmi îndeplinea o dorință pe care nici n-aș fi avut curajul s-o schițez în gând, iar casa noastră de pe Kapuzinerberg a devenit o casă europeană. Cine n-a trecut ca oaspete pe-acolo? Cartea noastră de oaspeți ar putea să aducă în privința aceasta o mărturie mai convingătoare decât simpla mea amintire, dar și această carte, împreună cu casa și cu multe altele, a căzut în mâinile național-socialiștilor. Cu cine n-am petrecut acolo momente de neuitat, când priveam de pe terasă spre frumosul și pașnicul peisaj, fără să bănuim că exact vizavi, pe muntele Berchtesgaden, se afla omul care avea să distrugă toate acestea! Romain Rolland a locuit la noi, și Thomas Mann; dintre scriitori au

fost întâmpinați cu căldură H.G. Wells, Hofmannsthal, Jakob Wassermann, van Loon, James Joyce, Emil Ludwig, Franz Werfel, Georg Brandes, Paul Valéry, Jane Adams, Schalom Asch, Arthur Schnitzler, dintre muzicieni Ravel și Richard Strauss, Alban Berg, Bruno Walter, Bartók și-atâția și-atâția dintre pictorii, actorii, savanții veniți din toate colțurile lumii! Câte momente bune și senine de dialog intelectual nu ne aduceau adierile fiecărei veri! Într-o zi a urcat coasta abruptă Arturo Toscanini și, din același moment, a început o prietenie care m-a făcut să iubesc și să gust muzica și mai mult, cu o și mai profundă cunoaștere decât înainte. Apoi i-am fost ani și ani oaspete nelipsit la repetiții, și de fiecare dată descopeream pasiunea pe care-o punea în lupta pentru atingerea acelei perfecțiuni care apare în concertele publice ca miracol de spontaneitate (am încercat odată să evoc într-un articol aceste repetiții care, prin forța exemplului, îndeamnă pe orice artist să nu se lase până nu ajunge pe treapta cea mai de sus a desăvârșirii). Aveam confirmarea strălucită a cuvintelor lui Shakespeare: „Muzica este hrana sufletului." Și urmărind emulația artelor, binecuvântam destinul care îmi hărăzise să-mi întemeiez creația pe legătura permanentă cu acestea. Ce bogate, ce pline de culoare erau aceste zile de vară, când arta și binecuvântatul peisaj se potențau reciproc! Și totdeauna, când mă întorceam în amintire la orășelul decăzut, cenușiu, oropsit, cum fusese el imediat după război, la casa noastră în care, înghețați, ne luptam cu ploaia care pătrundea prin acoperiș, îmi dădeam seama ce au însemnat acești incomparabili ani de pace pentru viața mea. Era din nou îngăduit să crezi în oameni, în umanitate.

Au venit mulți oaspeți dragi, de seamă, în casa noastră în acei ani, dar și în ceasurile de singurătate se forma în jurul meu un cerc magic de chipuri sublime ale căror umbre

și urme am reușit treptat să le conjur: în deja amintita mea colecție de manuscrise, se reuniseră maeștrii cei mai mari ai tuturor timpurilor. Datorită unei bogate experiențe, mijloacelor mai îndestulătoare și, mai ales, datorită unei pasiuni încă tenace, ceea ce începusem ca diletant de cincisprezece ani se transformase în toți acești ani dintr-o simplă acumulare într-o structură organică și, îndrăznesc să spun, într-o adevărată operă de artă. În primii ani, ca la orice începător, strădania mea exclusivă a fost să adun la repezeală nume, nume celebre; apoi, dintr-un imbold psihologic, am strâns mai mult manuscrise – versiuni inițiale sau fragmente de opere – care îmi înlesneau accesul la modul de creație al unui maestru îndrăgit. Dintre nenumăratele enigme impenetrabile ale universului, cea mai profundă și cea mai misterioasă rămâne totuși aceea a creației. Aici natura te pune în imposibilitate de-a trage cu urechea la ușa ei; nu-ți va permite niciodată să zărești măcar cu coada ochiului prin ce supremă știință a făcut ea să apară pământul, o mică floare, o poezie sau un om. Aici, neîndurătoare și inflexibilă, se ascunde în spatele vălurilor ei. După ce-a trecut, clipa inspirației nu va mai putea fi descrisă nici de poet, nici de muzician. După ce creația și-a găsit rotunjimea perfectă, artistul nu mai știe nimic despre originea și nici despre creșterea și devenirea ei în timp. El nu va putea niciodată sau aproape niciodată să explice cum în mintea lui inspirată cuvintele s-au înlănțuit într-o strofă, cum din tonuri disparate s-au închegat melodii care vor răsuna prin secole. Singurul lucru care poate să dea o vagă idee despre acest insesizabil proces al creației sunt filele de manuscris, și mai ales acelea nedestinate încă tiparului, acelea presărate cu corecturi, schițele inițiale încă incerte, din care apoi numai treptat se cristalizează forma viitoare, definitivă. A strânge la un loc asemenea file provenind de la toți marii poeți, filozofi și muzicieni, asemenea corecturi, martori ai

luptei lor pentru creație, a reprezentat în viața mea de colecționar de manuscrise epoca a doua, trăită cu conștiința mai clară a scopului. Era pentru mine o plăcere să le vânez pe la licitații, o osteneală asumată cu dragă inimă să le dibui prin locurile cele mai ascunse și în același timp un fel de știință, pentru că, pe lângă colecția mea de manuscrise autografe, a apărut încetul cu încetul o a doua, care cuprindea toate cărțile ce s-au scris vreodată despre manuscrisele autografe, toate cataloagele care s-au tipărit vreodată, în număr de peste patru mii, o bibliotecă fără egal și fără rival, deoarece negustorii înșiși nu puteau să investească atâta timp și pasiune în acest domeniu special. Pot spune, într-adevăr – ceea ce n-aș îndrăzni niciodată să afirm în privința literaturii sau a unui alt domeniu al vieții –, că în acești treizeci sau patruzeci de ani de activitate de colecționar devenisem o autoritate de mâna întâi în domeniul manuscriselor și că știam despre orice filă importantă unde se află, cui aparține și cum a ajuns în mâinile posesorului ei; devenisem deci un adevărat cunoscător care putea, de la prima privire, să se pronunțe asupra autenticității și care în materie de evaluare era mai versat decât cei mai mulți dintre profesioniști.

Dar, treptat, ambiția mea de colecționar a început să tindă mai departe. Nu mă mai mulțumeam să am o simplă galerie de manuscrise ale literaturii universale și ale muzicii, o oglindă a miilor de modalități și metode de creație; simpla extindere a colecției nu mă mai satisfăcea; ceea ce mi-am propus în ultimii zece ani ai activității mele de colecționar a fost un permanent spor de calitate. Dacă la început mă mulțumea să am niște file provenind de la un scriitor sau un muzician, cu timpul mi-am îndreptat efortul spre momentul cel mai fericit al creației unui artist, acela al maximei lor performanțe. La un poet, așadar, nu căutam numai manuscrisul uneia dintre poeziile sale, ci al

uneia dintre cele mai frumoase poezii ale sale și, pe cât posibil, al uneia dintre acele poezii care și-a asigurat viața fără de moarte, din minutul în care inspirația și-a găsit, cu ajutorul cernelii sau al creionului, pentru prima dată întruchipare pământească. De la nemuritori, din relicvariul manuscriselor lor, voiam – temerară ambiție! – tocmai ceea ce i-a făcut nemuritori în conștiința omenirii.

În felul acesta, colecția se afla, de fapt, într-o continuă prefacere; orice filă necorespunzătoare acestei foarte înalte exigențe o dădeam la o parte, o vindeam sau o schimbam, îndată ce se ivea ocazia, cu una mai semnificativă, mai caracteristică, mai – dacă pot spune așa – aptă pentru eternitate. Și miracolul a făcut ca acest lucru să-mi reușească în multe cazuri, căci în afară de mine existau numai foarte puțini care colecționau piese esențiale cu o asemenea pricepere, cu o asemenea sârguință și în același timp cu o asemenea știință. Așa s-au strâns până au umplut mai întâi o mapă și apoi o ladă întreagă făcută din metal și azbest, ca să fie ferite de distrugere, manuscrise inițiale de opere sau din opere aparținând celor mai durabile manifestări ale umanității creatoare. Constrâns cum sunt astăzi la condiția de nomad, nu am aici la îndemână catalogul acelei colecții de multă vreme risipite și pot enumera numai la întâmplare câteva din lucrurile în care geniul pământesc s-a întruchipat într-un moment sortit să rămână etern.

Aveam o filă din caietul de lucru al lui Leonardo, observații în scris inversat la niște desene, de la Napoleon ordinul către soldații săi înainte de Rivoli într-un scris de-abia lizibil, risipit pe patru pagini, de la Balzac aveam un întreg roman pe coli de tipar, unde pe fiecare filă era un câmp de bătaie cu mii de corecturi și se vedea, cu o claritate extraordinară, lupta lui titanică de la o corectură la alta (din fericire s-a salvat o fotocopie pentru o universitate americană).

Aveam *Nașterea tragediei* a lui Nietzsche într-o primă versiune, necunoscută, pe care o scrisese pentru Cosima Wagner cu mult înainte de publicare, o cantată de Bach, aria Alcestei de Gluck și o altă arie de Händel, ale cărui manuscrise muzicale sunt, dintre toate, cele mai rare. Totdeauna căutam, și de cele mai multe ori găseam, lucrurile cele mai caracteristice; de la Brahms *Cântecele țigănești*, de la Chopin *Barcarola*, de la Schubert nemuritoarea piesă *Către muzică*, de la Haydn nepieritoarea melodie „Dumnezeu să te aibă în pază" din Cvartetul Imperial. În unele cazuri am reușit chiar să realizez din forme particulare ale creației un tablou general al unei individualități creatoare. Astfel, de la Mozart am avut nu numai o foaie scrisă cu stângăcie de către băiatul de unsprezece ani, ci și – indiciu al artei sale de compozitor de lieduri – nemuritoarea *Viorea* pe versurile lui Goethe, din muzica lui de dans menuetele care parafrazau „Non più andrai" a lui Figaro, iar din *Figaro* însuși aria lui Cherubino; pe de altă parte, am avut fermecător de indecentele scrisori către verișoara lui, al căror text complet n-a fost niciodată încredințat tiparului public, și un canon scabros și, în sfârșit, încă o filă pe care a scris-o cu foarte puțin timp înainte de a muri, o arie din *Titus*. Tot așa de departe mersesem cu rotunjirea arcului existențial la Goethe: prima filă, o traducere făcută de băiatul de nouă ani din latină, ultima, o poezie scrisă la vârsta de optzeci și doi de ani, cu foarte puțin timp înaintea morții, și, între acestea, o filă importantă din piesa de vârf a operei sale, un in-folio de două pagini din *Faust*, un manuscris referitor la științele naturii, numeroase poezii și în plus niște desene din cele mai diferite etape ale vieții sale; aceste cincisprezece file îți dădeau o vedere de ansamblu asupra întregii vieți a lui Goethe. Ce-i drept, la Beethoven, primul dintre idolii mei, nu mi-a mai reușit o asemenea perfectă cuprindere. Așa cum m-am confruntat în cazul lui Goethe cu editorul

meu, profesorul Kippenberg, tot așa aici l-am avut ca rival și contraofertant pe unul dintre cei mai bogați oameni din Elveția, care strânsese un tezaur beethovenian fără egal. Dar, abstracție făcând de agenda din tinerețe, de liedul *Sărutul* și de niște fragmente din muzica la *Egmont*, am reușit ca măcar un moment, cel mai tragic al vieții lui, să-l pot reprezenta în întregime într-un fel pe care nici un muzeu din lume n-ar putea să-l ofere. O întâmplare fericită a făcut să intru de la prima încercare în posesia tuturor pieselor încă existente care-i mobilaseră camera și care după moartea sa fuseseră scoase la licitație și achiziționate de consilierul aulic Breuning: înainte de toate, marea masă de scris în al cărei sertar se aflau ascunse cele două portrete ale iubitelor lui, al contesei Giulietta Guicciardi și al contesei Erdödy, caseta de bani pe care a ținut-o până în ultima clipă lângă patul lui, micul pupitru pe care-și scrisese, bolnav fiind, ultimele compoziții și scrisori, o șuviță albă de păr care i-a fost tăiată când se afla pe patul de moarte, invitația la ceremonia înmormântării, ultima listă de rufe date la spălat pe care a scris-o cu mâna tremurândă, documentul inventarului casnic scos la licitație și subscripția prietenilor săi vienezi pentru bucătăreasa Sali, rămasă fără mijloace de existență. Și întrucât adevăratului colecționar întâmplarea îi întinde totdeauna o prietenească mână de ajutor, am avut ocazia ca, scurt timp după ce am achiziționat toate aceste lucruri din camera unde a murit, să obțin și cele trei desene care-l înfățișează pe patul de moarte. Din relatările contemporanilor, se știa că un tânăr pictor și prieten al lui Schubert, Josef Teltscher, încercase în ziua de 27 noiembrie, când Beethoven se lupta cu moartea, să-l deseneze pe muribund, dar fusese dat afară din cameră de către consilierul aulic Breuning, care vedea în aceasta o impietate. Timp de o sută de ani nu s-a mai știut nimic despre aceste desene, până când, la o mică licitație la Brno,

s-au vândut la un preț derizoriu mai multe zeci de mape ale pictorului în care s-au descoperit imediat și aceste schițe. Și cum pe de altă parte o întâmplare se leagă de alta, într-o zi am fost întrebat de un negustor dacă nu m-ar interesa originalul desenului care-l înfățișează pe Beethoven pe patul de moarte. I-am răspuns că acesta se afla deja în posesia mea, dar ulterior s-a dovedit că foaia ce-mi fusese oferită era originalul litografiei lui Danhauser care-l arăta pe Beethoven pe patul de moarte, litografie devenită atât de celebră mai târziu. În felul acesta, reunisem tot ceea ce era în măsură să fixeze și să redea acel ultim moment, memorabil și cu adevărat nepieritor.

Că nu m-am considerat niciodată posesorul acestor lucruri, ci numai păstrătorul lor în timp, iată ceva care nu are nevoie de demonstrație. Nu dorința de-a avea, de-a acapara pentru mine însumi era cea care-mi dădea ghes, ci pasiunea de-a reconstitui un context, de-a ridica o colecție la rangul de operă de artă. Eram conștient că această colecție luată în totalitatea ei era mai aptă să biruiască vicisitudinile decât propriile mele opere. În ciuda a multe propuneri, nu m-am grăbit să întocmesc un catalog, pentru că mă aflam încă în plină muncă de construcție și, potrivit exigențelor pe care mi le impuneam, unele nume și unele piese încă nu le dețineam în starea cea mai satisfăcătoare. Planul meu îndelung cumpănit era ca după moartea mea această colecție unică să rămână acelui institut care va îndeplini o condiție, și anume aceea de-a fixa o anumită sumă anuală care să asigure completarea colecției în sensul dorit de mine. În felul acesta, colecția n-ar fi rămas un sistem osificat, ci un organism viu, apt să se dezvolte încă cincizeci sau o sută de ani după ce eu nu voi mai fi în viață, devenind un ansamblu tot mai frumos.

Dar vitregitei noastre generații îi este interzis să-și facă planuri dincolo de orizontul de timp al vieții ei. Când a

început epoca lui Hitler și eu a trebuit să-mi părăsesc casa, am pierdut cheful de a mai colecționa, precum și posibilitatea de a mai păstra ceva în siguranță. O vreme am lăsat unele piese în seifuri și pe la prieteni, dar apoi – ținând seama de vorba profetică a lui Goethe, cum că muzeele, colecțiile și panopliile se transformă în niște priveliști încremenite dacă nu li se asigură dezvoltarea în continuare – am hotărât că e mai bine să-mi iau rămas-bun de la o colecție căreia nu-i mai puteam consacra efortul meu creator. O parte am dăruit-o, când am plecat, Bibliotecii Naționale din Viena, în principal acele piese pe care eu însumi le primisem în dar de la contemporani, prietenii mei, o parte am înstrăinat-o, iar ceea ce s-a întâmplat sau se întâmplă cu restul nu mă preocupă din cale-afară. Totdeauna pasiunea mea a fost actul creației, și mai puțin rezultatul acestuia. Așa că nu plâng după colecționarul care am fost cândva. Căci, dacă în aceste timpuri ostile oricărei arte și oricărei colecții, noi, hăituiții și surghiuniții, a trebuit să învățăm o artă, apoi aceasta a fost arta de a ne lua rămas-bun de la tot ceea ce cândva am iubit și cu care ne-am mândrit.

În felul acesta, cu lucrări și călătorii, cu studii, lecturi, achiziții și bucurii, anii au trecut. Într-o dimineață de noiembrie a anului 1931 m-am trezit că împlineam cincizeci de ani. Pentru bravul poștaș cu părul alb de la Salzburg, această zi n-a fost prea ușoară. Cum în Germania domnea bunul obicei ca a cincizecea aniversare a unui autor să fie marcată pe larg în ziare, bătrânul a trebuit să urce treptele abrupte cu un maldăr impresionant de scrisori și telegrame. Înainte de-a le deschide și a le citi, am reflectat asupra semnificației pe care o avea această zi pentru mine. Al cincizecilea an de viață înseamnă un moment de cotitură; neliniștit, te uiți înapoi, măsori cât din drumul tău ai

parcurs deja și te întrebi în sinea ta dacă și de-acum încolo te va mai duce spre culmi. Am reflectat asupra timpului pe care l-am trăit; așa cum din casa mea priveam spre lanțul Alpilor și spre valea domoală, am privit în urmă spre acești cincizeci de ani și a trebuit să-mi spun că aș comite o nelegiuire dacă aș încerca să fiu nerecunoscător. La urma urmelor, mi se dăduse mai mult, infinit mai mult decât m-aș fi așteptat sau aș fi sperat să primesc. Mijlocul prin care mi-am propus să-mi dezvolt și să-mi afirm personalitatea, producția literară, poetică, a dat rezultate cu mult peste ceea ce întrezărisem în cele mai îndrăznețe visuri ale copilăriei. Aveam în față, ca dar din partea editurii Insula la a cincizecea mea aniversare, o bibliografie a cărților mele apărute în toate limbile, ea însăși o carte; nici o limbă nu lipsea, nici bulgara și nici finlandeza, nici portugheza și nici armeana, nici chineza și nici maratti. În scriere pentru orbi, sub formă stenografică, în toate caracterele și idiomurile exotice, plecaseră de la mine spre oameni cuvinte și idei; prezența mea se extinsese nemăsurat de mult dincolo de limitele ființei mele. Câtorva dintre cei mai buni oameni ai timpului nostru le câștigasem prietenia, asistasem la cele mai reușite montări de spectacole; am putut vedea și admira orașele eterne, tablourile nemuritoare, cele mai frumoase peisaje ale pământului. Am rămas un om liber, nelegat de vreo slujbă sau profesie, munca mea a fost bucuria mea și, mai mult decât atâta, ea a adus bucurie și în sufletul altora! Ce rău putea să se întâmple? Existau pe lume cărțile mele: putea oare cineva să le prefacă în neant? (În naivitatea mea, așa puneam problema.) Exista o casă care era a mea – putea oare cineva să mă alunge dintr-însa? Existau pe lume prietenii mei – era cu putință să-i pierd vreodată? Mă gândeam fără teamă la moarte, la boală, dar nu-mi trecea prin cap nici cel mai vag gând despre câte aveam să-ndur, despre faptul că va trebui

să rătăcesc încă o dată din țară-n țară, peste mări și oceane, fără patrie, prigonit și hăituit ca un proscris, că înseși cărțile mele aveau să fie arse, interzise, puse la index, că numele meu în Germania va fi acoperit de ocară ca acela al unui criminal și că aceiași prieteni, ale căror scrisori și telegrame s-au aflat cândva pe masă, în fața mea, acum s-ar face galbeni ca ceara dacă întâmplător m-ar întâlni. Că tot ceea ce am înfăptuit în treizeci sau patruzeci de ani de sârguință ar putea să dispară fără urmă, că toată această viață, clădită cărămidă cu cărămidă, trainică și în aparență de neclintit, așa cum se arăta ea privirii mele, și-ar putea ieși din rosturi și încheieturi și că eu, ajuns aproape de culme, voi fi nevoit, cu forțe aflate deja la începutul declinului și cu sufletul pustiit, s-o iau încă o dată de la capăt. Într-adevăr, niciodată, nici în vis n-am imaginat lucruri atât de absurde și de contrare rațiunii. Puteam fi mulțumit. Îmi iubeam îndeletnicirea și de aceea iubeam și viața. Eram scutit de griji, chiar dacă n-aș mai fi scris nici un rând, aveau grijă de mine cărțile mele. Toate planurile mele păreau să se fi realizat, destinul părea să se fi îmblânzit. Siguranța zilei de mâine, pe care o cunoscusem la începutul vieții mele în casa părintească și care se pierduse în timpul războiului, o redobândisem acum prin propriile puteri. Ce-aș mai fi putut să-mi doresc?

Dar, ciudat lucru, tocmai faptul că în acest moment toate dorințele mele erau satisfăcute mi-a dat o misterioasă senzație de insatisfacție. Ar fi într-adevăr bine, întreba cineva în mine – nu eu eram acela – dacă viața ta ar continua să se deruleze în climatul acesta, așa de lipsit de intemperii, așa de bine rânduit, așa de aducător de foloase, așa de comod, așa de pus la adăpost de noi tensiuni și încercări? Nu este ea în contradicție cu tine, cu ceea ce este esențial în tine, această existență privilegiată, asigurată pe toate laturile? Umblam prin casă cu capul plin de gânduri.

Viața devenise frumoasă în acești ani, exact așa cum o voisem eu. Și totuși, să trăiesc mereu aici, să stau mereu la aceeași masă de scris și să scriu cărți, o carte și încă o carte și apoi să primesc tantieme, tot mai multe tantieme, să devin treptat un domn respectabil având a-și administra, decent și demn, numele și opera, la distanță de toate surprizele, tensiunile și primejdiile? Să las lucrurile să tot meargă așa până la șaizeci, până la șaptezeci de ani, pe drum drept și neted? N-ar fi mai bine pentru mine – așa continua să viseze cineva în mine – să survină ceva deosebit, ceva nou, ceva care să mă facă mai agitat, mai încordat, ceva care să mă facă mai tânăr, provocându-mă la o luptă nouă și poate mai plină de riscuri? Totdeauna, sufletul oricărui artist este sfâșiat de o contradicție misterioasă – dacă viața îl împinge cu furie dintr-o parte-ntr-alta, atunci tânjește după liniște, dar dacă i s-a acordat liniște, atunci din nou tânjește după o viață agitată. Așa că la această a cincizecea aniversare nutream în ungherul cel mai ascuns al sufletului numai o dorință nelegiuită: să se întâmple ceva care să mă disloce încă o dată din această siguranță și comoditate, care să mă forțeze nu să continui pur și simplu, ci s-o iau din nou de la început. Să fi fost aceasta teama de bătrânețe, de pierderea suflului, de căderea în somnolență? Sau era o presimțire misterioasă care mă făcea atunci să doresc o altă viață, mai dură, de dragul perfecționării spirituale? Nu știu.

Nu știu. Căci ceea ce țâșnea în momentul acela straniu din semiîntunericul inconștientului nu era deloc o dorință limpede conturată și desigur nimic care să aibă vreo legătură cu voința trează. Era numai un gând fugar, pe care mi-l aduceau, parcă, adierile, poate că nici nu era un gând al meu, ci al unei forțe care venea din adâncuri și pe care eu nu o cunoșteam. Dar obscura forță stăpână pe viața mea, ea, insesizabila, ea, care mi-a îndeplinit atâtea dorințe

pe care eu însumi n-aș fi îndrăznit niciodată să le exprim, probabil că l-a interceptat. Și, promptă, a și ridicat mâna ca să-mi facă viața țăndări și să mă forțeze ca, din ruinele ei, să-mi clădesc din temelii o cu totul altă viață, una mai dură și mai grea.

Incipit Hitler

Rămâne ca o lege de neclintit a istoriei faptul că tocmai contemporanilor li se refuză posibilitatea de a recunoaște, încă de la primele începuturi, marile mișcări care-și pun amprenta asupra epocii. Așa se face că nu-mi pot aminti când am auzit prima dată de numele lui Adolf Hitler, acest nume pe care, de câțiva ani încoace, suntem nevoiți să-l evocăm sau să-l rostim în fiecare zi, ba chiar în fiecare secundă, într-un context sau altul, numele omului care a adus lumii mai multă nenorocire decât oricare altul de-a lungul timpului. Trebuie să fi fost în orice caz destul de devreme, pentru că Salzburgul nostru, aflat la două ore și jumătate de mers cu trenul, era un fel de vecin al Münchenului, așa că până și problemele strict locale ale acestuia ne ajungeau repede la ureche. Știu numai că, într-o zi – data n-aș putea s-o mai reconstitui –, un cunoscut a venit la noi și s-a plâns că la München sunt din nou tulburări. Că e vorba mai ales de un netrebnic de agitator pe nume Hitler, care ține întruniri ce se termină cu niște încăierări nebunești și care ațâță în chipul cel mai vulgar împotriva republicii și a evreilor.

Numele a căzut în mine ca ceva găunos și lipsit de importanță. În continuare nu m-a mai preocupat. Căci câte nume de agitatori și puciști, azi de multă vreme uitate, nu

apăreau pe-atunci dintre ruinele Germaniei, ca tot așa de repede să reintre în neant? Acela al căpitanului Ehrhardt cu trupele lui baltice, acela al generalului Kapp, acelea ale ucigașilor care acționau în numele unor așa-zise tribunale în Westfalia, ale separatiștilor renani, ale conducătorilor de franctirori. Sute de asemenea mici bășici pluteau, izbindu-se unele de altele, în vâltoarea generală, însă, îndată ce plesneau, nu lăsau în urmă altceva decât un miros urât care vădea în mod clar un latent proces de putrefacție în rana încă deschisă a Germaniei. Chiar și fițuica acelei nou-apărute mișcări național-socialiste mi-a picat la un moment dat în mână, *Miesbacher Anzeiger* (care avea să se transforme mai târziu în *Völkischer Beobachter*). Dar Miesbachul nu era decât un sat oarecare, iar ziarul era scris ca din topor. Cine se sinchisea de-așa ceva?

Dar apoi, în localitățile de graniță din apropiere, Reichenhall și Berchtesgaden, prin care treceam aproape în fiecare săptămână, au apărut dintr-odată cete, la început mai mici și apoi tot mai mari, de băieți tineri în cizme cu carâmbul răsfrânt și în cămăși brune, purtând pe mânecă o brasardă țipător colorată, cu o svastică. Organizau mitinguri și demonstrații, mărșăluiau pe străzi cu cântece și lozinci strigate-n cor, lipeau pe ziduri afișe uriașe pe care mâzgăleau cruci încârligate; atunci mi-am dat seama pentru prima dată că în spatele acestor bande apărute ca din senin existau niște forțe influente nu numai din punct de vedere financiar. Un singur individ, Hitler, care pe-atunci încă își mai ținea cuvântările prin berăriile Bavariei, n-ar fi putut să ofere acestor mii de băieți tineri un echipament așa de costisitor. Trebuie să fi fost niște mâini mai puternice care împingeau de la spate această nouă „mișcare“. Pentru că uniformele erau noi-nouțe, iar într-o vreme de sărăcie, când adevărații veterani ai armatei încă mai umblau în uniforme zdrențăroase, „cetele de asalt“, care erau trimise

din oraș în oraș, dispuneau de un uimitor parc de automobile, motociclete și camioane în stare perfectă. În afară de aceasta, era evident că șefii armatei le făceau acestor tineri instruirea tactică – sau, cum se spunea atunci, educația „paramilitară“ – și că însuși Reichswehrul, în al cărui serviciu secret Hitler activase ca spion încă de la început, își controla cu regularitate pregătirea tehnică pe un material ce i se punea cu generozitate la dispoziție. Întâmplarea a făcut ca în curând să am ocazia să asist la una dintre aceste „acțiuni de luptă“ puse dinainte la punct. Într-una dintre localitățile de graniță, unde se ținea o foarte pașnică adunare social-democrată, au pătruns patru autocamioane arhipline cu băieți, membri ai partidului național-socialist, înarmați cu bastoane de cauciuc, și exact ca în scena pe care o văzusem în piața San Marco din Veneția, cei de față, nepregătiți pentru o asemenea eventualitate, au rămas blocați, atât de intempestiv a fost atacul. Era aceeași metodă, învățată de la fasciști, doar că, din punct de vedere militar, era mai precis însușită și, așa cum cere spiritul nemțesc, pregătită până în cele mai mici amănunte. La un fluierat, echipele SA au sărit cu iuțeala fulgerului din autocamioane, au început să dea cu bastoanele lor de cauciuc în oricine le ieșea în cale și, mai înainte ca poliția să poată interveni sau muncitorii să se adune, au sărit la loc în autocamioane și au plecat la fel de vijelios precum veniseră. Ceea ce mă uluia era tehnica exactă cu care săreau din și în autocamioane, mișcări care, de fiecare dată, se executau la un singur fluierat scurt al conducătorului de bandă. Se vedea că fiecărui individ i se întipărise dinainte în mușchi și-n nervi planul de atac, indicându-i-se mișcarea și roata autovehiculului și locul unde trebuia să sară, pentru ca să nu-și stingherească vecinul și să nu pună în primejdie întreaga acțiune. Nu era nicidecum vorba de măiestrie personală, căci fiecare dintre aceste manevre trebuie să fi fost exersată de zeci, poate de

sute de ori în cazărmi și pe câmpurile de instrucție. De la bun început – s-a văzut de la prima demonstrație –, trupa fusese dresată pentru atac, violență și teroare.

În curând aveau să se audă mai multe despre aceste manevre subterane din ținutul Bavariei. La ora când toată lumea dormea, băieții aceștia tineri ieșeau pe furiș din case și se adunau pentru „exerciții de teren" nocturne; ofițeri ai Reichswehrului, activi sau în retragere, plătiți de către stat sau de către misterioșii creditori ai partidului, instruiau aceste bande fără ca autoritățile să dea mare atenție dubioaselor manevre nocturne. Dormeau oare cu adevărat sau numai închideau ochii? Considerau ele mișcarea drept o cantitate neglijabilă sau chiar o ajutau pe ascuns să se extindă? În orice caz, chiar și cei care sprijineau din umbră mișcarea au fost înspăimântați de saltul brutal prin care aceasta s-a ridicat, brusc, în picioare. Într-o dimineață, autoritățile s-au trezit în fața faptului împlinit: Münchenul se afla în mâinile lui Hitler, toate instituțiile erau ocupate, ziarele erau silite, sub amenințarea revolverului, să anunțe pe un ton triumfător revoluția care avusese loc. Din cerul spre care inocenta republică privea pur și simplu distrată, a coborât acel deus ex machina, generalul Ludendorff, primul dintre cei mulți care credeau că-l pot dirija pe Hitler și care, în schimb, au fost ei înșiși trași pe sfoară de acesta. Celebrul puci care urma să cucerească Germania a început înainte de amiază, iar la prânz (nu povestesc aici un fapt de istorie universală) era, după cum se știe, deja lichidat. Hitler a fugit, dar a fost în curând arestat; cu aceasta se părea că mișcarea a încetat să mai existe. În acest an 1923 au dispărut crucile încârligate, detașamentele de asalt, iar numele lui Adolf Hitler a fost aproape dat uitării. Nimeni nu se mai gândea la el ca la un posibil factor în lupta pentru putere.

După câțiva ani însă a reapărut, de data aceasta săltat cu repeziciune în sus de către valul înfuriat al nemulțumirii.

Inflația, șomajul, crizele politice și nu în ultimul rând neghiobia străinătății răscoliseră poporul german; o teribilă nevoie de ordine se făcea simțită în toate straturile poporului german, pentru care ordinea a avut dintotdeauna o importanță mai mare decât libertatea și dreptul. Și cine promitea ordine – însuși Goethe a spus că dezordinea îi este mai nesuferită chiar decât nedreptatea –, pe acela îl urmau din primul moment sute de mii.

Dar noi continuam să ignorăm primejdia. Puținii scriitori care realmente își dăduseră osteneala de-a citi cartea lui Hitler, în loc să se ocupe de programul lui, luau în râs zorzoanele prozei lui fade. Marile ziare democratice – în loc să-și pună cititorii în gardă – dădeau zilnic asigurări liniștitoare, susținând că foarte curând întreaga mișcare, care abia reușea să-și finanțeze enorma agitație cu banii industriei grele și cu aceia pe care și-i procura făcând, fără nici o reținere, datorii, avea să se prăbușească. Dar poate că în străinătate nu s-a înțeles niciodată adevăratul motiv pentru care în toți acești ani Germania a subapreciat și minimalizat în așa măsură persoana și influența lui Hitler: nu numai că Germania a fost întotdeauna un stat întemeiat pe existența claselor, dar ea s-a împovărat în plus prin venerația exagerată față de tot ce însemna „cultură“. Abstracție făcând de câteva posturi de generali, funcțiile înalte în stat au rămas în exclusivitate la dispoziția celor cu „studii academice“; pe când în Anglia un Lloyd George, în Italia un Garibaldi și Mussolini, în Franța un Briand se ridicaseră cu adevărat din popor până la cele mai înalte funcții în stat, pentru neamț era de neconceput ca un om care n-a terminat nici măcar școala medie, necum să fi absolvit vreo școală superioară, ca un ins care a înnoptat prin cămine de burlaci și care ani în șir a dus o viață obscură, cu mijloace nici astăzi scoase la lumină, să poată vreodată să aspire la o poziție pe care a deținut-o un baron von Stein, un Bismarck,

un prinţ Bülow. Nu altceva decât această aroganţă de oameni şcoliţi i-a indus în eroare pe intelectualii germani care au continuat să vadă-n Hitler tot un agitator de berărie care n-ar putea să devină niciodată realmente periculos, în timp ce el, trăgând nenumărate sfori invizibile, îşi câştigase încă de mult susţinători puternici în cele mai diverse cercuri. Şi chiar şi atunci când, în acea zi de ianuarie 1933, a devenit cancelar, atât marea masă, cât şi aceia care-l împinseseră în acest post îl considerau a fi doar un locţiitor provizoriu, iar în domnia naţional-socialistă vedeau un simplu episod.

Atunci a ieşit la iveală pentru prima dată, în stil mare, tehnica cinic-genială a lui Hitler. De ani şi ani făcuse promisiuni cui vrei şi cui nu vrei şi-şi atrăsese din toate partidele exponenţi importanţi, care cu toţii credeau că pot să folosească puterile mistice ale „soldatului necunoscut“ în scopurile lor. Iar acum îşi sărbătorea primul ei triumf această tehnică, pe care Hitler a aplicat-o mai târziu în marea politică, de-a încheia, cu jurământ şi credinţă nemţească, alianţe tocmai cu aceia pe care voia să-i nimicească şi să-i extermine. Aşa de perfectă era ştiinţa lui de-a înşela făcând în dreapta şi-n stânga promisiuni, încât, în ziua când a venit la putere, aceeaşi explozie de bucurie s-a produs în tabere despărţite între ele prin cele mai ireductibile contraste politice. Monarhiştii din Doorn vedeau în el cel mai devotat adept al împăratului, dar tot atât de mult jubilau la München monarhiştii bavarezi, adepţii casei Wittelsbach, care îl considerau şi ei omul „lor“. Cei din partidul naţional german sperau ca el să fie omul care să le taie lemnele cu care să-şi încălzească sobele; conducătorul lor, Hugenberg, îşi asigurase contractual locul cel mai important în cabinetul lui Hitler şi credea că în felul acesta pusese piciorul în prag – fireşte că, în ciuda înţelegerii întărite prin jurăminte, a zburat după primele săptămâni. Industria grea simţea că

prin Hitler se eliberează de teama de bolșevici, doar îl vedea instalat la putere pe omul pe care, de ani buni, îl finanța pe ascuns; și în același timp răsufla ușurată și entuziasmată mica burghezie pauperizată, căreia el îi promisese în sute de mitinguri că va sfărâma lanțurile „sclaviei cămătărești". Micii negustori își aminteau că le făgăduise că va închide marile magazine, concurenții lor cei mai periculoși (o promisiune care n-a fost ținută niciodată). Dar în special militarilor le era Hitler agreabil, pentru că avea o mentalitate militaristă și tuna și fulgera contra pacifismului. Nici chiar social-democrații nu-i priveau ascensiunea cu ochi prea răi, cum ar fi fost de așteptat, deoarece sperau că el îi va lichida pe dușmanii lor de moarte, pe comuniștii care le suflau atât de supărător în ceafă. Partidele cele mai diferite, despărțite de opoziții ireductibile, îl considerau un prieten al lor pe acest „soldat necunoscut" care jurase și promisese totul fiecărei categorii, fiecărui partid, fiecărei formațiuni. Nici chiar evreii germani nu-și făceau prea mari probleme. Își imaginau că un *ministre jacobin* nu mai este un iacobin, că un cancelar al Reichului german se va dezice, cum e și firesc, de vulgaritățile unui agitator antisemit. Și în definitiv ce violențe putea el să pună la cale într-un stat unde dreptul era solid ancorat, unde în parlament majoritatea îi stătea împotrivă și, în ce privește libertatea și egalitatea în drepturi, fiecare cetățean se simțea asigurat prin constituția adoptată sub jurământ solemn?

Apoi a venit incendierea Reichstagului, parlamentul a dispărut, Göring a dat mână liberă bandelor sale, dintr-un foc a fost doborât orice drept în Germania. Cu groază s-a aflat că în plină pace există lagăre de concentrare și că în cazărmi s-au amenajat încăperi secrete în care oameni nevinovați sunt lichidați fără judecată și fără formalități. Nu poate fi vorba decât de izbucnirea unei stupide furii de moment, își spuneau oamenii. Așa ceva nu poate fi de

durată în secolul douăzeci. Dar acesta era numai începutul. Lumea a tresărit și în primul moment a refuzat să dea crezare incredibilului. Dar chiar în acele zile am văzut primii refugiați. Escaladaseră noaptea munții din apropierea Salzburgului sau traversaseră înot râul de frontieră. Înfometați, jerpeliți, dezorientați, se holbau la cei din jur; cu ei începea fuga înspăimântată din calea neomeniei, care ulterior avea să cuprindă întreg pământul. Dar atunci când i-am văzut pe acești oameni izgoniți din țara lor încă nu bănuiam că fețele lor palide vesteau deja propria-mi soartă și că noi toți, noi toți vom deveni victimele unui om posedat de o nesăbuită poftă de putere.

E greu să te dezbari în câteva săptămâni de treizeci sau patruzeci de ani de înrădăcinată credință omenească. Ancorați în concepțiile noastre asupra dreptului, noi credeam în existența unei conștiințe germane, a unei conștiințe europene, a unei conștiințe universale și eram convinși că neomenia se va compromite o dată pentru totdeauna în fața omenirii. Deoarece vreau să fiu aici cât mai obiectiv cu putință, trebuie să recunosc că în 1933 și chiar în 1934 nimeni dintre noi, dintre cei din Germania și Austria, nu considera ca posibilă nici măcar a suta parte, nici măcar a mia parte din cele câte aveau să se abată asupra noastră peste câteva săptămâni. Evident, era limpede că noi, scriitorii liberi și independenți, trebuia să ne așteptăm la anumite greutăți, neplăceri, adversități.

Îndată după incendierea Reichstagului i-am spus editorului meu că în curând în Germania se va sfârși și cu cărțile mele. N-am să uit cât de uluit a fost. „Cărțile dumneavoastră – cine să le interzică?“ se întreba el atunci, în 1933, încă foarte nedumerit. „Doar n-ați scris niciodată un cuvânt împotriva Germaniei, și în politică nu v-ați băgat.“ Vedeți bine: la o lună după luarea puterii de către Hitler,

toate aceste monstruozități ca arderile de cărți și țintuirile la stâlpul infamiei, care câteva luni mai târziu aveau să devină realități curente, încă se mai aflau, chiar pentru mințile clarvăzătoare, dincolo de orice prag al inimaginabilului. Căci, adoptând tehnica lipsită de scrupule a disimulării, național-socialismul s-a ferit să arate întreaga radicalitate a scopurilor sale înainte de a-i fi tocit lumii sensibilitatea. Așa că dovedeau prudență în aplicarea metodei lor: administrau o doză și după aceea făceau o pauză. Totdeauna numai o singură pilulă, și apoi un moment de ședere în expectativă pentru a se vedea dacă n-a fost prea puternică, dacă conștiința universală mai suportă și această doză. Și cum conștiința europeană – spre paguba și spre rușinea civilizației noastre – s-a grăbit foarte tare să declare că n-o privește și nu se bagă, pe motiv că aceste samavolnicii se petreceau „dincolo de graniță“, dozele au devenit tot mai puternice, până când, în cele din urmă, din cauza lor a sucombat întreaga Europă. Nicăieri n-a fost Hitler mai genial ca în aplicarea acestei tactici a tatonării discrete și a permanentei intensificări a dozei contra unei Europe tot mai slabe moralmente și, în curând, și militar. Chiar și acțiunea de suprimare în Germania a oricărui cuvânt liber și a oricărei cărți independente, hotărâtă cu multă vreme înainte, s-a desfășurat după aceeași metodă a sondării prealabile. La început nu s-a scos nici o lege – aceasta a apărut abia peste doi ani – care să interzică în mod categoric cărțile noastre; în loc, s-a organizat o discretă acțiune momentană de luare a pulsului, pentru a vedea până unde se poate merge, împingând grupul fără responsabilitate oficială al studenților național-socialiști să lanseze primul atac împotriva cărților noastre. Potrivit aceluiași sistem după care înscenau manifestări de „mânie a poporului“ pentru a pune în practică boicotarea hotărâtă de multă vreme a evreilor, s-a dat studenților directiva secretă de a-și afișa

public „indignarea“ împotriva cărților noastre. Și studenții germani, bucuroși de orice posibilitate de a-și exprima vederile reacționare, s-au conformat întocmai și s-au constituit în bande la toate universitățile, au început să scoată din librării exemplare din cărțile noastre și, cu această pradă, sub steagurile fluturând în vânt, au pornit în marș spre o piață publică. Acolo, cărțile fie erau țintuite, după un vechi obicei german – Evul Mediu devenise dintr-odată model de referință! – la stâlpul infamiei, al oprobriului public (eu însumi am avut un asemenea exemplar din cărțile mele găurit cu un cui, exemplar pe care un prieten de-al meu student l-a salvat după execuție și mi l-a făcut cadou), fie, întrucât din păcate nu era voie să arzi oameni, erau puse pe ruguri mari și, în timp ce se recitau versuri patriotice, erau transformate în cenușă. Ce-i drept, după multă ezitare, ministrul propagandei, Goebbels, hotărâse în ultimul moment să dea binecuvântarea lui oficială arderii cărților, dar aceasta a rămas tot o măsură semioficială, iar faptul că atunci Germania era încă departe de a se identifica total cu asemenea acte se vede foarte clar din aceea că publicul n-a schițat nici cel mai neînsemnat gest de adaptare la situație. Deși librarilor li se atrăsese atenția să nu mai expună în vitrine nici una din cărțile noastre și deși nici un ziar nu le mai semnala, adevăratul public nu s-a lăsat câtuși de puțin influențat. Atâta timp cât temnița și lagărul de concentrare încă nu atârnau deasupra capului, cărțile mele, în ciuda tuturor greutăților și șicanelor, încă se mai vindeau în 1933 și 1934 aproape în număr tot așa de mare ca înainte. Întâi a trebuit să capete putere de lege acea sublimă ordonanță referitoare la „protejarea poporului german“, care făcea din tipărirea, vânzarea și difuzarea cărților noastre o crimă contra statului. Aceasta în scopul de a ne despărți cu brutalitate de sutele de mii și milioanele de germani care și acum ne citesc cu mai multă plăcere pe noi

decât pe oricare dintre intempestiv gălăgioșii poeți ai sângelui și gliei și care sunt dispuși a ne însoți cu credință în acțiunea noastră.

Pentru mine a fost mai degrabă o onoare decât o rușine faptul de-a împărtăși soarta de scriitor exclus cu desăvârșire din viața literară a Germaniei cu niște contemporani așa de eminenți ca Thomas Mann, Heinrich Mann, Werfel, Freud, Einstein și alți câțiva, a căror operă o consider incomparabil mai importantă decât a mea. Și orice gest de martir îmi repugnă în asemenea măsură, încât numai în silă menționez situația mea de copărtaș la soarta lor. Dar în mod bizar tocmai mie mi-a fost dat să-i pun într-o situație deosebit de penibilă pe național-socialiști, și chiar pe Hitler în persoană. Dintre toți proscrișii, tocmai poziția mea literară a fost, în cercurile înalte și foarte înalte de la Berchtesgaden, obiectul mereu reluat al unor interminabile dezbateri și al celei mai aprinse dezlănțuiri a patimilor, așa că lucrurilor plăcute ale vieții mele pot să le adaug modesta satisfacție de a-i fi pricinuit necazuri omului celui mai puternic, deocamdată, al epocii moderne, lui Adolf Hitler.

Încă din primele zile ale noului regim, mă făcusem vinovat fără vină de provocarea unui fel de răscoală. Rula pe atunci în întreaga Germanie un film care fusese realizat și intitulat după nuvela mea *Secret arzător*. Nimeni nu găsea în asta nici cel mai mic motiv de-a se scandaliza. Dar în ziua de după incendierea Reichstagului, faptă pe care național-socialiștii au încercat zadarnic s-o treacă în contul comuniștilor, s-a întâmplat ca în fața reclamelor cinematografice și a afișelor referitoare la *Secret arzător* să se adune oamenii, să se îmbulzească, aruncându-și unii altora priviri complice, și să râdă. Oamenii Gestapoului au înțeles repede de ce râde lumea la acest titlu. Și încă în aceeași seară au dat năvală polițiștii pe motociclete, spectacolele au fost interzise; în ziua următoare, titlul nuvelei mele *Secret arzător*

a dispărut fără urmă din toate ziarele și de pe toți stâlpii de afișaj. Dar, ca să interzică un cuvânt care-i deranja, ba chiar să ardă și să distrugă toate cărțile noastre, fusese totuși o treabă destul de simplă. Exista însă o situație în care ei nu puteau lovi în mine fără să-l păgubească pe omul de care aveau extrem de mare nevoie tocmai în acel moment critic pentru prestigiul lor în fața lumii, pe cel mai mare, pe cel mai celebru muzician în viață al națiunii germane, Richard Strauss, împreună cu care tocmai compusesem o operă.

Fusese prima mea colaborare cu Richard Strauss. Înainte, toate textele de operă, începând cu *Electra* și *Cavalerul Rozelor*, i le scrisese Hugo von Hofmannsthal, iar eu nu mă întâlnisem niciodată cu Richard Strauss. După moartea lui Hofmannsthal mi-a trimis vorbă prin editorul meu că i-ar face plăcere să înceapă o nouă lucrare și mă întreba pe această cale dacă aș fi dispus să-i scriu un text de operă. M-am simțit foarte onorat de o asemenea ofertă. De când Max Reger îmi pusese pe note primele poezii, trăisem tot timpul în lumea muzicii și a muzicienilor. O strânsă prietenie m-a legat de Busoni, Toscanini, Bruno Walter, Alban Berg. Dar în vremea noastră, dintre muzicienii productivi, cel pe care aș fi fost dispus să-l servesc cu cea mai dragă inimă era Richard Strauss, ultimul din marea familie a muzicienilor germani născuți, nu făcuți, care cuprindea epoca de la Händel și Bach, prin Beethoven și Brahms, până-n zilele noastre. M-am declarat imediat de acord și chiar de la prima întâlnire i-am propus lui Strauss să ia ca motiv al unei opere tema din *The Silent Woman* de Ben Jonson, și a fost pentru mine o surpriză plăcută să constat cât de repede, cu câtă clarviziune îmbrățișează Strauss toate sugestiile mele. Niciodată nu bănuisem la el o inteligență artistică atât de rapid perceptivă, o cunoaștere atât de uimitoare a problemelor dramaturgiei. Încă din momentul în care i se povestea un subiect, el îi și dădea o formă dramatică și-l

adapta imediat – ceea ce era și mai uimitor – la limitele propriei lui puteri de creație, limite pe care le vedea cu o claritate aproape înspăimântătoare. În viața mea am întâlnit mulți artiști mari; dar niciodată unul care să se judece pe el însuși cu o obiectivitate atât de rece și de necruțătoare. Așa se face că încă din primul moment Strauss mi-a mărturisit deschis că știe bine că, la vârsta de șaptezeci de ani, un muzician nu mai posedă forța inițială a inspirației muzicale. Că anevoie s-ar mai ridica la înălțimea unor opere simfonice ca *Till Eulenspiegel* sau *Moarte și transfigurare*, pentru că tocmai muzica pură necesită maximum de vigoare. Dar cuvântul – spunea el – continuă încă să-l inspire. Că încă este capabil să ilustreze complet din punct de vedere dramatic o temă dată, o substanță care a prins deja contur, fiindcă temele muzicale i se dezvoltă spontan din situații și cuvinte și de aceea acum, în anii lui din urmă, s-a consacrat în exclusivitate operei. Ce-i drept, știe bine că timpul operei ca formă artistică a trecut. Știe că Wagner este un pisc atât de inaccesibil, încât nimeni nu poate să-l depășească. „Dar", a adăugat el râzând din toată inima, „eu m-am descurcat ocolindu-l".

După ce ne-am înțeles asupra liniilor principale, mi-a mai dat câteva mici instrucțiuni. Mi-a spus că vrea să-mi lase libertate absolută, pentru că pe el nu-l inspiră niciodată un text de operă croit cu anticipație, în sens verdian, ci totdeauna numai o lucrare poetică. Că ar fi bucuros dacă aș putea să introduc câteva forme complexe care ar permite o largă desfășurare cromatică. „Nu m-ajută inspirația să compun melodii lungi, ca Mozart. Mie îmi reușesc totdeauna numai temele scurte. Dar mă pricep să răsucesc o temă în așa fel, s-o parafrazez, încât să scot din ea tot ceea ce ține ascuns, și cred că azi nimeni nu mai face așa ceva." Din nou am fost uimit de această franchețe, pentru că, într-adevăr, la Strauss cu greu găsești o melodie care să conțină mai

mult de câteva măsuri; dar aceste puține măsuri – de exemplu acelea din valsul *Cavalerul Rozelor* – ce potențate și pătrunse de ritmul fugii sunt și ce sunet plin au!

La fel ca la această primă întâlnire, și la cele ce au urmat am fost de fiecare dată uimit văzând cu câtă siguranță și obiectivitate acest bătrân maestru se confrunta cu sine însuși în opera lui. Odată am asistat numai eu cu el la o repetiție fără public a piesei *Elena egipteanca* la Opera din Salzburg. Nimeni altcineva nu era în sală, era complet întuneric în jurul nostru. El asculta. Deodată, am observat că, discret și nervos, bate tactul cu degetele pe speteaza scaunului. Apoi mi-a spus în șoaptă: „Prost! Foarte prost! Aici n-am fost deloc inspirat." Ca să revină peste câteva minute: „Ce-ar fi să scot asta? O, doamne, doamne, partea asta tare sună a gol și este prea lungă, mult prea lungă!" Și iarăși, după câteva minute: „Vezi dumneata, aici merge!" Își judeca propria operă așa de obiectiv și nepărtinitor, ca și când auzea pentru prima dată această muzică și ca și când autorul ei ar fi fost un compozitor de la marginea pământului, iar acest uimitor sentiment al propriei lui măsuri nu-l părăsea niciodată. Totdeauna știa cu exactitate cine este și cât poate. Cât de puțină sau cât de multă importanță aveau ceilalți în comparație cu el nu-l interesa din cale afară și tot așa de puțin îl interesa cât valora el în ochii celorlalți. Munca era viața lui.

La Strauss, munca are ceva cu totul remarcabil. Nimic demonic, nimic din acel „raptus" al artistului, nimic din acele deprimări și disperări pe care le cunoaștem din relatările despre viața lui Beethoven, Wagner. Strauss lucrează la modul obiectiv și rece, compune – ca Johann Sebastian Bach, ca toți acești sublimi slujitori ai artei lor – cu calm și ritmicitate. La ora nouă se așază la birou și reia lucrul exact din locul în care l-a lăsat ieri; și-a făcut o regulă din a scrie cu creionul prima schiță, cu cerneală partiturile pentru

pian, și așa, fără pauză, lucrează până la ora douăsprezece sau unu. După-amiază joacă scat, transcrie două, trei pagini din partitură și seara dirijează, eventual, la teatru. Îi este străină orice fel de nervozitate, zi și noapte intelectul lui artistic este la fel de clar și netulburat. Când servitorul bate la ușă ca să-i dea fracul de dirijor, se ridică de la masa de lucru, pleacă la teatru și dirijează cu aceeași siguranță și cu același calm cu care joacă după-amiaza scat, iar inspirația revine în dimineața următoare și-l ajută să-și reia lucrul exact de-acolo de unde a rămas. Pentru că Strauss, după expresia lui Goethe, își „comandă“ inspirația; pentru el, arta înseamnă a putea și chiar a putea totul, după cum o dovedește această amuzantă maximă a lui: „Cine vrea să fie un muzician cum scrie la carte, acela trebuie să fie în stare să pună pe note și o listă de bucate.“ Dificultățile nu-l sperie, îi fac numai plăcere spiritului său creator. Mi-amintesc amuzat cum îi scânteiau micii ochi albaștri când mi-a spus pe un ton triumfător, indicând un pasaj: „I-am dat ceva bătaie de cap cântăreței! Ce chin trebuie să fi fost pe ea până i-a reușit.“ În asemenea rare momente, când în ochii lui se aprind scântei, simți că undeva adânc se ascunde ceva demonic în acest om remarcabil care la început îți inspiră o ușoară neîncredere prin ceea ce este punctual, metodic, serios, meșteșugăresc, aparent lipsit de nerv în felul lui de-a lucra, după cum însuși chipul său respiră mai degrabă un aer de banalitate, cu obrajii plini ca ai copiilor, cu rotunjimea comună a trăsăturilor și cu fruntea prea puțin boltită spre spate. Dar o privire în ochii lui, în acești ochi senini, albaștri, intens strălucitori, este suficientă ca să-ți dai seama imediat că dincolo de această mască burgheză se află o forță magică deosebită. Sunt, probabil, ochii cei mai treji pe care i-am întâlnit vreodată la un muzician, nu demonici, ci mai degrabă clarvăzători, ochii unui om căruia rațiunea existenței sale i s-a revelat până la ultima articulație.

Întors la Salzburg după o întâlnire atât de încurajatoare, m-am apucat imediat de treabă. Curios să văd dacă versurile mele îi vor plăcea, i-am și trimis peste două săptămâni primul act. Îndată mi-a scris o scrisoare cu un citat din *Maeștrii cântăreți*: „Prima cântare a reușit." La al doilea act mi-a trimis, sub semnul unei și mai pronunțate cordialități, măsurile de început ale cântecului său *Ah, te-am găsit, copile drag!*, iar această bucurie a lui, ba mai mult, acest entuziasm m-a făcut să continui lucrarea cu o plăcere extraordinară. La întregul libret scris de mine, Richard Strauss n-a schimbat nici măcar un rând, și numai o dată, de hatârul unei voci, m-a rugat să adaug trei sau patru rânduri. Așa s-au statornicit între noi relațiile cele mai cordiale ce se pot închipui; el a venit în casa noastră, iar eu l-am vizitat la Garmisch, unde cu lungile lui degete subțiri a interpretat la pian după schiță, fragment de fragment, întreaga operă. Și fără vreun contract și angajament, a devenit lucru de la sine înțeles că, după terminarea acestei opere, voi schița imediat o a doua, ale cărei baze el le și încuviințase cu anticipație și fără rezerve.

În ianuarie 1933, când a venit Hitler la putere, opera noastră, *Femeia tăcută*, era, în ce privește partitura de pian, ca și gata, iar actul întâi era aproape orchestrat. Câteva săptămâni mai târziu, s-a interzis cu strictețe să se mai prezinte pe scenele germane opere de nearieni, ba chiar și opere la care colaborase, într-o formă sau alta, un evreu; chiar și asupra morților s-a extins marea excomunicare și, spre revolta prietenilor din întreaga lume a muzicii, statuia lui Mendelssohn a fost îndepărtată din fața sălii de concerte Gewandhaus din Leipzig. Cu această interdicție mi s-a părut că soarta operei noastre era pecetluită. Socoteam că este inevitabil ca Richard Strauss să renunțe la ideea de-a mai colabora cu mine și să înceapă o altă lucrare cu altcineva.

În loc să procedeze așa, el mi-a trimis scrisoare după scrisoare, întrebându-mă ce idei mai am; îmi spunea că, dimpotrivă, acum când se apucă deja de orchestrație, eu trebuie să-i pregătesc textul pentru opera următoare; că nici prin cap nu-i trece să-i permită cuiva să interzică în vreun fel colaborarea noastră. Și trebuie să recunosc deschis că, atâta timp cât au îngăduit-o împrejurările, s-a comportat față de mine în tot cursul acestei agitații ca un camarad credincios. Ce-i drept, în același timp a avut manifestări care mie mi-au stârnit mai puțină simpatie – s-a apropiat de potentații regimului, a început să se întâlnească mai des cu Hitler și Göring și Goebbels și a acceptat ca, într-o vreme când însuși Furtwängler își declara totuși deschis împotrivirea, să fie numit președinte al Camerei muzicienilor naziști.

Participarea lui deschisă alături de național-socialiști era în acel moment de o importanță capitală pentru aceștia. Căci, spre supărarea lor, le întorseseră spatele în văzul tuturor nu numai cei mai buni scriitori, ci și cei mai importanți muzicieni, iar puținii care erau de partea lor sau li s-au alăturat erau niște necunoscuți pentru cercurile cele mai largi ale publicului. Într-un asemenea moment penibil, atragerea de partea lor a celui mai celebru muzician al Germaniei însemna, în sens pur decorativ, un câștig imens pentru Goebbels și Hitler. După cum mi-a povestit Strauss, Hitler îi arăta un respect ostentativ, ca unul care încă în anii săi de boem făcuse anevoie rost de niște bani ca să meargă la Graz, pentru a asista la premiera *Salomeei*; la toate seratele festive de la Berchtesgaden, în afară de Wagner, se interpretau aproape numai lieduri de Strauss. În cazul lui Strauss participarea avea un scop mult mai precis. Egoismului său de artist, pe care îl recunoștea oricând, în mod deschis și fără reținere, i se asocia o profundă indiferență față de orice regim. Împăratului german îi slujise în calitate de capelmaistru și-i orchestrase marșuri militare,

apoi îl servise pe împăratul Austriei în calitate de capelmaistru al curții din Viena, dar fusese la fel de bine *persona gratissima*[1] în republica austriacă și în cea germană. În afară de aceasta, era vital interesat în a merge cât mai mult în întâmpinarea național-socialiștilor deoarece, în sens național-socialist, el se afla într-o culpă teribilă. Fiul lui se însurase cu o evreică și probabil că Strauss se temea ca nepoții lui, la care ținea mai mult ca la orice pe lume, să nu fie dați afară din școli; noua lui operă purta stigmatul colaborării cu mine, operele anterioare îi erau compromise prin coautoratul lui Hugo von Hofmannsthal, cel lipsit de „puritate" ariană, editorul lui era un evreu. Cu atât mai presantă îi apărea necesitatea de a-și asigura o bază de susținere și acționa în această direcție cu cea mai mare stăruință. Dirija exact acolo unde i-o cereau noii stăpâni, a pus pe muzică un imn pentru jocurile olimpice. În același timp, îmi mărturisea în scrisorile lui foarte cordiale că nu prea îl entuziasmează aceste solicitări. În realitate, în egoismul său sacru de artist, un singur lucru îl preocupa: să-și mențină suflul creației viu și activ și mai ales să-și vadă pusă-n scenă noua operă, față de care avea o slăbiciune deosebită.

Asemenea concesii făcute național-socialismului mă descurajau, bineînțeles, cât se poate de mult. Căci foarte ușor se putea crea impresia că sunt, pe ascuns, complicele regimului, sau că pur și simplu sunt de acord ca acesta să se folosească de persoana mea pentru a face o breșă serioasă în boicotul teribil din jur. Prietenii mă presau din toate părțile să protestez public împotriva reprezentării unui spectacol cu textul meu în Germania național-socialistă. În primul rând însă, eu detest din principiu gesturile publice și patetice, iar în afară de aceasta îmi repugna ideea de a-i

1. Persoană foarte agreată (*cf. persona non grata*, persoană indezirabilă) (lat.).

face greutăți unui geniu de talia lui Richard Strauss. Strauss era, în definitiv, cel mai mare muzician în viață și avea șaptezeci de ani, investise trei ani în această lucrare și în tot acest timp avusese față de mine o atitudine prietenească, se manifestase ca un om corect și chiar curajos. De aceea, am socotit că este de datoria mea să aștept în tăcere și să las lucrurile să-și urmeze cursul. În afară de aceasta, știam că prin pasivitate desăvârșită le pot face cele mai multe greutăți noilor paznici ai culturii germane. Căci Camera de Literatură a Reichului național-socialist și Ministerul Propagandei de-abia așteptau un prilej ca să motiveze mai temeinic o interdicție împotriva celui mai mare muzician al Germaniei. Așa se face, de exemplu, că toate instanțele și persoanele imaginabile au cerut să li se prezinte libretul, în speranța secretă de a-i găsi nod în papură. Ce comod ar fi fost dacă *Femeia tăcută* ar fi conținut un episod ca, de pildă, acela din *Cavalerul Rozelor*, unde un tânăr iese din dormitorul unei femei căsătorite! În acest caz s-ar fi putut crea aparența necesității de a apăra morala germană. Dar, spre dezamăgirea lor, libretul meu nu conținea nimic imoral. Apoi s-a scotocit prin toate cartotecile imaginabile ale Gestapoului și prin cărțile mele anterioare. Dar nici pe calea aceasta nu s-a putut găsi vreo situație în care eu să fi rostit vreodată un cuvânt jignitor la adresa Germaniei (sau la adresa oricărei alte națiuni de pe pământ) ori să fi desfășurat vreo activitate politică împotriva ei. Orice ar fi făcut și încercat, ei nu puteau ieși din următoarea dilemă: sau să-l lipsească în văzul întregii lumi pe bătrânul maestru, căruia ei înșiși îi puseseră în mâini steagul muzicii național-socialiste, de dreptul de a-și monta opera, sau să permită – zi a rușinii naționale! – ca numele lui Stefan Zweig, pentru a cărui menționare ca autor al textului insista în mod expres Richard Strauss, să pângărească și acum, ca de atâtea ori, afișele teatrelor germane. Ce mă

bucuram în sinea mea văzându-i ce griji își făceau și câtă bătaie de cap aveau; prevedeam că și fără să întreprind eu ceva sau, mai bine zis, tocmai pentru că nu întreprindeam nimic nici pro, nici contra, comedia mea muzicală se va transforma inevitabil într-un cor de miorlăituri pentru partid.

Partidul a tărăgănat luarea unei decizii atâta timp cât a mai fost posibil acest lucru. Dar la începutul lui 1934 a trebuit, în sfârșit, să hotărască dacă își încalcă propria lege sau lovește în cel mai mare muzician al epocii. Problema nu mai suporta nici un fel de amânare. Partitura, adaptările pentru pian, libretul se tipăriseră de mult; la Hoftheater din Dresda se comandaseră costumele, se distribuiseră și chiar se învățaseră rolurile, dar diferitele instanțe, Göring și Goebbels, Camera Literară a Reichului și Consiliul Culturii, Ministerul Învățământului și garda lui Streicher tot nu putuseră ajunge la un acord. Oricât de mult s-ar asemăna toate acestea cu lucrarea unei minți de nebun, afacerea cu *Femeia tăcută* s-a transformat în cele din urmă într-o sâcâitoare problemă de stat. Nici una dintre instanțe nu avea curajul să-și asume întreaga răspundere pentru izbăvitorul „se aprobă“ sau „se interzice“; așa că nu mai rămânea decât ca această problemă să fie supusă deciziei personale a stăpânului Germaniei și al partidului, Adolf Hitler. Cărțile mele avuseseră încă dinainte onoarea de a fi citite cu asiduitate de către național-socialiști; mai ales *Fouché*, pe care-l tot studiaseră și discutaseră ca pildă a lipsei de scrupule în politică. Dar ca, după Goebbels și Göring, însuși Adolf Hitler să trebuiască odată a-și da osteneala să studieze *ex officio*[1] cele trei acte ale libretului meu liric, la așa ceva, într-adevăr, nu m-am așteptat. Nu i-a venit ușor să ia decizia. S-a mai ținut, după cum am aflat ulterior pe tot felul de căi ocolite, încă un șir nesfârșit de ședințe. În cele din urmă,

1. În calitate oficială (lat.).

Richard Strauss a fost citat în fața atotputernicilor și Hitler în persoană i-a comunicat că face o excepție și aprobă punerea în scenă, cu toate că acest lucru contravine tuturor legilor noului Reich german, o decizie luată probabil călcându-și pe inimă și cu rea credință, ca și aceea din cazul semnării pactului cu Stalin și Molotov.

Așa a venit această zi neagră pentru Germania național-socialistă când s-a mai reprezentat o dată o operă care a prilejuit ca numele surghiunit al lui Stefan Zweig să se lăfăiască pe toate afișele. Se înțelege că eu n-am asistat la spectacol, deoarece știam că sala va geme de uniforme brune și că însuși Hitler era așteptat la una din reprezentații. Opera a avut foarte mare succes și trebuie să constat, spre cinstea criticilor muzicali, că nouă zecimi din ei s-au folosit bucuroși de acest prilej pentru a-și exprima încă o dată, pentru ultima dată, opoziția față de punctul de vedere rasist, pronunțându-se în modul cel mai prietenesc cu putință asupra libretului meu. Toate teatrele germane din Berlin, Hamburg, Frankfurt, München au anunțat imediat includerea acestei opere în repertoriul stagiunii următoare.

Deodată, după al doilea spectacol, s-a produs ceva ca un trăsnet din senin. Totul s-a contramandat, opera a fost interzisă peste noapte, la Dresda și în întreaga Germanie. Ba chiar mai mult decât atât: lumea a citit uluită că Richard Strauss și-a dat demisia din funcția de președinte al Camerei muzicienilor Reichului. Fiecare își spunea că trebuie să se fi întâmplat ceva deosebit. Dar a mai trecut câtva timp până să aflu întregul adevăr. Strauss îmi scrisese și de data aceasta o scrisoare în care mă zorea să mă apuc mai repede de libretul unei noi opere și în care se exprima cu prea mare franchețe asupra poziției lui politice. Această scrisoare a căzut în mâinile Gestapoului. A fost arătată lui Strauss, care imediat după aceea a trebuit să-și dea demisia, iar opera a fost interzisă. Ea a fost pusă în scenă în limba germană

numai în libera Elveție și la Praga, mai târziu și în italiană la Scala din Milano, cu încuviințarea expresă a lui Mussolini, care pe-atunci încă nu se subordonase politicii rasiste. Poporul german n-a mai avut însă niciodată posibilitatea să audă vreun ton din această operă de bătrânețe, într-o privință captivantă, a celui mai mare muzician al său aflat încă în viață.

La data când se petrecea cu mare vâlvă această poveste, eu locuiam în străinătate, pentru că îmi dădusem seama că frământările din Austria m-ar fi împiedicat să-mi desfășor în liniște activitatea. Casa mea de la Salzburg era așa de aproape de graniță, încât puteam să văd cu ochiul liber muntele Berchtesgaden pe care se afla casa lui Adolf Hitler, o vecinătate puțin îmbucurătoare și foarte neliniștitoare. Faptul că eram aproape de granița cu Reichul german mi-a dat însă posibilitatea să evaluez mai bine decât prietenii mei din Viena gravitatea situației în care se afla Austria. Acolo, clienții cafenelelor și chiar oamenii din ministere considerau național-socialismul ca pe o chestiune care-i privește pe cei de „dincolo“ și nu poate afecta câtuși de puțin Austria. Nu exista oare partidul social-democrat, strict organizat, care strânsese în jurul său aproape jumătate din populație? Nu exista și partidul clerical, care împreună cu cel social-democrat se constituise într-o înverșunată contrapondere, din momentul în care „creștinii germani“ ai lui Hitler au început să persecute pe față creștinismul și să proclame sus și tare că Führerul lor este „mai mare decât Cristos“? Nu se bucura Austria de protecția Franței, Angliei, Ligii Națiunilor? Nu se angajase Mussolini în mod expres să protejeze și chiar să garanteze independența Austriei? Nici evreii nu-și făceau probleme și se comportau de parcă privarea de drepturi a medicilor, avocaților, savanților, artiștilor se făcea în China, și nu dincolo, la trei ore

distanță, în același spațiu lingvistic. Ei continuau să beneficieze de confortul caselor și automobilelor lor. În plus, fiecare avea la îndemână mica frază consolatoare: „Asta nu poate dura mult."

Ce-i drept, de la Salzburg, de la doi pași de graniță, lucrurile se vedeau mai limpede. A început un permanent du-te-vino peste îngustul râu de frontieră, tinerii se strecurau noaptea dincolo, unde erau instruiți, agitatorii veneau peste graniță în automobile sau echipați cu alpenștocuri ca „turiști" de rând și își organizau „celulele" lor cu oameni din toate stările sociale. Au început să recurgă la lingușeli și totodată la amenințări cum că cine nu aderă la timp va trebui să plătească mai târziu. Ceea ce era de natură să-i intimideze pe polițiști, pe funcționarii de stat. Dintr-o anumită nesiguranță în gesturi, a devenit pentru mine tot mai clar că oamenii încep să nu mai fie stăpâni pe ei înșiși. Dar în viață numai micile pățanii personale sunt cele mai convingătoare. Aveam la Salzburg un prieten din tinerețe, un scriitor foarte cunoscut, cu care fusesem timp de treizeci de ani în relațiile cele mai strânse, cele mai cordiale. Ne spuneam unul altuia tu, ne dedicaserăm unul altuia cărți, ne întâlneam în fiecare săptămână. Dar iată că într-o zi îl văd pe stradă pe acest vechi prieten împreună cu un domn străin și observ că se oprește deodată la o vitrină pentru el perfect indiferentă și, cu spatele către mine și cu aerul că este extrem de ocupat, îi arată ceva acestui domn. Ciudat, mi-am zis eu, oare să nu mă fi văzut? S-ar fi putut să fie totuși o întâmplare. A doua zi, pe neașteptate, mă pomenesc cu un telefon de la el: mă întreba dacă după-amiază ar putea să vină la mine, la o șuetă. I-am răspuns afirmativ, eu însumi fiind oarecum nedumerit, pentru că de obicei ne întâlneam la cafenea. A reieșit că, în ciuda faptului că insistase să-mi facă această vizită, nu avea să-mi spună nimic deosebit. Și mi-a devenit imediat clar ce voia de fapt: pe de

o parte, să nu strice prietenia noastră, dar, pe de altă parte, pentru a nu fi suspectat că e prieten cu un evreu, să nu se mai arate prea intim cu mine în micul oraș. Asta m-a pus pe gânduri. Și în curând am observat că în ultima vreme o serie întreagă de cunoscuți, care de obicei veneau deseori la mine acasă, începuseră să mă evite. Lucrurile luau o întorsătură periculoasă.

Atunci încă nu mă gândeam să părăsesc definitiv Salzburgul, dar ajunsesem la concluzia că e mai bine să petrec iarna în străinătate, ca să mă pun la adăpost de toate aceste mici neplăceri. Evident, nu bănuiam că-mi iau un fel de rămas-bun atunci când, în octombrie 1933, mi-am părăsit frumoasa mea casă.

Îmi propusesem să petrec ianuarie și februarie lucrând în Franța. Iubeam această frumoasă țară a spiritului ca pe o a doua patrie și într-însa nu mă simțeam străin. Valéry, Romain Rolland, Jules Romains, André Gide, Roger Martin du Gard, Duhamel, Vildrac, Jean Richard Bloch, fruntașii literaturii, mi-erau vechi prieteni. Cărțile mele aveau aici aproape tot atâția cititori ca în Germania, nimeni nu mă lua drept scriitor străin, drept venetic. Iubeam acest popor, iubeam această țară, iubeam orașul Paris, și senzația că aici mă aflu printre ai mei era așa de puternică, încât de fiecare dată când trenul intra în Gare du Nord mi se părea că m-am întors acasă. De data aceasta însă, din cauza împrejurărilor deosebite, plecasem mai devreme ca de obicei, deși n-aș fi vrut să ajung la Paris înainte de Crăciun. Or, încotro s-o apuc până una, alta? Cu ocazia aceasta mi-am amintit că, de fapt, nu mai fusesem în Anglia de mai bine de un sfert de veac, de când eram student. De ce mereu numai la Paris, îmi ziceam. De ce să nu petrec zece sau paisprezece zile și la Londra, de ce după ani și ani să nu văd din nou, dar cu alți ochi, muzeele, țara și orașul? Așa că, în

loc de expresul de Paris, l-am luat pe cel de Calais și, după treizeci de ani, am coborât din nou, în ceața obligatorie a unei zile de noiembrie, în Victoria Station, iar singurul lucru care m-a mirat la sosire a fost faptul că drumul până la hotel nu l-am mai făcut ca atunci, într-o trăsură, ci într-un automobil. Ceața, cenușiul moale, răcoros erau ca atunci. Nici n-apucasem să văd ceva din oraș, că nasul meu și recunoscuse, după trei decenii, aerul straniu de aspru, compact, umed și învăluitor.

Bagajele pe care le adusesem cu mine erau mici și tot așa perspectivele de a mă aranja în vreun fel. Legături de prietenie în Londra nu aveam; iar din punct de vedere literar existau puține contacte între noi, scriitorii continentali, și cei englezi. Aceștia aveau un fel de viață a lor, împrejmuită cu un gard, o viață trăită în cercul ei propriu, în interiorul unei tradiții nu pe deplin accesibile nouă: nu-mi amintesc ca printre multele cărți care-mi veneau acasă din toată lumea să fi găsit vreodată pe masa mea vreuna pe care să mi-o fi trimis, ca atenție colegială, un autor englez. Cu Shaw m-am întâlnit o dată la Hellerau, Wells mi-a făcut cândva o vizită acasă la Salzburg; cărțile mele erau, ce-i drept, toate traduse, dar puțin cunoscute. Anglia a fost totdeauna țara în care ele au avut cel mai slab ecou. În timp ce editorul meu american, editorul meu francez, editorul meu italian, editorul meu rus mi-au devenit prieteni personali, în Anglia n-am întâlnit pe nici unul din directorii editurii care mi-au publicat cărțile. Mă așteptam, așadar, ca în această țară să mă simt la fel de străin ca și cu treizeci de ani în urmă.

Dar n-a fost așa. După câteva zile m-am simțit la Londra extraordinar de bine. Nu că Londra s-ar fi schimbat esențial. Dar eu însumi mă schimbasem. Devenisem cu treizeci de ani mai bătrân și, după anii de încordare și supraîncordare din vremea războiului și de după război, eram foarte dornic să trăiesc și eu o dată liniștit și să nu mai aud

nimic de politică. Bineînțeles, existau și în Anglia partide, *whig* și *tory*, un partid conservator și unul liberal, și un Labour Party, dar discuțiile din sânul acestora nu prezentau nici un interes pentru mine. Existau, fără îndoială, și în literatură tabere și curente, lupte și rivalități ascunse, dar eu eram cu totul în afara acestor confruntări. Ceea ce a avut însă un efect cu adevărat binefăcător asupra mea a fost faptul că, în sfârșit, m-am simțit din nou înconjurat de un climat de civilizație, politețe, calm, împăcare. Ceea ce îmi otrăvise cel mai mult viața în ultimii ani fusese faptul de-a simți în permanență ura și încordarea care domneau în țară, în oraș, în jurul meu, de-a trebui să mă zbat în permanență ca să nu fiu târât în astfel de discuții. Aici populația nu era manevrată chiar așa, justiția și decența domneau în viața publică într-o măsură mai mare decât în țările noastre devenite imorale prin marea perversiune a inflației. Oamenii aveau o viață mai liniștită, mai plină de satisfacții și purtau de grijă mai mult grădinilor și micilor lor diletantisme decât vecinilor lor. Aici se putea respira, gândi și chibzui. Dar ceea ce mă preocupa era o nouă activitate.

Iată cum s-au petrecut lucrurile. Tocmai îmi apăruse *Maria Antoaneta* și verificam șpalturile cărții mele despre *Erasm*, lucrare unde încercam un portret spiritual al umanistului care, deși sesizase nebunia epocii mai profund decât reformatorii de profesie, n-a fost totuși în stare – aceasta a fost tragedia destinului său – să se opună cu întreaga lui rațiune acestei nebunii. Intenția mea era ca, după terminarea acestei autobiografii deghizate, să scriu un roman pe care-l purtam de multă vreme în minte. Mă săturasem de biografii. Dar s-a întâmplat ca a treia zi, mânat de pasiunea mea pentru manuscrise autografe, să merg la British Museum și să cercetez piesele expuse în sălile destinate publicului. Printre acestea era relatarea manuscrisă a execuției Mariei Stuart. Fără să vreau, mă întrebam: ce a făcut, la drept

vorbind, Maria Stuart? A fost ea cu adevărat părtașă la asasinarea soțului ei de-al doilea? Cum n-aveam nimic de citit seara, am cumpărat o carte despre ea. Era un imn care o prezenta ca pe o sfântă, o carte plată și stupidă. Mânat de incurabila mea curiozitate, mi-am procurat în ziua următoare o altă carte, ce susținea exact contrariul. Din momentul acela cazul a început să mă intereseze. Am căutat o carte cu adevărat demnă de crezare. Nimeni n-a putut să-mi dea o indicație și, tot căutând și interesându-mă, m-am pomenit, fără să vreau, că fac confruntări de date; fără să știu cum o voi scoate la capăt, am început o carte despre Maria Stuart, carte care apoi m-a țintuit săptămâni în șir în biblioteci. Când, la începutul lui 1934, am revenit în Austria, eram decis să mă întorc la Londra, care-mi devenise dragă, pentru ca acolo să termin în liniște această carte.

În Austria nu mi-au trebuit mai mult de două sau trei zile ca să-mi dau seama cât de tare se înrăutățise situația în ultimele câteva luni. Să vii din atmosfera liniștită și sigură a Angliei în această Austrie scuturată de friguri și lupte era ca și când, pe o toridă zi de iulie new-yorkeză, ai fi ieșit dintr-o încăpere răcoroasă, *air-conditioned*, direct în strada încinsă de căldură. Presa național-socialistă începea să macine treptat nervii cercurilor clericale și burgheze; acestea simțeau din ce în ce mai mult strânsoarea șurubului economic, presiunea subversivă a Germaniei nerăbdătoare. Guvernul Dollfuss, care voia să păstreze independența Austriei și s-o păzească de Hitler, căuta tot mai disperat un ultim punct de sprijin. Franța și Anglia erau prea departe și prea indiferente, Cehoslovacia încă mai nutrea vechea ranchiună și ostilitate împotriva Vienei – așa că nu rămânea decât Italia, care pe-atunci tindea spre un protectorat economic și politic asupra Austriei, pentru a-și apăra trecătorile Alpilor și Triestul. Pentru această

apărare, Mussolini cerea însă un preț piperat. Austria trebuia să accepte orientările fasciste, să lichideze parlamentul și, cu aceasta, democrația. Acest lucru nu era însă posibil fără să înlături sau să lipsești de drepturi partidul social-democrat, partidul cel mai puternic și cel mai bine organizat al Austriei. Ca să-i frângi rezistența, nu exista altă soluție decât aceea a forței brutale.

În vederea acestei acțiuni teroriste se crease încă de pe vremea predecesorului lui Dollfuss, Ignaz Seipel, o organizație, așa-numita *Heimwehr* (Apărarea patriei). Văzută din afară, aceasta reunea în bună măsură categoriile cele mai mizere ce se pot imagina, mici avocați de provincie, ofițeri concediați, ființe obscure, ingineri fără serviciu, toți niște dezamăgite mediocrități care se urau între ele de moarte. În cele din urmă, s-a găsit în persoana tânărului prinț Starhemberg un așa-zis conducător, care cândva se prosternase în fața lui Hitler și tunase și fulgerase împotriva democrației și care acum, cu soldații lui năimiți, apărea peste tot ca adversar al lui Hitler și promitea că „va face să cadă niște capete". Ce voiau, la drept vorbind, oamenii din Heimwehr era cu totul neclar. În realitate, Heimwehrul n-avea alt scop decât acela de a acapara conducerea, și întreaga lui forță era pumnul lui Mussolini care-l împingea de la spate. Habar n-aveau acești pretinși patrioți austrieci că își tăiau craca pe care ședeau cu baionetele lor primite din Italia.

Partidul social-democrat a înțeles mai bine de unde venea pericolul propriu-zis. În fond, n-avea de ce să se teamă de lupta deschisă. Acest partid își avea armele lui și, printr-o grevă generală, putea să paralizeze toate căile ferate, toate uzinele de apă, toate centralele electrice. Dar el mai știa că Hitler de-abia aștepta o așa-zisă „revoluție roșie", care i-ar fi oferit un pretext să intre în Austria ca „salvator". Așa că, pentru a ajunge la un compromis acceptabil, a considerat că e mai bine să-și sacrifice o bună parte din

drepturi și chiar parlamentul. Toți oamenii cu scaun la cap se pronunțau pentru o asemenea învoială, având în vedere starea de necesitate în care se afla Austria, în umbra amenințătoare a hitlerismului. Până și Dollfuss, un om maleabil, ambițios, dar foarte realist, părea să încline spre o înțelegere. Dar tânărul Starhemberg și tovarășul lui de chefuri, maiorul Fey, care mai târziu a jucat un rol important în asasinarea lui Dollfuss, cereau ca Liga Apărării să predea armele și să se șteargă orice urmă de libertăți democratice și cetățenești. Această pretenție n-a fost însă acceptată de social-democrați: cele două tabere au început să se amenințe reciproc. Un deznodământ, se intuia acest lucru, era acum iminent, iar eu, ca unul ce simțeam încordarea generală, plin de presimțiri, mă gândeam la cuvintele lui Shakespeare: *So foul a sky clears not without a storm.*[1]

La Salzburg am zăbovit numai câteva zile, după care am plecat imediat la Viena. Și tocmai în aceste prime zile de februarie a izbucnit furtuna. La Linz, Heimwehrul s-a năpustit asupra Casei Lucrătorilor pentru a confisca armele pe care le bănuia ascunse acolo. Muncitorii au răspuns cu greva generală, Dollfuss, la rândul lui, a dat ordin să fie înăbușită cu armele această „revoluție“ ivită din necesitate. Astfel armata regulată a început să tragă cu mitralierele și tunurile asupra caselor muncitorilor vienezi. Trei zile s-a luptat cu înverșunare pentru fiecare casă în parte; a fost, înainte de Spania, ultima dată când în Europa democrația s-a ridicat împotriva fascismului. Trei zile au rezistat muncitorii, după care au cedat în fața superiorității tehnice.

În aceste trei zile am fost la Viena, și astfel am fost martor al acestei lupte hotărâtoare și deci al sinuciderii

1. Un cer atât de mohorât ca ăsta / Se-nseninează doar printr-o furtună (*Regele Ioan*, în românește de Dan Botta).

independenței Austriei. Dar, ca martor cinstit, trebuie mai întâi să recunosc faptul, în aparență paradoxal, că eu însumi n-am văzut absolut nimic din această revoluție. Cine-și propune să dea o imagine cât mai veridică și cât mai concretă a epocii lui trebuie să aibă și curajul de-a se opune unor romantice idei preconcepute. Și nimic nu mi se pare mai caracteristic pentru tehnica și specificul revoluțiilor moderne decât faptul că ele se desfășoară numai în câteva puncte – foarte puține la număr – pierdute în spațiul uriaș al unei metropole moderne, și rămân de aceea celor mai mulți locuitori cu totul necunoscute. Oricât ar părea de straniu, în acele zile istorice ale lui februarie 1934 am fost la Viena, dar n-am văzut nici unul din evenimentele decisive care aveau loc în marele oraș și n-am auzit nimic, dar absolut nimic despre ele în acel moment. S-a tras cu tunurile, au fost ocupate case, sute de cadavre au fost adunate și duse – eu n-am văzut nimic din toate acestea. Oricine citea ziarul la New York, Londra, Paris știa mai multe despre cele ce se petreceau cu adevărat decât noi, care eram, chipurile, martori. Și acest uimitor fenomen, care constă în aceea că în vremea noastră, la zece străzi depărtare de locul evenimentului, știm mai puțin despre acesta decât cei aflați la distanță de mii de kilometri, l-am reîntâlnit mai târziu de nenumărate ori. Când, câteva luni mai târziu, Dollfuss a fost asasinat la Viena în plină amiază, la ora cinci și jumătate după-masă am văzut pe străzile Londrei afișe cu relatări despre eveniment. Am încercat imediat să telefonez la Viena; spre uimirea mea, am obținut imediat legătura și am constatat, spre și mai marea mea uimire, că la Viena, la cinci străzi dincolo de ministerul de externe, se știa mult mai puțin decât la orice colț de stradă din Londra. Referindu-mă, așadar, la modul în care am trăit acele momente revoluționare de la Viena, pot să evidențiez numai un lucru negativ, și anume cât de puțin observă în ziua de azi un

contemporan – dacă nu se află din întâmplare în locul hotărâtor – din evenimentele care schimbă fața lumii și propria lui viață. Pentru mine, tot ce a marcat ziua aceea a fost faptul că seara aveam o întâlnire cu regizoarea Operei, Margareta Wallmann, într-o cafenea de pe Ringstrasse. Mergeam, așadar, pe jos spre Ringstrasse și voiam neapărat să ajung înaintea ei. La un moment dat, s-au oprit brusc în fața mea câțiva oameni înarmați, îmbrăcați în niște uniforme vechi, puse pe ei la repezeală, și m-au întrebat unde merg. După ce le-am explicat că vreau să merg la cafeneaua J., m-au lăsat să trec liniștit. Nu știam nici de ce au apărut așa, deodată, gardieni pe stradă, nici ce urmăreau ei de fapt. În realitate, în cartierele mărginașe se dădeau deja de mai multe ore lupte înverșunate, dar în centrul orașului nimeni n-avea habar. Numai seara, când am venit la hotel și am vrut să-mi achit nota de plată, pentru că intenționam să mă întorc în dimineața următoare la Salzburg, portarul mi-a spus că, din păcate, acest lucru nu era posibil deoarece trenurile nu mai circulau. Cei de la căile ferate erau în grevă și, în afară de aceasta, în cartierele mărginașe se întâmpla ceva.

În ziua următoare ziarele au publicat relatări destul de confuze despre o răscoală a social-democraților care însă ar fi fost mai mult sau mai puțin înăbușită. În realitate, în ziua aceea luptele atinseseră maxima lor intensitate, iar guvernul dispusese ca, după mitraliere, să se tragă și cu tunurile în casele muncitorilor. Dar nici tunurile nu le-am auzit. Dacă atunci întreaga Austrie ar fi fost ocupată, fie de socialiști, fie de național-socialiști sau comuniști, eu aș fi știut tot atât de puțin ca la vremea lor locuitorii Münchenului care s-au trezit dimineața și numai din *Münchner Neueste Nachrichten* au aflat că orașul lor se află în mâinile lui Hitler. În centrul orașului viața își urma cursul ei liniștit și rectiliniu obișnuit, în timp ce în cartierele mărginașe lupta era în toi,

iar noi credeam prostește în comunicatele oficiale cum că deja conflictul a fost aplanat și lichidat. În biblioteca națională unde voiam să caut ceva într-o carte, studenții ședeau în sala de lectură și citeau și studiau ca întotdeauna, toate prăvăliile erau deschise, oamenii nu erau deloc neliniștiți. De-abia a treia zi, când totul se terminase, s-au aflat niște frânturi de adevăr. Îndată ce trenurile au reînceput să circule, a patra zi, m-am reîntors la Salzburg, unde câțiva cunoscuți pe care i-am întâlnit pe stradă m-au asaltat imediat cu întrebări în legătură cu cele petrecute la Viena. Și eu, care fusesem, chipurile, „martorul ocular“ al revoluției, a trebuit să le spun cinstit: „Nu știu. Cel mai bun lucru e să vă cumpărați un ziar străin.“

Printr-o stranie coincidență, în ziua următoare s-a petrecut, în contextul acestor evenimente, ceva hotărâtor pentru propria mea viață. Revenisem după-amiază de la Viena acasă, la Salzburg, unde mă așteptau teancuri de corecturi și scrisori; am lucrat până noaptea târziu ca să lichidez toate restanțele. În dimineața următoare, când mă aflam încă în pat, am auzit niște bătăi în ușă; bătrânul nostru servitor, care altminteri nu mă trezea decât la ora stabilită de mine în mod expres, se înființă cu o mină consternată. Mă rugă să cobor, pentru că jos erau niște domni de la poliție care doreau să stea de vorbă cu mine. M-a cam surprins treaba aceasta, mi-am pus halatul și am coborât la parter. Acolo erau patru polițiști în civil care mi-au făcut cunoscut că au ordin să-mi percheziționeze casa și că trebuie să predau imediat tot ce ascund în materie de arme ale Ligii Republicane de Apărare.

Trebuie să mărturisesc că în primul moment am fost prea uluit ca să mai spun ceva. Arme ale Ligii Republicane de Apărare în casa mea? Nu făcusem parte niciodată din vreun partid, nu mă amestecasem niciodată în politică.

Lipsisem multe luni de zile din Salzburg și, abstracție făcând de toate acestea, ar fi fost lucrul cel mai ridicol din lume să se amenajeze un depozit de arme tocmai în această casă care se afla pe un munte, în afara orașului, încât orice ins care ar fi adus o pușcă sau orice altă armă ar fi putut fi observat. Nu le-am răspuns decât cu un rece: „Vă rog să controlați." Cei patru detectivi s-au preumblat prin casă, au deschis câteva dulapuri, au ciocănit în vreo doi pereți, dar după felul neglijent în care procedau mi-am dat imediat seama că această descindere se făcea pro forma și că nici unul dintre ei nu credea cu adevărat că în această casă se află un depozit de arme. După o jumătate de oră au declarat cercetarea încheiată și au dispărut.

Ca să explic de ce m-a revoltat atunci așa de mult această farsă trebuie să fac o incursiune în istorie. Căci în ultimele decenii Europa și lumea aproape că au uitat ce lucru sfânt erau înainte dreptul persoanei și libertatea cetățeanului. Începând din 1933, percheziţiile, arestările samavolnice, confiscările de avere, expulzările din casă și din țară, deportările și toate formele imaginabile de umilire au devenit realități aproape curente; nu știu ca vreunul dintre prietenii mei europeni să nu fi avut parte de așa ceva. Dar atunci, la începutul lui 1934, o percheziție domiciliară în Austria reprezenta încă un afront monstruos. Pentru ca cineva care se ținea departe de orice fel de politică și care, de ani buni, nu-și mai exercitase nici măcar dreptul de alegător să fie cercetat, trebuia să existe un motiv serios, și într-adevăr un asemenea mod de-a proceda era tipic pentru Austria. Șeful poliției din Salzburg fusese nevoit să ia măsuri drastice contra național-socialiștilor, care noapte de noapte recurgeau la bombe și explozibili, tulburând liniștea populației, iar aceasta presupunea un mare curaj, căci încă de pe-atunci partidul nazist se folosea de teroare. Autoritățile primeau zilnic scrisori de amenințare că o să plătească dacă mai continuă să-i „persecute" pe național-socialiști, și într-adevăr – în pri-

vința răzbunării, național-socialiștii și-au respectat întotdeauna cuvântul întocmai – cei mai credincioși funcționari austrieci au fost aruncați în lagărul de concentrare chiar din prima zi de după invazia lui Hitler. Era evident că printr-o percheziție la domiciliul meu urmăreau să demonstreze că nu vor ezita să ia asemenea măsuri de intimidare împotriva oricui. Din acest episod, în fond nesemnificativ, am înțeles însă cât de mult se înrăutățise situația în Austria, cât de copleșitoare devenise presiunea din partea Germaniei. De la acea vizită polițienească nu mi-a mai plăcut casa mea, iar un glas interior îmi spunea că asemenea episoade sunt numai un preludiu timid al unor abuzuri cu consecințe mult mai grave. În aceeași seară am început să-mi împachetez hârtiile cele mai importante, hotărât să mă stabilesc de-acuma pentru totdeauna în străinătate; or, aceasta însemna mai mult decât o rupere de casă și țară, pentru că familia mea se simțea legată de această casă ca de patria ei, își iubea țara. Pentru mine însă, libertatea personală era lucrul cel mai important de pe pământ. Fără să aduc la cunoștința vreunuia dintre prieteni și cunoscuți intenția mea, m-am reîntors peste alte două zile la Londra; primul lucru pe care l-am făcut acolo a fost să comunic autorităților de la Salzburg că renunțasem definitiv la domiciliul meu. Era primul pas care mă rupea de patria mea. Dar eu știam, din acele zile de la Viena, că Austria e pierdută. Ce-i drept, încă nu-mi dădeam seama de dimensiunea acestei pierderi.

Agonia păcii

The sun of Rome is set. Our day is gone.
Clouds, dews and dangers come: our deeds are done.[1]
SHAKESPEARE, *Iulius Cezar*

În primii ani, Anglia a însemnat pentru mine un exil în la fel de mică măsură ca Sorrento, la vremea lui, pentru Gorki. Austria a continuat să existe chiar și după acea așa-zisă „revoluție" și după ce național-socialiștii au încercat, printr-o lovitură neașteptată și prin asasinarea lui Dollfuss, să pună mâna pe conducerea țării. Agonia patriei mele avea să dureze încă patru ani. Mă puteam întoarce acasă în orice moment, nu eram exilat, nici proscris. Încă nu-mi deranjase nimeni cărțile în casa de la Salzburg, încă eram posesorul pașaportului meu austriac, patria încă îmi era patrie, încă eram cetățean al ei – cetățean cu depline drepturi. Încă nu intrasem în acea cenușie condiție de apatrid, greu de explicat cuiva care n-a simțit-o niciodată pe propria lui piele, acea senzație înnebunitoare că, treaz fiind și cu ochii deschiși, calci cu pași nesiguri în gol, știind că, din orice loc în care ai pus piciorul, poți fi alungat oricând. Dar mă aflam de-abia la începutul începutului. Oricum, împrejurările erau altele când, la sfârșitul lui februarie 1934, am coborât în Victoria Station; un oraș în care te-ai hotărât să rămâi îți apare altfel decât atunci când treci prin el, fiind numai în

1. Se-ascunde-al Romei soare. / Sfârșită-i ziua noastră. Norii vin (în românește de Tudor Vianu).

vizită. Nu știam cât timp voi locui la Londra. Un singur lucru și numai unul era important pentru mine: să-mi reiau lucrul, să-mi apăr libertatea interioară și exterioară. Pentru că orice proprietate înseamnă să te legi de un anumit loc, nu mi-am mai luat nici o casă, ci am închiriat un mic *flat* numai bun ca să îngăduie adăpostirea în două dulapuri de perete a puținelor cărți de care nu voiam să mă despart și instalarea unui birou. În felul acesta aveam, de fapt, tot ce este necesar celui care muncește cu mintea. Pentru reuniuni nu rămânea, ce-i drept, nici un pic de spațiu. Dar am preferat să locuiesc într-un spațiu foarte strâmt pentru ca, din când în când, să pot călători liber: fără să-mi dau seama, nu-mi mai trăiam viața sub semnul duratei, ci sub cel al provizoratului.

În prima seară – se întuneca deja, iar contururile pereților se estompau în clarobscurul amurgului –, am intrat în mica locuință care era, în sfârșit, la dispoziția mea și m-am speriat. Căci în acea secundă am avut impresia că pășesc în cealaltă locuință, la fel de mică, pe care mi-o amenajasem la Viena cu aproape treizeci de ani în urmă, cu aceleași camere mititele și având drept unică priveliște îmbucurătoare aceleași cărți rânduite la perete și ochii halucinați ai lui King John care mă urmăreau pretutindeni. Am avut într-adevăr nevoie de un moment ca să mă reculeg, pentru că ani de-a rândul nu-mi mai amintisem de acea primă locuință. Era ceva simbolic în faptul că viața mea – atâta timp avântată spre viitor – acum se restrângea la ceea ce fusese în trecut și că eu însumi deveneam pentru mine o umbră? Când cu treizeci de ani în urmă îmi alesesem acea cameră la Viena, fusese vorba de un început. Încă nu creasem nimic, sau nimic esențial; cărțile mele, numele meu încă nu trăiau în conștiința compatrioților. Acum – printr-o stranie revenire la acea stare inițială – cărțile mele încetaseră să mai existe în limba lor; Germania nu mai cunoștea ceea

ce scrisesem eu. Prietenii erau departe, vechiul cerc fusese distrus, casa cu colecțiile și tablourile și cărțile ei o pierdusem; exact ca atunci, eram din nou înconjurat de străini. Tot ceea ce între timp încercasem, făcusem, învățasem, gustasem părea că s-a spulberat în vânt; trecut de cincizeci de ani, mă aflam din nou la un început de drum, eram din nou studentul care șade la masa de scris și dimineața cotrobăie prin biblioteci – numai că nu mai eram așa de credul, așa de entuziast; o șuviță argintie îmi licărea în păr și o vagă umbră crepusculară de descurajare se lăsase peste sufletul obosit.

Nu-mi vine să povestesc mult despre acei ani, din 1934 până în 1940, petrecuți în Anglia, pentru că în felul acesta m-apropii deja de epoca noastră, epocă pe care o trăim cu toții cu aceeași intensitate, cu aceeași neliniște întreținută de radio și ziare, cu aceleași speranțe și aceleași griji. Nouă tuturor ne e rușine astăzi când ne gândim la orbirea politică de care am suferit și ne e groază când vedem unde am ajuns; cine ar vrea să explice ar trebui să acuze, dar cine, dintre noi toți, ar avea dreptul s-o facă? Și apoi: cât am trăit în Anglia m-am abținut cu strășnicie de la orice activitate politică. Am fost așa de neghiob, încât n-am putut să-mi înfrâng un complex inutil și de aceea, în toți acești ani de semiexil și exil, am trăit exclus de la orice dialog sincer cu societatea, din pricina ideii fixe că într-o țară străină nu-mi este permis să intervin în discuții pe teme de actualitate. În Austria nu putusem face nimic împotriva neghiobiei cercurilor conducătoare. Cum era să încerc să fac acest lucru aici, unde mă simțeam oaspete al acestei insule cumsecade, eu, care știam bine că dacă – făcând uz de informațiile mele mai clare și mai temeinice – aș semnala lumii primejdia care-o amenință din partea lui Hitler, aș trece drept un ins care-o face dintr-un interes personal? Ce-i drept, uneori era greu să-ți pui lacăt la gură în fața unor greșeli evidente. Era dureros să vezi

cum o propagandă exemplar orchestrată abuza tocmai de virtutea de căpetenie a englezilor, de loialitatea lor, de pornirea cinstită a firii lor de-a crede de la început pe cuvânt pe oricine. Mereu și mereu se alimenta iluzia că Hitler nu vrea decât să-i atragă spre el pe nemții din ținuturile mărginașe și că apoi se va declara mulțumit și, drept recunoștință, va stârpi bolșevismul; această momeală acționa de minune. Turiști întorși de la Berlin, unde fuseseră grijuliu pilotați și flatați, lăudau ordinea și pe noul stăpân de acolo; în Anglia începea treptat și discret să-și facă loc părerea că „pretențiile" lui la o Germanie mare sunt îndreptățite – nimeni nu pricepea că Austria este piatra unghiulară și că Europa se va prăbuși îndată ce această piatră va fi aruncată-n aer. Eu însă, cu ochii avizați ai celui care acasă la el văzuse de-aproape chipurile celor din batalioanele de asalt și-i auzise cântând: „Azi Germania e-a noastră, iară mâine întreg pământul", îmi dădeam seama cu câtă naivitate și blajină credulitate se lăsau amețiți englezii și conducătorii lor. Pe măsură ce încordarea politică devenea mai acută, mă abțineam tot mai mult de la discuții și de la orice acțiune publică. Anglia este singura țară a lumii vechi în care n-am publicat niciodată în nici un ziar vreun articol pe teme de actualitate, în care n-am vorbit niciodată la radio, în care n-am participat niciodată la o discuție publică; am trăit acolo în mica mea locuință mai anonim decât, cu treizeci de ani în urmă, ca student la Viena. Așadar, n-am dreptul să vorbesc în calitate de martor valabil despre Anglia, cu atât mai puțin cu cât mai târziu a trebuit să-mi mărturisesc mie însumi că, înainte de război, nu i-am cunoscut niciodată cu adevărat forța cea mai ascunsă, închisă cu totul în ea însăși și care se dezvăluie numai în ceasul celei mai mari primejdii.

Nici pe scriitori nu i-am văzut. Tocmai pe cei doi de care începusem să mă apropii mai mult, pe John Drinkwater și Hugh Walpole, mi i-a răpit moartea de timpuriu; însă

nici pe cei mai tineri nu i-am întâlnit des, deoarece, apăsat de nefericita povară a acelui sentiment de nesiguranță al unui *foreigner*, evitam cluburile, dineurile și reuniunile publice. Totuși am avut o dată plăcerea deosebită și cu adevărat memorabilă să văd cele două inteligențe foarte ascuțite, pe Bernard Shaw și pe H.G. Wells, într-o controversă cavalerească și strălucitoare în exterior, plină însă de tensiune mocnită. Era la un *lunch* într-un cerc foarte restrâns la Shaw, iar eu mă aflam în situația parțial plăcută, parțial penibilă a unuia care nu fusese prevenit despre lucrul aflat la originea acelei încordări mocnite care se simțea – din modul în care se salutau, din familiaritatea aceea ușor impregnată de ironie – ca un curent electric circulând între cei doi patriarhi. Trebuie să fi existat între ei niște divergențe de principiu ce fuseseră aplanate cu puțin înainte sau care urmau să fie aplanate cu ocazia acestui *lunch*. Cu o jumătate de secol în urmă, cele două mari figuri, fiecare o glorie a Angliei, luptaseră umăr la umăr în cercul „fabienilor" pentru socialismul încă tânăr la data aceea. De-atunci încoace ei au evoluat, în acord cu personalitatea foarte conturată a fiecăruia, la distanță din ce în ce mai mare unul de altul: Wells perseverând în idealismul lui activ, constructor neobosit al viziunii despre viitorul omenirii, Shaw dimpotrivă, făcând tot mai mult, din cele viitoare ca și din cele prezente, obiectul contemplației sale sceptic-ironice, pentru ca intelectul lui să aibă pe ce să-și încerce jocul superior-amuzat. Cu anii, ei se constituiseră și ca prezență fizică în cei doi termeni ai unei opoziții tot mai marcate. Shaw, octogenarul neverosimil de vioi care la masă ronțăia numai nuci și fructe, înalt, uscățiv, veșnic încordat, totdeauna cu un zâmbet caustic în colțul gurii, ușor predispus la flecăreală și îndrăgostit mai mult ca oricând de focul de artificii al paradoxurilor proprii; Wells, septuagenarul bucuros de viață, mai amator ca oricând de plăceri și confort, mic,

rumen la față și neînduplecat de serios sub aparența veseliei de circumstanță. Shaw scăpărător în agresivitate, schimbând rapid și îndemânatic direcția de atac, celălalt tare în tactica apărării, de neclintit așa cum este totdeauna omul unei credințe și al unei convingeri. Am avut pe dată impresia că Wells nu venise aici ca să ia parte pur și simplu la o conversație amicală prelungită cu un *lunch*, ci la un fel de confruntare pe terenul principiilor. Și tocmai pentru că nu eram informat cu privire la substratul conflictului de idei, simțeam cu atât mai mult cât de încărcată era atmosfera. În fiecare gest, în fiecare privire, în fiecare cuvânt al lor, răbufnea o poftă de harță, adesea exuberantă, dar care într-un fel avea totuși o motivație destul de serioasă; era ca și când doi maeștri ai scrimei, înainte de a se ataca viguros, își încearcă propria suplețe cu mici lovituri de sondaj. Shaw avea o mobilitate intelectuală mai mare. Fulgera mereu pe sub sprâncenele lui stufoase când dădea un răspuns sau când para; pasiunea pentru vorba de duh, pentru jocul de cuvinte, care de-a lungul a șaizeci de ani îl condusese la o virtuozitate fără egal, se transformase într-un fel de voluptate. Barba lui stufoasă, albă, tremura uneori de un vag râs sarcastic și, plecându-și capul ușor într-o parte, făcea totdeauna impresia că-și urmărește săgeata, să vadă dacă și-a atins ținta. Wells, cu fălcuțele lui roșii și cu ochii mijiți și calmi, avea o judecată mai ascuțită și mai directă; și inteligența lui lucra neobișnuit de rapid, dar el nu făcea acrobații sclipitoare, ci lovea mai degrabă ușor și chiar cu o anumită nonșalanță. Toate acestea se petreceau atât de rapid, cu schimburi scurte, în stilul „parează și lovește, lovește și parează“, pe un ton în aparență glumeț, încât cel din afara jocului nu putea admira îndeajuns scânteierea și încrucișarea floretelor. Dar în spatele acestui dialog sprinten, purtat permanent la cel mai înalt nivel, se afla un fel de furie a spiritului care se potolea la

modul generos-englezesc, luând forma celei mai desăvârșite urbanități dialectice. Era – și aceasta făcea ca discuția să fie așa de interesantă – un amestec de joacă și seriozitate, un ascuțit contrast între două caractere opuse, ce scăpărau la atingerea cu lucruri aparent banale, dar care, în realitate, mocneau din pricini și dedesubturi necunoscute mie. În orice caz, i-am văzut pe cei doi oameni extraordinari ai Angliei într-unul din momentele lor extraordinare, iar continuarea acestei polemici în coloanele lui *Nation* nu mi-a mai făcut nici a suta parte din plăcerea pe care mi-a provocat-o acel dialog plin de temperament, pentru că în spatele argumentelor devenite abstracte nu mai simțeam nemijlocit prezența omului viu, pura esențialitate. Dar rar mi-a fost dat imensul privilegiu de-a mă afla față-n față cu fosforescența produsă la atingerea a două spirite, în nici o comedie teatrală n-am văzut arta dialogului – nici înainte și nici după – exersându-se cu atâta virtuozitate ca în acest context, deoarece ea se revela aici spontan, neteatral și în formele cele mai nobile.

În acei ani am fost însă prezent în Anglia numai cu trupul, nu cu întreg sufletul. Or, tocmai grija pentru Europa, această grijă ce apăsa dureros asupra nervilor noștri, a fost cea care m-a făcut, în acești ani dintre venirea lui Hitler la putere și izbucnirea celui de al Doilea Război Mondial, să călătoresc mult și chiar să traversez de două ori Oceanul. Poate presentimentul nu-mi dădea răgaz, șoptindu-mi că acum, cât lumea mai era deschisă și vapoarele își mai puteau urma pașnic calea de-a lungul mărilor, era momentul ca oamenii să strângă pentru zile negre cât mai multe impresii și experiențe; poate că acest îndemn se ivea și din dorința de-a ști că, în timp ce lumea noastră se autodistrugea prin neîncredere și vrajbă, o altă lume se clădea; poate era vorba și de intuiția încă foarte vagă că viitorul

nostru și chiar al meu personal se află dincolo de Europa. Un turneu de conferințe de-a lungul și de-a latul Statelor Unite mi-a oferit ocazia binevenită de-a vedea, de la răsărit la apus, de la nord la sud, această țară uriașă, atât de diversă și totuși atât de unitară lăuntric. Dar, poate, o impresie și mai puternică mi-a făcut America de Sud, unde m-am dus în urma invitației de-a participa la congresul PEN-Clubului Internațional; niciodată ca în acel moment nu mi s-a părut atât de importantă ideea afirmării solidarității spirituale mai presus de granițe geografice și lingvistice.

Ultimele evenimente europene dinaintea acestei călătorii m-au făcut deja să plec la drum cu grave presimțiri. În acea vară a lui 1936 a început războiul civil din Spania, care, aparent, nu era decât o învrăjbire a oamenilor acelei țări frumoase și tragice, dar care în realitate era manevra pregătitoare în perspectiva viitoarei ciocniri dintre cele două tabere ideologice. Îmbarcat la Southampton pe un vapor englezesc, plecasem la drum cu ideea că, pentru a se ține la distanță de zona operațiunilor de război, nava nu va face ca altădată obișnuitul prim popas la Vigo. Spre surprinderea mea, am intrat totuși în port, iar nouă, pasagerilor, ni s-a permis chiar să mergem câteva ore pe uscat. Vigo se găsea atunci în mâinile oamenilor lui Franco și de aici până la teatrul de război propriu-zis era distanță mare. Totuși, în aceste puține ore, am reușit să văd unele lucruri care, pe bună dreptate, puteau să inspire gânduri apăsătoare. În fața primăriei pe care flutura steagul lui Franco, stăteau aliniați, în prezența preoților, tineri feciori în hainele lor țărănești, aduși, evident, de prin satele vecine. În primul moment n-am înțeles care era rostul lor aici. Erau niscaiva lucrători mobilizați pentru vreun serviciu obligatoriu? Erau niscaiva șomeri cărora urma să li se dea de mâncare? După un sfert de ceas, i-am văzut însă pe acești feciori ieșind din primărie transformați la înfățișare. Purtau niște strălucitoare uniforme

noi, puști și baionete; sub supravegherea unor ofițeri, au fost urcați în automobile la fel de noi și strălucitoare, care au pornit ca o vijelie pe străzi, dispărând dincolo de marginea orașului. Am înlemnit. Unde oare mai văzusem așa ceva? Mai întâi în Italia și apoi în Germania! Și aici, și acolo apăruseră dintr-odată aceleași ireproșabile uniforme noi, automobile și mitraliere noi. Și iarăși m-am întrebat: cine livrează, cine plătește aceste uniforme noi, cine-i organizează pe acești tineri, cine-i mână împotriva puterii de stat existente, împotriva parlamentului ales, împotriva propriilor reprezentanți legali? Tezaurul public se afla, din câte știam, în mâinile guvernului legal, și la fel depozitele de arme. Aceste automobile, aceste arme trebuiau, așadar, să le fi fost livrate din afară, și ele veniseră, fără îndoială, de peste graniță, din Portugalia vecină. Dar cine le livrase, cine le plătise? Era o putere nouă care voia să-și instaureze hegemonia, una și aceeași putere care acționa și dincolo, o putere căreia îi plăcea violența, care avea nevoie de violență și în ochii căreia toate ideile de care ne atașaserăm și de care ne legaserăm viața, pace, umanitate, spirit conciliant, treceau drept niște slăbiciuni de oameni bătrâni. Existau grupări misterioase, ascunse în birourile și concernele lor, care se foloseau cu cinism de idealismul naiv al tineretului pentru afacerile și voința lor de putere. Voința de violență era aceea care, cu o tehnică nouă, mai subtilă, căuta să aducă asupra nefericitei noastre Europe vechea barbarie a războiului. Totdeauna o imagine senzorială, luată pe viu, are asupra sufletului o putere mai mare decât o mie de broșuri și articole de ziar. Și presimțirea a ceea ce ni se pregătea nouă, Europei, nu m-a năpădit niciodată mai copleșitor ca în acel ceas când am văzut cum, din arierplan, niște sforari misterioși dădeau pe mâna unor feciori tineri, nevinovați, arme pe care urmau să le folosească împotriva altor feciori la fel de tineri și nevinovați din propria lor țară. Când, apoi,

după câteva ore de ședere în port, vasul a pornit din nou la drum, am coborât repede în cabină. Era prea dureros pentru mine să arunc încă o privire spre acea țară frumoasă care, din culpa altora, căzuse pradă unei pustiiri îngrozitoare; Europa îmi părea sortită morții din pricina propriei ei sminteli. Europa, patria noastră sacră, leagănul și Partenonul civilizației noastre de la soare-apune.

Cu atât mai bucuros am fost de priveliștea pe care mi-a oferit-o apoi Argentina. Aici întâlneam a doua oară Spania, vechea ei cultură, păzită și păstrată într-un pământ nou, mai vast, încă neîngrășat cu sânge, încă neotrăvit cu ură. Aici era hrană berechet, bogăție și belșug, aici era spațiu nesfârșit și deci hrană pentru generațiile viitoare. Mă simțeam cuprins de o fericire nemărginită și de un fel de nouă credință. Căci, din cordialitatea cu care întreaga populație a acestui nou oraș de milioane de locuitori a luat parte la congresul nostru, mi-am dat seama că aici nu eram străini și că aici credința în unitatea spirituală, căreia îi consacraserăm partea cea mai bună a vieții noastre, era încă vie și se afirma și acționa, astfel că în epoca noilor viteze nici oceanul nu ne mai desparte. În locul celei vechi, o nouă sarcină se ridică în fața noastră: să reconstruim la scară mai vastă și în sinteze mai îndrăznețe comunitatea la care visaserăm. Dacă din clipa când am aruncat acea ultimă privire asupra războiului ce se apropia pusesem cruce Europei, am început, în schimb, sub Crucea Sudului, să cred și să sper din nou.

O experiență nu mai puțin copleșitoare, o perspectivă nu mai puțin promițătoare a reprezentat pentru mine Brazilia, această țară înzestrată de natură cu toate darurile imaginabile, această țară în care am cunoscut cel mai frumos oraș de pe pământ, această țară ale cărei întinderi nesfârșite nici până azi n-au fost învinse cu totul nici de tren, nici de automobil și aproape nici de avion. Aici trecutul era păstrat mai cu grijă decât în Europa însăși, aici

încă nu se produsese îndobitocirea moravurilor, a spiritului națiunilor, pe care o adusese cu sine Primul Război Mondial. Mai pașnică era aici conviețuirea oamenilor, înseși relațiile dintre cele mai diferite rase erau mai civilizate, nu așa de învrăjbite. Aici nu se puneau bariere între oameni prin teorii absurde despre sânge, neam și origine, aici încă se mai putea – lucrul acesta se întrezărea cu o remarcabilă claritate – trăi pașnic; în timp ce în Europa, pentru cel mai amărât peticuț de pământ, se războiau statele și se ciondăneau politicienii, aici spațiul stătea, în toată vastitatea lui, la dispoziția viitorului. Aici pământul era încă în așteptarea omului care să-l valorifice și să-l domesticească cu prezența lui. Ceea ce crease Europa în materie de civilizație aici se putea continua și dezvolta splendid în forme noi și variate. Cu ochiul scăldat în frumusețea multiformă a acestei naturi virgine, aruncasem o privire spre viitor.

Dar călătoriile, și chiar călătoriile în locuri depărtate, pe sub alte constelații și în alte lumi, nu însemnau o fugă de Europa și nici o eliberare de grijile pentru Europa. Pare aproape o răutate a naturii față de om faptul că toate cuceririle tehnicii, datorită căreia el a stăpânit forțele ei cele mai ascunse, îi răpesc în același timp liniștea sufletească. Cea mai rea osândă pe care tehnica a făcut-o să se abată asupra noastră este faptul că ne împiedică să evadăm din prezent fie și numai pentru o clipă. Generațiile anterioare puteau, la vremea catastrofelor, să se retragă în singurătate și izolare; numai nouă ne-a fost dat să aflăm și să simțim totul pe pielea noastră în același ceas și în aceeași secundă când undeva pe planeta noastră se întâmplă ceva rău. Oricât de mult m-aș fi îndepărtat de Europa, destinul ei mă însoțea pas cu pas. Acostând noaptea la Pernambuco, cu Crucea Sudului deasupra capului, mergând pe străzi înconjurat de oameni de culoare, am citit pe un afiș știrea despre bombardarea

Barcelonei și despre împușcarea unui prieten spaniol împreună cu care petrecusem, cu două-trei luni în urmă, câteva ore plăcute. În Texas, alergând ca vântul cu vagonul Pullman între Houston și un alt oraș petrolier, am auzit deodată pe cineva țipând și zbierând cu furie în nemțește: un pasager imprudent pusese radioul pe frecvența Germaniei, și așa am fost nevoit ca, străbătând în goana trenului Texasului, să ascult un discurs incendiar al lui Hitler. Nu exista nici o posibilitate de evadare nici ziua, nici noaptea; chinuit de griji, trebuia să mă gândesc mereu la Europa și mereu la Austria. Poate să pară patriotism meschin faptul că, în imensul păienjeniș care se întindea din China până la Ebro și Manzanares, pe mine mă preocupa în mod deosebit tocmai soarta Austriei. Dar eu știam că soarta întregii Europe era legată de această mică țară, patria mea. Când se va încerca, retrospectiv, să se pună în evidență greșelile politicii de după Primul Război Mondial, se va constata că cea mai mare dintre ele nu a fost aceea că politicienii europeni, ca și cei americani n-au aplicat planul clar, simplu al lui Wilson, ci că l-au mutilat. Ideea lui a fost să se dea micilor națiuni libertate și neatârnare, dar el arătase în mod corect că această libertate și neatârnare ar putea să reziste numai în cazul când toate statele mari și mici s-ar integra într-o unitate supraordonată. Nerealizându-se această organizație supraordonată – adevărata, totala ligă a națiunilor – și aplicându-se numai cealaltă parte a programului său referitoare la neatârnarea statelor mici, s-a creat în loc de liniște o permanentă stare de tensiune. Căci nimic nu e mai primejdios decât megalomania celor mici, și primul lucru pe care l-au făcut statele mici, îndată ce au fost create, a fost să țeasă intrigi unele împotriva altora, iar în cadrul acestor rivalități cea mai slabă poziție o avea minuscula Austrie față în față cu superputernica Germanie. Această țară îmbucătățită, mutilată,

ai cărei suverani dispuneau cândva de Europa, era, trebuie s-o repet mereu, veriga slabă a lanțului. Eu știam ceva ce toți acești oameni din orașul englezesc de milioane de locuitori, de care eram înconjurat, nu puteau pricepe – că odată cu Austria ar cădea și Cehoslovacia și că Peninsula Balcanică ar cădea cu ușurință pradă lui Hitler; că, datorită poziției ei deosebite, Viena ar deveni în mâna grosolană a național-socialismului pârghia cu care ar putea submina și face să sară din țâțâni întreaga Europă. Numai noi, austriecii, știam cât îl împungeau pe Hitler resentimentul și pofta de-a pune mâna pe Viena, orașul în care trăise în cea mai neagră mizerie și în care voia să intre ca învingător. De aceea, de fiecare dată când, după ce făceam o scurtă vizită în Austria, îi treceam din nou granița spre exterior, răsuflam ușurat: „Deocamdată încă nu“, și mă uitam înapoi ca și când ar fi fost pentru ultima dată. Vedeam cum se apropia implacabil catastrofa; în toți acei ani, de sute de ori dimineața, când alții întindeau cu nepăsare mâna spre ziar, eu am tremurat de teama de a nu citi pe prima pagină titlul: *Finis Austriae*. Ah, cât de mult m-am înșelat pe mine însumi când mi-am închipuit că m-am debarasat de multă vreme de soarta ei! De la distanță am trăit și eu zilnic agonia ei înceată și scuturată de frisoane – mult mai mult decât prietenii mei din țară, care se înșelau pe ei înșiși cu demonstrații patriotice și care-și dădeau zilnic unii altora asigurări: „Franța și Anglia nu pot să ne lase de izbeliște. Și mai ales Mussolini n-o să admită niciodată una ca asta.“ Ei credeau în Liga Națiunilor, în tratatele de pace precum bolnavii în medicamentele cu etichete frumoase. Se complăceau în nepăsarea și fericirea lor, în timp ce mie, ca unuia care vedea lucrurile mai clar, inima stătea să-mi plesnească de atâtea griji.

Chiar și ultima mea călătorie în Austria n-a fost determinată de altceva decât de un asemenea acces de spaimă în

fața catastrofei care se apropia tot mai mult. În toamna lui 1937 fusesem la Viena în vizită la bătrâna mea mamă și nu mai aveam nici o problemă grabnică de rezolvat acolo; nici o urgență nu mă chema în direcția aceea. Câteva săptămâni mai târziu însă, într-o zi pe la amiază – trebuie să fi fost către sfârșitul lui noiembrie –, mergând pe Regent Street către casă, mi-am cumpărat în drum un *Evening Standard*. Era în ziua când lordul Halifax zbura spre Berlin pentru o primă încercare de-a trata personal cu Hitler. În această ediție a lui *Evening Standard* erau enumerate pe prima pagină – le văd și-acum, de parcă ar fi fost ieri: textul era tipărit în dreapta cu aldine – punctele asupra cărora Halifax voia să ajungă la o înțelegere cu Hitler. Printre ele, se afla și paragraful referitor la Austria. Și printre rânduri am citit, sau mi s-a părut că citesc: abandonarea Austriei, căci ce altceva putea să însemne o convorbire cu Hitler? Noi, austriecii, știam prea bine că Hitler nu va ceda niciodată în privința acestui punct. Ciudățenia a fost că această enumerare programatică a temelor de discuție a apărut numai în acea ediție de amiază a lui *Evening Standard* și că toate edițiile de la sfârșitul după-amiezii ale aceluiași ziar n-au mai suflat un cuvânt despre asta. (După cum s-a zvonit mai târziu, informația fusese, pare-se, strecurată în presă de către legația italiană, căci în 1937 de nimic nu se temea Italia mai mult ca de o alianță între Germania și Anglia ce s-ar fi realizat în spatele ei.) Cât adevăr sau neadevăr o fi conținut acea notiță pe care marea masă, probabil, nici n-a observat-o, nu pot să apreciez. Pot numai să spun ce spaimă teribilă am simțit eu la gândul că Hitler și Anglia negociază deja asupra Austriei; nu mi-e rușine să spun că-mi tremura ziarul în mână. Falsă sau adevărată, știrea mă alarmase într-o măsură pe care n-o mai cunoscusem de ani de zile, pentru că-mi dădeam seama că, de s-ar fi adeverit fie și numai parțial, aceasta ar fi însemnat începutul

sfârșitului, prăbușirea stâlpului de rezistență și, odată cu el, a clădirii. Am făcut imediat stânga-mprejur, am sărit în primul autobuz pe care scria „Victoria Station“ și m-am dus la Imperial Airways ca să întreb dacă mai sunt locuri la avionul din dimineața următoare. Voiam să-mi mai văd o dată mama bătrână, familia, patria. Întâmplarea m-a ajutat să găsesc un bilet de avion, am aruncat la repezeală câteva lucruri în geamantan și am zburat la Viena.

Prietenii mei au fost surprinși de faptul că mă întorsesem atât de repede și intempestiv. Dar ce s-au mai veselit ei pe contul meu când le-am povestit cât sunt de îngrijorat. Ai rămas tot vechiul Ieremia, mă zeflemiseau ei și se-ntrebau cum de nu știu că la ora actuală întreaga populație austriacă îl urmează sută la sută pe Schuschnigg. Nu mai pridideau cu laudele la adresa impresionantelor demonstrații ale Frontului Patriotic; eu însă observam chiar la Salzburg că cei mai mulți dintre acești demonstranți purtau la reverul hainei insigna de rigoare a unității numai pentru a nu-și periclita poziția, dar în același timp, pentru orice eventualitate, se înscriseseră de mult, la München, la național-socialiști. Învățasem și scrisesem prea multă istorie ca să nu știu că întotdeauna marea masă se rostogolește spre partea unde în momentul respectiv se află centrul de greutate al puterii. Știam că aceiași care strigă azi *Heil Schuschnigg* vor striga mâine cât îi ține gura *Heil Hitler*. Dar la Viena toți cei cu care am stat de vorbă erau de bună-credință în nepăsarea lor. Se invitau unii pe alții să ia parte în smoching ori frac la reuniuni de societate (nebănuind că în curând aveau să poarte costumul de internați în lagărele de concentrare), făceau turul magazinelor pentru cumpărături de Crăciun destinate frumoaselor lor case (nebănuind că peste câteva luni aveau să fie deposedați și prădați de tot). Și această eternă nepăsare a vechii Viene la care înainte am ținut așa de mult și după care, de fapt, tânjesc de-o

viață întreagă, această nepăsare pe care poetul național, vienezul Anzengruber, a sintetizat-o în axioma lapidară: „Nu poți păți nimic, dom'le", mă făcea acum pentru prima dată să sufăr. Dar poate că, într-un sens mai profund, toți acești prieteni din Viena erau mai înțelepți decât mine, fiindcă ei au suportat toate acestea numai atunci când relele respective s-au petrecut în mod real, pe când eu a trebuit să suport nenorocirea o dată prin anticipare în fantezie și a doua oară ca realitate efectivă. Oricum, eu pe ei nu-i mai înțelegeam și nu mă puteam face înțeles de ei. De a doua zi, n-am mai tras nici un semnal de alarmă pentru nimeni. La ce să tulbur liniștea unor oameni care nu voiau să fie tulburați?

Dar să nu se ia ca o ulterioară înfrumusețare a faptelor, ci ca pur adevăr, atunci când spun: în acele ultime zile la Viena, la fiecare dintre străzile familiare, la fiecare biserică, la fiecare grădină, la fiecare vechi colțișor al orașului în care m-am născut, la toate am privit cu un disperat și mut „Adio, pe vecie". Mi-am îmbrățișat mama cu acel tăcut „E pentru cea din urmă oară". Am trecut pe lângă toate ale acestui oraș, ale acestei țări, spunându-le „Adio, pe vecie!" și având conștiința că-mi iau rămas-bun, rămas-bun pentru totdeauna. Prin Salzburg, orașul unde se afla casa mea în care am lucrat douăzeci de ani, am trecut fără măcar să cobor în gară. Aș fi putut, ce-i drept, să văd de la fereastra vagonului casa mea de pe colină, cu toate amintirile anilor îngropați într-însa. Dar eu nu m-am uitat spre ea. La ce bun? N-aveam să mă mai duc să locuiesc a doua oară acolo. Și, în clipa când trenul a trecut granița, am știut întocmai ca străbunul Lot din Biblie că în urma mea totul este pulbere și cenușă, sare a amărăciunii în care s-a mineralizat trecutul.

Credeam că anticipasem toate ororile ce s-ar putea întâmpla dacă s-ar împlini visul de răzbunare al lui Hitler

și dacă acesta, în chip de învingător, ar ocupa Viena, orașul din care, la vremea tinereții, fusese respins ca un neisprăvit și ca un ratat. Dar ce timidă, ce slabă, ce săracă s-a dovedit fantezia mea, orice fantezie omenească față-n față cu descărcarea de neomenie ce s-a produs în acel 13 martie 1938, ziua când Austria a căzut pradă forței brutale! Atunci au căzut măștile. Cum celelalte state și-au arătat pe față teama, brutalitatea nu se mai vedea confruntată cu nici un fel de impediment moral, ea nu se mai folosea – ce mai conta Anglia, ce mai conta Franța, ce mai conta lumea? – de nici unul dintre pretextele ipocrite cu privire la „marxiștii“ care urmau să fie eliminați din viața politică. Acum lucrurile nu s-au mai limitat la simplul jaf și furt, ci s-a dat frâu liber poftei de răzbunare a oricărui individ. Profesori universitari au trebuit să frece cu mâinile goale străzile, evrei evlavioși cu barba albă au fost târâți în templu și siliți – în urletele derbedeilor – să facă mătănii și să strige-n cor *Heil Hitler*. Oameni nevinovați erau vânați ca iepurii pe stradă și târâți în cazărmi să curețe closetele; tot ceea ce născocise maladiv execrabila fantezie a urii în nenumărate nopți de orgie răbufnea cu violență la suprafață. Că pătrundeau ca tâlharii în locuințe și smulgeau cerceii de la urechile femeilor care tremurau de spaimă – așa ceva se mai întâmplase, probabil, și cu sute de ani în urmă, când se jefuiau orașele în timpul războaielor medievale; nouă însă era plăcerea cu care se puneau la cale schingiuirile în public, torturile sufletești, tehnica rafinată a umilirilor. Toate acestea le-a simțit pe pielea lui nu un singur om, ci mii de oameni care au avut de suferit, iar o generație mai liniștită, nu epuizată moralicește ca a noastră, se va-nfiora citind cândva despre ceea ce a săvârșit un singur om orbit de ură în acest oraș al culturii, în secolul douăzeci. Căci, dintre victoriile militare și politice ale lui Hitler, acesta a fost triumful lui cel mai diabolic – acest om, acest singur om a reușit ca printr-o continuă

supralicitare să tocească orice concept juridic. Înainte de instaurarea puterii naziste, uciderea fără hotărâre judecătorească și fără un temei clar a unui singur om încă ar mai fi zguduit o lume-ntreagă; tortura era de neconceput în secolul douăzeci, exproprierilor încă li se mai spunea, fără ocol, furt și jaf. Acum însă, după succesiunea tot mai rapidă a acestor nopți ale Sfântului Bartolomeu, după zilnicele schingiuiri și asasinate în celulele SA și în spatele gardurilor de sârmă ghimpată, ce mai conta, acum, o fărădelege oarecare, ce mai conta suferința umană? În 1938, după Austria, lumea noastră s-a obișnuit cu inumanitatea, cu încălcarea dreptului și cu brutalitatea într-o măsură cum nu se mai cunoscuse de sute de ani. Pe când înainte numai ceea ce s-a întâmplat în acest nefericit oraș, Viena, ar fi fost de-ajuns ca să atragă asupra făptașului oprobriul internațional, în anul 1938 conștiința universală a tăcut sau numai a murmurat puțin, ca după aceea să uite și să ierte.

Acele zile, când în permanență mă asaltau strigătele de ajutor din țară, când știam că prieteni apropiați sunt deportați, schingiuiți și umiliți și când tremuram neputincios pentru fiecare dintre cei dragi, țin de perioada cea mai îngrozitoare a vieții mele. Și nu mi-e rușine să spun – așa ne-a pervertit timpul inimile – că n-am tresărit, n-am plâns când am aflat că bătrâna mea mamă, pe care o lăsasem la Viena, a murit; ci, dimpotrivă, am simțit un fel de ușurare s-o știu acum la adăpost de toate suferințele și primejdiile. În vârstă de optzeci și patru de ani, aproape complet surdă, ea deținea un apartament în casa familiei noastre, de unde, pentru moment, nu putuse fi evacuată nici după noile „legi ariene"; noi speraserăm ca, după un anumit timp, s-o putem aduce într-un fel oarecare în străinătate. Una dintre primele ordonanțe date la Viena o lovise din plin. La cei optzeci și patru de ani ai ei, se ținea greu pe picioare și

obișnuia ca, în timp ce-și făcea mica ei plimbare zilnică, să se odihnească după fiecare cinci sau zece minute de mers anevoios, pe o bancă de pe Ringstrasse sau din parc. Nu trecuseră nici opt zile de când Hitler devenise stăpânul orașului, că s-a și dat dispoziția bestială care interzicea evreilor să se așeze pe-o bancă – una dintre acele interdicții care, în mod evident, au fost concepute numai cu scopul sadic de a chinui în mod perfid. Căci a jefui evrei, aceasta mai avea oricum o logică și un sens, deoarece cu veniturile însușite tâlhărește de pe urma fabricilor, cu mobilierul din locuințe și vile și cu locurile devenite vacante se putea da de mâncare oamenilor regimului, puteau fi recompensați vechii ciraci; la urma urmei, galeria de tablouri a lui Göring își datorează splendoarea, în principal, acestei practici generos utilizate. Dar să refuzi unei femei bătrâne sau unui moșneag la capătul puterilor dreptul de a-și trage sufletul câteva minute pe-o bancă, lucrul acesta a fost apanajul secolului douăzeci și al unui om pe care milioane de oameni îl slăvesc ca pe cel mai mare al acestei epoci.

Din fericire, mama mea n-a trebuit să îndure multă vreme asemenea brutalități și umilințe. A murit la câteva luni după ocuparea Vienei și nu pot să nu rețin un episod legat de moartea ei; tocmai pentru ca asemenea amănunte să nu treacă neobservate, mi se pare important a fi semnalate generațiilor viitoare, cărora aceste lucruri li se vor părea, probabil, de neconceput. Într-o dimineață, bătrâna de optzeci și patru de ani și-a pierdut pe neașteptate cunoștința. Medicul chemat la fața locului a declarat că e puțin probabil ca ea să mai trăiască până la sfârșitul nopții următoare și a pus să-i stea la căpătâi o îngrijitoare, o femeie de vreo patruzeci de ani. Nu eram acolo nici eu, nici fratele meu, singurii ei copii, și, firește, nu puteam veni, deoarece până și gestul celui care se-ntoarce ca să-și revadă mama aflată pe patul de moarte ar fi echivalat cu o crimă în ochii repre-

zentanților culturii germane. De aceea, un văr de-al nostru și-a asumat obligația să rămână peste noapte în apartament, pentru ca măcar cineva din familie să fie prezent la moartea bătrânei. Acest văr al nostru avea pe-atunci șaizeci de ani, era el însuși bolnav și urma să moară la rândul lui peste un an. Când tocmai făcea pregătirile pentru a-și aranja pentru noapte un pat în camera de-alături, apăru – spre cinstea ei fie spus, destul de jenată – îngrijitoarea, care îi zise că, din păcate, potrivit noilor legi național-socialiste, îi este cu neputință să rămână peste noapte lângă muribundă. Căci vărul meu este evreu și ea, ca femeie sub cincizeci de ani, n-are voie să înnopteze, fie și lângă o muribundă, sub același acoperiș cu el – după mentalitatea lui Streicher, era obligatoriu ca primul gând al unui evreu să fie acela de-a o necinsti rasial. Se înțelege de la sine, spuse ea, că această dispoziție îi este tare penibilă, dar e nevoită să se supună legilor. Așa că, pentru ca îngrijitoarea să poată rămâne lângă mama mea muribundă, vărul meu de șaizeci de ani s-a văzut silit să părăsească, la lăsarea serii, casa; poate că acum se înțelege de ce am considerat că a avut noroc mama că n-a trebuit să trăiască mai multă vreme printre asemenea oameni.

Căderea Austriei a adus în existența mea particulară o modificare pe care la început am socotit-o ca fiind cu totul lipsită de importanță, ea neavând decât un caracter formal: mi-am pierdut pașaportul austriac și a trebuit să solicit autorităților engleze un înlocuitor de culoare albă, pașaportul de apatrid. Adesea în reveriile mele cosmopolite mi-am imaginat ce superb ar fi, cât de conform cu simțămintele mele intime, să nu fiu supusul nici unui stat, să n-am obligații față de nici o țară și de aceea să aparțin tuturor într-o mai egală măsură. Dar și de data aceasta a trebuit să constat ce neajutorată este fantezia noastră omenească și

cum efectul celor mai importante mutații îl înțelegi abia în momentul când le-ai suferit tu însuți pe pielea ta. Cu zece ani în urmă, când l-am întâlnit pe Dimitri Merejkovski la Paris și când mi s-a plâns că scrierile lui sunt interzise în Rusia, nepriceputul și destul de nesocotitul care încă eram încercase să-l consoleze spunându-i că asta nu mai contează cine știe ce față de difuziunea universală a operei lui. Dar când, apoi, propriile mele cărți au dispărut din limba germană, cât de clar l-am înțeles pe cel care se plângea că nu poate să-și prezinte creația decât prin intermediul traducerilor, într-o formă diluată, schimbată! Tot așa, abia în momentul când, după o lungă așteptare în anticameră, pe banca petiționarilor, am fost introdus în biroul respectiv, am înțeles ce înseamnă să primești în locul pașaportului tău un document de străin. Căci pe baza pașaportului austriac avusesem un drept al meu. Orice consul austriac sau funcționar al poliției austriece era obligat să-mi elibereze imediat acest document, ce mi se cuvenea ca unui cetățean cu depline drepturi; pe când, dimpotrivă, documentul de străin emis de autoritățile engleze mi-a fost eliberat doar după multe solicitări. Era o favoare obținută după numeroase rugăminți și, în plus, o favoare care-mi putea fi retrasă în orice moment. Peste noapte alunecasem din nou cu o treaptă mai jos. Ieri încă oaspete străin și într-o oarecare măsură gentleman care își risipea aici veniturile realizate pe piața internațională și-și plătea impozitele, devenisem acum emigrant, un *refugee*. M-am văzut împins într-o categorie inferioară, dacă nu chiar dezonorantă. În afară de aceasta, de-acum încolo trebuia ca orice viză străină pe această foaie albă de hârtie să fie obținută după multă insistență, pentru că în toate țările era privit cu neîncredere „soiul“ de om căruia am început pe neașteptate să-i aparțin, omul fără drepturi, omul fără patrie, pe care însă, când devenea incomod și tindea să nu mai plece, nu

puteai să-l expulzezi și să-l expediezi la el acasă, ca pe ceilalți. Și a trebuit să mă gândesc tot timpul la cuvântul pe care mi-l spusese, cu ani în urmă, un rus exilat: „Mai înainte omul avea numai un trup și-un suflet. Astăzi are nevoie și de un pașaport, altminteri nu e tratat ca om.“

Într-adevăr, probabil că nimic nu ilustrează mai bine regresul înspăimântător în care a fost antrenată lumea după Primul Război Mondial ca îngrădirea libertății de mișcare a omului și restrângerea dreptului lui de-a fi liber. Înainte de 1914 pământul aparținea tuturor. Fiecare mergea unde voia și rămânea într-un loc atât cât voia. Nu era nevoie nici de permise, nici de aprobări; și ce mă mai amuză uimirea tinerilor când le povestesc că înainte de 1914 am călătorit în India și America fără să am asupra mea vreun pașaport și, în general, fără măcar să fi văzut vreodată așa ceva. Urcai și coborai din tren sau vapor fără să întrebi și fără să fii întrebat, nu erai obligat să completezi nici măcar unul din sutele de formulare care se cer azi. Nu existau permise, vize, sâcâieli; aceleași granițe pe care azi, datorită neîncrederii patologice a tuturor la adresa tuturor, vameșii, polițiștii, jandarmii le-au transformat într-un gard de sârmă ghimpată, nu semnificau altceva decât niște linii simbolice peste care treceai la fel de liniștit ca peste meridianul de la Greenwich. De-abia după război a început agitația universală și, ca primă manifestare vizibilă a acesteia, a apărut xenofobia: ura față de străini sau, în orice caz, teama de străini. Străinul stârnea peste tot o reacție de respingere, era exclus de peste tot. Orice călător trebuia să suporte acum, înaintea sau în timpul unei călătorii, toate umilirile care anterior fuseseră născocite în exclusivitate pentru criminali. Trebuia să te fotografiezi din dreapta și din stânga, din profil și din față, să te tunzi scurt ca să se poată vedea urechile, trebuia să-ți dai amprentele, la început numai de la policar, apoi de la toate cele zece degete; în

plus, trebuia să-ți procuri dovezi, certificate de sănătate, certificate de vaccin, certificate de bună purtare eliberate de poliție, recomandări; trebuia să fii în măsură a prezenta invitații și adrese de la rude; trebuia să prezinți garanții morale și financiare, să completezi formulare și să le semnezi în trei, patru exemplare; și era suficient să-ți lipsească numai una din maldărul acesta de hârtii, că erai pierdut.

Toate acestea par meschine. Și la prima vedere poate să pară o meschinărie din partea mea însuși faptul că amintesc asemenea lucruri. Dar, cu aceste „meschinării" absurde, generația noastră și-a irosit un timp prețios, cu care nu se va mai întâlni niciodată. Când stau să socotesc câte formulare am completat în acești ani, câte declarații la fiecare călătorie, câte declarații de impozit, dovezi de deținere de devize, permise de trecere a graniței, aprobări de ședere, aprobări de ieșire din țară, notificări de sosire și plecare, câte ore am făcut anticameră pe la consulate și autorități, în fața a câți funcționari, prietenoși și neprietenoși, plictisiți și superirascibili, am stat, prin câte percheziții la graniță și prin câte interogatorii am trecut, de-abia atunci îmi dau seama cât s-a pierdut din demnitatea umană în acest secol pe care, în reveriile noastre de tineri creduli, îl vedeam ca pe un secol al libertății, ca pe era apropiată a oamenilor deveniți cetățeni ai universului. Cât s-a răpit din producția noastră, din creația noastră, din lucrarea intelectului nostru din cauza acestei tracasări sterile și în același timp ucigătoare de elanuri! Căci fiecare dintre noi a studiat în acești ani mai mult decrete oficiale decât cărți cu conținut intelectual; primul drum într-un oraș străin, într-o țară străină nu mai ducea ca altădată la muzee, la peisaje, ci la un consulat, la un birou de poliție, pentru a-ți procura un „permis". Când ne strângeam laolaltă, aceiași care mai înainte comentam poezii de Baudelaire și dezbăteam aprins diferite probleme, ne surprindeam discutând

despre declarații și permise și despre alegerea între o viză permanentă și una de turist; a cunoaște la un consulat o mică amploiată care putea să-ți scurteze timpul de așteptare cântărea în ultimul deceniu mai greu decât prietenia unui Toscanini sau a unui Rolland. Permanent trebuia să te pătrunzi de ideea că tu, născut om liber, ești obiect, și nu subiect, că dreptul nostru nu este nimic și că totul depinde numai de bunăvoința autorităților. Permanent erai interogat, înregistrat, numerotat, verificat, ștampilat, astfel că eu, ca reprezentant incorigibil al unei epoci mai libere și ca unul ce se visa cetățean al unei republici universale, mai simt și astăzi ca pe o stigmatizare fiecare dintre aceste ștampile aplicate pașaportului meu, ca pe o înjosire fiecare dintre acele interogatorii și percheziții. Sunt mărunțișuri, numai și numai mărunțișuri, știu asta, mărunțișuri într-o vreme când valoarea vieții omenești s-a prăbușit mai rapid decât aceea a valutelor. Dar numai reținând aceste mărunte simptome va fi posibil ca o epocă mai târzie să consemneze adevărata stare clinică a climatului spiritual și a rătăcirii spirituale care a cuprins lumea noastră între cele două războaie mondiale.

Poate că din capul locului fusesem răsfățat prea mult. Poate că mutațiile bruște din ultimii ani acționează și asupra nervilor mei, făcându-mă să devin treptat hipersensibil. Orice formă de emigrație duce în mod inevitabil la un fel de tulburare a echilibrului. Se pierde ceva – și acest lucru trebuie trăit spre a putea fi înțeles – din rectitudinea ținutei când nu ai sub picioare pământul tău, devii mai nesigur, mai neîncrezător în tine însuți. Și nu mă feresc să spun că, din ziua în care a trebuit să trăiesc cu documente și pașapoarte străine, nu m-am mai simțit niciodată ca aparținându-mi mie în întregime. Ceva din identitatea naturală a eului meu propriu și originar s-a destrămat pentru totdeauna. Am devenit mai reținut decât îmi este firea

și nu mă mai părăsește – pe mine, cosmopolitul de odinioară – sentimentul că acum trebuie să fiu deosebit de recunoscător pentru orice gură de aer pe care i-o sorb unui popor străin. Judecând lucid, îmi dau seama, firește, de absurditatea acestor suceli, dar când a putut oare rațiunea să învingă în confruntarea cu sentimentul? Nu mi-a fost de nici un ajutor faptul că aproape o jumătate de secol mi-am educat inima să bată la unison cu universalul, ca inima unui *citoyen du monde*[1]. Nu, în ziua când mi-am pierdut pașaportul, am descoperit, la cincizeci și opt de ani, că pierderea patriei înseamnă mai mult decât pierderea unui petic de pământ hotărnicit.

Dar nu numai eu aveam acest sentiment de nesiguranță. Neliniștea a început treptat să se răspândească în toată Europa. Orizontul politic s-a întunecat din ziua când Hitler s-a năpustit asupra Austriei, iar în Anglia aceiași oameni care îi neteziseră pe ascuns drumul, în speranța că în felul acesta vor dobândi pacea pentru propria lor țară, începeau acum să se neliniștească. Începând din 1938 n-a mai existat la Londra, la Paris, la Roma, la Bruxelles, în toate orașele și satele vreo discuție care, oricât de îndepărtat i-ar fi fost pe moment subiectul, să nu ajungă în final la inevitabila problemă: dacă și cum ar mai putea războiul să fie evitat sau măcar amânat. Privind în urmă la toate aceste luni de permanentă și crescândă teamă de război care domnea în Europa, îmi amintesc numai de două sau trei zile în care lumea s-a simțit realmente în siguranță, de două sau trei zile când încă o dată, ultima dată, am avut cu toții sentimentul că norul va trece și că se va putea din nou respira în pace și libertate, ca odinioară. Perversitatea destinului a făcut ca aceste două sau trei zile să fie tocmai

1. Cetățean al lumii (fr.).

acelea care astăzi sunt considerate drept cele mai nefaste din istoria mai recentă; zilele întâlnirii lui Chamberlain cu Hitler la München.

Știu că astăzi lumea își amintește fără plăcere de această întâlnire în care Chamberlain și Daladier, reduși la neputință, au capitulat în fața lui Hitler și Mussolini. Dar ca să nu mă abat de la adevărul obiectiv, trebuie să recunosc că, pentru orice om care a petrecut aceste trei zile în Anglia, ele au fost de-a dreptul miraculoase. Situația era disperată în acele ultime zile ale lui septembrie 1938. Chamberlain tocmai se întorsese din a doua călătorie cu avionul pe care o făcuse pentru a se întâlni cu Hitler, și câteva zile mai târziu se știa deja ce se întâmplase. Chamberlain venise pentru ca la Godesberg să-i acorde fără rezerve lui Hitler tot ceea ce acesta îi ceruse anterior la Berchtesgaden. Dar ceea ce Hitler considerase suficient cu puține săptămâni înainte acum nu-l mai satisfăcea, în isteria lui de obsedat al puterii. Politica lui *appeasement*[1] și a lui *try and try again*[2] eșuase în chip lamentabil, epoca credulității se sfârșise peste noapte în Anglia. Anglia, Franța, Cehoslovacia, Europa aveau de ales: ori să se umilească în fața aroganței și voinței de putere a lui Hitler, ori cu arma în mână să i se opună. Anglia părea hotărâtă să recurgă la soluția extremă. Nu s-au mai trecut sub tăcere înarmările, ci au fost prezentate deschis, în chip demonstrativ. Pe neașteptate, au apărut lucrători care au început să construiască în grădinile Londrei, în Hyde Park, în Regent's Park și mai ales vizavi de ambasada germană adăposturi în perspectiva bombardamentelor iminente. Flota a fost mobilizată, ofițerii de stat-major zburau permanent între Paris și Londra, ca să ia

1. Conciliere (engl.), referire la politica de concesii făcute lui Hitler de către britanici, pentru a evita conflictele, în anii 1930.

2. Încearcă și iar încearcă [până reușești] (proverb engl.).

împreună ultimele măsuri, vapoarele spre America erau luate cu asalt de către străinii care voiau să se pună din timp la adăpost; din 1914 Anglia nu mai cunoscuse o asemenea trezire. Oamenii au devenit mai gravi și mai îngândurați. Vedeai casele și străzile aglomerate și te-ntrebai în sinea ta: nu se vor prăvăli mâine bombele asupra lor? Și în spatele ușilor lumea se aduna în jurul aparatelor de radio ca să asculte buletinul de știri. Invizibilă și totuși detectabilă în fiecare om și în fiecare secundă, o încordare teribilă se așternea peste întreaga țară.

Apoi a venit acea ședință istorică a parlamentului, la care Chamberlain a anunțat că încercase încă o dată să ajungă cu Hitler la o înțelegere, încă o dată, pentru a treia oară, i-a făcut propunerea să-l întâlnească în Germania, în orice loc, pentru a salva pacea grav amenințată. Și că încă nu primise răspunsul la propunerea lui. Apoi a sosit în plină ședință – prea spectaculos regizată – acea depeșă care anunța acordul lui Hitler și Mussolini pentru o întrunire comună la München, iar în secunda aceea parlamentul englez – un caz aproape unic în istoria Angliei – și-a pierdut capul. Deputații au sărit în sus, au început să strige și să aplaude, galeriile răsunau de aclamații. De ani și ani, onorabilul edificiu nu se mai cutremurase de o asemenea explozie de bucurie ca în acel moment. Omenește privit, era un spectacol minunat: entuziasmul sincer, stârnit de faptul că pacea încă mai putea fi salvată, învingea atitudinea de reținere pe care, altminteri, englezii o practicau cu atâta virtuozitate. Dar, din punct de vedere politic, această izbucnire a reprezentat o imensă greșeală, căci, cu explozia lui de bucurie, parlamentul a dezvăluit cât de mult detesta războiul, cât de dispus era la orice sacrificiu, la abandonarea propriilor interese și chiar a propriului prestigiu de dragul păcii. Din capul locului, Chamberlain era considerat omul care s-a dus la München nu ca să cucerească pacea prin luptă, ci ca

s-o obțină prin rugăminți. Dar nimeni nu bănuia pe-atunci ce capitulare îi aștepta. Toți erau de părere – inclusiv eu însumi, nu neg acest lucru – că Chamberlain merge la München ca să negocieze, nu ca să capituleze. Apoi au urmat alte două zile, trei zile de așteptare încordată, trei zile în care întreaga lume a fost cu răsuflarea tăiată. Se săpa în parcuri, se lucra în fabricile industriei de război, se montau tunuri antiaeriene, se distribuiau măști de gaze, se puneau la punct planuri de evacuare a copiilor din Londra și se făceau pregătiri secrete pe care nimeni nu le înțelegea, dar al căror scop era totuși cunoscut fiecăruia. Din nou au mai trecut o dimineață, o după-amiază, o seară, o noapte cu așteptarea ziarului, cu urechile ciulite la aparatul de radio. Din nou s-au repetat acele clipe din iulie 1914, când lumea aștepta îngrozită și cu nervii la pământ un da sau un nu.

Și apoi, dintr-odată, ca prin efectul unei extraordinare rafale de vânt, norul apăsător a fost împrăștiat, inimile despovărate, cugetele din nou libere. Sosise știrea că Hitler și Chamberlain, Daladier și Mussolini au ajuns la o înțelegere deplină și mai mult decât atât – că Chamberlain a reușit să încheie cu Germania un acord care prevedea pe termen nelimitat reglementarea pașnică a tuturor conflictelor care ar putea să apară între cele două țări. Părea o victorie hotărâtoare a voinței ferme de pace a unui om de stat în sine șters și anost, și toate inimile îl întâmpinau pline de recunoștință în acea primă oră. La radio s-a recepționat prima dată mesajul *peace for our time*, care vestea încercatei noastre generații că poate încă o dată să trăiască în pace, că poate încă o dată să fie fără grijă, să contribuie și ea încă o dată la edificarea unei lumi noi, mai bune, și ar minți acela care ar încerca acum să nege vraja pe care a exercitat-o asupra noastră acest cuvânt magic. Căci cine putea crede că unul care se întorcea bătut acasă se mai pregătea și de un marș triumfal? Dacă în dimineața aceea când Chamberlain

se întorcea de la München mulțimea din Londra ar fi știut ora exactă a sosirii, sutele de mii de oameni s-ar fi revărsat ca un fluviu spre aeroportul din Croydon, ca să-l salute și să-l aclame pe omul care, cum credeam noi toți în acel moment, salvase pacea Europei și onoarea Angliei. Apoi au venit la rând ziarele. Acestea arătau o imagine în care Chamberlain, a cărui față dură avea de altfel o funestă asemănare cu capul unei păsări înfuriate, flutura mândru și radios din ușa avionului acel document istoric care vestea *peace for our time* și pe care el îl aducea poporului său ca pe darul cel mai de preț. Seara, scena era deja prezentată pe ecranele cinematografelor; oamenii săreau de bucurie de pe scaunele lor și aclamau și strigau – mai că se îmbrățișau între ei, îmbătați de sentimentul noii fraternități care urma să cuprindă lumea. Pentru oricine a fost atunci la Londra, în Anglia, a fost zi nemaipomenită, o zi care a înaripat sufletele.

Îmi place în asemenea zile istorice să rătăcesc pe străzi, ca să simt mai puternic, mai nemijlocit atmosfera, ca să respir, în cel mai deplin înțeles al cuvântului, aerul timpului. În grădini, lucrătorii încetaseră săparea adăposturilor, oamenii ședeau și flecăreau veseli în jurul lor, căci prin *peace for our time* deveniseră de prisos pivnițele menite să-i apere de atacuri aeriene; am auzit doi tineri glumind, în cel mai autentic *cockney*, cum că aceste adăposturi urmează probabil să devină locuri unde oamenii o să-și facă necesitățile, întrucât Londra cam duce lipsă de așa ceva. Fiecare participa cu plăcere la veselia generală, toți oamenii păreau mai binedispuși, mai plini de viață, ca plantele după furtună și ploaie. Mersul lor era mai drept ca-n ziua precedentă și mai degajat, iar în ochii lor de englezi altminteri așa de reci licărea o lumină mai caldă. Casele păreau mai viu colorate de când nu mai atârna deasupra lor amenințarea bombelor, autobuzele păreau mai fercheșe, soarele mai strălucitor, viața a mii și mii de oameni părea că a primit

un spor de demnitate și vigoare prin efectul acestui cuvânt îmbătător. Și simțeam cum prin același efect îmi cresc mie însumi aripi. Mergeam fără să simt oboseala și picioarele îmi deveneau tot mai iuți și mai slobode; și pe mine mă purta cu un plus de forță și bucurie valul care-i ducea pe cei care căpătaseră o nouă încredere în viitor. În colț la Piccadilly, m-am pomenit deodată cu cineva care venea grăbit spre mine. Era un funcționar al guvernului englez, funcționar pe care-l cunoșteam, de fapt, numai din vedere, un bărbat foarte reținut, de un perfect sânge rece. În împrejurări obișnuite ne-am fi salutat, cel mult, formal și niciodată nu i-ar fi trecut prin cap să mă abordeze. Dar acum iată-l în fața mea cu ochii strălucind de bucurie. „Ce ziceți de Chamberlain", zise el radios. „Nimeni n-a crezut în el și totuși a făcut ce trebuia să facă. N-a cedat și uite că a salvat pacea."

Așa simțeau cu toții; așa simțeam și eu în ziua aceea. Și ziua următoare a fost și ea tot o zi a fericirii. Ziarele, în unanimitate, jubilau, cursul la bursă urca vertiginos, din Germania veneau din nou, pentru prima dată după ani și ani, voci prietenești, în Franța s-a propus să i se ridice o statuie lui Chamberlain. Dar, vai!, era numai ultima pâlpâire luminoasă a flăcării, înainte ca ea să se stingă definitiv. În zilele următoare au și început să transpire amănuntele neplăcute, s-a aflat cât de totală a fost capitularea în fața lui Hitler, cât de rușinos a fost modul în care fusese abandonată Cehoslovacia, țară căreia i se dăduseră asigurări solemne de sprijin și ajutor, iar în săptămâna următoare era deja evident că Hitler nu se va mulțumi nici cu această capitulare, că el, chiar înainte de a se fi uscat cerneala cu care semnase acordul, l-a și violat în toate prevederile lui. Fără jenă striga Goebbels acum, pe toate cărările, că Anglia a fost strânsă cu ușa la München. O mare rază de speranță dispărea. Dar

ea a luminat timp de o zi, de două zile, și ne-a încălzit inimile. Nu pot și nu vreau să uit acele zile.

Din momentul în care am știut ce s-a întâmplat în realitate la München, în mod paradoxal n-am mai văzut mulți englezi în Anglia. Vina era a mea, pentru că eu îi evitam, sau mai bine zis eu evitam să intru în vorbă cu ei, deși trebuia să-i admir mai mult ca oricând. Față de refugiații care veneau acum cu droaia, erau generoși și-și manifestau cea mai nobilă simpatie și dispoziția de a-i ajuta cu dragă inimă. Dar între ei și noi a crescut pe dinăuntru un fel de zid care delimita ceea ce-i acolo de ceea ce este dincoace: nouă ni se întâmplase deja ceva care lor încă nu li se întâmplase. Noi înțelegeam ce s-a întâmplat și ce se va mai întâmpla, ei însă încă refuzau să înțeleagă – în parte, în ciuda faptului că în sinea lor aveau o imagine mai bună asupra situației. Ei încercau, în pofida oricărei evidențe, să stăruie în iluzia că un cuvânt dat este un cuvânt, că un acord este un acord și că se poate trata cu Hitler, cu singura condiție să-l iei cu binișorul, să-i vorbești ca de la om la om. Pe linia tradiției lor democratice, cercurile conducătoare engleze, legate prin jurământ secular de instituția dreptului, nu puteau sau nu voiau a recunoaște că în preajma lor se pregătea o nouă tehnică a imoralității premeditat cinice și că noua Germanie, îndată ce-i deveneau incomode, nu mai respecta regulile jocului valabile, de la caz la caz, în viața popoarelor și în cadrul dreptului. Englezilor cu mintea clară și departe văzători, care renunțaseră de mult la orice aventură, li se părea prea puțin probabil ca acest om, care atât de repede, atât de ușor obținuse atât de mult, să îndrăznească să meargă și mai departe; ei tot mai credeau și sperau că se va îndrepta mai întâi împotriva altora și că între timp s-ar putea ajunge la o înțelegere cu el. Noi, dimpotrivă, știam că lumea trebuie să se aștepte la răul cel

mai mare cu aceeași certitudine cu care se așteaptă ca la sfârșitul zilei soarele să apună. Fiecare dintre noi avea, înregistrată pe retină, imaginea unui prieten asasinat, a unui coleg schingiuit, și de aceea ochii noștri erau mai severi, mai pătrunzători, mai necruțători. Noi, proscrișii, hăituiții, deposedații de drepturi, noi știam că nici un pretext nu este prea absurd, prea mincinos când este vorba de pradă și de putere. Așa se face că noi, cei trecuți prin încercări și cei cărora încă nu le fusese dat să treacă prin aceste încercări, noi, emigranții și englezii, vorbeam limbi diferite; cred că nu exagerez când spun că, în afara unui număr absolut neglijabil de englezi, noi eram atunci singurii din Anglia care nu-și făceau nici o iluzie cu privire la adevărata dimensiune a primejdiei. Precum altădată în Austria, tot așa și în Anglia mi-a fost dat, cu inima zdrobită și cu o chinuitoare clarviziune, să sesizez inevitabilul, cu deosebirea că aici, ca străin, ca oaspete tolerat, n-aveam voie să dau alarma.

Așa că noi, cei deja marcați cu stigmatul destinului, nu ne-am avut decât pe noi când presimțirea amară a ceea ce urma să vină ne-a ars inima, și ce ne-am mai chinuit existența cu grija pentru țara care ne-a primit ca pe niște frați! Că o convorbire cu un om de spirit de cel mai înalt nivel moral poate să fie, chiar și în epoca cea mai întunecată, un prilej de nemăsurată consolare și întărire mi-au demonstrat-o în chip memorabil orele prietenești pe care le-am petrecut cu Sigmund Freud în acele ultime luni dinaintea catastrofei. Luni de-a rândul mă apăsase gândul că bolnavul de optzeci și trei de ani a rămas în Viena lui Hitler, până când, în sfârșit, minunata prințesă Marie Bonaparte, eleva lui cea mai credincioasă, a reușit să-l salveze pe acest om eminent care trăia în Viena subjugată, aducându-l la Londra. A fost o zi mare și fericită în viața mea când am citit în ziar că sosise în țară și când l-am văzut reîntorcându-se din Hades pe

cel mai venerat dintre prietenii mei, pe care-l crezusem ca și pierdut.

Pe Sigmund Freud, acest spirit mare și sever, care ca nimeni altul în epoca noastră a extins și adâncit știința despre sufletul omenesc, îl cunoscusem la Viena încă de pe vremea când acolo era dușmănit și socotit drept un excentric penibil și bizar. Un fanatic al adevărului, dar în același timp perfect conștient de limitele oricărui adevăr – o dată mi-a spus: „Există adevăr sută la sută tot atât de puțin pe cât există alcool sută la sută!“ –, el se izolase de universitate și de precauțiile ei academice prin modul ferm și îndrăzneala cu care pătrunsese în zone până atunci neexplorate și evitate cu teamă din lumea subterană a instinctelor, deci tocmai în sfera pe care acea epocă o declarase cu solemnitate „tabu“. Fără să-și dea seama, lumea optimist-liberală simțea că, prin psihologia lui abisală, acest spirit intransigent subminează inexorabil teza ei despre înăbușirea treptată a instinctelor prin „rațiune“ și „progres“, că prin nemiloasa lui tehnică a dezvăluirii el este periculos pentru metoda ei de ignorare a tot ce este incomod. Dar nu numai universitatea, nu numai tagma demodaților doctori de boli nervoase s-a coalizat împotriva acestui incomod *outsider* – ci întreaga lume, întreaga lume veche, vechiul mod de a gândi, „convenția“ morală, întreaga epocă, toți și toate se temeau de el ca de unul care le dezvăluie dedesubturile. Încetul cu încetul s-a format un boicot al medicilor împotriva lui; și-a pierdut clientela și, cum tezele lui și chiar cele mai îndrăznețe dintre ipotezele lui nu puteau fi combătute științific, au încercat să-i lichideze la modul vienez teoriile despre vis, transformându-le, prin ironii și banalități, într-un hazliu joc de societate. Numai un mic cerc de credincioși se aduna în jurul solitarului la serile de discuții din fiecare săptămână, în cadrul cărora și-a dobândit prima ei configurație noua știință a psihanalizei.

Cu mult înainte să-mi dau seama de întreaga amploare a revoluției spirituale care se pregătea începând cu primele lucrări fundamentale ale lui Freud, fusesem câștigat de atitudinea energică, de-o moralitate neclintită a acestui om extraordinar. Exista în sfârșit un om de știință așa cum un tânăr, în visele lui, și l-ar fi putut lua de model, prudent cu fiecare afirmație atâta timp cât nu avea dovada ultimă și nu era absolut sigur, dar neclintit față de împotrivirea întregii lumi îndată ce o ipoteză i se transforma în certitudine, un om modest ca nimeni altul în privința persoanei proprii, dar luptător hotărât pentru fiecare dogmă a învățăturii sale și credincios până la moarte adevărului imanent pe care-l apăra în descoperirile lui. Nu-ți puteai imagina un om mai intrepid pe terenul spiritului; Freud avea în orice moment curajul să spună ce gândește, chiar dacă știa că, prin această clară, neînduplecată debutonare intelectuală, tulbură și deranjează; niciodată nu căuta să-și ușureze poziția dificilă nici prin cea mai mică – fie și numai formală – concesie. Sunt sigur că Freud ar fi putut, fără să se împiedice în vreo rezistență academică, să-și susțină patru cincimi din teoriile lui dacă ar fi fost dispus să și le drapeze cu prudență, să spună „erotism“ în loc de „sexualitate“, „eros“ în loc de „libido“, și dacă în loc să se înverșuneze a trage ultimele consecințe s-ar fi mulțumit să le menționeze pur și simplu aluziv. Dar unde era vorba de doctrină și de adevăr, era intransigent; cu cât era împotrivirea mai dură, cu atât mai fermă devenea hotărârea lui. Când caut un simbol pentru noțiunea de curaj moral – singurul eroism de pe pământ care nu cere nici un fel de sacrificii străine –, văd mereu în fața mea chipul frumos, cu o strălucire virilă, al lui Freud, cu căutătura dreaptă și calmă a ochilor săi negri.

Omul care, după ce își părăsise patria pe care o făcuse cunoscută pe tot pământul și pentru toate timpurile, se refugiase acum la Londra devenise cu anii un bătrân, și

încă unul grav bolnav. Dar nu era un om obosit și nu se gârbovise. În sinea mea mă cam temusem să nu-l regăsesc cătrănit și înspăimântat după momentele chinuitoare prin care trebuie să fi trecut la Viena, dar l-am găsit mai degajat și chiar mai vesel decât altădată. M-a condus în grădina casei lui dintr-o suburbie londoneză. „Am avut vreodată o locuință mai frumoasă?“ a întrebat el cu un zâmbet luminos în jurul gurii așa de severe cândva. Mi-a arătat iubitele lui statuete egiptene pe care i le salvase Maria Bonaparte. „Nu sunt din nou acasă la mine?“ Pe birou erau întinse marile pagini in-folio ale manuscrisului său și, la vârsta de optzeci și trei de ani, scria în fiecare zi, cu același scris rotund și clar, cu mintea la fel de lucidă ca în zilele lui cele mai bune și la fel de neobosit; tăria voinței lui învinsese totul, boala, bătrânețea, exilul, și acum, pentru prima dată, se revărsa bunătatea firii sale, reținută de-a lungul anilor de luptă. Vârsta îl făcuse mai blând, încercările vieții îl făcuseră mai indulgent. Câteodată avea gesturi de tandrețe pe care nu le întâlnisem niciodată la omul reticent care fusese înainte; îți punea brațul pe după umeri și din spatele ochelarilor strălucitori ochii săi te priveau cu mai multă căldură. Oricând ar fi avut loc, o convorbire cu Freud se rânduia printre supremele mele plăceri spirituale. Învățai și admirai în același timp, cu fiecare cuvânt te simțeai înțeles de acest remarcabil om lipsit de prejudecăți, pe care nu-l speria nici o mărturisire, nu-l irita nici o afirmație și pentru care voința de a-i deprinde pe alții să vadă clar, să simtă clar devenise de mult o instinctivă voință de a trăi. Dar niciodată n-am simțit cu atâta recunoștință substanța de neînlocuit a acestor lungi convorbiri ca în acel an întunecat, ultimul al vieții lui. În clipa când intrai în camera lui, nebunia lumii exterioare nu mai avea parcă nici un ecou. Lucrurile cele mai îngrozitoare se abstractizau, lucrurile cele mai încâlcite se limpezeau, lucrurile actual-temporale se aliniau

cu umilință în marile faze ciclice. Pentru prima dată cunoșteam un om cu adevărat înțelept, un om care se ridica deasupra lui însuși, care nu mai percepea nici durerea și nici moartea ca pe niște trăiri personale, ci ca pe un obiect suprapersonal al contemplației, al observației: moartea lui a fost o faptă morală la fel de grandioasă ca și viața lui. Freud suferea atunci cumplit de boala care avea să ni-l răpească în curând. Era vizibil că-i vine greu să vorbească având o placă în cerul gurii, și aveai o strângere de inimă pentru fiecare cuvânt pe care ți-l acorda, fiindcă vorbirea îi făcea rău. Dar nu te lăsa să pleci; era o chestiune de ambiție deosebită pentru sufletul lui de oțel să arate prietenilor că voința lui a rămas mai tare decât meschinele cazne la care-l supune trupul. Cu gura crispată de durere, a scris la biroul lui până în ultima zi și, când suferința l-a ajuns din urmă și-i hărțuia somnul – minunatul lui somn sănătos, viguros, care timp de optzeci de ani constituise izvorul primordial al forței lui –, refuza somniferele și orice injecție tranchilizantă. Nu voia nici măcar pentru o singură oră să-și aburească oglinda minții prin calmante; prefera să sufere și să rămână treaz, prefera să se chinuiască și să gândească decât să nu gândească, erou al spiritului până la cea din urmă, până la cea mai din urmă clipă. Era o luptă înverșunată, o luptă care devenea tot mai măreață pe măsură ce se prelungea. De la o clipă la alta, moartea îi așternea o umbră tot mai deasă pe chip, îi vrâsta obrajii, îi adâncea tâmplele, îi strâmba gura, îi amuțea vorba pe buze: numai împotriva ochiului era neputincioasă sumbra mașteră, împotriva acestui inexpugnabil turn de pază din care spiritul eroic privea către lume: ochiul și spiritul și-au păstrat claritatea până în ultima clipă. O dată, la una din ultimele mele vizite, l-am luat cu mine și pe Salvador Dalì, după părerea mea cel mai înzestrat pictor al noii generații. Dalì îl adora nespus pe Freud. În timp ce stăteam de vorbă cu amfitrionul, pictorul

a făcut o schiță. N-am îndrăznit niciodată să i-o arăt lui Freud, căci Dalì, cu intuiția lui, îi prinsese în trăsăturile schițate însăși imaginea morții.

Tot mai îndârjită devenea lupta pe care cea mai puternică voință, spiritul cel mai pătrunzător al epocii noastre, o dădea împotriva neantului; numai când și-a dat seama el însuși, el, căruia dintotdeauna claritatea i-a fost virtutea supremă a gândirii, că nu va mai putea să scrie, să acționeze, numai atunci, întocmai ca un erou roman, i-a permis medicului să-i pună capăt durerii. Era încheierea admirabilă a unei vieți admirabile, o moarte memorabilă chiar în mijlocul hecatombelor din aceste vremuri cumplite. Și când noi, prietenii, i-am coborât sicriul în mormânt, am știut că încredințăm pământului englezesc pe cel mai valoros om al patriei noastre.

În acele ore discutasem adesea cu Freud despre monstruozitatea rânduielilor lui Hitler și ale războiului. Ca om de omenie, el era profund zguduit, dar ca gânditor nu era câtuși de puțin surprins de această îngrozitoare izbucnire a bestialității. După cum spunea el însuși, totdeauna fusese etichetat ca pesimist pentru că tăgăduise capacitatea culturii de-a ține-n frâu instinctele; și acum, iată – desigur, el nu-și făcea din aceasta un titlu de glorie – că i se confirma în modul cel mai înfiorător părerea că barbaria, că instinctul elementar de distrugere nu poate fi extirpat din sufletul omenesc. Poate că în veacurile viitoare se va găsi o modalitate ca măcar în viața colectivă a popoarelor să fie ținute sub control aceste instincte; în viața de toate zilele însă și în intimitatea cea mai ascunsă a naturii, ele există ca forțe irepresibile și, poate, necesare pentru menținerea tensiunii vitale. În aceste ultime zile, pe Freud îl preocupa și mai mult problema evreilor și tragedia lor actuală: în privința aceasta, omul de știință din el nu cunoștea nici o formulă

și spiritul său lucid n-avea nici un răspuns. Cu puțin timp înainte își publicase studiul asupra lui Moise, în care susținea că acesta n-a fost evreu, ci egiptean, și cu această alegație greu demonstrabilă științific îi supărase pe evreii evlavioși tot așa de mult ca pe cei cu conștiință națională. Regreta că publicase această carte tocmai în momentul cel mai îngrozitor din viața evreilor, „acum când li se ia totul, le mai iau și eu pe omul lor cel mai bun". A trebuit să fiu de acord cu el că acum orice evreu devenise de șapte ori mai sensibil, deoarece în mijlocul acestei tragedii universale ei erau principalele victime, peste tot victimele, căci ei cădeau chiar înainte de a primi lovitura, peste tot știind că tot ce este rău întâi și-ntâi pe ei îi atingea și că omul cel mai posedat de demonul urii al tuturor timpurilor tocmai pe ei voia să-i înjosească și să-i alunge până la marginea pământului și sub pământ. Săptămână de săptămână, lună de lună, soseau tot mai mulți refugiați, și de la o săptămână la alta erau mai săraci, mai dezorientați decât aceia care sosiseră înaintea lor. Primii, cei care părăsiseră repede Germania și Austria, încă își mai putuseră salva hainele, geamantanele, mobilierul, și unii chiar ceva bani. Dar cu cât s-au încrezut în Germania mai multă vreme, cu cât le-a venit mai greu să se desprindă de patria iubită, cu atât mai usturătoare a fost pedeapsa. Întâi li s-a luat evreilor dreptul de exercitare a profesiei, li s-a interzis să mai frecventeze teatrele, cinematografele, muzeele, iar cercetătorilor nu li s-a mai permis accesul în biblioteci: au rămas însă pe loc din credință sau din lene, din lașitate sau din mândrie. Preferau să fie înjosiți la ei în patrie decât să fie înjosiți ca cerșetori în străinătate. Apoi n-au mai avut dreptul de a ține servitori și li s-au luau radiourile și telefoanele din locuințe, apoi locuințele înseși, apoi au fost constrânși să-și prindă în piept steaua lui David – astfel ca oricine, chiar pe stradă, să-i poată recunoaște, evita și batjocori ca pe niște leproși, ca pe

niște indivizi indezirabili, alungați în afara societății. Au fost lipsiți de toate drepturile, li s-au aplicat, fără scrupule, toate înjosirile morale, corporale, încât pentru orice evreu vechea zicală populară rusească a devenit dintr-odată de o îngrozitoare actualitate: „De traista de cerșetor și de pușcărie nimeni nu e la adăpost." Cine nu pleca era aruncat într-un lagăr de concentrare, unde milităria nemțească îl înmuia chiar și pe cel mai orgolios, și, după ce era jefuit și rămânea numai cu un rând de haine și zece mărci în buzunar, era expulzat din țară, să se ducă unde-o ști. Apoi ședeau la graniță, cerșeau pe la consulate, aproape mereu în zadar, căci ce țară era dornică să primească niște oameni prădați de avutul lor, niște cerșetori? N-am să uit niciodată priveliștea ce mi s-a înfățișat când, odată, la Londra, am nimerit într-o agenție de voiaj; era ticsită cu refugiați, aproape toți evrei, și toți voiau să plece undeva, indiferent în ce țară, în ghețurile de la Polul Nord sau în cazanul de nisip arzător al Saharei, numai să plece, căci viza de ședere le expirase. Trebuia să te duci și să te tot duci, cu nevastă și copii, sub alte constelații, într-o lume unde se vorbea altă limbă, printre oameni pe care nu-i cunoșteai și care nu te voiau. Am întâlnit acolo un industriaș din Viena, cândva foarte bogat și în același timp unul dintre colecționarii noștri de artă cei mai inteligenți; nu l-am recunoscut de prima dată, așa de mult îmbătrânise, albise, obosise. Cu mâinile tremurânde se ținea de masă. L-am întrebat unde vrea să meargă. „Nu știu", a răspuns el. „Cine te mai întreabă astăzi care ți-e vrerea? Te duci acolo unde încă ți se mai dă voie. Cineva mi-a povestit că aici s-ar putea obține o viză pentru Haiti ori Santo Domingo." Am înlemnit; un bătrân la capătul puterilor, cu copii și nepoți, care tremură să nu fie cumva împiedicat să meargă într-o țară pe care înainte nici nu știa s-o localizeze cum trebuie pe hartă, numai pentru ca acolo să se descurce cerșind în dreapta

și-n stânga și să rămână mai departe un străin și un om fără rost! Alături, unul întreba, nerăbdător și disperat, cum se poate ajunge la Shanghai, pentru că auzise el că în China încă se mai primesc refugiați. Și așa se înghesuiau unii într-alții, foști profesori universitari, directori de bancă, comercianți, proprietari de terenuri, muzicieni, fiecare gata să-și târască ruinele jalnice ale existenței oriunde peste mări și țări, să facă orice, să-ndure orice, numai să fie cât mai departe de Europa, cât mai departe, cât mai departe! Era o ceată de fantome. Dar cel mai cutremurător a fost pentru mine gândul că acești cincizeci de oameni chinuiți nu reprezentau decât o avangardă răzleață, absolut neînsemnată din punct de vedere numeric, a uriașei armate de cinci, de opt, poate de zece milioane de evrei care porniseră deja la drum și se îmbulzeau, toate aceste milioane de oameni prădați, zdrobiți apoi de tăvălugul războiului, care așteptau pachete de la instituțiile de binefacere, aprobări de la autorități și bani de drum, o masă imensă care, fugărită de hăitași sângeroși și fugind ca vânatul cuprins de panică din pădurea incendiată de hitleriști, inunda gările pe la toate granițele Europei și umplea închisorile, un întreg popor izgonit căruia i se refuza dreptul de a fi un popor, și totuși un popor care de două mii de ani n-avusese dorință mai fierbinte decât aceea de a nu mai trebui să rătăcească și de a simți sub picioarele ostenite pământ, pământ liniștit, pașnic.

Dar latura cea mai tragică a acestei tragedii evreiești a secolului douăzeci a constat în aceea că cei care au trăit-o nu i-au mai putut găsi nici un sens, iar lor înșiși nici o vină. Toți prigoniții din vremurile Evului Mediu, străbunii și strămoșii lor, măcar au știut pentru ce suferă: pentru credința lor, pentru legea lor. Ei încă mai posedau ca talisman al sufletului ceva pe care cei de azi l-au pierdut de mult: încrederea nestrămutată în Dumnezeul lor. Ei trăiau și sufereau amăgindu-și orgoliul că în calitate de popor ales

sunt meniți unui destin deosebit și unei misiuni deosebite de către Creatorul lumii și al oamenilor, iar cuvântul dătător de speranțe al Bibliei era pentru ei lege și poruncă. Când erau aruncați pe rug, strângeau la piept scrierea sfântă, și această dogoare interioară îi făcea să nu mai simtă așa de tare flăcările ucigașe. Când erau hăituiți dintr-o țară într-alta, le mai rămânea totuși o ultimă patrie, patria lor întru Domnul din care nu-i putea alunga nici o putere pământească, nici un împărat, nici un rege, nici o inchiziție. Cât timp au fost sudați prin religie, ei au mai reprezentat o comunitate, și deci o forță; prin prigoana și persecuțiile la care erau supuși, își ispășeau vina de a se fi izolat ei înșiși, cu bună știință, prin religia lor, prin obiceiurile lor, de celelalte popoare ale pământului. Evreii secolului douăzeci încetaseră de mult a mai constitui o comunitate. Ei nu mai aveau o credință comună, iar de originea lor evreiască se simțeau mai degrabă împovărați decât mândri, și nu mai aveau conștiința misiunii lor. Duceau o viață în afara poruncilor din cărțile lor odinioară sfinte și nici nu mai voiau să audă de vechea lor limbă comună. Să se împământenească, să intre în rândul popoarelor care-i înconjurau, să se dizolve în obște, spre aceasta năzuiau ei tot mai insistent, numai să scape de persecuții, de condiția celui veșnic fugărit. Așa că nu se mai înțelegeau unii pe alții, contopiți cum erau în masa celorlalte popoare și cu sentimentul de veche înrădăcinare că sunt mai mult francezi, nemți, englezi, ruși decât evrei. De-abia acum, când au fost aruncați cu toții și măturați ca niște gunoaie de pe străzi, unul peste altul, directori de bănci din palatele lor berlineze și oameni de serviciu ai sinagogilor din comunitățile lor ortodoxe, profesori de filozofie parizieni și birjari români, spălători de cadavre și laureați ai Premiului Nobel, cântărețe de operă și bocitoare la morți, scriitori și povarnagii, avuți și nevoiași, suspuși și oameni umili, habotnici și minți luminate, cămătari și

înțelepți, sioniști și asimilați, așkenazi și sefarzi, vinovați și nevinovați, și în urma lor mulțimea dezorientată a acelora care credeau că s-au izbăvit de mult de blestem, botezați și amestecați – de-abia acum, pentru prima dată după sute de ani, evreii au fost constrânși din nou la solidaritate, sentiment pe care-l pierduseră de mult, de la Egipt încoace, veșnic reiterata solidaritate a celor prigoniți. Dar de ce să aibă totdeauna ei și numai ei această soartă? Care era temeiul, care era sensul, care era scopul acestor persecuții fără sens? Erau dați afară din țări, dar nu li se spunea unde ar avea și ei dreptul să trăiască. Erau puși sub acuzare și li se refuza orice posibilitate de-a se explica. Și așa, pe drumul pribegiei, se priveau unii pe alții cu ochi arzători – de ce eu? De ce tu? De ce eu cu tine, pe care nu te cunosc, nu-ți înțeleg limba, nu-ți pricep modul de-a gândi și de care nu mă leagă nimic? De ce noi toți? Și nimeni nu era în stare să răspundă. Nici chiar Freud, mintea cea mai lucidă a acestei epoci, cu care am discutat adesea în acele zile, nu vedea nici o ieșire, nici un sens în acest contrasens. Dar poate că ține de însăși menirea ultimă a neamului evreiesc ca, prin enigmatic dăinuitoarea sa existență, să-i pună mereu lui Dumnezeu veșnica întrebare a lui Iov, ca să nu fie uitată cu totul pe pământ.

Nu există întâmplare mai stranie ca aceea care-ți readuce brusc în față, sub aceeași formă și în același înveliș, ceva care credeai că a murit și a fost îngropat de mult. Venise vara lui 1939, Münchenul cu iluzia lui de scurtă respirație, *peace for our time*, trecuse de mult; încălcându-și jurământul și promisiunea, Hitler se și năpustise asupra ciopârțitei Cehoslovacii și și-o anexase, Memelul fusese deja ocupat, presa germană artificial încălzită până la temperatura furiei demențiale cerea Danzigul cu coridorul polonez. Pentru Anglia veniseră pe neașteptate zile de amarnică trezire din

somnul naivității ei loiale. Chiar și oamenii simpli, fără carte, care detestau războiul numai din instinct, începeau să-și exprime indignarea. Oricare dintre englezii altminteri așa de reținuți te aborda cu această problemă, portarul de la blocul imens în care locuiam, băiatul din ascensor, îngrijitoarea, în timp ce-ți făcea curățenie în cameră. Nici unul dintre ei nu înțelegea prea bine ce se întâmplă, dar fiecare își amintea de un lucru mai presus de orice îndoială, de faptul că Chamberlain, prim-ministrul Angliei, zburase de trei ori spre Germania ca să salveze pacea și că nici măcar această prevenitoare cordialitate nu-l satisfăcuse pe Hitler. Deodată au început să se audă în parlamentul englez voci ferme: *Stop aggression!*, peste tot simțeai că se fac pregătiri pentru sau, la drept vorbind, contra războiului care se apropia. Din nou au început să plutească deasupra Londrei baloane lansate în scopuri de apărare – acestea încă mai arătau ca elefanții cenușii cu care se joacă copiii –, din nou au început să se construiască adăposturi antiaeriene și să se verifice cu grijă măștile de gaze care fuseseră distribuite. Situația devenise la fel de încordată ca în urmă cu un an, poate și mai încordată, pentru că de data aceasta, în spatele guvernului, nu se mai afla o populație naivă și blajină, ci una hotărâtă și îndârjită.

În acele luni părăsisem Londra și mă retrăsesem la țară, la Bath. Niciodată în viața mea n-am avut un sentiment mai acut al neputinței omului de a influența mersul lumii. Aici eram eu, cu veghea și gândurile mele, cu activitatea mea străină de tot ceea ce avea legătură cu politica, lucrând calm și stăruitor la scrierile mele. Iar acolo, undeva în depărtare, existau niște oameni străini, pe care nu-i cunoșteam, pe care nu-i văzusem niciodată, câțiva oameni pe Wilhelmstrasse, la Berlin, pe Quai d'Orsay, la Paris, în Palazzo Venezia, la Roma, și pe Downing Street, la Londra, și acești zece sau douăzeci de oameni, dintre care până

acum foarte puțini dovediseră o înțelepciune sau o pricepere deosebită, vorbeau și scriau și telefonau și negociau asupra unor lucruri pe care nu le cunoșteam. Ei luau hotărâri la care noi nu eram părtași și de care nu luam cunoștință în detaliu, și totuși în felul acesta ei decideau definitiv asupra propriei mele vieți și a vieții oricărui alt om din Europa. Soarta mea se afla acum în mâinile lor, și nu într-ale mele. Ei ne ucideau sau ne cruțau pe noi, cei lipsiți de putere, ei ne lăsau liberi sau ne mânau în robie, ei hotărau pentru milioane de oameni războiul sau pacea. Și mă vedeam pe mine, șezând în camera mea ca toți ceilalți, lipsit de apărare ca o muscă, lipsit de putere ca un melc, în timp ce undeva se puneau probleme de viață și de moarte privind eul meu cel mai intim și viitorul meu, gândurile ce se ivesc în creierul meu, planurile născute și nenăscute, somnul și starea mea de veghe, voința mea, avutul meu, întreaga mea ființă. Ședeam și așteptam cu sufletul la gură și priveam în gol ca un osândit în celula lui, zidit și înlănțuit în această disperare și așteptare lipsită de sens și perspectivă, iar în dreapta și-n stânga tovarășii de captivitate întrebau și se interesau și flecăreau, ca și când careva dintre noi ar fi știut sau ar fi putut să știe cum și ce s-a hotărât în privința noastră. Uneori suna telefonul, și câte un prieten mă întreba ce gânduri mai am. Ziarul venea și el și mă zăpăcea și mai tare. Deschideam radioul și un comunicat se bătea cap în cap cu celălalt. Mergeam pe stradă și primul om pe care-l întâlneam mă întreba pe mine, care eram la fel de neștiutor, ce părere am: Va fi sau nu va fi război? Și în neliniștea noastră reveneam noi înșine cu întrebările și vorbeam și flecăream și discutam, deși ne era foarte clar că toată știința, toată experiența, toate darurile anticipării pe care le adunaserăm și ni le însușiserăm de-a lungul anilor n-aveau nici o valoare în cumpănă cu decizia acestei duzini de oameni străini, că ne aflam pentru a doua oară, în răstimp de douăzeci și

cinci de ani, fără putere și fără voință în fața destinului, iar gândurile ne zumzăiau fără sens în tâmplele înfierbântate. În cele din urmă n-am mai suportat marele oraș, pentru că la fiecare colț de stradă te luau în primire ca niște câini agresivi afișele, acele *posters* cu textele lor stridente, pentru că, fără să vreau, trebuia să-i citesc de pe frunte gândurile fiecăruia din marea de mii de oameni care se tălăzuia în jurul meu. Or, noi ne gândeam cu toții la același lucru, ne gândeam numai la acel da sau nu, la bila neagră sau roșie din jocul decisiv în care miza era viața mea în întregul ei, ultimele mele rezerve de ani de trăit, cărțile mele nescrise, tot ceea ce până atunci simțisem că este menirea mea, sensul vieții mele.

Dar îți măcina nervii încetineala cu care bila, nehotărâtă, se învârtea încoace și-ncolo pe discul de ruletă al diplomației. Încoace și-ncolo, încolo și-ncoace, negru și roșu și roșu și negru, speranță și dezamăgire, vești bune și vești proaste și niciodată bila decisivă, ultima. Las-o baltă! îmi spuneam. Fugi, fugi în desișul cel mai ascuns al ființei tale, în opera ta, acolo unde ești numai eul tău palpitând, nu obiect al acestui joc infernal, acolo unde numai stropul tău de inteligență mai poate acționa rațional într-o lume ce și-a ieșit din minți.

De lucru nu duceam lipsă. De ani buni tot acumulasem elemente pregătitoare pentru o amplă prezentare în două volume a lui Balzac și a operei lui, dar n-avusesem niciodată curajul să încep o lucrare așa de mare, concepută pe termen lung. Dar tocmai mâhnirea a fost aceea care mi-a dat curaj. M-am retras la Bath și nu în alt loc fiindcă acest oraș, unde au scris mulți dintre fruntașii glorioasei literaturi a Angliei, Fielding, mai ales, oferă privirii contemplative, mai mult ca oricare alt oraș al Angliei, oglinda cea mai fidelă și mai clară a unui secol mai pașnic, al optsprezecelea. Dar ce contrast dureros între acest peisaj domol, dăruit cu

o blândă frumusețe, și neliniștea crescândă care cuprinsese lumea și gândurile mele! După cum în 1914 a fost cea mai frumoasă lună iulie din câte stăruie în amintirile mele din Austria, tot așa și acest august 1939 era sfidător de însorit în Anglia. Din nou cerul moale, de un albastru mătăsos, ca un cort pașnic al lui Dumnezeu, din nou această lumină binefăcătoare a soarelui peste pajiști și păduri și, în plus, o nemaipomenită bogăție de flori – aceeași pace cuprinzătoare asupra pământului, în timp ce oamenii lui se pregăteau de război. Ca și atunci, nebunia părea de necrezut în contextul acestei calme, stăruitoare, exuberante înfloriri, al acestei tihne savurându-se pe ea însăși în văile de la Bath care, prin farmecul lor, îmi aminteau în taină de acel peisaj de la Baden din 1914.

Și iarăși nu voiam să cred. Iarăși mă pregăteam, ca și atunci, pentru un voiaj estival. Pentru prima săptămână a lui septembrie 1939 se fixase congresul PEN-Clubului la Stockholm, și prietenii suedezi mă invitaseră ca oaspete de onoare, deoarece, ca ființă amfibie, nu mai reprezentam totuși nici o națiune; amabilele gazde programaseră deja câte ceva pentru fiecare din amiezile și serile acelor săptămâni. Îmi reținusem de mult locul pe vapor, dar iată că știrile amenințătoare privind iminenta mobilizare deveneau tot mai frecvente și mai precipitate. După toate legile rațiunii, ar fi trebuit să-mi împachetez degrabă cărțile și manuscrisele și să părăsesc insula britanică, posibilă țară beligerantă, pentru că în caz de război, eu, ca străin, aș fi devenit în Anglia, în mod automat, om al inamicului, și libertatea mea ar fi fost supusă tuturor restricțiilor imaginabile. Dar ceva inexplicabil se împotrivea în mine ideii de a mă salva plecând. Pe de o parte, era sfidarea necesității de-a mai fugi încă o dată și încă o dată, întrucât destinul și așa se afla pretutindeni pe urmele mele; pe de altă parte, era și o anumită oboseală. „Noi timpului să-i ținem calea,

așa cum el ne caută pe noi“, îmi spuneam eu împreună cu Shakespeare. Dacă timpul te vrea, atunci, la cei aproape șaizeci de ani ai tăi, nu i te mai opune! Ceea ce-i mai bun în tine, viața ta trecută, și-așa n-are cum să-i cadă-n stăpânire. Așa că am rămas pe loc. Oricum, mai întâi voiam să-mi pun cât de cât în ordine starea civilă, exterioară, a existenței mele și, întrucât aveam intenția să contractez o a doua căsătorie, nu voiam să pierd nici o clipă, ca nu cumva, printr-o internare sau prin cine știe ce alte măsuri, să mă văd despărțit pentru multă vreme de viitoarea mea tovarășă de viață. Așa că în dimineața aceea – era 1 septembrie, într-o vineri – m-am prezentat la oficiul stării civile din Bath, ca să-mi declar căsătoria. Funcționarul care ne-a luat documentele s-a arătat neobișnuit de amabil și zelos. El a înțeles, ca toată lumea în acele vremuri, că eram extrem de grăbiți. Cununia urma să fie programată pentru ziua următoare; și-a luat condeiul și a început să ne scrie numele cu frumoase litere rotunde în registrul lui.

În această clipă – trebuie să fi fost către ora unsprezece – s-a deschis brusc ușa camerei de-alături. Un tânăr funcționar dădu buzna înăuntru, îmbrăcându-și haina din mers. „Nemții au atacat Polonia. Asta înseamnă război!“ a strigat el cu voce tare în liniștea încăperii. Acest cuvânt m-a izbit ca un ciocan drept în inimă. Dar inima generației noastre era deja obișnuită cu tot felul de lovituri dure. „Cred că încă nu e vorba de război“, spusei eu cu sinceră convingere. Dar funcționarul fu cât pe-aci să se revolte. „Nu, strigă el vehement, ne-am săturat! Nu se poate admite ca toate astea să se repete din șase-n șase luni! Acum trebuie să li se pună capăt!“

În timpul acesta, funcționarul, care începuse deja să ne completeze certificatul de căsătorie, a rămas pe gânduri, oprindu-se din scris. Ne-a spus că, în definitiv, noi suntem totuși străini și că în caz de război intrăm automat în categoria dușmanilor. Că el nu știe dacă în acest caz mai este

posibilă încheierea unei căsătorii. Că îi pare rău, dar trebuie neapărat să se adreseze Londrei pentru instrucțiuni. Au urmat două zile de așteptare, speranță, teamă, două zile de cea mai îngrozitoare tensiune. În dimineața zilei de duminică s-a anunțat la radio că Anglia a declarat război Germaniei.

A fost o dimineață stranie. Fără grai, ne-am dat înapoi din fața aparatului de radio care lansase în eter un mesaj ce avea să dăinuiască peste secole, un mesaj ce avea să modifice din temelii lumea și viața fiecăruia dintre noi. Un mesaj care vestea moarte pentru unii dintre aceia care-l ascultaseră în tăcere, doliu și nenorocire, disperare și amenințare pentru noi toți și, poate, abia peste ani și ani, vreun sens constructiv. Era din nou război, un război mai înspăimântător și mai vast decât a fost vreodată vreun război pe pământ. Iarăși se încheia o epocă, iarăși începea o nouă epocă. Ședeam tăcuți în camera în care deodată nu ni s-a mai auzit decât respirația și evitam să privim unul la altul. De-afară venea nepăsătorul ciripit al păsărilor care, în jocul poznaș al dragostei, se lăsau purtate de vântul călduț, iar în revărsarea aurie a luminii se legănau arborii, de parcă frunzele lor ar fi fost niște buze dornice să se atingă mângâietor. Ea din nou nu știa nimic, străvechea matrice, natura, de grijile fápturilor ei.

M-am dus dincolo în camera mea și mi-am aranjat lucrurile într-un mic geamantan. Dacă era să se adeverească ceea ce-mi spusese din timp un prieten sus-pus, noi, austriecii din Anglia, urma să fim categorisiți ca germani și trebuia să ne așteptăm la aceleași îngrădiri; poate că începând din seara acelei zile nici nu mai aveam voie să dorm în patul meu. Iarăși coborâsem cu o treaptă mai jos, de o oră de când nu mai eram pur și simplu un străin în această țară, ci un *ennemy alien*, un străin neprieten, împins cu

forța într-un loc pe care inima ce bătea cu putere nu putea să-l dorească. Căci se putea imagina oare o situație mai absurdă decât aceea a unui om de mult expulzat dintr-o Germanie în care, din cauza rasei și concepțiilor lui, fusese stigmatizat ca antigerman și care acum, într-o altă țară, se vedea, în baza unui decret birocratic, rânduit cu forța într-o comunitate căreia el, ca austriac, nu-i aparținuse totuși niciodată? Dintr-o întorsătură de condei, sensul unei vieți întregi se transforma într-un nonsens; continuam să scriu și să gândesc tot în limba germană, dar fiecare gând pe care-l concepeam, fiecare dorință pe care-o nutream aparținea țărilor care luaseră arma-n mână pentru libertatea lumii. Orice altă legătură, toate câte le făcusem și toate la care năzuisem erau anulate și sfărâmate, iar eu știam că după acest război toate vor trebui să fie luate de la capăt. Căci opera cea mai scumpă inimii mele, conviețuirea pașnică în Europa, operă în care, de-a lungul a patruzeci de ani, îmi investisem toată forța convingerii, aceasta se destrămase. Lucrul de care mă temusem mai mult ca de propria moarte, războiul tuturor contra tuturor, se dezlănțuise acum pentru a doua oară. Și din cauza acestei intempestive discriminări, cel care o viață întreagă militase cu ardoare, în numele umanității și al spiritului, pentru strângerea rândurilor, se simțea, în ceasul acesta care reclama mai mult ca oricând nestrămutată solidaritate, inutil și singur cum nu se simțise niciodată în viața lui.

Ca să arunc o ultimă privire spre peisajul păcii, am coborât încă o dată în oraș. Acesta se întindea liniștit în lumina amiezii și-l regăseam așa cum era el de obicei. Oamenii își urmau, cu pasul lor obișnuit, drumul lor obișnuit. Nu se grăbeau, nu se adunau la taifas. Tihna și calmul duminical marcau conduita lor, și pentru o fracțiune de secundă m-am întrebat: Oare ei încă nu știu? Dar ei erau englezi și aveau deprinderea de a-și stăpâni sentimentele. Ei

n-aveau nevoie de steaguri și tobe, de muzică și tărăboi, ca să se întărească în ferma și recea lor hotărâre. Câtă deosebire față de acele zile de iulie 1914 din Austria, dar și câtă deosebire între tânărul fără experiență de atunci și mine, cel de astăzi, împovărat de atâtea amintiri! Știam ce însemna războiul și, privind la magazinele pline, curate, le-am revăzut, în fulgerarea unei viziuni, pe acelea din 1918, goale și pustii și care parcă te fixau cu ochii holbați. Vedeam ca într-un vis cu ochii deschiși cozile lungi pe care le făceau femeile în fața prăvăliilor cu alimente, mamele în doliu, răniții, schilozii, toate acele arătări nocturne de odinioară reveneau fantomatic în lumina strălucitoare a amiezii. Mi-am amintit de vechii noștri soldați, sfârșiți și jerpeliți, așa cum veniseră de pe câmpul de luptă; inima mea, gata să-mi spargă pieptul, simțea toată grozăvia războiului trecut în cel care începuse azi și care încă nu-și dăduse pe față ororile. Iar eu știam prea bine: încă o dată era nimicit tot trecutul, tot ce se realizase – Europa, patria noastră, pentru care trăisem, avea să fie distrusă pentru multe generații de-acum înainte. Ceva de altă natură, o epocă nouă începea, dar până acolo câte drumuri de infern și purgatoriu mai rămâneau încă de străbătut!

Soarele strălucea în toată plinătatea și puterea lui. Cum mergeam spre casă, am observat deodată în fața mea propria-mi umbră, așa cum văzusem umbra celuilalt război în spatele celui de-acum. În tot acest timp, ea, această umbră, nu s-a desprins de mine, zi și noapte s-a așternut peste fiecare gând al meu; poate că și pe unele pagini ale acestei cărți și-a aplicat conturul întunecat. Dar, în definitiv, orice umbră este și ea un copil al luminii și numai cine a cunoscut vreme însorită și vreme întunecată, război și pace, elan și prăbușire, numai acela a trăit cu adevărat.

Cuprins

La prețul de vânzare se adaugă 2%,
reprezentând valoarea timbrului literar
ce se virează Uniunii Scriitorilor din România,
cont nr. RO44 RNCB 5101 0000 0171 0001,
B.C.R. Unirea, București.

Când încerc să găsesc o caracterizare succintă pentru anii dinaintea Primului Război Mondial, ani în care am devenit matur, mi se pare că formula cea mai pregnantă ce li se poate aplica este aceea de vârstă de aur a statorniciei. În aproape milenara noastră monarhie austriacă, totul părea să se sprijine pe temelii de granit, statul însuşi fiind chezăşia supremă a acestei trăinicii. [...] Fiecare ştia ce are şi ce i se cuvine, ce este permis şi ce nu. Toate îşi aveau o normă, o măsură şi o pondere precisă. [...]

Se trăia bine, se trăia uşor şi fără griji în acea Vienă de altădată. [...] Ura care contrapune o ţară altei ţări, un popor altui popor, un grup altui grup încă nu ţâşnea zilnic din gazete, nu dezbina oamenii şi naţiunile; acel instinct de turmă şi de gloată încă nu devenise atât de monstruos cum e în viaţa publică de azi; libertatea de mişcare a individului trecea drept o condiţie firească a existenţei, lucru ce abia se mai poate concepe astăzi; toleranţa nu era dispreţuită cum e astăzi, ca un semn de slăbiciune şi lipsă de fermitate, ci se afla la loc de cinste ca o forţă etică.

Stefan Zweig

VINTAGE

Evoluția Europei între 1895 și 1941, într-una din cele mai importante cărți-document ale epocii noastre

„Lumea de ieri“ este Viena și Europa de dinaintea Primului Război Mondial: o lume sigură, stabilă și armonioasă, unde libertatea de spirit domnea neștirbită. Lumea în care s-a născut și a început să scrie, cunoscând celebritatea, Stefan Zweig, în care el a călătorit, s-a îndrăgostit de cultura franceză, a legat mari prietenii intelectuale. Odată cu catastrofa din 1914, lumea aceasta dispare treptat: tronurile se prăbușesc, ideile se tulbură, o întreagă civilizație începe să se scufunde, pentru ca, odată cu venirea lui Hitler la putere, să fie înghițită de barbaria nazistă.
Presărată cu întâmplări pitorești și povești dramatice, populată de personaje celebre ale timpului – Hugo von Hofmannsthal, Rilke, Emile Verhaeren, Romain Rolland, Rodin, Richard Strauss, Tolstoi, Gorki, Benedetto Croce, Bernard Shaw, H.G. Wells, Freud etc. –, plină de farmec și culoare, cartea lui Zweig exprimă totodată sensul unei vieți, semnificația unei misiuni de scriitor, a unui ideal intelectual. Un ideal care, cel puțin pentru autor – acesta s-a sinucis în 1942, la scurtă vreme după ce și-a încheiat cartea –, a devenit absurd în lumea cea nouă, în lumea de azi.

ISBN 978-973-50-3465-8

Pe copertă:
Viena la 1900, Photoglob AG, Zürich, Switzerland
or Detroit Publishing Company, Detroit, Michigan